

Τριμελής Επιτροπή:

Επόπτρια:

Ρόκου Βασιλική

Μέλη:

Μπάδα Κωνσταντίνα

Νιτσιάκος Βασίλης

Στη μητέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	9
1α: Ιστορικό πλαίσιο	10
1β: Λαογραφικό Πλαίσιο	21
1γ: Γυναικείο Ζήτημα	34
1δ: Μεθοδολογία	49
1ε: Προφορική Ιστορία και Αφηγήσεις και Ζωής	56
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ	61
2α: Πρότυπα και Ανατροφή	62
2β: Η χήρα στο πλαίσιο της ηθικής συμπεριφοράς. Έννοιες τιμής, ντροπής, αγνότητας	94
2γ: Δεύτερος Γάμος	107
2δ: Κύρος-Εξουσίες	121
2ε: Χηρεία και μαύρο ένδυμα	137
ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΒΙΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	146
ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ	161
4α: Εργασία στη χηρεία	162
4β: Οικονομική διαχείριση- ανάληψη ευθυνών	171
4γ: Οικονομική στήριξη	178
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ- ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ	184
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	188
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	199

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στα παιδικά μου χρόνια, το όνομα "χήρα" ακουγόταν συχνά στη γειτονιά στο Αργοστόλι ή στο χωριό για διάφορες γυναίκες σαν ένας ιδιαίτερος τίτλος, σαν αξίωμα ή σαν περιφρόνηση. Δυσκολευόμουν να καταλάβω τη σημασία του και τις διαστάσεις που του έδιναν. Μεγαλώνοντας και ενώ είχα ξεκαθαρίσει τη σημασία του, γνώρισα τη Σταματία. Χήρα με άρρωστο παιδί. Πρόσωπο σεβαστό και ευχάριστο, μου κέντρισε από την πρώτη στιγμή το ενδιαφέρον να τη γνωρίσω. Είχε πολλά να πει. Κάποτε μου είπε: "τα καταφέρνω καλύτερα και από άνδρας". Μετά από χρόνια, διδάχτηκα στο Πανεπιστήμιο, στα πλαίσια του μεταπτυχιακού μαθήματος της κυρίας Μπάδα, τη "γυναικεία ταυτότητα". Η ιστορία της γυναίκας, οι δρόμοι που ακολούθησε μέσα από την υποταγή και την ανεξαρτησία, είναι πολύ γοητευτικοί όταν έχεις το ίδιο φύλο. Σου προκαλεί διάφορα συναισθήματα. Ταυτίζεσαι, συγκινείσαι, αντιδράς και συμπάσχεις. Θέλεις να την ανακαλύψεις. Να την ακούσεις μέσα από το στόμα αυτών που "έχασαν", που "κέρδισαν", που βίωσαν, που ψάχνουν μια ηθική ανταμοιβή. Βίωμα, συναναστροφή, αναμνήσεις, μάθημα, με ωθούν στην ανάληψη του θέματος. Σαν να συνδέω την παιδική μου ηλικία με το τώρα.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλες τις αφηγήτριες της Κεφαλονιάς που μου άνοιξαν τα σπίτια τους, χωρίς να με γνωρίζουν οι περισσότερες, που μου κατέθεσαν τα κομμάτια της ζωής τους και μου ανέθεσαν να τα συναρμολογήσω και που αν δεν περιοριζόμουν από την τήρηση της ανωνυμίας τους, θα χρησιμοποιούσα τις φωτογραφίες τους μέσα στην εργασία.

Ευχαριστώ την επιβλέπουσα μου κυρία Ρόκου, για τη συνεργασία, τις γόνιμες συζητήσεις, καθώς και για την ηθική ενίσχυση. Την κυρία Μπάδα για τα πολύτιμα εξάμηνα διδασκαλίας, που ξεκαθάρισαν τους στόχους και αποκρυστάλλωσαν τα ερευνητικά ενδιαφέροντα, όπως επίσης και για το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας, της οποίας υπήρξε αρωγός. Τον κύριο Νιτσιάκο, που με μύησε από νωρίς στα μονοπάτια της μεθοδολογίας της επιτόπιας έρευνας. Την κυρία Βρέλλη, για τη βοήθεια της που υπήρξε καθοριστική στη διαμόρφωση της εργασίας. Τον κύριο Ράπτη, για τις πολύτιμες ιδέες του όσον αφορά την προσέγγιση και τη διεκπεραίωση των συνεντεύξεων. Θεωρώ χρέος μου να ευχαριστήσω ξεχωριστά τα ΚΑΠΗ Αργοστολίου, που υπήρξαν συνδετικός κρίκος ανάμεσα σε μένα και τις αφηγήτριες. Τέλος, ευχαριστώ την οικογένεια μου και τους φίλους μου για την πίστη τους σε μένα, ιδιαίτερα τη συμφοιτήτρια και συντοπίτισσα μου, Αναλυτή Δήμητρα, για όλες τις γόνιμες συζητήσεις στη διάρκεια των μεταπτυχιακών μαθημάτων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία περιορίζεται στην ανίχνευση των οικονομικών και κοινωνικών συμπεριφορών που λαμβάνουν χώρα στο νησί της Κεφαλονιάς τον 20ο αιώνα. Εξετάζεται η περίπτωση της γυναικείας χηρείας. Έννοιες όπως μνήμη και ταυτότητα που περιγράφουν το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο, θα αποτελέσουν το βασικό άξονα της εργασίας.

Με τον όρο «συμπεριφορά», εννοείται το «σύνολο των παρατηρήσιμων αντιδράσεων ή ενεργειών ενός ατόμου, καθώς και οι αναφορές του σε υποκείμενες εμπειρίες. Κατά μία ευρύτερη έννοια, στη συμπεριφορά του ατόμου, περιλαμβάνονται όλα όσα αυτό κάνει, λέει, σκέπτεται ή αισθάνεται, ανεξάρτητα από το αν αυτά προκαλούνται από ένα άλλο άτομο ή κατευθύνονται προς ένα άλλο άτομο, του αν είναι συνειδητά ή ασυνειδητά και του αν το άτομο τους προσδίδει ένα ιδιαίτερο νόημα ή όχι»¹.

Σύμφωνα με τον Παπαταξιάρχη, «η κίνηση των μελών της κοινωνίας στο χώρο, αναπτύσσεται σύμφωνα με τους κώδικες που υπαγορεύουν οι κοινωνικές δομές και σύμφωνα με καθορισμένα πλαίσια δρομολόγησης»².

Σύμφωνα με τη Ρόκου³, την αποδέσμευση της λαογραφίας από επιστημολογικούς δογματισμούς, ακολουθεί η σύνδεση της με την οικονομική ιστορία και η υιοθέτηση των μεθόδων της δομής και της διάρκειας. Οι δομές αντανακλούν την ηθική και την ιδεολογία των κοινωνιών αλλά είναι βέβαιο ότι αυτές στοιχειοθετούνται πάνω στα δεδομένα των οικονομικών δραστηριοτήτων και επαληθεύονται στα ιστορικά δεδομένα, στους θεσμούς και στις οικονομικές λειτουργίες.

Ο Godelier⁴ αναφέρει ότι «η κοινωνική δομή εξαρτάται από ειδικές οικονομικές λειτουργίες που απορρέουν από το σύστημα ελέγχου των πλουτοπαραγωγικών πόρων. Έτσι, οδηγούμαστε σε βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών δομών που υπάρχουν στις κοινότητες. Η διάρκεια είναι η αξιολόγηση του χρόνου(...) που επιβάλλει νέα ανάγνωση των οικονομικών και κοινωνικών συμπεριφορών του πολιτισμού και της ιστορικότητας της Παραδοσιακής Κοινωνίας»⁵.

Στα πλαίσια καταγραφής και ερμηνείας των συμπεριφορών, «κατατάσσονται οι οικονομικές συμπεριφορές που αξιολογούνται ως προς τα στοιχεία που συνθέτουν την έννοια της

¹ Βλ. Εγκυκλοπαιδεία, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, αριθμ. 56, εκδ. Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα 1993, σελ. 34

² Βλ. Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Από τη σκοπιά του φύλου. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης Ελλάδας» στο συλλ. τόμο «*Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*», επιμ. Παπαταξιάρχης Ευθύμιος-Παραδέλλης Θεόδωρος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998, σελ. 206

³ βλ. Ρόκου Βασιλική, *Η Παραδοσιακή Κοινωνία στο Χρόνο της Μεγάλης Διάρκειας. Θεωρία Λαογραφίας*, εκδ. Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο, Ιωάννινα, 2004, σελ. 33-34

⁴ βλ. Godelier Maurice, *Μαρξιστικοί Ορίζοντες στην Κοινωνική Ανθρωπολογία*, τόμ. Α, επιμ., μτφρ., σχόλια, Παραδέλλης Θεόδωρος, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1988, σελ. 85

⁵ Βλ. Ρόκου Βασιλική, *Η Παραδοσιακή Κοινωνία στο Χρόνο...*, ό.π., σελ. 35

οικονομικής ζωής, δηλαδή τα μέσα παραγωγής, τα εργαλεία και οι κοινωνικές συμπεριφορές που αξιολογούνται ως προς τις σχέσεις, τους κανόνες, τις αποκλίσεις, τις διαφορές, όπως αυτές εμφανίζονται στην τοπική ιστορία, στην καθημερινότητα, στις σχέσεις των ανθρώπων⁶. Έτσι, «η κοινωνία(...) δεν είναι οι μεγάλες ιδέες αλλά η καθημερινότητα και ο πληθυσμός, οι συμπεριφορές και οι νοοτροπίες που αποτελούν τον εννοιολογικό εξοπλισμό της μοντέρνας λαογραφίας».⁷

Η μνήμη και η ταυτότητα αποτελούν αλληλένδετες έννοιες⁸. Ένας ορισμός που θα μπορούσε να δοθεί στη μνήμη είναι «η ικανότητα προσαρμογής μίας συμπεριφοράς σε σχέση με την παρελθούσα εμπειρία»⁹. Σύμφωνα με τον Halbwachs¹⁰ «η μνήμη δεν περιορίζεται στην ανάκληση απλώς του παρελθόντος, αλλά περιλαμβάνει ένα ολόκληρο πλέγμα εξωτερικών προς το άτομο σχέσεων, μορφών και αντικειμένων που στηρίζουν, εξαντικειμενικεύουν και ενσαρκώνουν το παρελθόν. Τα άτομα είναι αυτά που θυμούνται αλλά τα άτομα ως μέλη κάποιας ομάδας. Η μνήμη τους εξαρτάται από τα «κοινωνικά πλαίσια» στα οποία εντάσσονται στη διάρκεια της ζωής τους. (...) Κάθε ατομική μνήμη είναι μία σκοπιά θεώρησης της συλλογικής μνήμης. Έτσι, η συλλογική μνήμη (...) εξαρτάται από την κοινωνική ομάδα, στο πλαίσιο της οποίας παράγεται». Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι δεν μπορεί να υπάρξει συλλογική μνήμη χωρίς αναφοράς σ' ένα κοινωνικά καθορισμένο χωρικό πλαίσιο¹¹.

Ο Bloch αναφέρει ότι η «διατήρηση της μνήμης καθορίζεται από τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται οι άνθρωποι με την ιστορία, το ηθικό και αξιακό τους σύστημα, τις προθέσεις, τα ενδιαφέροντα, τις αντιλήψεις τους για τα πρόσωπα και το χώρο»¹².

Στο ίδιο κλίμα κινείται και ο Connerton που υποστηρίζει ότι η εμπειρία του παρόντος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη γνώση του παρελθόντος και είναι το ίδιο το παρελθόν που λειτουργεί ως νομιμοποίηση της παρούσας κοινωνικής τάξης, «μέσα από την προσωπική μνήμη(...) διαμορφώνεται η αυτοπεριγραφή και κατ' επέκταση η αυτοαντίληψη του ατόμου, η αυτογνωσία του, η συνειδητοποίηση των δυνατοτήτων του»¹³.

Υπ' αυτήν την έννοια μας ενδιαφέρει και η ταυτότητα. Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως,

⁶ βλ. ό.π., σελ. 37

⁷ βλ. ό.π., σελ. 30

⁸ βλ. Εξερτζόγλου Χάρης, «Μνήμη και Εθνική ταυτότητα: Το Ζωγράφειο Διαγώνισμα των «Ζωντανών Μνημείων» και η διαχείριση της μνήμης» στο συλλ. τόμο *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, επιμ. Μπενβενίστε Ρ.-Παραδέλλης Θ., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999, σελ. 105

⁹ βλ. Αμπατζόγλου Γρηγόρης, «Αυτοβιογραφία, μνήμη, θεραπεία», στο *Διαδρομές και Τόποι ...*, ό.π., σελ. 77

¹⁰ βλ. Παραδέλλης Θεόδωρος, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο *Διαδρομές και Τόποι ...*, ό.π., σελ. 28

¹¹ Connerton Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, 1989

¹² βλ. Παραδέλλης Θεόδωρος, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, ό.π., σελ. 46

¹³ Βλ. Connerton Paul, *How Societies Remember ...*, ό.π.

το κοινωνικό σύστημα διαμορφώνεται από τις οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται από την ανταλλαγή και το μοίρασμα περιουσιακών και υλικών πραγμάτων.

Σύμφωνα με την Γκέφου «το κοινωνικό σύστημα και οι κοινωνικές δομές είναι οι παράγοντες που διαμορφώνουν και καθορίζουν την ταυτότητα του ατόμου και μας παρέχουν πληροφορίες για το πώς τα άτομα στην εκάστοτε κοινωνία ταξινομούν τον κόσμο¹⁴. Η μνήμη και η υποκειμενική εμπειρία συνεισφέρουν στη συγκρότηση ταυτότητας¹⁵. Επομένως, έργο της ανθρωπολογίας καθίσταται η κατανόηση των διαδικασιών με τις οποίες συγκροτείται η εμπειρία και ερμηνεύονται τα νοήματα από τα υποκείμενα. Εστιάζει στη συνείδηση που αποκτά το υποκείμενο στην προσπάθεια κατανόησης του εαυτού του¹⁶.

Σημαντικό πεδίο διερεύνησης θα αποτελέσει ο χωρο-χρόνος¹⁷. Ένα ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι οι επιρροές που δέχεται η Κεφαλονιά ως πέρασμα διάφορων κατακτητών. Η εικόνα του τόπου ιδωμένη μέσα από το πρίσμα των επιδρομών, των κατακτήσεων και των διάφορων ιστορικών συγκυριών που έλαβαν χώρα στο νησί, φωτίζει το τοπίο.

Σύμφωνα με τη Μαρκαντωνάτου¹⁸, από την περίοδο 1085-1500 το νησί τελεί υπο Φραγκοκρατία και το διάστημα 1500-1797 υπό Ενετοκρατία. Από την κατάκτηση των Ενετών και έπειτα, η κοινωνία οργανώνεται με βάση τα φεουδαρχικά πρότυπα της Δύσης. Παρατηρούνται εγκαταστάσεις νέων πληθυσμών στο νησί, όπως η προσέλευση το 17^ο αιώνα των Κρητών που συμβάλλει στην άνοδο του πνεύματος και του καλλιτεχνικού επιπέδου. Το διάστημα 1797-1799, το νησί βρίσκεται στην πρώτη φάση της Γαλλικής Κατοχής και το διάστημα 1807-1809 περνά στη δεύτερη φάση Κατοχής. Η συγκεκριμένη περίοδος είναι συνδεδεμένη με την εφαρμογή νέου διοικητικού μηχανισμού και την ανάπτυξη της παιδείας, με αποτέλεσμα η Επτάνησος να γίνεται «φυτώριο φιλελεύθερων ιδεών». Την περίοδο της Αγγλικής Κατοχής (1815-1864), καλλιεργείται το αγωνιστικό φρόνημα για εθνική ανεξαρτησία από τους διανοούμενους του νησιού που μεταδίδουν μηνύματα φιλελευθερισμού, κοινωνικής δικαιοσύνης και ισοπολιτείας. Αναπτύσσεται ο ριζοσπαστισμός ως κίνημα για εθνική και κοινωνική αποκατάσταση.

Στο πρώτο κεφάλαιο, εξετάζεται όλο το θεωρητικό πλαίσιο που αφορά στο γυναικείο ζήτημα, στη γυναικεία χηρεία με ιστορικές και λαογραφικές αναφορές και στη μέθοδο που ακολουθήθηκε για το σκοπό αυτό. Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζεται το κοινωνικό πλέγμα που αφορά στον τρόπο ανατροφής και διαπαιδαγώγησης της κοπέλας στην Κεφαλονιά. Το κοινωνικό πλαίσιο διαμορφώνεται από τις οικονομικές δομές και την ιστορική πραγματικότητα. Παρατίθεται όλο το πλέγμα αντιλήψεων, νοοτροπίας και σκοπών που έχει ως βάση του την τήρηση της ηθικής, η οποία προδιαγράφει την πορεία της από την παιδική ηλικία μέχρι το γάμο και τη χηρεία. Στη συνέχεια, εξετάζεται η ανάληψη ευθυνών και το κύρος που αποκτά ως χήρα

¹⁴ βλ. Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, *Εαυτός και Άλλος. Εννοιολογήσεις, Ταυτότητες και Πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2003, σελ. 30

¹⁵ βλ. ό.π., σελ. 61

¹⁶ βλ. ό.π., σελ. 45

¹⁷ περισσότερα στοιχεία θα αναφερθούν στη μεθοδολογία

¹⁸ βλ. Μαρκαντωνάτου Υβόννη, *Κεφαλονιά. Ιστορικός Οδηγός*, εκδ. Εικόν, Αθήνα, 2011, σελ. 26-62

από τη συμπεριφορά της ως προς το οικογενειακό πλαίσιο. Ο δεύτερος γάμος, ως σημαντικό κεφάλαιο εξέτασης που ξεδιπλώνει τις αντιλήψεις της χήρας και του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου ως προς την πραγματοποίησή του ή μη. Εξετάζεται το μαύρο ένδυμα ως προς την αποδοχή ή απόρριψη του κοινωνικού κανόνα που επιβάλλει την υιοθέτηση του. Στο τρίτο κεφάλαιο, πεδίο διερεύνησης, αποτελεί η βιωματικότητα στη χηρεία, που αφορά στη διαχείριση του πένθους και στις πρακτικές που υιοθετούνται από την κοινωνία και από τη χήρα κατά τη διάρκεια της χηρείας. Στο τέταρτο κεφάλαιο, εξετάζεται η οικονομική συμπεριφορά που χαρακτηρίζει το νησί αλλά και τον κρατικό φορέα, ως προς τη συμβολή του στη γυναικεία χηρεία και οι οικονομικές συμπεριφορές που διαμορφώνονται από τη χήρα. Στη συνέχεια, παρατίθενται τα συμπεράσματα, η βιβλιογραφία και το αρχαιακό υλικό.

Με βάση τα παραπάνω, προκύπτουν τα εξής ερωτήματα: Πώς ο ιστορικά κατασκευασμένος χωρο-χρόνος επηρεάζει και διαμορφώνει συμπεριφορές και συγκεκριμένα τη συμπεριφορά της χήρας; Πώς μέσα από τις συμπεριφορές συγκροτείται η ταυτότητα; Πώς το οικονομικό πλαίσιο επηρεάζει τη συγκρότηση του κοινωνικού πλαισίου; Πώς συμβάλλει στην οικονομία η γυναίκα ως παντρεμένη και ως χήρα; Πώς συγκροτείται η ταυτότητα και διαμορφώνεται η γενικότερη συμπεριφορά μέσα από το οικονομικό πλαίσιο; Πώς το κοινωνικό πλαίσιο επηρεάζει τη βιωματικότητα και τη διαχείριση του πένθους; Κατά πόσο οι κοινωνικές επιλογές θεωρούνται αποτέλεσμα των επιταγών του κοινωνικού πλαισίου και κατά πόσο αποτυπώνονται ατομικά οι επιλογές; Οι κοινωνικές δράσεις και συμπεριφορές έχουν συλλογικό χαρακτήρα; Οι διαφορές που εντοπίζονται και πώς ερμηνεύονται; Κατά πόσο επιδιώκεται η προσδοκώμενη συμπεριφορά; Εντοπίζονται όρια στις συμπεριφορές, υφίστανται ακόμη και αν όχι πώς άρχισε να επιτελείται η επανάσταση ενάντια στα καθιερωμένα; Ποια στοιχεία που προσδιορίζουν τη μνήμη επιβιώνουν μέχρι σήμερα και διαμορφώνουν ανάλογες συμπεριφορές;

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.α) ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η κόρη έχει κύριον τον πατέρα της, η παντρεμένη τον άντρα της, η χήρα πάλι τον πατέρα της που μπορούσε να την ξαναπαντρέψει, ακόμη και με διαθήκη, εκτός αν ο σύζυγος, πεθαίνοντας, όρισε τον αντικαταστάτη του, η ορφανή τον αδερφό του πατέρα της ή το στενότερο συγγενή από τον πατρικό κλάδο¹⁹.

Η ζωή της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα υπάγεται σε πατριαρχικό καθεστώς, βάσει του οποίου ορίζεται η μετέπειτα πορεία της. Ο κύριος του οίκου, ο αρχηγός της οικογένειας, είχε απόλυτη εξουσία και εκπροσωπούσε όλα τα μέλη της οικογένειάς του. Όπως θα φανεί και παρακάτω, το καθεστώς της κυριείας αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της οικογενειακής ζωής σ' όλες τις ιστορικές περιόδους από την Ομηρική μέχρι και το τέλος. Η εξουσία του πατέρα στη γη και στην οικογένεια είναι επικυρωμένη απ' όλα τα μέλη της οικογένειας του, με αποτέλεσμα η γυναίκα να αποκτά νομική εξουσία μέσω της προίκας της αργότερα²⁰. Ως κόρη και ως παρθένα, βρίσκεται στην εξουσία του κυρίου, αργότερα παραδίδεται κατ' εντολή του τελευταίου στο σύζυγο της και μετά από απροσδιόριστο χρονικό διάστημα καταλήγει σε κατάσταση χηρείας, γεγονός που εγκυμονεί κινδύνους όσον αφορά την προστασία της, γι αυτό και απαιτείται ανάλογη διερεύνηση²¹.

Η πιθανότητα χηρείας για μία γυναίκα ήταν μεγάλη στην αρχαία Ελλάδα, ειδικά αν ληφθεί υπόψη η μεγάλη διαφορά ηλικίας που χαρακτήριζε τα ζευγάρια στο γάμο (άντρας 30-49 ετών, γυναίκα 15-25). Έτσι, το ποσοστό θανάτου έγερνε προς τη μεριά των αντρών²².

Στην Ομηρική περίοδο, η εξάρτηση της γυναίκας από τους κοινωνικούς κανόνες και τις καθιερωμένες αξίες είναι τόσο ισχυρή, που οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας τους εκτός του κοινωνικού τους ιστού, θα απέβαινε άκαρπη. Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από την ανισότητα των φύλων, από τις περιορισμένες δυνατότητες συμμετοχής στο δημόσιο βίο και από την εφ' όρου ζωής εξάρτηση τους από την εξουσία του κυρίου²³. Επιπλέον, απαιτούνται μετριοπάθεια και σεμνότητα στη συμπεριφορά των γυναικών, αρετές που συμπληρώνουν την κοινωνική τους

¹⁹ βλ. Καρζή Θεοδώρα, *Η Γυναίκα στην Αρχαιότητα. Προϊστορία- Πολιτισμοί Ανατολικής Μεσογείου, Ελλάδα- Ρώμη*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1987, σελ. 175

²⁰βλ. Schaps M. David, *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Edinburgh University Press, 1979, σελ. 4

²¹βλ. Brulle Pierre, *Women of Ancient Greece*, Edinburgh University Press, 2003, σελ. 46

²² Βλ. ό.π., σελ. 184

²³ Βλ. Ξενίδου-Schild Βάλια, *Οι Γυναίκες στην Ελληνική Αρχαιότητα. Καταδίκη Μνήμης*, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 2001, σελ. 122

θέση. Παρόλα αυτά, ο κώδικας της συμπεριφοράς τους που ήταν λιγότερο αυστηρός απ' ό,τι σε μεταγενέστερες εποχές, δεν τους επέβαλε τον αποκλεισμό από το περιβάλλον τους ούτε την απαγόρευση της ελεύθερης έκφρασης της γνώμη τους, καθιστώντας μ' αυτόν τον τρόπο τις σχέσεις ελεύθερες και χωρίς εξαναγκασμούς²⁴.

Σε όλα τα κοινωνικά στρώματα της Ομηρικής εποχής, ο γάμος αφενός αποτελεί τον αναμφισβήτητο τελικό σκοπό της πορείας και της ανατροφής του κοριτσιού μετά την ενηλικίωση του και αφετέρου παίρνει το χαρακτήρα εμπορικής ή διπλωματικής συναλλαγής μεταξύ δύο οικογενειακών ομάδων. Η γυναίκα εκπληρώνει μία σημαντική κοινωνική λειτουργία και παράλληλα επισφραγίζει τη συμμαχία ανάμεσα σε ανταγωνιστικές ομάδες²⁵. Η προίκα δινόταν από τον κύριο του πατρικού οίκου όταν παντρεύονταν, την οποία και διαχειριζόταν ο σύζυγος, χωρίς δικαιώματα να τη διαθέσει. Εκτός από τη Σπάρτη, η γυναίκα δεν έχει δικαίωμα κατοχής προσωπικής περιουσίας αλλά ούτε και το δικαίωμα διάθεσης κατά βούληση²⁶. Είναι εύλογο να ειπωθεί ότι ο γάμος και η προίκα υπό την κηδεμονία του κυρίου καθιστούσαν τη γυναίκα αντικείμενο συναλλαγής²⁷.

Στη χηρεία της παρατηρείται ενίοτε η επιστροφή της στον οίκο του κυρίου και η κατοχή της προίκας της που πολλές φορές συνοδευόταν από το αίτημα για εκ νέου προίκα με σκοπό τη σύναψη δεύτερου γάμου. Στην περίπτωση αυτή, έπαιρναν ένα μικρό ποσό²⁸. Έτσι, στα οικονομικά πράγματα, η θέση της χήρας παρουσιάζεται προβληματική. Η προίκα έχει πολύ σημαντικό ρόλο στη ζωή της²⁹, εφόσον καθορίζει τη ζωή της στη χηρεία είτε μείνει στο σπίτι του συζύγου, είτε επιστρέψει στο πατρικό της και είναι ο παράγοντας εκείνος που διαμορφώνει την κοινωνική και οικονομική της κατάσταση³⁰.

Η χήρα με παιδιά μπορούσε να παραμείνει στο σπίτι του συζύγου. Με την ενηλικίωσή τους, ορίζονταν κληρονόμοι της μητρικής και πατρικής ιδιοκτησίας, αν και εφόσον η μητέρα αποτελούσε μέλος του οίκου, αναλαμβάνοντας παράλληλα καθήκοντα κυριείας αλλά και την ευθύνη της επιβίωσης της χήρας³¹. Αν όμως οι κληρονόμοι ήταν ανήλικοι, τότε η χήρα βρισκόταν εκτός περιουσιακών δικαιωμάτων και ο κηδεμόνας της ήταν ταυτόχρονα και εγγυητής της περιουσίας της.

Σε περίπτωση σύναψης δεύτερου γάμου (σύμφωνα με απόφαση του κυρίου της), η

²⁴ Βλ. ό.π., σελ. 162

²⁵ Βλ. ό.π., σελ. 125

²⁶ Βλ. ό.π., σελ. 119

²⁷ Βλ. ό.π., σελ. 137, όπου μόνο στην περίπτωση του γάμου με «έδνα», που ισοδυναμούν με εγγύηση που καταβάλλεται από το γαμπρό στο πατέρα της νύφης, η γυναίκα δεν αποτελεί αντικείμενο αγοραπωλησίας, γιατί τότε έχει ισχυρά δικαιώματα με εγγυητή το σύζυγο της.

²⁸ Βλ. Schaps M. David, *Economic Rights of Women...*, ό.π., σελ. 82

²⁹ Βλ. ό.π., σελ. 85

³⁰ Βλ. Brule Pierre, *Women of Ancient Greece*, ό.π., σελ. 125

³¹ Βλ. Schaps M. David M, *Economic...*, ό.π., σελ. 81

προίκα της περνούσε στα χέρια του νέου της συζύγου³². Η χήρα με την προστασία που απολάμβανε από τους γιους της σε συνδυασμό με την απολαβή της προστασίας από τον άρχοντα, αποκτούσε προνομιακή θέση με την έννοια ότι ποτέ δεν υπήρξε τόσο προστατευμένη στο παρελθόν όσο στη γεροντική της ηλικία. Έτσι, στα δικαιώματα της που συνέχιζαν εφ' όρου ζωής, συμπεριλαμβανόταν μία «καλή κηδεία» και η μνημόνευση του ονόματος της μετά θάνατον³³.

Στην περίπτωση εγκυμοσύνης της χήρας, ετίθετο υπό την προστασία του άρχοντα μέχρι τη γέννηση του παιδιού κι έκτοτε οριζόταν ένας φύλακας που αργότερα έπαιρνε τη θέση του κυρίου. Η ευθύνη των γιων και του κυρίου για τη χήρα δεν ήταν ταυτισμένη με οικονομική ή νομική σημασία, έθιγε όμως πτυχές των οικογενειακών δεσμών. Η άτεκνη χήρα παρέμενε στο σπίτι του κυρίου της και μην έχοντας νομικές αξιώσεις, εξαρτιόταν από την επιθυμία και ικανότητα του για τη συντήρηση της³⁴.

Στην έρευνα της αρχαίας ιστορίας επικρατούσε η συνήθεια να συνδέεται ό,τι αφορούσε τους οικογενειακούς και γαμικούς θεσμούς αποκλειστικά με την ιδιωτική σφαίρα του οίκου. Στην Ομηρική ποίηση η ζωή της νύφης στο σπίτι της πεθεράς που διέπεται από την αναγκαστική συγκατοίκηση με κουνιάδες και νύφες, περιγράφεται εξαιρετικά δύσκολη, ειδικά δε όταν πρόκειται για τη χήρα που ζει μια σκληρή ζωή υπό το καθεστώς της επιτήρησης με λιγοστές χαρές³⁵. Το παράδειγμα της Πηνελόπης παρεκκλίνει του κανόνα. Η ανεξαρτησία της που βασίζεται στην απουσία του άντρα της, της δίνει τη δυνατότητα διευθέτησης των υποθέσεων του οίκου της σύμφωνα με τις δικές της αποκλειστικά απόψεις³⁶. Η Πηνελόπη προβάλλεται από τον Όμηρο ως πρότυπο συζυγικής πίστης, μητρικής στοργής, γυναικείας σωφροσύνης, καρτερικότητας και αξιοπρέπειας. Μέσα από την προσμονή της επιστροφής του Οδυσσέα και μέσα από την προσπάθεια επιβίωσης από τους αδηφάγους μνηστήρες, υψώνεται η ισχυρή φυσιογνωμία της που περνά τα όρια του πάνω κόσμου και φτάνει μέχρι κάτω στον Άδη³⁷.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι νόμοι της Γόρτυνας στην αρχαϊκή εποχή για τις γυναίκες διαφέρουν σημαντικά από την αντίστοιχη αθηναϊκή νομοθεσία. Σε αντίθεση με την αθηναϊκή νομοθεσία όπου η περιουσία της κοπέλας βρισκόταν υπό τη διαχείριση του κυρίου της, στη Σπάρτη και στη Γορτυνία η προίκα δίνεται ως δώρο από τον πατέρα στη νύφη (συνίσταται στο μισό της πατρικής περιουσίας στην περίπτωση της ύπαρξης γιων) και της εξασφαλίζει μόνιμη εξουσία πάνω στο γάμο αλλά και στη χηρεία³⁸. Ο νόμος επομένως, παρείχε στη γυναίκα το δικαίωμα προσωπικής περιουσίας, της διάθεσης και κληροδότησής αυτής κατά βούληση, εφόσον ο σύζυγος δεν είχε δικαίωμα διάθεσης της περιουσίας της και εφόσον η γυναίκα δε ζούσε κάτω

³² Βλ. Ξενίδου-Schild Βάλια, *Οι Γυναίκες...*, ό.π., σελ. 120

³³ Βλ. Schaps M. David, *Economic...*, σελ. 84

³⁴ Βλ. ό.π., σελ. 84

³⁵ Βλ. Ξενίδου-Schild Βάλια, *Οι Γυναίκες στην ...*, ό.π., σελ. 135

³⁶ Βλ. ό.π., σελ. 136

³⁷ Βλ. Brulle Pierre, *Women of ...*, ό.π., σελ. 68-71

³⁸ Βλ. Schaps David M., *Economic ...*, ό.π., σελ. 86

από καθεστώς κυριείας³⁹. Στη χηρεία της, σε περίπτωση εγκατάλειψης του οίκου του συζύγου, η εύνοια της έγκειτο στην εξασφάλιση της από την προσωπική της περιουσία, καθώς και από το ποσοστό της περιουσίας του συζύγου που της είχε παραχωρηθεί από τον ίδιο με τη σύναψη γάμου ενώπιον τριών μαρτύρων⁴⁰.

Στην κλασσική εποχή, η θέση της γυναίκας σημείωσε σημαντική επιδείνωση, φτάνοντας στο επίπεδο απόλυτης υποτέλειας. Ενεργούσε πάντα υπό κηδεμονία, δεν είχε προσωπική ιδιοκτησία, παρουσιάζόταν πάντα ως μέλος μιας ομάδας και όχι ως αυθύπαρκτο πρόσωπο. Η προίκα της λειτουργούσε ως εγγύηση για προσωπική της οικονομική ασφάλεια αλλά δεν της εξασφάλιζε ανεξαρτησία εφόσον ως χήρα επέστρεφε στο πατρικό της και την κληρονομούσαν τα παιδιά της μετά θάνατον⁴¹. Ο σύζυγος με διευθετήσεις πριν το θάνατο του, μπορούσε να ρυθμίσει όχι μόνο το δεύτερο γάμο της χήρας αλλά και το ύψος της προίκας που θα έπαιρνε. Οι σχετικές με την προίκα ρυθμίσεις αποκαλύπτουν τη σύνδεση της γυναίκας με τον οίκο του πατέρα της, όπως επίσης και το μεσολαβητικό ρόλο που επιτελούσε η γυναίκα ανάμεσα στον οίκο του πατέρα και στον οίκο του συζύγου, εφόσον η προίκα εξασφάλιζε μέρος της περιουσίας του οίκου της μητέρας προς όφελος των απογόνων της⁴². Στον τομέα της εργασίας, είναι γεγονός ότι οποιαδήποτε εργασία επιτελούνταν έξω από τα όρια του οίκου, δε συμβάδιζε με τις αξίες της κλασσικής Αθήνας. Η κοινωνική της αναγνώριση δεν εξαρτάται από το είδος της αλλά από το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελείται. Ο Αριστοφάνης μας πληροφορεί για χήρες που κατασκεύαζαν στεφάνια και τα πουλούσαν στην αγορά με στόχο τη συντήρηση της οικογένειάς τους⁴³.

Στην Ελληνιστική εποχή, που χαρακτηρίζεται από τις αλλαγές ως προς τις κυρίαρχες αντιλήψεις που αφορούσαν στις ατομικές ελευθερίες και τα ηθικά πρότυπα, το καθεστώς της κηδεμονίας εξασθενεί. Η νέα κατάσταση που διαμορφώνεται, ορίζει ισότιμη σχέση των δύο συζύγων που μεταφράζεται στα ίδια κοινωνικά και ηθικά δικαιώματα και ευθύνες, τη βελτιωμένη νομική θέση των γυναικών που ισοδυναμεί με «γυναικεία χειραφέτηση»⁴⁴.

Την περίοδο που εξετάζουμε, η στάση της εκκλησίας και της κοινωνίας απέναντι στο δεύτερο γάμο υπήρξε αρνητική. Η εκκλησία θεωρώντας την αγαμία υψηλό ιδανικό, επέλεξε να συντηρεί τις χήρες που δεν προχωρούσαν στη σύναψη του δεύτερου γάμου, ειδικά εκείνες που είχαν αποκτήσει παιδιά από τον πρώτο γάμο, όπως επίσης και τις κοπέλες που επέλεγαν την παρθενική ζωή⁴⁵. Ο νόμος δε θέτει απαγόρευση για το δεύτερο γάμο, όμως η ισχύς του έγκειται στην εξασφάλιση των παιδιών και στην προστασία της χήρας σε θέματα κληρονομικού δικαίου

³⁹ Βλ. Ξενίδου- Schild Βάλια, *Οι Γυναίκες ...*, ό.π., σελ. 249

⁴⁰ Βλ. ό.π., σελ. 249

⁴¹ Βλ. ό.π., σελ. 328-329

⁴² Βλ. ό.π., σελ. 294

⁴³ Βλ. ό.π., σελ. 304

⁴⁴ Βλ. ό.π., σελ. 407-415

⁴⁵ Βλ. Gillian Clark, *Οι Γυναίκες στην Όψιμη Αρχαιότητα*, μτφρ. Κομνηνός Στάθης, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1997, σελ. 91

αλλά και στην προστασία της χήρας από εξαπάτηση ή οικονομική εκμετάλλευση⁴⁶. Όταν όμως, η αγαμία της χήρας συνεπάγεται την ανυπαρξία κληρονόμων, καθώς και έκλυτο βίο λόγω των εμπειριών της, ειδικά δε στην περίπτωση της οικονομικής ανεξαρτησίας, συστήνεται ανεπιφύλακτα ο γάμος από την εκκλησία, ως μέσο διασφάλισης των χρηστών ηθών και της βιολογικής αναπαραγωγής. Επομένως, παρότι η σύναψη του δεύτερου γάμου δε θα συναντούσε αρνητική αντιμετώπιση κάτω από αυτές τις συνθήκες, η χήρα που επιλέγει τη μοναχική ζωή, αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού εφόσον ανταποκρίνεται στα κοινωνικά ήθη⁴⁷. Αναφέρονται περιπτώσεις χηρείας, όπως η Μελάνη και Παύλα⁴⁸, οι οποίες αφού εξασφάλισαν τα παιδιά τους, στη συνέχεια χρησιμοποίησαν τη δική τους περιουσία για να ιδρύσουν μοναστήρι, όπως και η περίπτωση της *Putentilia*⁴⁹, η οποία απειράπη από τον πεθερό της ως προς τη σύναψη δεύτερου γάμου και αργότερα από τον πεθερό του γιου της.

Στην περίοδο αυτή, η χήρα ορίζεται κηδεμόνας των παιδιών της μέχρι την ενηλικίωση τους⁵⁰, κληρονόμος του μεριδίου που της αναλογούσε από την περιουσία του άντρα της (εφόσον υπάρχουν παιδιά, χωρίζεται σε ίσα μερίδια η περιουσία) αλλά και της δωρεάς που είχε γίνει σ' αυτήν από τον άντρα της και η οποία αποτελούσε προσθήκη στην προίκα που αύξανε το τελικό ποσό που θα της επιστρεφόταν σε περίπτωση χηρείας⁵¹. Με το θάνατο της, οι απόγονοι κληρομούσαν την προίκα, τη δωρεά και οτιδήποτε άλλο αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του πρώτου γάμου.

Στη Ρωμαϊκή εποχή, όσον αφορά στο δικαίωμα επιλογής δεύτερου γάμου, πρέπει να αναφερθεί ότι σε αντίθεση με το χήρο που του επιτρεπόταν τέτοιου είδους εγχείρημα, στην περίπτωση της χήρας, η δέσμευση που θεσπίστηκε με νόμο, όριζε την αποχή της από το γάμο για τουλάχιστον δώδεκα μήνες, αφενός για λόγους κοσμιότητας και σεβασμού προς το νεκρό και αφετέρου για τον αποκλεισμό του ενδεχόμενου εγκυμοσύνης από τον προηγούμενο γάμο της. Τέλος, η δέσμευση αφορούσε σε θρησκευτικούς λόγους. Η παράβαση του νόμου επέσυρε σοβαρή τιμωρία βάσει του πραιτοριανού διατάγματος⁵². Την εποχή του Αυγούστου, μοναδικό μέλημα του κράτους, αποτελούσε η αναπαραγωγή και όχι η αφοσίωση στη μνήμη του νεκρού συζύγου, γι αυτό θεσπίστηκε νόμος τιμωρίας για τη χήρα που επέλεγε τη μοναχική ζωή για διάστημα περισσότερο του ενός χρόνου. Η λογική που διατρέχει την απόφαση αυτή, βασίζεται

⁴⁶ Βλ. ό.π., σελ. 92, για ιστορίες πλούσιων χηρών που αποτέλεσαν πόλο έλξης για επιτήδειους γαμπρούς. Βλέπε, επίσης, Brule Pierre, *Women of Ancient ...*, ό.π., σελ. 139, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Η Σπάρτη ανησυχούσε για τη βιολογική και πολιτική τους επιβίωση. Υπήρχε κίνδυνος να τις εξασθενήσουν οι άντρες».

⁴⁷ Βλ. Gillian Clarck, *Οι Γυναίκες στην ...*, ό.π., σελ. 49

⁴⁸ Βλ. ό.π., σελ. 93

⁴⁹ Βλ. Fantham Elaine, Peet-Foley Helene, Boumel-Kampen Natalie, Pomeroy Sarah B., Shapiro Alan H., *Women in the Classical World*, Oxford University Press, New York Oxford, 1994, σελ. 361

⁵⁰ Βλ. Gillian Clarck, *Οι Γυναίκες στην ...*, ό.π., σελ. 48

⁵¹ Βλ. Balsdon J.P.V.D., *Ρωμαίες Γυναίκες. Η Ιστορία και τα Έθιμα τους*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1982, σελ. 233

⁵² Βλ. ό.π., σελ. 290

στο ότι ένας καλός γάμος θα 'πρεπε να στηρίζεται στη γέννηση απογόνων που θα αποτελούσαν δύναμη για το ρωμαϊκό στρατό σε περίπτωση ανάγκης, ικανοποιώντας με τον τρόπο αυτό και τις ανάγκες της οικογένειας και τις ανάγκες του στρατού⁵³. Έτσι, ο νόμος είχε ως αποτέλεσμα την τιμωρία των χήρων που στην ηλικία των 25 χρόνων επέλεγαν την αγαμία⁵⁴, όπως επίσης την αύξηση των γάμων. Αργότερα, ο νόμος Porraea, μετρίασε τις κυρώσεις που επιβάλλονταν στις χήρες, αυξάνοντας τις αμοιβές για περισσότερα παιδιά και επιτρέποντάς τους τρία χρόνια αποχής από τη χηρεία μέχρι τον επόμενο γάμο⁵⁵. Στην ουσία τέτοιου είδους αυτοκρατορικές αποφάσεις, δήλωναν τον άμεσο έλεγχο που ασκούσε ο αυτοκράτορας στη ζωή της χήρας και τα στενά όρια δράσης και αντίδρασης μέσα στα οποία καλούνταν να επιβιώσει η χήρα, καθώς ο διακανονισμός της ζωής της, αποτελούσε καθαρά ανδρική υπόθεση που αφορούσε στο εκάστοτε ατομικό συμφέρον. Σύμφωνα με την Ξενίδου⁵⁶, τονίζεται η εμφανής διαφορά της Ρωμαίας από την αρχαία Ελληνίδα σε επίπεδο ανεξαρτησίας, η οποία παρότι βρισκόταν υπό ανδρική κηδεμονία, εντούτοις ποτέ δε βίωσε την αυστηρότητα της αθηναϊκής κυριείας. Η δυνατότητα αποδέσμευσης από την κηδεμονία, η ενεργή συμμετοχή τους στα συμπόσια και στη δημόσια ζωή και τέλος η επιρροή που ασκούσαν στην εκλογή ανδρών, όριζε τη διαφορετικότητά τους.

Η σεμνότητα στη Ρώμη υπήρξε πολύ σημαντικό κεφάλαιο στη ζωή της γυναίκας και αφορά τόσο τη χήρα όσο και τον ανδρικό πληθυσμό. Σημάδια ανηθικότητας ή παρέκκλισης του κανόνα τιμωρούνται παραδειγματικά. Ο Ιουλιανός νόμος διενεργεί τιμωρία με θάνατο, με σωματική ποινή ή με κατάσχεση περιουσιακών στοιχείων, όχι μόνο στη χήρα που δεν επέδειξε «σωστή συμπεριφορά» αλλά και στον άνδρα που παραβλέπει τους κοινωνικούς κανόνες, παραβιάζοντας τον επιβεβλημένο ηθικό κώδικα⁵⁷. Οι νόμοι σκοπό έχουν όχι την καθιέρωση της ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα αλλά την εξίσωση της σεξουαλικότητας με τα ιδανικά του παρελθόντος και την επαναφορά παλιών κοινωνικών αξιών⁵⁸.

Στη Βυζαντινή εποχή, η τήρηση του καθιερωμένου ηθικού κώδικα, καθιστούσε τις χήρες σεβαστή κατηγορία, για την οποία τόσο η πολιτεία όσο και η εκκλησία, όφειλαν να μεριμνήσουν⁵⁹. Η σύναψη δεύτερου γάμου αντιμετωπίζεται με αποδοκιμασία από την εκκλησία αλλά δεν απαγορεύεται από το νόμο. Η αποστροφή της εκκλησίας για το δεύτερο γάμο, αιτιολογούνταν από την πεποίθηση της ότι η χηρεία ισοδυναμούσε με τη λήξη της χαράς και της κοσμικής ζωής που έδινε τη θέση της στην αφιέρωση στο θεό και τα παιδιά της χήρας⁶⁰. Ορίζεται

⁵³ Βλ. ό.π., σελ. 232

⁵⁴ Βλ. ό.π. σελ. 227

⁵⁵ Βλ. Fantham Elaine, Peet-Foley Helene, Boumel-Kampen Natalie, Pomeroy Sarah B., Shapiro Alan H., *Women in the Classical*, ό.π., σελ. 306

⁵⁶ Βλ. Ξενίδου-Schild Βάλια, *Οι Γυναίκες*, ό.π., σελ. 328

⁵⁷ Βλ. Fantham Elaine, Peet-Foley Helene, Boumel-Kampen Natalie, Pomeroy Sarah B., Shapiro Alan H., *Women in the*, ό.π., σελ. 306

⁵⁸ Βλ. ό.π., σελ. 306

⁵⁹ Βλ. Καρζή Θεοδώρα, *Η Γυναίκα στο Μεσαίωνα. Χριστιανισμός-Δυτική Ευρώπη, Βυζάντιο-Ισλαμισμός*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1989, σελ. 238

⁶⁰ Βλ. Ιμβριώτη Ρόζα, *Η Γυναίκα στο Βυζάντιο*, εκδ. Αθηνά, Αθήνα, 1923, σελ. 76-79

το διάστημα του ενός χρόνου πένθους για τη χήρα, η παραβίαση του οποίου συνιστά μεγάλη ατιμία, όπως και απώλεια της περιουσίας που είχε αποκτήσει από το σύζυγο και θεσπίζεται η δέσμευση σύμφωνα με την οποία ο νέος σύζυγος κληρονομεί το ένα τρίτο της περιουσίας της⁶¹. Ωστόσο, η κοινωνική στάση ως προς το δεύτερο ή τρίτου γάμου του χήρου, δεν υπήρξε επικριτική, ούτε ταυτιζόταν με προσβολή των χρηστών ηθών, σε αντίθεση με τον τρίτο γάμο της χήρας που χαρακτηριζόταν ως «πορνεία»⁶². Με τον ίδιο όρο χαρακτηρίζεται η σύναψη ερωτικών σχέσεων της χήρας με παντρεμένο, που ωστόσο, δε συνιστά αιτία διαζυγίου, εφόσον η πορνεία είναι αποδεκτό φαινόμενο⁶³. Ο Χρυσόστομος⁶⁴ αποτρέπει τη χήρα από τη σύναψη δεύτερου γάμου, συμβουλεύοντάς την να προτιμήσει τη χηρεία της, την οποία και εξισώνει όχι με συμφορά αλλά με δόξα και τιμή. Η δόξα και η τιμή διασφαλίζονται μέσω του «τάγματος των χηρών» που σχηματίζεται από τον ίδιο και αποτελείται από γυναίκες που θεωρούσαν το δεύτερο γάμο ξεπεσμό και που θεωρούνταν υποδειγματικές ως προς τη σεμνότητα, την υπακοή τους σε εκκλησιαστικούς κανόνες και την αθόρυβη συμπεριφορά τους. Αναφέρεται η προσφορά της περιουσίας ορισμένων εξ' αυτών στο Χρυσόστομο για κοινωφελείς σκοπούς. Παρατηρείται αργότερα ο δισταγμός της εκκλησίας να δεχτεί νεαρές χήρες, γι αυτό και ορίζεται η ένταξη εκείνων που είχαν υπερβεί τα εξήντα χρόνια οι οποίες είχαν κριθεί ότι μπορούσαν να υπομείνουν τη ζωή της χηρείας. Εξιστορείται η περίπτωση της χήρας Μαρίας, που ενώ στην αρχή διεξήγαγε έντιμο βίο μαζί με τα παιδιά της και άντεχε τη χηρεία της, στη συνέχεια ο έρωτας της για ένα στρατιώτη και η επιθυμία της να τον παντρευτεί, την οδήγησε στο φόνο των παιδιών της. Αργότερα, βρέθηκε στο καράβι που δεν ξεκινούσε και ακουγόταν η φωνή του θεού να προστάζει τον πνιγμό της Μαρίας για να ξεκινήσει το καράβι. Όταν την έριξαν στη θάλασσα, το καράβι ξεκίνησε. Το νόημα που απορρέει από την παραπάνω ιστορία είναι ότι ο δεύτερος γάμος που είχε θύματα δύο παιδιά, τόσο για την κοινωνία όσο και για την εκκλησία, θα ήταν ασυγχώρητο έγκλημα για τη χήρα. Η τιμωρία έρχεται πρώτα με τη συνειδητοποίηση του εγκλήματος που διέπραξε η χήρα και μετά με την καταδίκη της σε θάνατο⁶⁵.

Τη βυζαντινή εποχή, ο ρόλος της γυναίκας στην οικογένεια είχε σημαντικά οικονομικά επακόλουθα, αφού με το γάμο ερχόταν στην κυριότητα της μία συγκεκριμένη περιουσία που αποτελούνταν από την προίκα της και τη γαμήλια δωρεά του συζύγου. Η προίκα αποτελούσε την κύρια συζυγική περιουσία διότι προοριζόταν για τη συντήρηση της οικογένειας και ιδιαίτερα των παιδιών⁶⁶. Ο σύζυγος είχε τη διαχείριση και επικαρπία της προίκας, η γυναίκα όμως είχε τη δυνατότητα προσφυγής σε δικαστήριο σε περίπτωση υποψίας κακού χειρισμού της προίκας από το σύζυγο⁶⁷. Έτσι, η βυζαντινή νομοθεσία προστάτεψε την προίκα της γυναίκας⁶⁸.

⁶¹ Βλ. ό.π. σελ. 11. Βλέπε, επίσης, Νικολάου Κατερίνα, *Η Θέση της Γυναίκας στη Βυζαντινή Κοινωνία. Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 1993, σελ. 24

⁶² Βλ. Καρζή Θεοδώρα, *Η Γυναίκα στο Μεσαίωνα. Χριστιανισμός-Δυτική Ευρώπη*, ό.π., σελ. 239

⁶³ Βλ. Νικολάου Κατερίνα, *Η Θέση της Γυναίκας*, ό.π., σελ. 22

⁶⁴ Βλ. Ιμβριώτη Ρόζα, *Η Γυναίκα*, ό.π., σελ. 77

⁶⁵ Βλ. ό.π., σελ. 77-78

⁶⁶ Βλ. Νικολάου Κατερίνα, *Η Θέση της Γυναίκας*, ό.π., σελ. 25

⁶⁷ Βλ. ό.π., σελ. 26

Το βυζαντινό δίκαιο προστατεύει ακόμη τη γυναίκα μέσω της απαγόρευσης απαλλοτρίωσης της προίκας της και επιτρέποντας την πώληση της σε περιπτώσεις όπου από την πώληση εξαρτιόταν η επιβίωση της οικογένειας και ιδιαίτερα των παιδιών. Η διάθεση της προίκας της γυναίκας με στόχο τη διευκόλυνση της οικονομικής δυσκολίας του συζύγου, εκλαμβάνεται περισσότερο ως αμοιβαία οικογενειακή βοήθεια παρά ως στάδιο κοινωνικής και οικονομικής απελευθέρωσης της γυναίκας.

Για τη Βυζαντινή νομοθεσία, η γυναίκα θεωρείται ακόμη ότι χρήζει κηδεμονίας και ότι η ανάμειξη της στα δημόσια πράγματα, συνιστά «ύβρι», ωστόσο σε αντίθεση με τον αρχαίο νόμο που ορίζει την άνιση κληρονομήση ανάμεσα στα δύο φύλα, η επίδραση του Χριστιανισμού μετέτρεψε το σκηνικό επιφέροντας την ισότητα στα κληρονομικά δικαιώματα⁶⁹. Σε περίπτωση θανάτου της γυναίκας, ο χήρος κατείχε μόνο την επικαρπία της προίκας, ενώ η κυριότητα ανήκε στα παιδιά του γάμου. Η χήρα αντίθετα, εφόσον επρόκειτο για αυτεξούσιο άτομο, κληρονομούσε ολόκληρη την προίκα της αλλά και τη γαμήλια δωρεά του συζύγου. Διαφορετικά, επέστρεφε στον πατέρα της, ο οποίος καλούνταν να την ξαναπαντρέψει, δίνοντάς της ακέραη την προίκα της. Ο ρόλος του προστάτη γίνεται ακόμη πιο έντονος, αν ληφθεί υπόψη ότι η χήρα των 25 ετών ήταν υποχρεωμένη να προβεί σε δεύτερο γάμο με τη συναίνεση του πατέρα της και αν ήταν ορφανή με τη συναίνεση των συγγενών ή του άρχοντα. Ταυτόχρονα, ετίθετο το ζήτημα της επιτροπείας. Την εποχή αυτή, η άρνηση της για δεύτερο γάμο, της έδινε το δικαίωμα της χρήσης της περιουσίας και των παιδιών της, ωστόσο ήταν υπόλογη απέναντι τους, καθώς είχαν την κυριότητα⁷⁰.

Συνοψίζοντας, παρατηρείται ότι η Βυζαντινή νομοθεσία πέτυχε να βελτιώσει τη θέση της γυναίκας, να την καταστήσει πιο αυτοτελές και ελεύθερο άτομο μέσω της θέσπισης της ισότητας δικαιωμάτων ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι προλήψεις του αρχαίου δικαίου που της επέβαλλαν να βρίσκεται συνεχώς υπό καθεστώς κηδεμονίας, ορίζοντάς της έναν επίτροπο και που δεν της αναγνώριζε δική της υπόσταση στη θρησκευτική και πολιτική ζωή, αρχίζουν να καταρρέουν, καθώς καταργείται το δικαίωμα του συζύγου να ορίζει το δεύτερο άντρα της χήρας, η χήρα δεν έχει επιτρόπους και τέλος δε βρίσκεται υπό την κυριότητα του γιου της όταν ενηλικιωθεί. Η νέα νομοθεσία της δίνει την επιτροπεία των παιδιών της αλλά και το δικαίωμα επιλογής του συζύγου⁷¹.

Ο Jack Goody, αναφερόμενος στις δύο πλευρές της Μεσογείου, της Ευρωπαϊκής και της μη Ευρωπαϊκής, της παραδοσιακής, καταλήγει στο ότι η πρώτη είναι συνδεδεμένη με την έννοια της προίκας και τις αντιλήψεις της τιμής και της ντροπής και η δεύτερη με το ρόλο που διαδραμάτισαν οι συγγενικές ομάδες και ο κλειστός γάμος τονίζοντας ότι τα χαρακτηριστικά τους αντανακλούν πρακτικές που σχετίζονται με την οικογένεια⁷². Στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες

⁶⁸ Βλ. Ιμβριώτη Ρόζα, *Η Γυναίκα ...*, ό.π., σελ. 10-11

⁶⁹ Βλ. ό.π., σελ. 13

⁷⁰ Βλ. ό.π., σελ. 12

⁷¹ Βλ. ό.π., σελ. 20, 22, 76

⁷² Βλ. Goody Jack, «Η εμφάνιση της οικογένειας και του γάμου στην Ευρώπη», μτφρ. Μποτωνάκη Νίκη στο συλλ. τόμο *Οικογένειες της Μεσογείου: 15^{ος} αι.-20 αι. Δομές και Διάρκειες, Πραγματικότητες και Νοοτροπίες*, επιμ. Ρόκου Βασιλική, εκδ. Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο, Ιωάννινα, 2004, σελ. 237. Βλέπε,

από το 1200 μέχρι το 1800 παρατηρείται η απόκτηση περιουσίας και των δύο συζύγων κατά το γάμο. Η περιουσία μεταβιβάζεται στη γυναίκα είτε με κληρονομιά είτε με δωρεά και παρέχει στη γυναίκα ένα είδος συνεχόμενου δικαιώματος στη συζυγική περιουσία μέσω της χηρείας της, θέτοντας τη νεότερη γενιά σε δεύτερη μοίρα, εφόσον η κληρονομία επιτυγχάνεται μετά το θάνατο της χήρας μητέρας τους. Όσο μεγαλύτερη η διαφορά ηλικίας που χαρακτηρίζει το ζευγάρι, τόσο περισσότερη περιουσία θα φέρει υπό τον έλεγχο της η χήρα. Η παραχώρηση της περιουσίας στις γυναίκες ήταν σημαντικό στοιχείο που στόχευε στο κλείσιμο των προξενιών από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, όπως και στην επιβολή της σεμνότητας⁷³. Στην Αγγλία διαμορφωνόταν μία αποτελεσματική κοινωνία περιουσιών, ορίζοντας ίσο χωρισμό περιουσίας και κληρονομησης, αποδίδοντας στη χήρα τη μισή περιουσία⁷⁴. Η γη δίνεται στη νύφη και όχι στην κόρη, με σκοπό να αξιοποιηθεί στη χηρεία της⁷⁵. Ο έλεγχος και η εξουσία βρίσκονται στα χέρια της χήρας, που ρυθμίζει αποφασιστικά το νοικοκυριό και τα οικονομικά ζητήματα. Σε εξαιρέσεις, όταν την εξουσία αναλάμβανε ο γιος, η χήρα εξασφαλίζει το δικαίωμα διαμονής, την είσπραξη ενός ποσού χρημάτων και μία σύνταξη. Το ενδιαφέρον για τη ζωή διαρκεί μέχρι τη χηρεία⁷⁶. Η επικράτηση του μονογαμικού θεσμού, αποτέλεσμα έχει τη σύγχυση της προηγούμενης με την τωρινή ζωή σε περίπτωση δεύτερου γάμου, ειδικά δε όταν σημειώνεται η ύπαρξη παιδιών που μπορεί να καταστρέψει το ενδιαφέρον της συζυγικής κατάστασης. Σε γενικές γραμμές, η εχθρότητα για το δεύτερο γάμο της χήρας, συνδέεται με την περιουσία και την τιμή⁷⁷. Στην Ευρώπη, παρατηρείται η απόκλιση μεταξύ εκκλησίας και λαού. Η εκκλησιαστική απαγόρευση της ενδογαμίας που σκοπό είχε την εγκαθίδρυση ενός νέου μοντέλου κοινωνικής δράσης και της σύναψης δεύτερου γάμου στην περίπτωση χηρείας, έχει ως αποτέλεσμα την εύκολη παραβίαση από το λαό, καθώς οι γάμοι και στις δύο περιπτώσεις εξυπηρετούσαν τα κοινωνικά, προσωπικά και οικογενειακά τους συμφέροντα⁷⁸.

Ο Αλεξάκης, διεξάγοντας έρευνα στη Μάνη, καταλήγει σε πολύτιμες διαπιστώσεις για τις συνθήκες διαβίωσης της χήρας σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Στη Μάνη, ο γάμος που είναι ανδρο-πατροτοπικός, σχηματίζει μία μεγάλη διευρυμένη οικογένεια, που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων, άτεκνες χήρες, ορφανά ανίψια, ανύπαντρες αδερφές⁷⁹. Σύμφωνα με το καθεστώς

επίσης στο ίδιο, σελ. 238, όπως σημειώνει ο Braudel: «Σε πολλούς Μεσογειακούς λαούς υπάρχει μία αξιοσημείωτη συνέχεια στον τρόπο ζωής, στις αντιλήψεις για τη ζωή από τις ηθικές, κοινωνικές, οικονομικές και βιολογικές της απόψεις. Η σεξουαλική σχέση, η ζήλεια, ο σεβασμός προς τους μεγαλύτερους, η αδερφική αγάπη, τα συναισθήματα για το θάνατο και το υπερπέραν, όλα απηχούν την ίδια ιδέα για την οικογένεια».

⁷³ Βλ. Goody Jack, «Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe: 1200-1800», μτφρ. Ντούρου Αγγαία στο συλλ. τόμο *Οικογένειες της Μεσογείου ...*, ό.π., σελ. 289

⁷⁴ Βλ. ό.π., σελ 306

⁷⁵ Βλ. ό.π., σελ. 293

⁷⁶ Βλ. ό.π., σελ. 294

⁷⁷ Βλ. ό.π., σελ. 290

⁷⁸ Βλ. Goody Jack, «Η εμφάνιση της οικογένειας και του Γάμου στην Ευρώπη» στο *Οικογένειες της Μεσογείου*, ό.π., σελ. 269-274

⁷⁹ Βλ. Αλεξάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη και η Οικογένεια στην Παραδοσιακή Κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα,

της Μάνης, η μη σύναψη δεύτερου γάμου της άτεκνης χήρας⁸⁰ και η διαμονή στα πεθερικά της, της έδινε το δικαίωμα απολαβής της περιουσίας του άντρα της χωρίς περαιτέρω δικαιώματα όμως αργότερα, καθώς με το θάνατο τους όλη η περιουσία περιερχόταν σε συγγενείς ή στους αδερφούς του άντρα και όχι στη χήρα. Με τη νεώτερη συνήθεια, η άτεκνη χήρα αποκτούσε δικαιώματα στη μισή περιουσία του άντρα. Αν υπήρχαν παιδιά, αυτά κληρονομούσαν την περιουσία του πατέρα τους στην ενηλικίωση τους. Οι κοινωνικές επιταγές όριζαν την προστασία της χήρας από την οικογένεια του άντρα της, ακόμη κι αν επρόκειτο για άτεκνη και αντιμετώπιζαν με αποδοκιμασία την περίπτωση εκδίωξής της και ακούσιας επιστροφής της στο πατρικό της σπίτι. Η χήρα μπορούσε να παραμείνει στο σπίτι του συζύγου εκπληρώνοντας δύο βασικές προϋποθέσεις, της ηθικής συμπεριφοράς και ως προς το σύζυγο και ως προς τα πεθερικά της, καθώς και της μνημόνευσης του νεκρού, στην εκκλησία, σε διάφορες γιορτές ή στα μνημόσυνα⁸¹.

Στη Μάνη, παρατηρείται σε περίπτωση χηρείας, το φαινόμενο σύναψης γάμου με συγγενή από την πλευρά του άντρα⁸². Το φαινόμενο αυτό, παρατηρείται και στην Τουρκία τον 11^ο αιώνα. Η κοινωνική οργάνωση, οι σχέσεις δηλαδή των δρώντων υποκειμένων, ρυθμίζονται με βάση τη συγγένεια και ορίζουν το έθιμο του γάμου της χήρας με συγγενή του άντρα της. Υποταγμένη η χήρα, μεταφέρεται ως κληρονομιά στους εξ' αρρένων πλαγίους συγγενείς και διατηρεί όλα της τα δικαιώματα ως μητέρας για όσο καιρό έχει ανήλικο γιο. Οι λόγοι που επιβάλλουν τον αρχαίο τούρκικο νόμο πρέπει να αναζητηθούν σε οικονομικά αίτια. Η πρακτική αυτή δικαιολογείται και από την άποψη της προστασίας που θα παρέχεται στη χήρα, γεγονός που θα εξασφαλίσει τη μόνιμη παραμονή της στην οικογένεια του άντρα, όπως και την προστασία της περιουσίας. Αιώνια προστασία, ακόμη, παρέχεται από τους «ψυχαδελφούς» στις χήρες και στα ορφανά ως προσπάθεια εξιλέωσης από την εγκληματική πράξη⁸³.

Παρατηρείται ότι στην Έξω Μάνη ο γάμος ήταν συχνότερος. Η ύπαρξη παιδιών και

1980, σελ. 194

⁸⁰ Βλ. Θανάσης Γιώργος, *Αρραβόνες και Γάμοι Μικρής Ηλικίας*. Λαογραφική εξέταση, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1983, σελ. 119, όπου ενώ στην περίπτωση της Μάνης, ο δεύτερος γάμος δεν είναι κοινωνικά αποδεκτός, στη Χίο του 18^{ου} αιώνα, παρατηρείται η επιβολή φόρου σεξουαλικής απραξίας στις χήρες και όχι στους χήρους, που στόχευε αφενός στην αύξηση των κοινοτικών εσόδων και αφετέρου στην αποφυγή γέννησης εξώγαμων παιδιών, αντικατοπτρίζοντας την ανδρική διάθεση για περιορισμό της ελευθερίας των χήρων. Βλέπε, επίσης, Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Η Εξαγορά της Νύφης. Συμβολή στη Μελέτη των Γαμήλιων Θεσμών στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, 1984, σελ. 24 όπου αναφέρεται ο φόρος «αγριλίκι» ή «παλικαριάτικο» που καταβάλλεται από τις χήρες, στην περίπτωση γάμου με νέο άνδρα το 19^ο αιώνα. Επιπροσθέτως, βλέπε, Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα*, Αθήνα, 1984, σελ. 168-169 όπου καταβάλλεται από το χήρο στο κορίτσι που παντρεύεται για να το εξασφαλίσει. Βλέπε, ακόμη, Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών στο Έργο του Παπαδιαμάντη*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1998, σελ. 85 όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «το κοριτσιάτικο (...) έλκει την καταγωγή του από την ομηρικήν έδνα (...).

⁸¹ Βλ. Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 210-211

⁸² Βλ. ό.π., σελ. 279. Επίσης, βλέπε, Cuisenier Jean, «Συγγένεια και κοινωνική οργάνωση στην τουρκική επικράτεια», μτφρ. Περρή Χαρίκλεια στο συλλ. τόμο *Οικογένειες της Μεσογείου ...*, ό.π., σελ. 477-478

⁸³ Βλ. Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 264

ειδικά αρσενικών, που ανήκαν στο γένος του πατέρα και απαγορευόταν η ένταξη τους στη νέα οικογένεια που θα δημιουργούσε η μητέρα τους, καθιστούσε το γάμο της ανέφικτο⁸⁴. Έτσι, ο δεύτερος γάμος συνοδευόταν από κατανίκηση του μητρικού φίλτρου και εγκατάλειψη παιδιών. Ο γάμος ταυτίζεται με οικονομική επιβίωση και δεδομένου ότι δεν τίθεται τέτοιο θέμα, ο κοινωνικός έλεγχος που ασκείται στην περίπτωση αυτή, είναι αμείλικτος. Ο χήρος δικαιολογείται λόγω αδυναμίας αυτοσυντήρησης και «άμα δεν έχει παιδιά, για να αποκτήσει, κι αν έχει, για να τα αναστήσει»⁸⁵.

Στη χηρεία της η γυναίκα αναλάμβανε την ευθύνη των παιδιών της μέσα στο πατροπλευρικό σύστημα συγγένειας και εφόσον πληρούσε τις προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν, (διαφορετικά την αρχηγία κρατούσε ο μεγάλος αδερφός και όλοι υπάκουαν σ' αυτόν) και σιγά-σιγά παρατηρούνταν η πλήρης ενσωμάτωση της στο γένος του άντρα της που ολοκληρωνόταν στα βαθιά γεράματα⁸⁶.

⁸⁴ Βλ. Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Η Εξαγορά* ..., ό.π., σελ. 106-107 όπου μέσω της εξαγοράς της νύφης, παραχωρούνται δικαιώματα στο γαμπρό και στην οικογένεια του πάνω στη γυναίκα, στις σεξουαλικές της υπηρεσίες, στις παραγωγικές αλλά και στις αναπαραγωγικές της δυνάμεις. Με την εξαγορά, τα παιδιά ανήκουν στην οικογένεια του άντρα. Η παραμονή των παιδιών στο σπίτι του πατέρα, δε συνδέεται ρητά με την «εξαγορά της νύφης», ωστόσο η κοινωνική πρακτική κάνει αποδεκτή τη σύνδεση αυτή. Ο Αλεξιάκης τη χαρακτηρίζει «*κλανθάνουσα λειτουργία της εξαγοράς της νύφης*».

⁸⁵ Βλ. Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη* ..., ό.π., σελ. 280-281

⁸⁶ Βλ. ό.π., σελ. 228-229

1.β) ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί διερεύνηση της θέσης της χήρας σε λαογραφικό και σε λογοτεχνικό επίπεδο. Πλήθος παροιμιών, δημοτικών τραγουδιών, μοιρολογιών κ.α. αποτυπώνουν την κοινωνική πραγματικότητα και ορίζουν τη σκέψη του κοινωνικού συνόλου απέναντι στους επιζώντες και συγκεκριμένα στη χήρα.

Στα μοιρολόγια που ακολουθούν, εκφράζονται τα αποτελέσματα του θανάτου για τη χήρα, που συνίστανται σε φθορά του οικογενειακού κυττάρου, σε αλλαγή της κοινωνικής θέσης της ίδιας και των ορφανών και στην κοινωνική σημασία του εκλιπόντος. Τα μοιρολόγια αναφέρονται ακόμη, σε θέματα της μοναξιάς των νεκρών, στο ανέφικτο της επικοινωνίας και στο ανέφικτο της εξαγοράς των νεκρών. Τέλος, αφορούν τόσο στα προβλήματα της οικογένειας, όσο και στην προσωπική μοίρα των νεκρών⁸⁷.

Τα λιανοτράγουδα που αποτελούν μορφή δημοτικού τραγουδιού, αποτυπώνουν τη ζωή στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία και συγκεκριμένα τα ήθη, τα έθιμα, τις συνήθειες, τη συμπεριφορά και τις αντιλήψεις για τη χήρα, μέσα από το έμφυτο στοιχεία της σάτυρας που καθιστά το νόημα διαυγές και οξύ⁸⁸. Άλλωστε, πρόκειται για μια κοινωνία αγνή στο σύνολο της στο βαθμό που δεν είχε αστικοποιηθεί μέχρι τότε. Η πείρα του προσωπικού πένθους, δίνει στη μοιρολογίστρα τη δυνατότητα να εκφράσει την πεποίθηση της για τη σκληρή και ακατανόητη σ' όσες δεν την έχουν δοκιμάσει, εμπειρία της χηρείας:

«Όποιος δεν πέρασε βουνά τα χιόνια δεν πιστεύει,
Κι όποιος δεν πέρασε χηριά τη χήρα δεν πιστεύει
Ν- εγώ βουνά ν-επέρασα, τα χιόνια τα πιστεύω,
Και τη χηριά ν-επέρασα, την χήρα την
Πιστεύω»⁸⁹.

Η καθημερινότητα της χήρας αποτελεί καθιερωμένο θέμα που περιγράφεται με παραστατικότητα:

«Να σ' έβγανε η μοίρα σου στις χήρας το τραπέζι.
Η χήρα το τραπέζι της το στρώνει στην ποδιά της
Και στη γωνιά της κάθεται στη στάχτη το κυλάει,
Και τρέχουνε τα μάτια της και βρέχουν τη μπουκιά της,
Και πέφτουν και στα στήθια της και καίνε την καρδιά της.

⁸⁷ Saunier Guy, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Τα μοιρολόγια*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1999, σελ. 21-22

⁸⁸ Μπάλλας Γεράσιμος, Λάσκαρη Νίκη, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς. Λιανοτράγουδα*, τομ. Α, Εταιρεία Κεφαλληνιακών και Ιστορικών Ερευνών, σειρά μελετών και διατριβών, Αργοστόλι, 2007, σελ. 21-24

⁸⁹ Βλ. Saunier Guy, *Ελληνικά Δημοτικά ...*, ό.π., σελ. 102

Επήρε την απόφαση σαν το δεντρί τα φύλλα.
Όπου τα παίρνει ο άνεμος και μένουνε τα ξύλα»⁹⁰.

Στο παρακάτω κείμενο, η εμπειρία του θανάτου παρομοιάζεται με αληθινή τρέλα και η χήρα αποκαλείται «ορφανή», καθώς έχασε τον «αφέντη» της, δηλαδή τον άντρα και τον πατέρα της:

«Να μη την κάνεις ορφανή, να μην την κάνεις χήρα.
Ζουρλή 'σαι κι αν δε ζουρλαθείς, κουτή κι αν δε λαβώσεις
Με τον αφέντη πο 'χασες, με τον αφέντη που 'χες»⁹¹.

Στον παροιμιακό λόγο, η χήρα κατέχει τη θέση του τραγικού προσώπου και έχει κάθε λόγο διαμαρτυρίας και πόνου, σε αντίθεση με την παντρεμένη η οποία σύμφωνα με τη λαϊκή σκέψη είναι σε προνομιακή θέση:

«Κλαίνε οι χήρες, κλαίν' κι οι παντρεμένες»⁹²

Η χηρεία θεωρείται πλέον χειρότερη κι από το θάνατο. Ακόμη και τα οικονομικά μέσα που διαθέτει, στερούνται αξίας και η ζωή της παρομοιάζεται με επίπονη ανηφόρα:

«Η χήρα πόντε χήρευε κάλλιο να ψυχομάχα,
Γιατί αν είν' αρχόντισσα κι αν είν' αρχοντοπούλα
Δεν έχει τ' άσπρο της σταυρό και το ψωμί της πρέτσιο
Μαλαματένιο το κλειδί της χήρας, χήρα είναι.
Της χήρας τ' ανεβάσματα πόσο μεγάλα που είναι
Κάθε σκαλούνι κι ωχ οιμοί στα δυο κι ωχ οιμένα»⁹³.

Και εδώ το μοιρολόι εκφράζει ότι τα οικονομικά ή νομικά μέσα που διαθέτει, χάνουν κάθε αξία λόγω της χηρείας της, εστιάζοντας στην απώλεια προνομίων ως αντικειμενικού γεγονότος και διατυπώνοντας την κοινωνική αδυναμία της χήρας. Το καράβι συμβολίζει το φέρετρο και το ταξίδι του νεκρού, που όμως δεν πραγματοποιείται, καθώς αντιστρέφεται με το ταξίδι της χήρας στη ζωή, που δε θέλει να το υλοποιήσει δίχως τον άντρα της:

«Κυρά που κάθεσαι ψηλά κατέβα παρακάτω
Τι εκόπη η αξία του γύρου σου κι ο γύρος της ποδιάς σου
Τι έπεσε απ' το κεφάλι σου ατίμητο πετράδι.

⁹⁰ Βλ. ό.π., σελ. 104

⁹¹ Βλ. ό.π., σελ. 216

⁹² Βλ. Δεδέ Μαρία-Μιχαήλ, *2500 Ελληνικές Παροιμίες*, εκδ. Μπογιάτη, Αθήνα, 1984, σελ. 164

⁹³ Βλ. Saunier Guy, *Ελληνικά Δημοτικά*, ό.π., σελ. 104

Της χήρας τ' άσπρα δεν περνάν κι ο λόγος της δεν πιάνει.
Χήρα καράβι ' τοίμασε δε θέλει να κινήσει
Δε θέλει να μπαρκαριστεί δίχως το νοικοκύρη»⁹⁴.

Στο σατυρικό λόγο, ο πόνος διαρκεί μέχρι την εύρεση του νέου γαμπρού. Ο θρήνος δεν αποτελεί δική της επιλογή, αλλά ισοδυναμεί με καθήκον με το οποίο επιφορτίζεται η χήρα από την κοινωνία:

«Ηχος βαρύς και γοερός τας ακοάς μου πλήττει!
Είναι μια χήρα που θρηνεί τον πρώτο μακαρίτη
Αφήστε την να κλαίει
Να δέρνεται, να λήη
Να εκδηλούται της φτωχής ο πόνος της ο κούφιος
Εν όσω δεν ευρίσκεται καινούριος υποψήφιος»⁹⁵.

Στο ίδιο κλίμα με τον Καλογηρά, κινείται και ο Λασκαράτος⁹⁶ παραθέτοντας την ιστορία της νέας χήρας που γίνεται αποδέκτης των συμβουλών του πατέρα της για αποδοχή της χηρείας της χωρίς διαμαρτυρίες και για σύναψη δεύτερου γάμου. Έτσι, ενώ στην αρχή ο μόνος δρόμος που ανοιγόταν για τη χήρα ήταν το μοναστήρι, η κατάληξη ήταν τελείως διαφορετική. Η νέα ζωή που φάνταζε αδιανόητη, τώρα προβάλλεται ως νόμιμη απαίτηση: «*καλέ πατέρα, πού 'ναι ο νειός που μου πες μιάν ημέρα;*», αφού η δόξα του νεκρού αντικαταστάθηκε από τη λησμονιά της χήρας: «*και πώς από μονάρχης δοξασμένος εγίνηκες θνητός λησμονημένος;*».

Η οικογένεια αποτελεί ένα κλειστό κύτταρο και η απόσπαση κάποιου μέλους απ' αυτό με το θάνατο, προκαλεί σύγχυση. Η σημασία της απώλειας του νοικοκύρη για την υπόλοιπη οικογένεια,

«Χαρά στην υπομονή που έχουν οι μανάδες,
Που έχουνε οι αδερφές, που έχουν οι χηράδες,
Που τύχαινε να σφάζονται, να μαχαιροβαριούνται,
Που χάνουν μάννες τα παιδιά και αδερφές τ' αδέρφια
Κι οι χήρες, οι βαριόμοιρες, τσ' αγαπημένους τσ' άντρες»⁹⁷.

φαίνεται από το πλήθος και το περιεχόμενο των μοιρολογιών της χήρας και του ορφανού, που αποτελούν θέμα ανάλυσης και ανεξάντλητη πηγή μοιρολογιών, εφόσον δοκιμάζουν την πιο σκληρή τύχη:

⁹⁴ Βλ. ό.π., σελ. 102

⁹⁵ Βλ. Καλογηράς Ανδρέας, *Ο Σατυρικός Μολφέτας, Το Ζιζάνιον και οι Συνεργάται του*, τόμ. Α, Αθήνα, 1939, σελ. 118

⁹⁶ Βλ. Λασκαράτος Ανδρέας, *Άπαντα*, τόμ. Γ, Αθήνα, 1959, σελ. 177-178

⁹⁷ Βλ. Saunier Guy, *Ελληνικά Δημοτικά ...*, ό.π., σελ 68

«Τα μοιρολόγια τα ἴσωσα, τα δάκρυα μου στερέψαν
Θα πάρω δάκρυα δανεικά και μοιρολόγια ξένα,
Τα μοιρολόγια απ' τ' αρφανά, τα δάκρυα από τις χήρες»⁹⁸.

Στο ίδιο κλίμα, η σάτυρα προσθέτει:

«Οι χήρες να παντρεύονται
Και τ' αρφανά ν' αφήνουσι,
Αγροίκα μπάρμπα Σταυριανέ
Κι αγροίκα γερογάδαρε,
Τί η νύφη μας θα παντρευτεί;»⁹⁹.

Οι χήρες και τα ορφανά στη λαϊκή παράδοση θεωρούνται φορείς κακοτυχίας και ταυτίζονται με αίσθημα απειλής της ευταξίας του κόσμου. Η Σκουτέρη¹⁰⁰ αναφέρει ότι οι κρίσιμες στιγμές στη ζωή του ατόμου και τις κοινότητες συνίστανται στη γέννηση, στο γάμο, στο θάνατο και στην ξενιτειά και ότι η μετάβαση από τη μία κατηγορία στην άλλη ενισχύεται με την τελετουργία των διαβατήριων εθίμων που συνιστούν «διάλειμμα κοινωνικής αχρονίας». Τα έθιμα αυτά χωρίζονται σε τρεις φάσεις: στην αποξένωση, από την προηγούμενη κατάσταση, στην καθαυτό μετάβαση και τέλος στην ενσωμάτωση για την απόκτηση της νέας ταυτότητας. Όσον αφορά το στάδιο της καθαυτό μετάβασης, ή αλλιώς «έθιμα περιθωρίου ή έθιμα κατωφλιού» που συμβολίζει τον κοινωνικό αποχωρισμό αλλά και την υποβολή των προσώπων σε απαγορεύσεις σχετικά με τη σωστή συμπεριφορά, συνοδεύεται με ειδικούς χορούς και τραγούδια. Τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούν στη μετάβαση, περιβάλλονται από άτομα δύο κατηγοριών (ανύπαντρα-παντρεμένα) και αποκλείονται οι χήροι και οι χήρες «ως ανώμαλα πρόσωπα της κατηγορίας των παντρεμένων», εφόσον πρόκειται για δύο πρόσωπα σε ενδιάμεση κατάσταση, άρα για δύο πρόσωπα που δεν ανήκουν σε καμιά από τις κοινωνικά αποδεκτές κατηγορίες. Η ίδια αντιμετώπιση συναντάται στην τελετουργία της προικοπαράδοσης, όπου η συμμετοχή όλης της κοινότητας και η τήρηση των κατηγοριοποιήσεων που ορίζουν οι κοινωνικές συμβάσεις, αποκλείουν τις χήρες και τα ορφανά «γιατί θεωρούνταν κατάρα και γρουσουζιά να αγγίξουν την προίκα».

Σύμφωνα με τον Αλεξάκη¹⁰¹, η πραγματοποίηση του γάμου στη Μάνη περιέχει μία σειρά από προφυλακτικές ενέργειες που αποβλέπουν στη στερέωσή του. Για το λόγο αυτό, στη διαδικασία ασπρίσματος και τακτοποίησης του σπιτιού και της προίκας της νύφης, συμμετέχουν οι «καλορίζικες και χαιράμενες» γυναίκες, ενώ αποκλείονται οι χήρες. Επίσης, το τράβηγμα του

⁹⁸ Πολίτης Ν.Γ., *Εκλογαί από τα Τραγούδια του Ελληνικού Λαού*, εκδ. Βαγιονάκη, Αθήνα, 1969, σελ. 206. Βλέπε, επίσης, Δεδέ Μαρία-Μιχαήλ, *2500 Ελληνικές ...*, ό.π., σελ. 159: «ποτέ ορφανός δε χαιρέται, χήρα δεν καμαρώνει».

⁹⁹ Βλ. Αλεξάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 280

¹⁰⁰ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά ...*, ό.π., σελ. 113-123

¹⁰¹ Βλ. Αλεξάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 321

γαμπρού και της νύφης από την πεθερά σε ορισμένα χωριά με πραγματοποιείται με άσπρο ή κόκκινο μαντήλι ή ύφασμα, ακόμη και σε περιπτώσεις πένθους¹⁰² και παρατηρείται η είσοδος της νύφης στο νέο σπίτι από το παράθυρο σε περίπτωση γάμου με χήρο¹⁰³:

Η τελετουργική προσταγή που αφορά στο πέρασμα της χήρας στη νέα της κατάσταση διατηρείται, ωστόσο το παρακάτω μοιρολόι αποτελεί απλή αναγγελία της κοινωνικής μοίρας της χήρας και των ορφανών:

«Κυρά μ' οπού είσαι στο θρονί, κατέβα παρακάτω,
Και κάτσε με τους ορφανούς και κάτσε με τες χήρες,
Να ιδείς τ' αξίζει η χηριά, τ' αξίζει η ορφάνια».

Και κάλεσμα του Χάρου για να διαπιστώσει την κοινωνική μοίρα της χήρας:

«Χάρε μ' πού κάθεσαι ψηλά ροβόλα παρακάτω
Να ιδείς της χήρας το φαί, να ιδείς τη νοστιμιά του»¹⁰⁴.

Οι ορφανοί καταλήγουν στους θείους και επωμίζονται άθλια συμπεριφορά, αφενός επειδή στην παραδοσιακή κοινωνία η οικογένεια χαρακτηρίζεται από πενιχρότητα οικονομικών δυνάμεων που δεν επιτρέπει γενναιόδωρες χειρονομίες στα ορφανά(αυτό σημαίνει ότι διεκδικούν καταχρηστικά τη μοίρα που ανήκει στα ξαδέρφια τους) και αφετέρου επειδή τα ορφανά θεωρούνται φορέας γρουσουζιάς, δυστυχίας και μεταδοτικότητας που «σβήνουν τη φωτιά των θείων»:

« - Φευγάτε παληοστρίγγλικα και κακομαθημένα.
Τι πιάνετε τόπο πολύ καί δέν χωρά η γωνιά μου,
Και πέφτουν και τά δάκρυα σας και σβήνουν τη φωτιά
Μου»¹⁰⁵

Η προσφυγή στους θείους, συνοδεύεται από στερεοτυπική και συμβολική αντίδραση:

«- Παιδί μου πούθεν έρχεσαι και πούθε κατεβαίνεις;
Από το σπίτι μ' έρχομαι στον μπάρμπα μου πηγαίνω

¹⁰² Βλ. ό.π., σελ. 324

¹⁰³ Βλ. ό.π., σελ. 325

¹⁰⁴ Βλ. Saunier Guy, *Ελληνικά ...*, ό.π., σελ. 102

¹⁰⁵ Βλ. ό.π., σελ. 96. Για άθλια συμπεριφορά στα ορφανά που πηγάζει από οικονομικά αίτια, βλέπε, ακόμη, Campbell, J. K., *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1964, σελ. 148-149. Βλέπε, επίσης, Du Boulay Juliet, *Portrait of a Greek Mountain Village*, Clarendon University Press, Oxford, 1971, σελ. 49

Κι ο μπάριμπας μ' είδε κι έφυγε κ' η θειά μου κλεί την Πόρτα»¹⁰⁶.

Παρατηρείται ότι καμμιά χριστιανική αξία δεν έχει εισέλθει στα μοιρολόγια, όπως ελεημοσύνη, φροντίδα για τα ορφανά ή εξάλειψη της προκατάληψης. Το αντίθετο συμβαίνει με τις παροιμίες:

«ο θεός ορφανά κάνει, άμοιρα δεν κάνει»¹⁰⁷.

Στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία, η χηρεία είναι ταυτισμένη με την απώλεια της τιμής της γυναίκας. Η τιμή καθορίζεται από την κοινωνική της κατάσταση και όχι από τις αρετές της. Αυτό οφείλεται στη θέση της γυναίκας στην παραδοσιακή κοινωνία και στη μόνιμη εξάρτηση που τη χαρακτηρίζει. Έτσι, ο γάμος και φυσικά η μητρότητα αποτελούν το μέσο απόκτησης της τιμής, της κοινωνικής ύπαρξης δηλαδή, και η χηρεία το μέσο διακοπής και απώλειας της. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι η τιμή αφορά ατομικά τη χήρα και δεν είναι συλλογικό αγαθό όλης της οικογένειας¹⁰⁸. Επομένως η χηρεία δεν είναι ταυτισμένη μόνο με την απώλεια της οικονομικής προστασίας που εξασφάλιζε ο νοικοκύρης αλλά και με την απώλεια της προνομιούχας κατάστασης που εξασφάλιζε ο γάμος στη γυναίκα, όπως επίσης και με την είσοδο της χήρας στην κατώτερη κατάσταση που προορίζεται για κάθε είδους ταπείνωση:

«όποια 'χασε τόν άντρα της έχασε τήν τιμή της
Κι όποια 'χασε τή μάνα της έχασε τήν κουβέντα
Κι όποια 'χασε τόν αδερφό έχασε τα φτερά της
Κι όποια 'χασε την αδερφή έχασε το σιριάνι
Κι όποια 'χασε μικρά παιδιά έχασε την καρδιά της»¹⁰⁹.

Σύμφωνα με τον Balsdon¹¹⁰, τη Ρωμαϊκή περίοδο, η νύφη την πρώτη νύχτα του γάμου της, υποβάλλεται σε διαδικασία αφαίρεσης των ρούχων της και οδηγείται στην κρεβατοκάμαρα του συζύγου, μόνο από παντρεμένες γυναίκες και όχι από χήρες, καθώς η παντρεμένη είχε εξισωθεί με γόητρο και καλοτυχία, ενώ η χήρα είχε απολέσει και τα δύο στοιχεία. Ακόμη, η τελετή δεύτερου γάμου της χήρας, αποτελεί αθόρυβο γεγονός σε αντίθεση με το χήρο που η τελετή του γάμου του πραγματοποιείται με κάθε επισημότητα.

Στο παρακάτω μοιρολόι η εξίσωση μάνα/γύρισμα εκφράζει το καταφύγιο που βρίσκει η χήρα στην πατρική της οικογένεια, μια προστασία από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει

¹⁰⁶ Βλ. Saunier Guy, ό.π., σελ. 94

¹⁰⁷ Βλ. Δεδέ Μαρία-Μιχαήλ, 2500 ..., ό.π., σελ. 162

¹⁰⁸ Βλ. Saunier Guy, *Ελληνικά*, ό.π., σελ. 63-64

¹⁰⁹ Βλ. Πολίτης Ν.Γ., *Εκλογαί* ..., ό.π., σελ. 213

¹¹⁰ Βλ. Balsdon J.P.V.D., *Ρωμαίες Γυναίκες* ..., ό.π., σελ. 243-244

στην οικογένεια του άντρα της:

«Ποιά έχασε τρανό παιδί χάνει τη φύλαξή της
Κί ποιά 'χασε μικρό παιδί χάνει τό γλέντημά της
Ποια έχασε τόν άντρα της χάνει καί τήν τιμή της
Κί ποιά 'χασε τή μάνα της χάνει τό γύρισμά της»¹¹¹.

Είδαμε ότι ο θάνατος που οδηγεί σε απώλεια τιμής και σε κοινωνικό ξεπεσμό, προετοιμάζει την επίσημη καθαίρεση της χήρας. Η χήρα, ωστόσο, άθελα της διεκδικεί μία «δεύτερη μοίρα» που όμως δεν της επιτρέπεται να γνωρίσει. Έτσι, η ήδη διαμορφωμένη κατάσταση δεν επιδέχεται βελτίωση, αφού η λαϊκή κοινωνία της αφαιρεί τη δυνατότητα δεύτερου γάμου, γεγονός που αποτελεί κατάφωρη αδικία για τη χήρα. Ο δεύτερος γάμος της χήρας θα αφαιρούσε τη δυνατότητα από μια νέα κοπέλα «να αποκτήσει τη δική της μοίρα», επομένως η χήρα αντιμετωπίζεται ανταγωνιστικά και πρέπει να αποκλεισθεί¹¹². Στον παροιμιακό λόγο, ο δεύτερος γάμος συνεπάγεται ατυχίες και συμφορές και ακόμη περισσότερο ο τρίτος γάμος:

«Ο πρώτος γάμος του Θεού, ο δεύτερος του
Ανθρώπου, ο τρίτος του διαβόλου»¹¹³.

Στη σάτυρα τα πράγματα αντιστρέφονται. Ο δεύτερος γάμος αποτελεί φυσική κατάληξη και δεν κατακρίνεται. Ο ανάλαφρος χαρακτήρας που αποτυπώνεται στα τραγούδια για τη χήρα, εκφράζονται στα παρακάτω κείμενα:

«Η χήρα ότα χήρεψε κι έλεγε μοιρολόγια,
Έλεγε του προξενητή 'πες και για με δυο λόγια'»¹¹⁴

«Έρωσ ειν' ο παρήγορος
Αρχάγγελος της χήρας
Ο Πήγασος του Ποιητού
Ο συγγραφεύς της μοίρας»¹¹⁵.

«Αραδιαστείτε κοπελιές, μισόκοπες χηράδες
Έχουσαι και μη έχουσαι προσόντα και παράδες
Φέρτε τα σημαδούρια σας να κληρωθήτε όλες

¹¹¹ Βλ. Saunier Guy, *Ελληνικά ...*, ό.π., σελ. 98

¹¹² Βλ. ό.π., σελ. 64-65

¹¹³ Βλ. Δεδέ Μαρία-Μιχαήλ, *2500 ...*, ό.π., σελ. 78

¹¹⁴ Βλ. Μπάλλας Γ., Λάσκαρη Ν., *Λαογραφικά Κεφαλονιάς...*, ό.π., σελ. 163

¹¹⁵ Βλ. Καλογηράς Ανδρέας, *Η Σάτυρα στην Κεφαλονιά*, τόμ. Β, Αθήνα, 1946, σελ. 170

Ρεκλούτες, ξεκαπέλωτες και ντιστεγκέ μαριόλες»¹¹⁶.

«Αυτά τα μαύρα που φορείς, εγώ θα σου τα βγάλω,
Θα σου φορέσω κόκκινα και θα ἴρω να σε πάρω»¹¹⁷.

«Το μαντήλι το τσεμπέρι,
Σε μελά θε να μας φέρει»¹¹⁸.

Η χήρα δεν ανήκει σε καμμία από τις δύο οικογένειες και δε βρίσκει βοήθεια από πουθενά, καθώς οι υποχρεώσεις της δικής της οικογένειας σταμάτησαν με το γάμο και οι υποχρεώσεις της οικογένειας του άντρα της σταματούν με το θάνατο του, όταν πλέον εκείνη γίνεται πάλι η «ξένη» που ήταν στην αρχή και αρχίζει να αποκτά αντίθετα προς αυτούς συμφέροντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μοιρολόγια δεν αναφέρονται ούτε προσπαθούν να ρυθμίσουν περιουσιακά ζητήματα στην περίπτωση χηρείας αλλά περιορίζονται στην ηθική πλευρά του ζητήματος:

«Χήρα σπερνώνει στά βουνά κανείς δέ τήν μαζώνει,
Μήτ' απ' τ' αντρός της τή σειριά μήτ' από τή δική της.
Ψιλή φωνίτσα έβγανε όσο κι' αν εδυνάστη
Πού είσαι, καλέ μου σύντροφε, καλέ μου νοικοκύρη;
Αν είσαι μπρος καρτέρα με, και πίσω μίλησε με
Και αν είσαι σ' άκρη ποταμού, στάσου να με περάσεις,
Γιατί είμαι η δόλια αδύνατη και δεν μπορ' να περάσω»¹¹⁹.

Το παρακάτω τελετουργικό θέμα που συναντάται στα Επτάνησα, σκιαγραφεί τις προस्ताγές που δίνει η μοιρολογίστρα στη χήρα όσον αφορά τις συμβολικές χειρονομίες που πρέπει να ακολουθήσει, οι οποίες ισοδυναμούν με τελετή καθαίρεσης και μετάβασης στην τωρινή της κατάσταση. Οι «Χαιράμενες» όρος που αποδίδεται στις παντρεμένες έρχεται σε αντίθεση με τις «άσχημες και λεροφορεμένες» χήρες. Ο θάνατος ταυτίζεται μόνιμα με την ασχήμια και τη βρώμα¹²⁰. Οι δύο πρώτοι στίχοι είναι χαρακτηριστικοί του «ξεπεσμού» της κοινωνικής θέσης της χήρας. Η χήρα πρέπει να αλλάξει κοινωνική ομάδα και να αποχωριστεί όλα τα σύμβολα του γάμου που της έδιναν την κοινωνική της θέση, όπως τα κόκκινα ρούχα, την κορώνα, την αρρεβώνα. Η χρήση του ρήματος «τίναξε» δείχνει ότι όλα αυτά πρέπει να γίνουν γρήγορα, χωρίς να υπάρξει ο απαιτούμενος χρόνος για να συνειδητοποιήσει την κατάσταση της. Έτσι, το πέρασμα από το γάμο στη χηρεία αποκτά απότομο χαρακτήρα. Το μοιρολόι

¹¹⁶ Βλ. Καλογηράς Ανδρέας, *Ο Σατυρικός Μολφέτας ...*, ό.π., σελ. 97

¹¹⁷ Βλ. Μπάλλας Γ.-Λάσκαρη Ν., *Λαογραφικά ...*, ό.π., σελ. 192

¹¹⁸ Βλ. ό.π., σελ. 184

¹¹⁹ Βλ. Πολίτης Ν.Γ., *Εκλογαί ...*, ό.π., σελ. 211

¹²⁰ Βλ. Saunier Guy, *Ελληνικά ...*, ό.π., σελ. 109

ολοκληρώνεται με την απάντηση της χήρας, που παρουσιάζει την απώλεια των συμβόλων της εξουσίας, της τιμής, ως αντικειμενικό γεγονός και όχι ως απαίτηση του κοινωνικού συνόλου:

«Κυρά που κάθεσαι ψηλά, κατέβα παρακάτω
Φεύγα από τσί χαιράμενες και κάτσε με τσι χήρες
(ή και κάθισε στις άσχημες, στις λεροφορεμένες)
και τίναχ' το κεφάλι σου, να γκρεμιστεί η κορώνα,
τίναξε και το δάχτυλο, να πέση η αρρεβώνα,
και βγάλ' τα κατακόκκινα και φόρεσε τα μαύρα,
τα κόκκινα είναι της χαράς, τα μαύρα είναι της λύπης
Μένα η κορώνα μου 'πεσε, κ' η αρρεβώνα χάθη»¹²¹.

Η αλλαγή της ομάδας έχει ως αποτέλεσμα η χήρα να λάβει το νέο της όνομα και τη νέα της ιδιότητα:

«Κι από τα σήμερα ημερού κι από την ώρα τούτη
Θέ να σ' αλλάζουν τ' όνομα και θα σε λένε χήρα
Κι όχι χήρα μοναχά, παρά και κακομοίρα»¹²².

Η χήρα και ιδιαίτερα η νέα χήρα, είναι η φιγούρα που εξαιτίας του ρόλου της, είναι ευπαθής στη συκοφαντία και τη σάτυρα. Ο κόσμος περιγελά και συκοφαντεί τις χήρες, όχι τη θέση τους που εκ των πραγμάτων απαιτεί κοινωνική προστασία, αλλά την τυχόν παρέκκλιση τους που αποδεικνύει ότι δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν και να διαχειριστούν «σωστά» την κατάσταση της χηρείας τους. Η J. Du Boulay¹²³, εκτιμά ότι είναι αδύνατον για μια γυναίκα στη θέση της χήρας να μην παρεκκλίνει από τη συγκεκριμένη συμπεριφορά που περιμένουν απ' αυτήν. Η προσπάθεια αποκλεισμού της λαμβάνει τη χειρότερη μορφή αδικίας, του δόλου και της συκοφαντίας. Όλες οι πράξεις της ερμηνεύονται ως προσπάθεια που καταβάλλει για να ξαναπαντρευτεί. Στο παρακάτω μοιρολόι, το μοτίβο των κόκκινων παπουτσιών, εκφράζει με έντονο τρόπο ότι ούτε η οφθαλμοφανής πραγματικότητα δεν είναι ικανή να σταματήσει τη συκοφαντία:

«Η χήρα μέσα κάθεσαι, κι όξω την κουβεντιάζουν
Αν περπατήσει ταπεινά της λεν' πως καμαρώνει,
Κι αν περπατήσει ογλήγορα της λεν' τήρα πώς εξουρλάθη,
Κι αν κουβεντιάσει μ' άλλονε, της λεν' άντρα γυρεύει
Κι αν νέθει και τη ρόκα της, της λεν' πως προίκα φτιάνει
Κι αν αρρωστήσει και καμιά, της λεν' παιδί θα κάμει»¹²⁴.

¹²¹ Βλ. Πολίτης Ν.Γ., *Εκλογαί ...*, ό.π., σελ. 210

¹²² Βλ. Saunier Guy, *Ελληνικά ...*, ό.π., σελ. 100

¹²³ Βλ. Du Boulay Julliet, *Portrait ...*, ό.π., σελ. 183-185

¹²⁴ Βλ. Πολίτης Ν.Γ., *Εκλογαί ...*, ό.π., σελ. 210

Η απουσία του άντρα που συνεπάγεται την απουσία ερωτικής πράξης, τροφοδοτεί τη λαϊκή ποιητική δημιουργία, καθώς η σοβαρότητα της θέσης της χήρας και η σχέση της με τη σεξουαλικότητα αποτελούν την κυριότερη πηγή σάτυρας:

«Η ανύπαντρη θέλει φιλιά
«Η παντρεμένη χάδια
Κι η χήρα θέλει πότισμα
Μερόνυχτα και βράδια»¹²⁵.

«Τση παντρεμένης το φιλί είναι ξεθυμασμένο,
Τση χήρας και τσ' ανύπντρης είναι φωτιά αναμμένο.
Τση παντρεμένης το φιλί, τσ' ανύπαντρης τα κάλλη,
Τση χήρας η περπατησιά, είναι χαρά μεγάλη.
Τση χήρας το προσκέφαλο μυρίζει σαν κυδώνι,
Και το μυρίστηκα κι εγώ και σκούζω σαν τον γκιώνη»¹²⁶.

Η χήρα βρίσκεται αντιμέτωπη όχι μόνο με την επιβίωση της και την ανατροφή ορφανών, αλλά και με τις επιταγές του κοινωνικού συνόλου που ορίζουν τη σημερινή ταυτότητα και θέση της. Καθώς αντιπροσωπεύει σε ενεργό μορφή ένα από τα πιο ανατρεπτικά στοιχεία, όπως αυτό του «αισθησιασμού»¹²⁷, είναι επιθυμητή απ' όλους αλλά διαθέσιμη σε κανένα. Ωστόσο, στα σατυρικά κείμενα η χηρεία ενίοτε παρουσιάζεται ως μοναδική ευκαιρία τέλεσης του γάμου: «*παρακάλεσε το Χάρο, να χηρέψεις να σε πάρω*» και «*να χήρευε μια παπαδιά, που ξέρω στο Χαράκι, τα ρασ' αμέσως θα βανα, να πήαινα για δαύτη*» και άλλες φορές ως λύση ανάγκης: «*Παναγιά μου και Σωτήρα, δός' μου τη κι ας είν' και χήρα*»¹²⁸. Γι αυτό το φιλί της είναι πιο ακριβό σε σχέση με της ανύπαντρης λόγω του περιορισμού που εγείρει η κοινωνική της θέση:

«Πόσο πουλιέται το φιλί
Στη Δύση, στην Ανατολή;
Της παντρεμένης τέσσερα
Της χήρας δεκατέσσερα
Τσ' ανύπαντρης είναι φτηνό
Το παίρνεις όχι με στανιό»¹²⁹.

Οι επισκέψεις σε σπίτια, οι συνομιλίες, ακόμη και η παραμικρή κίνηση,

¹²⁵ Βλ. Καλογηράς Ανδρέας, *Η Σάτυρα ...*, ό.π., σελ. 246

¹²⁶ Βλ. Μπάλλας Γ., Λάσκαρη Ν., *Λαογραφικά ...*, ό.π., σελ. 187

¹²⁷ Βλ. Du Boulay Julliet, *Portrait ...*, ό.π., σελ. 183

¹²⁸ Βλ. Μπάλλας Γ., Λάσκαρη Ν., *Λαογραφικά ...*, ό.π., σελ. 177

¹²⁹ Βλ. Καλογηράς Ανδρέας, *Η Σάτυρα ...*, ό.π., σελ. 241-242

ερμηνεύονται ως ενδείξεις ερωτικής συμπεριφοράς που πρέπει να καταπολεμηθούν. Γι αυτό ο νεκρός δίνει οδηγίες στους δικούς του για τη συμπεριφορά τους, επιβάλλοντας πλήρη απομόνωση από την κοινωνία, από το φυσικό κόσμο και τις ηδονές του. Η παραίνεση αφορά και σε έναν ακόμη λόγο: η λησμονιά που αποτελεί μόνιμη και ύπουλη απειλή τόσο για το νεκρό όσο για τους ζωντανούς, καθώς συμβολίζει τη διάλυση της οικογένειας, πρέπει να αποφευχθεί¹³⁰. Η παραγγελία του νεκρού ορίζει την αποχή της χήρας από κάθε φιλάρεσκη στάση και από κάθε κοινωνική επαφή, θεωρώντας ότι ακόμη και το καθαρό νερό αποτελεί απόδειξη απιστίας. Στον τελευταίο στίχο, καταγγέλλεται η ανυπακοή της χήρας:

«Τ' ακούς τ' ακούς γυναίκα μου, τι θα σου παραγγείλω;
Παρασκευή να μη λουστείς, Σάββατο μην αλλάξεις,
Την Κυριακή μην χτενιστείς, στον ήλιο μην καθίσεις,
Όπ' απολάν οι εκκλησιές κι ούλα τα μοναστήρια,
Που παν οι νιοι στην εκκλησιά κ' οι νιες εις το συριάνι.
Σε γειτονιά να μην εβγείς σε ρούγα μην καθίσεις.
Μα κειν' εβγήκε κι έκατσε, κ' έπιασε και κουβέντα.
Κρατεί και γυαλοκάνατο και πίνει το νερό του»¹³¹.

Παρότι ο θάνατος είναι μοναξιά, μέσα από τα μοιρολόγια παρατηρείται προσπάθεια διατήρησης της επαφής με τους νεκρούς που καταλήγει σε ματαιότητα, η οποία και καταγγέλλεται¹³²:

«Για συναχτείτε οι αδερφές, για συναχτείτε οι μάνες
Κι οι χήρες και οι ορφανές κι όλες οι πικραμένες,
Να κλάψουμε, να κλάψουμε όσο κι αν εμπορούμε,
Να μάσουμε τα δάκρυα, να σύρουμε τα ποτάμια,
Το 'να να πάει στην ξενητιά, τ' άλλο στον κάτω κόσμο,
Να ξουριστούν οι αξούριοι, να πιουν οι διψασμένοι,
Να βάλουν κι οι γραμματικοί νερό στο καλαμάρι»¹³³.

Οι αδικοθάνατοι, εκείνοι που έχουν δοκιμάσει την ανυπόφορη και απαράδεκτη κατά τον ποιητή μορφή θανάτου, ωθούν τους συγγενείς στη μάταιη προσπάθεια εξαγοράς του Χάρου:

«Ο Χάρος κάνει τη χαρά του, παντρεύει τον υιό του,
Σφάζει παιδιά αντίς γι' αρνιά, νυφάδες για κριάρια,
Παίρνει της χήρας τότε γυιο κι άλλονε γυιό δεν έχει,

¹³⁰ Βλ. Saunier Guy, *Ελληνικά ...*, ό.π., σελ. 11-113

¹³¹ Βλ. ό.π., σελ. 122

¹³² Βλ. ό.π., σελ. 137

¹³³ Βλ. ό.π., σελ. 174

Κι η χήρα πάν' από κοντά, κοντά μυριολογώντας,
-Άφστο μου, Χάρε μ' άφστο μου, και σου το ξαγοράζω»¹³⁴.

Στη συνέχεια, η αναδρομή στη λογοτεχνία που σκιαγραφεί χαρακτήρες και συμπεριφορές κρίνεται απαραίτητη. Το έργο του Παπαδιαμάντη αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για τη ζωή των γυναικών της εποχής του, καθώς είναι αποκαλυπτικό των συνθηκών μέσα στις οποίες ζουν οι Ελληνίδες κατά τη χρονική περίοδο 1850-1900. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στη θέση τους στον κοινωνικό χώρο, στην υποταγή ή στις αντιστάσεις τους στο ανδροκρατικό τους περιβάλλον, στον τρόπο συμπεριφοράς, ερμηνείας αλλά και αποδοχής του γυναικείου κόσμου που έχουν εσωτερικεύσει. Δεδομένου ότι η πεζογραφία προβάλλει κοινωνιολογικά δεδομένα και στοιχεία, όπως και όψεις της συμπεριφοράς του λαού, το έργο προσφέρεται για συνολική φεμινιστική ανάλυση. Στην παρούσα εργασία χρησιμεύει στην κοινωνική προσέγγιση που ακολουθείται από την πλευρά του κοινωνικού φύλου¹³⁵. Η αναφορά στο φαινόμενο της χηρείας διατρέχει σχεδόν ολοκληρωτικά τα έργα του Παπαδιαμάντη. Η χηρεία εμφανίζεται σε νεαρή ηλικία, δημιουργώντας σημαντικές αλλαγές στη ζωή των γυναικών, όπως νέους περιορισμούς, ευθύνες και απαγορεύσεις. Προβάλλουν ηρωίδες όπως η Χρήσταινα που αναλαμβάνει το διπλό ρόλο της μάνας και του πατέρα για τα ορφανά της στο έργο «Ντελησυφέρω»¹³⁶, η χήρα μάγισσα στο έργο «Μάγισσες»¹³⁷ και η χήρα Λισάββα στο έργο «κουκλοπαντρείες» που ζει στη γειτονιά της αυλής (εκεί που ζουν χήρες ή ζωντοχήρες) μαζί με τον «άνθρωπο» της, προσβάλλοντας τα χρηστά ήθη της εποχής και εγείροντας κοινωνικές αντιδράσεις¹³⁸. Ακόμη, προβάλλουν μορφές όπως η όμορφη χήρα στο διήγημα «Πανδρόλογος»¹³⁹, η χήρα Παπαδιά που δέχεται το τραγούδι του νεαρού Χατζήγιαννη και επανασυνδέεται με την κοινωνική ζωή¹⁴⁰, η χήρα Καντούσαινα στο διήγημα «ξομπλιαστήρα» που ξεστομίζει κατάρες στα παιδιά της¹⁴¹ και η χήρα στο διήγημα «στρίγγλα μάνα» που εύχεται το θάνατο των παιδιών της για να γλιτώσει την προίκα τους¹⁴².

Σύμφωνα με το συγγραφέα, ο δεύτερος γάμος αν και εφικτός, προκαλεί κοινωνική αποδοκιμασία για τη χήρα, σε αντίθεση με το χήρο που μπορούσε να τον πραγματοποιήσει αμέσως. Προβάλλει η μορφή της Χαρμολίνας στο έργο «η θητεία της Πενθεράς»,

¹³⁴ Βλ. ό.π., σελ. 308

¹³⁵ Βλ. Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 22-42

¹³⁶ Βλ. ό.π., σελ. 113

¹³⁷ Βλ. ό.π., σελ. 133

¹³⁸ Βλ. ό.π., σελ. 185

¹³⁹ Βλ. Λαμπροπούλου Βούλα, *Οι Γυναίκες στο Έργο του Παπαδιαμάντη. Το Γένος και το Φύλο, μια Φεμινιστική Προσέγγιση και Ερμηνεία*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1992, σελ. 279

¹⁴⁰ Βλ. ό.π., σελ. 58

¹⁴¹ Βλ. ό.π., σελ. 358

¹⁴² Βλ. ό.π., σελ. 359

χαρακτηριστικό παράδειγμα αιώνας και ενάρετης χήρας που δε σύναψε ποτέ δεύτερο γάμο¹⁴³.

Η γυναίκα με τη χηρεία της αναλαμβάνει απεριόριστη εξουσία σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Με τη χηρεία της, ορίζεται απόλυτη διαχειρίστρια της περιουσίας του άντρα της, γεγονός που μπορεί να προκαλέσει ενδοοικογενειακές συγκρούσεις (Συμβάντα στο Μύλο) και επίτροπος των παιδιών της, αποκτώντας το δικαίωμα να συνάπτει οικονομικές πράξεις. Προβάλλει η μορφή της Μαγούτας στο έργο «η Μαούτα» που γνωρίζει σημαντική οικονομική άνθηση με τη χηρεία της, επεκτείνοντας την περιουσία του συζύγου της. Οι χήρες Μαρουδίτσα στο διήγημα «Έρωσ-ήρωσ» και η χήρα Σοφία στο διήγημα «η Μαούτα», αντικαθιστώντας την πατρική απουσία, αποκτούν κοινωνική αναβάθμιση και αύξηση της αυτοεκτίμησής της που μεταφράζεται σε απεριόριστη άσκηση εξουσίας προς τις κόρες τους στην επιλογή συντρόφου¹⁴⁴.

Στο έργο του Βιζυηνού «το αμάρτημα της μητρός μου», παρουσιάζονται οι απελπισμένες προσπάθειες της χήρας μητέρας του συγγραφέα που αφορούν στη σωτηρία της άρρωστης κόρης της Αννιώς, η οποία τελικά πεθαίνει και στην υιοθεσία δύο κοριτσιών. Οι προσπάθειες αυτές είναι αποτέλεσμα της ενοχής που βασάνιζε τη χήρα για το εξ' αμελείας έγκλημα που είχε διαπράξει παλιότερα, καταπλακώνοντας στον ύπνο της ένα από τα παιδιά της και στοχεύουν στην εξιλέωση και στην αναπλήρωση του τραγικού κενού. Οι προσπάθειες περιλαμβάνουν την εξομολόγηση στον Πατριάρχη και την απόκτηση συγχώρεσης, που οδηγούν στην αποβολή του φόβου της Θείας τιμωρίας αλλά όχι στην αποβολή της ενοχής. Η χήρα παρουσιάζεται καταδικασμένη για την υπόλοιπη ζωή της να «πληρώνει το αμάρτημα της»¹⁴⁵.

Στη λογοτεχνία, η καλή γυναίκα εμφανίζεται σε τέσσερις ρόλους, ως κόρη, ως σύζυγος, ως μητέρα και ως χήρα και για κάθε ρόλο υπάρχει ο κατάλληλος τρόπος συμπεριφοράς. Σύμφωνα με το Βίβες¹⁴⁶, η χήρα αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς πρόκειται για μια γυναίκα μόνη και η μοναξιά της μεταφράζεται στην έλλειψη ελέγχου και καθοδήγησης. Μέσα από το έργο του, η χήρα παροτρύνεται στη μοναστική ζωή, μέσα από διαρκή αγώνα ενάντια στην επιπολαιότητα και αποτρέπεται από τη σύναψη δεύτερου γάμου. Η ταυτότητα της συγκροτείται στη βάση της «απόλυτης μετριοφροσύνης, της απάρνησης των τιμών, των αξιωμάτων, των συγκεντρώσεων, των τίτλων και όλων αυτών των ματαιοτήτων»¹⁴⁷.

¹⁴³ Βλ. Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική Θέση ...*, ό.π., σελ. 114. Βλέπε, επίσης, Λαμπροπούλου Βούλα, *Οι Γυναίκες στο Έργο ...*, ό.π., σελ. 170 που αναφέρει χαρακτηριστικά: «αν θέλεις να είσαι αξιοπρεπής χήρα και να σε σέβονται οι αρσενικοί, να σου ψάλλει εγκώμια η φιλολογία και να σε παραδέχεται η κοινωνία, πρέπει να φορέσεις τα μαύρα δεσμά της χηρείας ισοβίως, από 18 έως 98 ετών. Χηρεία σημαίνει θυσία, σωφροσύνη, εγκαρτέρηση μέχρι πλήρους εκμηδένισης».

¹⁴⁴ Βλ. Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική ...*, ό.π., σελ. 123

144. Βλ. Κοκκίνης Σπύρος, *Γεωργίου Βιζυηνού, Το Αμάρτημα της Μητρός μου και Άλλα Διηγήματα*, Νεοελληνική Λογοτεχνία, αριθμ. 190, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ. 9-40

¹⁴⁶ Βλ. Χάφτον Όλουεν, *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη: 1500-1800*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 2003, σελ. 51

¹⁴⁷ Βλ. ό.π., σελ. 52

1.γ) ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΖΗΤΗΜΑ

*Επί χρόνια δίσταζα να γράψω ένα βιβλίο για τη γυναίκα.
Το θέμα είναι ενοχλητικό, ιδιαίτερα για τις γυναίκες.
Δεν είναι άλλωστε καινούριο. {...} Απ' ό,τι φαίνεται,
οι άπειρες ανοησίες που έχουν γραφτεί τον τελευταίο αιώνα
δε φώτισαν ιδιαίτερα το πρόβλημα. Υπάρχει, εντέλει,
πρόβλημα; Και εάν υπάρχει, ποιο είναι αυτό; Υπάρχουν άραγε γυναίκες,
πραγματικά; {...} αναρωτιόμαστε εάν οι γυναίκες εξακολουθούν να
υπάρχουν, εάν θα υπάρχουν πάντοτε, εάν είναι επιθυμητό να συνεχίσουν να
υπάρχουν, ποια θέση κατέχουν σ' αυτόν τον κόσμο, ποια θα έπρεπε να είναι η
θέση τους.¹⁴⁸*

Η έννοια φύλο εισάγεται στην αγγλική γλώσσα ως νεολογισμός με κοινωνική σημασία¹⁴⁹. Ως κατηγορία ανάλυσης της κοινωνίας και του πολιτισμού, συντελείται μέσα από τη διάσπαση της έννοιας φυσικό/βιολογικό(sex) και κοινωνικό (gender)¹⁵⁰. Ως πολιτισμικό και κοινωνικό σύμβολο αποτελεί εργαλείο για την κατανόηση της εννοιολόγησης του εαυτού σε διάφορα συμφραζόμενα της κοινωνικής ζωής, γεγονός που οδήγησε στη σταδιακή καθιέρωση του στο επίκεντρο της εθνογραφικής συζήτησης. Η ανθρωπολογία του φύλου επικεντρώνεται στη διαδικασία πολιτισμικής και κοινωνικής συγκρότησης της ταυτότητας, εστιάζοντας στην ταυτότητα του κοινωνικού φύλου, θεωρώντας ότι το φύλο αποτελεί πεδίο διαπραγμάτευσης και κριτήριο ανάλυσης πολιτισμού¹⁵¹. Έτσι, «καθιερώνεται ως βασική σκοπιά και τρόπος ανάλυσης στη διαπολιτισμική μελέτη της ταυτότητας και των κοινωνικών σχέσεων»¹⁵².

Η ανθρωπολογία, αναγνωρίζοντας από νωρίς τις κατά φύλα σχέσεις ως σημαντικό παράγοντα για την οργάνωση της κοινωνίας και λαμβάνοντας υπόψη τη μακροχρόνια απουσία, έθεσε το βασικό αίτημα μιας ανθρωπολογίας γυναικών, στις αρχές της δεκαετίας του 70',

¹⁴⁸ Βλ. Simone de Beauvoir, *Το Δεύτερο Φύλο*, μτφρ. Σιμόπουλος Κυριάκος, επιμ. Χρυσόπουλος Απόστολος, Αθήνα, 1979

¹⁴⁹ Βαρίκα Ελένη, *Για μια Πολιτική Γραμματική του Φύλου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2009, σελ.45-46

¹⁵⁰ βλ. ό.π. Βλέπε, ακόμη, Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998. Επίσης, βλέπε, Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994

¹⁵¹ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., *Ταυτότητες ...*, ό.π. σελ. 9

¹⁵² Βλ. ό.π., σελ. 43

στοχεύοντας στο να γίνουν ορατές οι γυναίκες στα εθνογραφικά κείμενα¹⁵³. Η παρουσία των γυναικών και οι περιγραφές τους, αποτελούσαν επιτακτική ανάγκη, καθώς η αποκατάστασή τους στόχευε στη μετατροπή τους από αντικείμενα σε υποκείμενα της έρευνας. Η έρευνα επικεντρώθηκε στα «άφωνα μοντέλα» που αποτελούν οι γυναίκες¹⁵⁴, με σκοπό να καταστήσει ορατές τις εμπειρίες που αποσιωπήθηκαν ή περιθωριοποιήθηκαν από τις κυρίαρχες παραδόσεις, δίνοντας τους τη δυνατότητα μέσα από την κατάργηση της σιωπής να έρθουν στο προσκήνιο, δημιουργώντας νοητικές κατηγορίες και αρθρώνοντας το «δικό» τους λόγο¹⁵⁵. Έτσι, μέσα από τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση, να καταστούν ιστορικά υποκείμενα¹⁵⁶ που δρουν συνειδητά κι έχουν την ευθύνη των πράξεων τους.

Η συγκρότηση των γυναικών σε ερευνητική κατηγορία δίνει έμφαση στις «ιδιαιτερές εμπειρίες» τους, ακόμη κι αν αυτές θεωρούνται στερεοτυπικές, διερευνώντας τις σχέσεις εξουσίας που βασίζονται στην ιεραρχία και παραπέμποντας στην αμφισβήτηση της ανδροκρατικής αντίληψης που εξισώνει το ανδρικό με το πανανθρώπινο¹⁵⁷. Στην αντίληψη αυτή μέχρι πρότινος, συνέβαλλαν άνδρες ανθρωπολόγοι που θεώρησαν την κυριαρχία των ανδρών δεδομένη και παραμέρισαν τη γυναικεία «φωνή»¹⁵⁸. Όμως οι γυναίκες ανθρωπολόγοι κρίνονται ως τα πλέον αρμόδια άτομα να κατανοήσουν τις γυναίκες και να επανορθώσουν τις παραλείψεις του παρελθόντος¹⁵⁹, θέτοντας σε αμφισβήτηση την καθιερωμένη επίσημη ιστορική αλήθεια.

Η είσοδος των γυναικών στην ιστορική ή κοινωνιολογική έρευνα λειτούργησε ως «πρώτη ρωγή στις ανθρωπιστικές επιστήμες», αφενός επειδή αναπλήρωνε τα κενά της χρόνιας απουσίας και αφετέρου επειδή κατέστησε δυνατή την ανάπτυξη του φύλου που φιλοδοξούσε να εξετάσει την «αποκάλυψη μιας θεμελιώδους κοινωνικής σχέσης»¹⁶⁰. Έτσι, η μελέτη της θέσης της γυναίκας στην κοινωνία, καθώς και της αντίληψής της για τον πολιτισμό και την κοινωνία, διαμόρφωσαν μία ιδιαίτερη κατηγορία ανθρωπολογικής έρευνας, την ανθρωπολογία των γυναικών, δίνοντας το έναυσμα για τη μελέτη των βιολογικών διαφορών και της κοινωνικής ανισότητας που αποτελούν το γυναικείο ζήτημα¹⁶¹.

¹⁵³ Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *Ανθρωπολογία ...*, ό.π., σελ. 13-14

¹⁵⁴ Βλ. ό.π., σελ. 23. Επίσης, βλέπε, Παπαταξιάρχης Ε., *Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 28

¹⁵⁵ Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, ό.π., σελ. 43

¹⁵⁶ Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας Φεμινιστικής Συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ. 359

¹⁵⁷ Βλ. ό.π., σελ. 14-15

¹⁵⁸ Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, ό.π., σελ. 28

¹⁵⁹ Βλ. ό.π., σελ. 33

¹⁶⁰ Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Για μια Πολιτική Γραμματική ...*, ό.π., σελ. 55-56

¹⁶¹ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου, ό.π., σελ. 16-17

Η ενασχόληση με την ιστορία των γυναικών στο πλαίσιο του φεμινισμού¹⁶² και των γυναικείων κινημάτων του λεγόμενου «δεύτερου κύματος»¹⁶³, υπήρξε ταυτόσημη με την επιθυμία ανάδειξης του συλλογικού υποκειμένου «γυναίκες» και τη συγκρότηση της συλλογικής του μνήμης. Το ερώτημα κατά πόσο το πεδίο αυτό μπορεί να αποτελέσει «ιστορία γυναικών», τροφοδοτούσε έντονες συζητήσεις και οδηγούσε σε ενδιαφέρουσες μεθοδολογικές προτάσεις.

Ο φεμινισμός αρχικά, προσεγγίζει τη γυναίκα ως άβουλο θύμα αντρικής καταπίεσης. Στη συνέχεια όμως, η αφήγηση της υποταγμένης γυναίκας, δίνει τη θέση της στην αφήγηση της εξεγερμένης, που αντιπαλεύει τις απαγορεύσεις και οργανώνει αντιστάσεις ενάντια στην καταπίεση. Η ενασχόληση της κοινωνικής ιστορίας με τις κοινωνικές δομές, την οργάνωση των εργασιακών σχέσεων, την οικογένεια, την καθημερινή ζωή, αποτελούσε πρόσφορο έδαφος για την εξέταση της γυναικείας εμπειρίας που θα οδηγούσε σε ενδιαφέρουσες υποθέσεις σχετικά με την έμφυλη συγκρότηση της ανθρωπότητας¹⁶⁴. Στην αναζήτηση της γυναικείας εμπειρίας, κρίνεται απαραίτητο θέμα διερεύνησης, η έμφυλη οργάνωση της κοινωνίας, καθώς η πολιτισμική αξιολόγηση των γυναικών, είναι αδύνατον να αποτιμηθεί χωρίς την αναφορά στο άλλο φύλο. Η ανίχνευση του νοήματος που εμπεριέχεται στον έμφυλο συμβολισμό, οδηγεί στην κατανόηση προαγωγής και διατήρησης του κοινωνικού συστήματος¹⁶⁵.

Ο φεμινισμός στην Ευρώπη και στην Αμερική, καταγγέλλει τον πατριαρχικό ιεραρχικό χαρακτήρα, στηρίζοντας τη θέση του στην ανάλυση της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής εμπειρίας των γυναικών. Στην ουσία, αποβλέπει στην αποβολή του «καταπιεσθέντος άλλου» που οι γυναίκες έχουν εσωτερικεύσει¹⁶⁶, μέσω της προβολής των παραδοσιακών γυναικείων καθηκόντων και μέσω της εξιδανίκευσης της μητρότητας, που αποτελούν μοναδικό τρόπο νομιμοποίησης των γυναικείων διεκδικήσεων απέναντι στο ανδρικό φύλο¹⁶⁷. Ο αποκλεισμός και η «ετερότητα» τους, τις μεταβάλλει σε φορείς σωτηρίας για την ανθρωπότητα. Η ανάδειξη τους σε ιστορικά υποκείμενα, οδηγεί σε «νίκη του πολιτισμού κατά της

¹⁶² Βλ. Αλεξάντερ Σάλι, «Γυναίκες, τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830 και 1840. Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας», στο συλλ. τόμο *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, επιμ. Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγελική, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 277

¹⁶³ Βλ. Ιγγλέση Χρυσή, *Πρόσωπα των γυναικών, Προσωπεία της Συνείδησης. Συγκρότηση της Γυναικείας Ταυτότητας στην Ελληνική Κοινωνία*, εκδ. Οδυσσέας, Ιωάννινα, 1990, σελ. 31. Επίσης, βλέπε, Παπαταξιάρχης Ε., *Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 17

¹⁶⁴ Βλ. Αβδελά Ε.- Ψαρρά Α., «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 20-26

¹⁶⁵ Βλ. Κέλι Τζόουν, «Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 133-134

¹⁶⁶ Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, ό.π., σελ. 39

¹⁶⁷ Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών ...*, ό.π., σελ. 291

βαρβαρότητας»¹⁶⁸.

Η φεμινιστική συνείδηση που δομείται πάνω στα στοιχεία της διαφοράς και της ανθρώπινης κοινότητας της γυναικείας ταυτότητας¹⁶⁹, ασχολείται με τους τρόπους εκείνους που το κοινωνικό φύλο διαποτίζει την κοινωνική ζωή και εμπειρία¹⁷⁰ νοηματοδοτώντας τη δράση του. Η ανάδειξη των γυναικών σε δρώντα υποκείμενα της ιστορίας, η αποκάλυψη των μορφών αντίστασης και δράσης, όπως και το ζήτημα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη γυναικεία ταυτότητα και σ' άλλες μορφές ταυτότητας, αναδεικνύει τη δράση ως «προϊόν του νοήματος που έχει ο λόγος και με τον οποίο διατυπώνεται το βίωμα»¹⁷¹. Έτσι, δίνεται έμφαση στις ιστορικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες οι γυναίκες κατασκευάζονται ως κατηγορία μέσα από το λόγο και σε αντίθεση με τους άνδρες.

Η Βαρίκα¹⁷² χρησιμοποιεί τον όρο «συνείδηση του φύλου» για να περιγράψει τη μεταβολή στις υποκειμενικές αντιλήψεις και συμπεριφορές των γυναικών, την τάση τους να αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους ως υποκείμενα, διεκδικώντας ισότιμη θέση στην κοινωνία με το άλλο φύλο. Η διαμόρφωση της «συνείδησης του φύλου» που ξεκινά από τα πρώτα χρόνια της Ανεξαρτησίας και αποκρυσταλλώνεται στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του φεμινισμού και στοχεύει στη διαμόρφωση μιας θετικής ταυτότητας που θα επιτρέψει στο γυναικείο φύλο τη δράση ως συνειδητό υποκείμενο, μέσα στα επιβεβλημένα κοινωνικά όρια της εποχής του. Η επαναδιαπραγμάτευση ως προς την οικιακή εργασία, την προίκα, την εκπαίδευση, έρχονται ως απόρροια της απελπισίας και της οργής, θέτοντας το θέμα της αυτοχειραφέτησης και της ανάδειξής τους σε συλλογικό υποκείμενο. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, ο φεμινισμός εγγράφεται σε «μία δυναμική συνέχεια σε σχέση με τη συνείδηση του φύλου»¹⁷³.

Όσον αφορά τη σχέση ανθρωπολογίας-φεμινισμού, εκείνο το οποίο πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι ενώ διακατέχονται από την κοινή μέριμνα της αναζήτησης του γυναικείου ζητήματος, το αντικείμενο τους διαφέρει σε εννοιολογικό επίπεδο. Ωστόσο, βρίσκονται σε σχέση έντονου διαλόγου και γόνιμης ανταλλαγής. Ο φεμινισμός οροθετεί γνωστικά πεδία, θέτοντας ερωτήματα στην ανθρωπολογία και οδηγώντας σε ριζικές αναθεωρήσεις της ανθρωπολογικής δουλειάς. Από την άλλη, η ανθρωπολογία τροφοδοτεί την αντίθεση, ελέγχοντας τις παραδοχές της φεμινιστικής σκέψης¹⁷⁴. Σε αντίθεση με τον ανθρωπολογικό λόγο που διακατέχεται από τον

¹⁶⁸ Βλ. ό.π., σελ. 358

¹⁶⁹ Βλ. ό.π., 31 9

¹⁷⁰ Βλ. Rosaldo Michelle, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες ...*, ό.π., σελ. 187

¹⁷¹ Βλ. Αβδελά Ε.-Ψαρρά Α., «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 57

¹⁷² Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των ...*, ό.π., σελ. 177-178

¹⁷³ Βλ. ό.π., σελ. 258-259

¹⁷⁴ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε., *Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 42-43

ανδροκεντρισμό, ο οποίος συνίσταται στην απουσία των γυναικών από το εθνογραφικό κείμενο¹⁷⁵, ο φεμινιστικός λόγος παρουσιάζει το γυναικείο φύλο όχι ως δρων υποκείμενο αλλά ως αντικείμενο της αντρικής δράσης που παραμένει δέσμιο των βιολογικών επιταγών του¹⁷⁶. Έτσι, επιτάσσοντας την κατανόηση του γυναικείου φύλου με όρους διαφοράς και στρέφοντας την προσοχή σε παραμέτρους που αφορούν τον οικιακό χώρο και τη μητρότητα, με στόχο τη γυναικεία αυτονομία, στην ουσία ταυτίζεται με την πατριαρχική εξουσία που προβάλλει τα εμπόδια της γυναικείας φύσης και μητρότητας¹⁷⁷.

Κεντρικό ζήτημα για την ανθρωπολογία, αποτέλεσε η ανισότητα των δύο φύλων, η «θέση» της γυναίκας που θεμελιώθηκε πάνω στην αντρική κυριαρχία και το ερώτημα που κλήθηκε να απαντήσει είναι αν η υποτέλεια των γυναικών συνιστά οικουμενικό φαινόμενο¹⁷⁸. Επομένως, καλείται να αποκαλύψει τους μηχανισμούς της κοινωνικής ανισότητας που υποκρύβονται πίσω από την ιδεολογία της «φυσικής» κατωτερότητας¹⁷⁹, προβάλλοντας τους λόγους που επιβάλουν την απουσία του γυναικείου φύλου.

Η οικουμενικότητα της ανισότητας προκύπτει από τη βιολογική διαφορά που διαμορφώνει ασύμμετρες κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα αλλά και από πολιτιστικές και ιστορικές συγκυρίες¹⁸⁰. Η φυσιολογία της γυναίκας την τοποθετεί πιο κοντά στη φύση, καθώς επιφορτίζεται με το καθήκον της «διαίωσης του είδους» και της ανάληψης ρόλων που αντιπροσωπεύουν μία κατώτερη διάσταση της πολιτισμικής διαδικασίας, προσδίδοντάς της διαφορετική ψυχική δομή. Ο πολιτισμός που θεωρείται ανώτερος από τη φύση καθώς λειτουργεί ως ρυθμιστής της διαδικασίας του κόσμου, ανήκει στον άντρα, ο οποίος μέσω αυτού, «μετασχηματίζει», «κοινωνικοποιεί» και «εκπολιτίζει» τη φύση¹⁸¹. Η γυναίκα ως μέρος της φύσης, υποτάσσεται και καταπιέζεται από τον πολιτισμό, με αποτέλεσμα να συνιστά «κατώτερη κατάσταση», να συμβολίζει ό,τι ο πολιτισμός υποτιμά και να θεωρείται λιγότερο ικανή για πολιτισμικά επιτεύγματα¹⁸².

Οι έννοιες καθαρότητας και μιαιότητας που αποδίδονται στις γυναίκες, καταχωρούν τη γυναίκα στον τομέα της φύσης, υπονοώντας κατώτερη αξιολόγηση. Σύμφωνα με την απόδοση αυτή, η γυναίκα καθώς θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει την ανωμαλία και απειλεί την κοινωνική

¹⁷⁵ Βλ. ό.π., σελ. 28

¹⁷⁶ Βλ. Rosaldo Michelle, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο *Ανθρωπολογία ...*, ό.π., σελ. 220

¹⁷⁷ Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση ...*, ό.π., σελ. 312

¹⁷⁸ Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, ό.π., σελ. 17

¹⁷⁹ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 126

¹⁸⁰ Βλ. ό.π., σελ. 26-27

¹⁸¹ Βλ. Ortner Sherry, «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;» στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 84

¹⁸² Βλ. Strathern Marilyn, «Ούτε φύση ούτε πολιτισμός: Η περίπτωση Hagen» στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, ό.π., σελ. 129

ευταξία. Η συμβολική κατάταξη των γυναικών στην πλευρά του μαιρού, του βέβηλου, του στερούμενου τάξης, παραπέμπει «σ' ένα κόσμο ευταξίας που στηρίζεται στις γυναίκες», τονίζοντας ότι «η θηλυκότητα είναι μεταφορά της ευταξίας»¹⁸³. Όμως, το κοινωνικό φύλο ως τελεστής μετασχηματισμών, έχει την τάση να προσαρμόζεται αλλά και να αντιστρέφει τη σχέση αυτή¹⁸⁴. Η σχέση φύσης-πολιτισμού συνιστά κατασκευή και η νομιμοποίηση της έγκειται στην αναγωγή της στη φύση όπου το κοινωνικό φύλο ενεργοποιεί το μετασχηματισμό αυτό¹⁸⁵.

Σύμφωνα με τον Παπαταξιάρχη¹⁸⁶, το φύλο αποτελεί πολιτισμική κατασκευή και όχι δεδομένο της φύσης. Ορίζεται ως σύμβολο και η θεωρία πάνω στην οποία θεμελιώνεται η ανακάλυψη του είναι «η θεωρία κοινωνικής κατασκευής ή κονστρουκτιβισμός». Συγκεκριμένα, αποτελεί φυσικό σύμβολο, καθώς αντικατοπτρίζει την ανατομία των δύο φύλων και αυτόνομο σύμβολο ως προς τα κοινωνικά του συμφραζόμενα και το κοινωνικό πλαίσιο της χρήσης του. Τέλος, οργανώνει κοινωνικές σχέσεις και νομιμοποιεί ιεραρχίες.

Η μετάβαση επομένως από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία του φύλου, εστιάζει στον τρόπο συγκρότησης του υποκειμένου μέσα από τη διαδικασία πρόσληψης και κατασκευής του κόσμου σε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, αμφισβητώντας την οικουμενικότητα των κατηγοριών «άντρας» και «γυναίκα»¹⁸⁷. Η ανθρωπολογία ενδιαφέρεται για την κοινωνική συγκρότηση του υποκειμένου σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, μέσα από τη σημασία που αποδίδει στις πράξεις του, τις στρατηγικές που υιοθετεί και τις ερμηνείες που δίνει. Το φύλο συγκροτείται και διαφοροποιείται ανάλογα με τα κοινωνικά συμφραζόμενα, υπακούοντας σε διαφορετικές λογικές¹⁸⁸. Οι κοινωνικές σχέσεις που συνάπτουν τα υποκείμενα οριοθετούν τις συμπεριφορές τους και διαγράφουν τις δραστηριότητες τους. Η κοινωνική ανισότητα μπορεί να κατανοηθεί μέσα από την ανάλυση των σχέσεων αυτών, μέσα από την κατανόηση δηλαδή του φύλου με πολιτικούς και κοινωνικούς όρους¹⁸⁹. Οι άντρες προσδιορίζονται από τις μεταξύ τους σχέσεις, ενώ οι γυναίκες από τις σχέσεις τους με τους άνδρες. Έτσι, η ανάλυση των σχέσεων αυτών βοηθά στην κατανόηση των σημασιών που έχουν οι γυναίκες για τις ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των αντρών, όπως και στην κατανόηση της αντίθεσης ως προς τις παραστάσεις, τα συμφέροντα, κ.λπ. Η ασυμμετρία των φύλων δεν πηγάζει από τη βιολογική τους θέση αλλά από τον τρόπο που τα υποκείμενα προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν τα βιολογικά τους δεδομένα, επομένως δε συνεπάγεται γυναικεία υποτέλεια η

¹⁸³ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε., *Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 63

¹⁸⁴ Βλ. Strathern Marilyn, «Ούτε φύση ούτε πολιτισμός: Η περίπτωση Hagen» στο *Ανθρωπολογία ...*, ό.π., σελ. 123-127

¹⁸⁵ Βλ. ό.π., σελ. 137

¹⁸⁶ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε., *Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 22-24

¹⁸⁷ Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, ό.π., σελ. 36

¹⁸⁸ Βλ. ό.π., σελ. 54

¹⁸⁹ Βλ. Rosaldo Michelle, «Χρήση και κατάχρηση της Ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση» στο *Ανθρωπολογία ...*, ό.π., σελ. 204-205

καθιέρωση τους ως συζύγων και μητέρων¹⁹⁰.

Κατά τη Σκουτέρη¹⁹¹, το βιολογικό γεγονός δεν αποτελεί καθοριστικό στοιχείο προσδιορισμού της γυναικείας υποτέλειας, διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία και η διαφορά έγκειται στο περιβάλλον, στις σχέσεις παραγωγής και την ιδεολογία, «η ανθρώπινη δραστηριότητα οργανώνεται από βιολογικές συνιστώσες και κοινωνικά προσδιορισμένους σχεδιασμούς, προσδοκίες και σύμβολα». Η αποδέσμευση της ανθρωπολογίας από τις βιολογικές δεσμεύσεις της¹⁹² που παρέχουν έτοιμες απαντήσεις και η υιοθέτηση μιας κοινωνικής και πολιτιστικής προσέγγισης της αντίθεσης των φύλων.

Σύμφωνα με τη Βαρίκα¹⁹³, τονίζεται η κοινωνική κατασκευή κατηγοριών του φύλου, αμφισβητείται ο βιολογικός του ρόλος που είναι αποτέλεσμα κοινωνικών κανόνων και όπως αναφέρει η ίδια: «η διαφορά των φύλων είναι φίλτρο ανάγνωσης, τρόπος να σκεφτόμαστε τον κόσμο και το πολιτικό».

Η γυναικεία υποτέλεια διαμορφώνεται από τις σχέσεις εξουσίας/διαφοράς ανάμεσα στα δύο φύλα σε συγκεκριμένες πολιτιστικές και κοινωνικές συνθήκες. Οι σχέσεις εξουσίας θεσμοποιούνται από την κοινωνία μέσω της κατανομής των ρόλων στα δύο φύλα και ορίζουν το γυναικείο αποκλεισμό από την πρόσβαση σε οικονομικές και πολιτικές διαδικασίες που χαρακτηρίζονται από την επικυριαρχία των ανδρών¹⁹⁴. Παρότι η πρώτη κυρίαρχη μορφή κοινωνικής οργάνωσης ήταν η μητριαρχία¹⁹⁵, η «πατριαρχία υπήρξε χαρακτηριστική μορφή κοινωνικής οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας», εφόσον «οι ανθρώπινες πολιτισμικές και κοινωνικές μορφές ήτανε πάντοτε ανδροκρατικές»¹⁹⁶. Ο όρος πατριαρχία χρησιμοποιείται για να δηλώσει την οικουμενικότητα της καταπίεσης των γυναικών και του ελέγχου που υφίστανται από τους άνδρες.

Σύμφωνα με τον Παπαταξιάρχη¹⁹⁷, «η πατριαρχία είναι η όψη της ίδιας της ιδεολογίας που διακρίνει τα φύλα (...) η υποτέλεια των γυναικών είναι εγγεγραμμένη στο ίδιο το γεγονός της διαφοροποίησης».

¹⁹⁰ Βλ. ό.π., σελ. 19

¹⁹¹ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 29-33

¹⁹² Βλ. Rosaldo Michelle, «Χρήση και κατάχρηση της Ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση» στο *Ανθρωπολογία ...*, ό.π., σελ. 191

¹⁹³ Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Για μια Πολιτική Γραμματική του Φύλου*, ό.π., σελ. 27-30

¹⁹⁴ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 23-24

¹⁹⁵ Βλ. ό.π., σελ. 37. Επίσης για μητριαρχία, βλέπε, Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών ...*, ό.π., σελ. 349-353. Ακόμη, βλέπε, Κέλι Τζόουν «Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 135. Η μητριαρχία λειτουργεί ως αντίδοτο στο πατριαρχικό καθεστώς, συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας θετικής γυναικείας ταυτότητας και σηματοδοτεί την επανάσταση ενάντια στην ανδρική κυριαρχία.

¹⁹⁶ Βλ. Rosaldo Michelle, «Χρήση και κατάχρηση της Ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση» στο *Ανθρωπολογία ...*, ό.π., σελ. 193

¹⁹⁷ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε., *Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 16

Ο Μπουρντιέ¹⁹⁸, χρησιμοποιώντας τον όρο «συμβολική βία», ορίζει την καταπίεση στη βάση του σιωπηρού εξαναγκασμού, που ασκείται σε πλαίσια αντικειμενικών και νοητικών δομών που αποδίδονται στα υποκείμενα, στη βάση της οικειοθελούς και ενσυνείδητης συννεοχής αυτών που την υφίστανται. Σύμφωνα με τον ίδιο¹⁹⁹, οι δομές αυτές επιβάλλονται σε αντικειμενικό επίπεδο με τη μορφή θεσμών και σε υποκειμενικό επίπεδο, στο σώμα και στο νου με τη μορφή έξεων ως αποτέλεσμα κοινωνικών συνθηκών. Η ενσωμάτωση των δομών παράγει τη σκέψη και τη δράση των υποκειμένων για την αντίληψη του κόσμου. Οι δομές αναπαράγονται από τις έξεις μέσω της σιωπηρής και ασυνείδητης συννεοχής του σώματος που οδηγεί στην αποδοχή του κοινωνικού πεπρωμένου μέσω μιας μακράς διαδικασίας κοινωνικοποίησης που προετοιμάζει την υποταγή. Επομένως η κοινωνικά κατασκευασμένη διαφορά προηγείται της βιολογικής διαφοράς. Η εξουσία που αποσπάται με τη μορφή συγκατάθεσης από τους κυριαρχούμενους, παρουσιάζεται ως «φυσική» και νομιμοποιείται στα πλαίσια αναγνώρισης των υποκειμένων, στα πλαίσια της αυθαιρεσίας που τους επιβάλλεται και της οποίας αποτελούν αντικείμενο. Έτσι, η ανάδυση του φαινομένου της ανδρικής κυριαρχίας θεμελιώνεται στη νομιμότητα του²⁰⁰.

Ο Godelier αναφέρει ότι το φύλο σχετίζεται με την αντίληψη και την κατασκευή της εξουσίας. Η επίκληση στις σωματικές διαφορές τεκμηριώνει και νομιμοποιεί τη διαφορετικότητα²⁰¹. Η αναγνώριση συμβάλλει στη σιωπηρή κυριαρχία που επωμίζονται με τη συννεοχή στη διαδικασία της άνδρωσης που αποτελεί την ύψιστη μορφή αποδοχής της ανδρικής κυριαρχίας²⁰². Μέσω της υποταγής τους, επενδύουν και ενδυναμώνουν την ήδη εξιδανικευμένη ταυτότητα του άνδρα. Στα πλαίσια της νομιμοποίησης και επικύρωσης από το γυναικείο φύλο, η ανδρική κυριαρχία παρουσιάζεται ως καθολική αρχή διάκρισης στην οποία παραλείπεται η δικαιολόγηση²⁰³.

Οι κατά φύλα σχέσεις εκφράζονται επίσης μέσα από τη διάκριση ιδιωτικής και

¹⁹⁸ Βλ. Μπουρντιέ Πιερ, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, επιμ. Παναγιωτόπουλος Νίκος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα 1996, σελ. 108-109

¹⁹⁹ Βλ. ό.π., σελ. 25-48

²⁰⁰ Βλ. Ortner Sherry, «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;» στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 89-90, για νομιμοποίηση της ανδρικής κυριαρχίας, όπου η αποδοχή της υποδεέστερης θέσης τους αλλά και η συνειδητοποίηση του φύλου τους από την άλλη πλευρά, τις τοποθετεί σε μία ενδιάμεση θέση φύσης-πολιτισμού. Βλέπε, επίσης, Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 19-20 όπου η εξαφάνιση τους από τις ιστορικές και κοινωνικές έρευνες, δεν τις εμποδίζει από το να παρουσιάζονται ως φορείς της ανδρικής ιδεολογίας. Ακόμη, βλέπε, Αντμάν Μαρί- Ελίζαμπετ, *Βία και Πονηριά. Άντρες και Γυναίκες σ' ένα Ελληνικό Χωριό*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1987, όπου η αντρική κυριαρχία δικαιώνεται από γενιά σε γενιά ακριβώς επειδή εσωτερικεύεται από γυναίκες.

²⁰¹ Βλ. Σκοτ Τζούν Ούολακ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 313

²⁰² Βλ. Μπουρντιέ Πιερ, ό.π., σελ. 76

²⁰³ Βλ. ό.π., σελ. 15

δημόσιας σφαίρας, που τοποθετεί τον άντρα στο δημόσιο χώρο και τη γυναίκα στον ιδιωτικό, ο οποίος λειτουργεί ως μέσο ελέγχου της κοινωνικής αδυναμίας και ανυπαρξίας της²⁰⁴. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Levi-Strauss, ότι η αντίθεση ιδιωτικής-δημόσιας σφαίρας παραπέμπει στην αντίστιξη φύσης-πολιτισμού²⁰⁵, η οικιακή σφαίρα υποτιμάται σε σχέση με τη δημόσια, εφόσον αποτελεί «κατώτερη κατάσταση» που ο πολιτισμός μετασχηματίζει²⁰⁶. Επομένως η σύνδεση τους με τον οικιακό χώρο λόγω της βιολογικής τους θέσης και ο περιορισμός στα στενά του όρια, παραπέμπει στην ταύτιση τους μ' αυτό το κατώτερο επίπεδο κοινωνικής και πολιτισμικής οργάνωσης. Ο δημόσιος χώρος καθώς είναι πηγή εξουσίας στην κοινωνική ζωή, αφού σ' αυτόν υπαγορεύονται θέματα που έχουν πολιτισμική και κοινωνική σημασία, αποκλείει την παρουσία των γυναικών από τα όρια του και ερχόμενος σε αντιδιαστολή με τις «μόνιμες και σταθερές εξαρτήσεις που προκύπτουν από την ιδιωτική σφαίρα, τις κυρωμένες από τον κώδικα του γάμου και της συζυγικής οικιακότητας»²⁰⁷, ορίζει την κατά φύλα ασυμμετρία στο επίπεδο της αναπαραγωγής και των οικογενειακών δεσμών για τις γυναίκες και στο επίπεδο της συλλογικότητας, της συνεργασίας και της δικαιοτικής τάξης που οργανώνεται από άντρες²⁰⁸.

Αφού αναλύθηκε η βιολογική κατωτερότητα της γυναίκας και ο κατά φύλα καταμερισμός εργασίας που αναπαριστούν τις σχέσεις εξουσίας σε βάρος των γυναικών, κρίνεται αναγκαίο να αναφερθούν τα στοιχεία που συνθέτουν την οικονομική υποτέλεια της γυναίκας, με σκοπό να δειχτεί η υλική βάση της γυναικείας καταπίεσης μέσα από την ανάλυση της εργασίας που τελείται στα πλαίσια της οικογένειας σε συνθήκες καπιταλισμού²⁰⁹. Αν εξεταστεί η κατά φύλα ταυτότητα της εργατικής δύναμης σε σχέση με τις πατριαρχικές σχέσεις, θα καλυφθεί το κενό ανάμεσα στη διάκριση ιδιωτικό/δημόσιο. Η ιδιαιτερότητα του γυναικείου ζητήματος σχετίζεται με τη θέση της γυναίκας στον οικιακό χώρο και στην καπιταλιστική παραγωγή²¹⁰ και εστιάζει στον τρόπο διάρθρωσης των σχέσεων ανάμεσα στην παραγωγή και στην αναπαραγωγή, στον αντιφατικό ρόλο που βιώνει η γυναίκα και στον τρόπο με τον οποίο επηρεάζεται και διαμορφώνεται η γυναικεία υποτέλεια στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Η άποψη που εξαρτά τον καπιταλισμό από την οικιακή εργασία, στηρίζεται στο ότι ο καπιταλισμός δημιουργεί την οικιακή εργασία στη συγκεκριμένη μορφή της, δηλαδή στον καταναλωτικό και όχι παραγωγικό χαρακτήρα γιατί εξαρτάται απ' αυτήν για την επιβίωση του και στο ότι η εξαφάνισή της θα επιφέρει την πτώση του καπιταλισμού. Άλλη άποψη υποστηρίζει ότι οι κατά φύλα διακρίσεις και η

²⁰⁴ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *ό.π.*, σελ. 65

²⁰⁵ Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *ό.π.*, σελ. 21

²⁰⁶ Βλ. *ό.π.*, σελ. 154

²⁰⁷ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε., «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό πληθυσμό», στο *Ταυτότητες ...*, *ό.π.*, σελ. 214

²⁰⁸ Βλ. Rosaldo Michelle, «Χρήση και κατάχρηση της Ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση» στο *Ανθρωπολογία ...*, *ό.π.*, σελ. 199

²⁰⁹ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *ό.π.*, σελ. 94

²¹⁰ Βλ. *ό.π.*, σελ. 86-96

οικογένεια σε επίπεδο οικονομίας, παρουσιάζονται ως μη σχετικές έννοιες με τις απαιτήσεις του καπιταλισμού²¹¹, τονίζοντας ότι οι θεωρίες ενδυναμώνουν τη διαίρεση ιδιωτικού/δημόσιου.

Ο καπιταλισμός σε περιόδους ανάγκης για συσσώρευση φτηνής εργατικής δύναμης, προσελκύει τις γυναίκες και διαμορφώνει την είσοδο τους στην αγορά εργασίας, καθώς η επιβίωση του κεφαλαίου εξαρτάται από τη φτηνή εργασία που παράγεται από τις γυναίκες, όπως και από την εφεδρική εργατική δύναμη που οι ίδιες αποτελούν Μέσα από τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, μεταβάλλει το ρόλο της γυναίκας στον ιδιωτικό χώρο, καθώς το ένα σκέλος παρεμβαίνει στο άλλο χωρίς όμως να καταστρέφεται ο πατριαρχικός του χαρακτήρας²¹².

Επομένως, θίγονται ζητήματα όπως ο ρόλος που διαδραματίζει η αναπαραγωγή στο χώρο της παραγωγής και εν τέλει διαμορφώνει τη γυναικεία υποτέλεια, όπως επίσης και ο τρόπος παρέμβασης και επιρροής της θηλυκής ταυτότητας στην εργασία και καπιταλιστική παραγωγή. Η δυνατότητα της γυναικείας απελευθέρωσης στον ιδιωτικό χώρο αντιστρατεύεται τη δυνατότητα εισόδου στην αγορά εργασίας με ίσους όρους με τους άνδρες²¹³, καθώς οι οικογενειακές σχέσεις στην περίπτωση της δρουν σε βάρος των οικονομικών δραστηριοτήτων του δημόσιου χώρου, σε βάρος των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες εγγράφονται οι σχέσεις αυτές, με αποτέλεσμα η υποτέλεια στο δημόσιο χώρο να καθορίζει και την υποτέλεια στον ιδιωτικό²¹⁴.

Η οικιακή εργασία ως κοινωνικά επιβεβλημένη στο γυναικείο φύλο, δεν τυγχάνει αναγνώρισης κοινωνικής όσον αφορά τον αληθινά εργατικό της χαρακτήρα, επομένως η είσοδος στην επαγγελματική ζωή μαρτυρά την προσπάθεια βίωσης της κοινωνικής αναγνώρισης και χρησιμότητας²¹⁵. Η υποτίμηση της οικιακής εργασίας και ο αποκλεισμός τους από τη μισθωτή εργασία, είναι το αποτέλεσμα του φυσικού καταμερισμού της κοινωνίας, αλλά και το αποτέλεσμα της βιολογικής τους κατωτερότητας²¹⁶. Ωστόσο, η εκπαίδευση που διατηρεί το

²¹¹ Βλ. Σκοτ Τζόουν Ούολακ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 298

²¹² Βλ. Αλεξάντερ Σάλι, «Γυναίκες, τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830 και 1840. Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 275 όπου η φτηνή εργατική δύναμη αναπτύσσει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα δύο φύλα, καθώς επηρεάζει τον καταμερισμό εργασίας, ο οποίος μεταβάλλει τη συνοχή του οικογενειακού συνόλου. Για τον άντρα ισοδυναμεί με απώλεια εργασίας, ενώ για τη γυναίκα με έλλειψη ανεξαρτησίας και κοινωνικής αναγνώρισης.

²¹³ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 257, όπου η απελευθέρωση στην αγορά εργασίας και η ισότητα δεν επιτυγχάνονται, αν ληφθεί υπόψη, ότι η εργασία πριν το γάμο γίνεται με στόχο το γάμο.

²¹⁴ Βλ. ό.π., σελ. 97

²¹⁵ Βλ. Μπουρντιέ Πιερ, *Η Ανδρική...*, ό.π., σελ. 81

²¹⁶ Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η Γένεση μιας Φεμινιστικής Συνείδησης ...*, ό.π., σελ. 67-72 όπου αναφέρει ότι η απομόνωση της γυναίκας από το δημόσιο χώρο και ο αποκλεισμός από την πρόσβαση σε οικονομικές και πολιτικές λειτουργίες, προσδίδουν το χαρακτηριστικό της ετερότητας, μέσα από το οποίο γίνεται αντιληπτή στο χώρο αυτό εφόσον αντιπροσωπεύει την αντίσταση στην πρόοδο, εξέλιξη και ορθό λόγο Συγκεκριμένα αναφέρει: «ο κόσμος (...) περιχαράκωνει αυστηρά τις κοινωνικές λειτουργίες (...) που αποδίδονται στο κάθε φύλο». Βλ. επίσης Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα ...*, ό.π., σελ. 52 όπου αναφέρει ότι η αναγωγή της στη φύση, χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει τον αποκλεισμό της από τον τομέα της παραγωγής. Βλ. ακόμα Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες ...*, ό.π., σελ. 45 όπου αναφέρει: «από εκείνη ακριβώς τη διαδικασία που

συμβολικό χαρακτήρα της επιδεικτικής κατανάλωσης ή του συμπληρώματος στην προίκα, θα αποτελέσει το μέσο με το οποίο οι γυναίκες θα κατακτήσουν το δικαίωμα στην εργασία, όπως και πολιτική και κοινωνική δράση²¹⁷.

Η όψη της πατριαρχίας είναι έκδηλη εδώ αφού η υποδεέστερη και χαμηλά αμειβόμενη εργασία παρουσιάζεται ως συνέπεια της πατριαρχίας²¹⁸. Το γυναικείο φύλο καθίσταται παγιδευμένο ανάμεσα στην παραγωγή και αναπαραγωγή, βιώνει την αμφισβήτηση μέσω της εργασίας του σε σχέση με το άλλο φύλο που είναι φορέας οικονομίας και παράγει φτηνή εργατική δύναμη χωρίς τη νομική κατοχύρωση της ισοτιμίας σε σχέση με τον άντρα²¹⁹, νομιμοποιώντας τον εφεδρικό χαρακτήρα της μισθωτής γυναικείας εργασίας²²⁰.

Η πατριαρχία συνδέεται με την εμφάνιση της ταξικής κοινωνίας, «όπου μέσα σ' αυτή γεννιέται η καταστολή της γυναικείας αυτονομίας»²²¹, η οποία παίρνει τη μορφή της αναγκάιας εξάρτησης από το ανδρικό φύλο για αναγνώριση και γόητρο²²². Παρότι οι σχέσεις αναπαραγωγής θεωρούνται καθοριστικής σημασίας όρος για την υποτέλεια των γυναικών, ωστόσο ανάλογα με την ταξική τους ένταξη, δημιουργούνται και διαφορετικές συνθήκες υποτέλειας. Το γυναικείο φύλο υποτάσσεται στις πατριαρχικές επιταγές και στον καπιταλισμό που καθορίζει όχι μόνο την υλική πραγματικότητα αλλά και τον ψυχισμό της εντός και εκτός της οικογένειας²²³.

Συγκεκριμένα, ο καπιταλισμός και η πατριαρχία συνυφαίνονται δυναμικά και αποτελούν αδιαχώριστες δομές, διαμορφώνοντας τον κατά φύλα καταμερισμό εργασίας στη βάση του ενός και του άλλου. Η ενσωμάτωση των γυναικών στο οικογενειακό σχήμα, η ταξική τους ένταξη και η κατά φύλα ταυτότητα, διαμορφώνουν έναν χαρακτήρα «αγοραπωλησίας»²²⁴, με αποτέλεσμα η γυναικεία καταπίεση που δομείται στη βάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και των σχέσεων πατριαρχίας, να λαμβάνει το ιστορικό της σχήμα που ξεπερνά τη διάκριση ιδιωτικού/δημόσιου, καθιστώντας την υποτέλεια αιώνια.

Μέσα σ' ένα σύστημα άκρατης πατριαρχίας, αναζητείται η προοπτική του γάμου, ως

σηματοδοτεί τον εκδημοκρατισμό και την πρόοδο». Βλ. ακόμη, Rosaldo Michelle στο ίδιο, σελ. 196 όπου αναφέρει: «που τους αρνούνται την εύκολη πρόσβαση σε κοινωνικά προνόμια, την εξουσία και την υπόληψη που απολαμβάνουν οι άντρες».

²¹⁷ Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των ...*, ό.π., σελ. 138-139

²¹⁸ Βλ. Αβδελά Ε.-Ψαρρά Α., «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών» στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 77

²¹⁹ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 102-103

²²⁰ Βλ. ό.π., σελ. 110

²²¹ Βλ. ό.π., σελ. 41

²²² Βλ. ό.π., σελ. 150

²²³ Βλ. Κέλι Τζόουν, «Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 141

²²⁴ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 109

μόνου τρόπου αποκατάστασης και διεξόδου από την καταπίεση. Ο γάμος αποτελεί το μοναδικό μέσο κοινωνικής ύπαρξης²²⁵ και ισοδυναμεί με κοινωνική καταξίωση. Μέσω του γάμου εξασφαλίζεται η μοναδική ασφάλεια και κοινωνική ταυτότητα στη γυναίκα και ισοδυναμεί με συνθήκη πραγματοποίησης του γυναικείου προορισμού και της μητρότητας²²⁶.

Η μητρότητα δε νοείται πλέον ως αυτονόητη αναπαραγωγική λειτουργία αλλά ως «είδος κοινωνικής αποστολής»²²⁷, που προσφέρει στο γυναικείο φύλο «ένα λόγο κοινωνικής ύπαρξης»²²⁸. Η εξιδανίκευση της μητρότητας που μετατρέπει τη γυναίκα σε υπόδειγμα αρετής και αγνότητας και που έχει ως αποστολή να «εξαγνίσει την κοινωνία», μεταμορφώνει τον ιδιωτικό χώρο σε λυτρωτικό αντιστάθμισμα του δημοσίου, προάγοντας τη γυναίκα σε ηθικό στυλοβάτη του σπιτιού και αποδίδοντάς της μία «ηθικά αναγνωρισμένη αξία»²²⁹. Μέσω της προσαρμογής της στην αντρική κυριαρχία, διαχειρίζονται την υποταγή της και η μητρότητα αποτελεί έναν τρόπο διαχείρισης. Η ηθική της εξύψωση κατορθώνει να εξουδετερώσει τις αντιφάσεις που δημιουργεί η εμπορευματική οικονομία, παγιώνοντας τον κατά φύλα καταμερισμό καθηκόντων που ορίζει τον άντρα στη βάση του αγώνα για κοινωνική καταξίωση στο δημόσιο χώρο και τη γυναίκα στη βάση του αγώνα για την οικιακή της κάθαρση²³⁰. Ορίζεται επομένως η ασύμμετρη αντίληψη του φυσικού πεπρωμένου των δύο φύλων που θεμελιώνεται στη βάση μίας γυναικείας ταυτότητας με ηθικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά από τα οποία την πιο σημαντική θέση κατέχει η μητρότητα.

Οι κοινωνικές επιταγές διαμορφώνουν και επιβάλλουν τη θέση του άντρα στη βάση της εργασίας και τη θέση της γυναίκας στη βάση της προσφοράς μέσα από τον οικιακό χώρο. Ο γάμος, επομένως είναι το διαβατήριο που πραγματοποιεί αυτόν τον προορισμό. Εξισώνεται με κύρος, δύναμη και εξουσία που εξασφαλίζεται μόνο με την προικοδοσία²³¹.

Η προίκα λειτουργεί ως κοινωνικό πρόβλημα για την οικογένεια, ανάλογα την ταξική της προέλευση²³², υποδουλώνει τη γυναίκα στην εργασία με μοναδικό σκοπό την εξοικονόμηση χρημάτων, ενώ στην ουσία επιδιώκει τον εγκλεισμό της στον οικιακό χώρο²³³. Διαπιστώνεται κοινωνική κινητικότητα που αναπτύσσεται κάτω από την επίδραση του

²²⁵ Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση ...*, ό.π., σελ. 124 και 310

²²⁶ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε., «Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό» στο *Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 213

²²⁷ Βλ. Βαρίκα, *Η Εξέγερση ...*, ό.π., σελ. 113

²²⁸ Βλ. ό.π., σελ. 87

²²⁹ Βλ. ό.π., σελ. 114-115

²³⁰ Βλ. ό.π., σελ. 148

²³¹ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 253

²³² Βλ. ό.π., σελ. 184

²³³ Βλ. ό.π., σελ. 256

εξευρωπαϊσμού και είναι στενά δεμένη με τις στρατηγικές του γάμου²³⁴. Η συσσώρευση προίκας που σκοπό έχει την εξασφάλιση φτηνού και αποδοτικού γάμου, προσφέρει δυσφορία στην οικογένεια για τη γέννηση κοριτσιών²³⁵, καθώς σιγά-σιγά μεταβάλλεται σε κατεξοχήν μέσο συσσώρευσης κεφαλαίου και οικονομικής ανόδου που αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία.

Έτσι, η προσφυγή στο γάμο ως μόνου τρόπου αποκατάστασης, η ανάπτυξη της προίκας-κεφαλαίου που διέψευδε την ιδέα της ισότητας τους και η εξιδανίκευση της μητρότητας, «νομομοποιούσε το πλαίσιο ανδρικής κυριαρχίας»²³⁶. Μέσα σε συνθήκες απόλυτης εξάρτησης της γυναίκας, απομονωτισμού και πατριαρχίας (που δε διαμεσολαβείται από την παραγωγική αξία της, ούτε από την εξιδανίκευση της οικογένειας) που βιώνουν οι γυναίκες, καθορίζεται η ευάλωτη θέση τους στην οικογένεια και την κοινωνία και αναπτύσσεται η αρνητική τους αντίληψη για την κοινωνική τους χρησιμότητα.

Άλλες πρακτικές που αφορούν στο λόγο του πατέρα ως φορέα εξουσίας στην οικογένεια είναι η εξαγορά της νύφης και η προγαμιαία δωρεά. Το έθιμο επιβάλλει την κοινωνική σύμβαση σύμφωνα με την οποία η οικογένεια της νύφης αποζημιώνεται για να δώσει ένα από τα μέλη της. Η προγαμιαία δωρεά ισοδυναμεί με χρήματα ή με δώρα από την οικογένεια του γαμπρού και αποβλέπει στην εξασφάλιση του δικαιώματος του γαμπρού στη νύφη, όπως και στην εξασφάλιση της νύφης σε περίπτωση διαζυγίου²³⁷. Αυτού του τύπου η γαμήλια δοσοληψία που «εξαγοράζει» το δικαίωμα του πατέρα και νομομοποιεί την ένωση δύο ατόμων²³⁸, έχει περισσότερο συμβολικό παρά οικονομικό χαρακτήρα, αφού στην ουσία «ισοδυναμεί με συμβολική πράξη μεταβίβασης δικαιωμάτων από την οικογένεια της νύφης στην οικογένεια του γαμπρού». Το έθιμο προσδίδει στη νύφη το χαρακτήρα «αγοραπωλησίας»²³⁹, αφού η γυναίκα θεωρείται «αντικείμενο ανταλλαγής» παρά το συμβολικό χαρακτήρα του εθίμου, γεγονός για το οποίο έχει κατηγορηθεί το έθιμο. Σύμφωνα με το Levi-Strauss, οι γυναίκες θεωρούνται ως «αγαθά προς ανταλλαγή» που υπάγονται σ' ένα συγκεκριμένο σύστημα ανταλλαγών²⁴⁰.

Τα παραπάνω περιγράφουν την ηθική και υλική υποταγή της γυναίκας σ' ένα σύστημα αλλοτριώσεως που αφορά τόσο στην προίκα όσο και στο δικαίωμα του πατέρα και που δομεί όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως ένα σύστημα «αγοραπωλησίας» αγαθών γύρω από το γάμο που στοχεύει στην ποθητή αποκατάσταση. Οι κοινωνικοί κανόνες επιταχύνουν τον εγκλωβισμό του γυναικείου φύλου στο ανδροκρατικό σύστημα και της θεώρησής του ως αντικείμενο. Συγκεκριμένα, ορίζονται από την κοινωνική τους κατάσταση ως «αντικείμενα ανταλλαγής» λόγω της ασυμμετρίας τους με το άλλο φύλο και προορισμός τους είναι η

²³⁴ Βλ. Βαρίκα, *Η Εξέγερση ...*, ό.π., σελ. 61

²³⁵ Βλ. ό.π., σελ. 181-183

²³⁶ Βλ. ό.π., σελ. 166

²³⁷ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 221-225

²³⁸ Βλ. Αλεξιάκης, *Η Εξαγορά της Νύφης ...*, ό.π., σελ. 108-109

²³⁹ Βλ. ό.π., σελ. 47

²⁴⁰ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά ...*, ό.π., σελ. 45

αναπαραγωγή του συμβολικού κεφαλαίου των ανδρών μέσω του εγκλεισμού τους στον ιδιωτικό χώρο²⁴¹ που τους αφαιρεί το δικαίωμα παρέμβασης στο δημόσιο χώρο, όπου και πραγματοποιείται η ανδρικότητα.

Μεταβαίνουν στην κατάσταση του θηράματος. Η γαμπροθηρία και η προικοθηρία αποτελούν τα προϊόντα της ανδροκρατικής ιδεολογίας για το γάμο. Μέσα από το σχήμα αυτό που διαμορφώνεται στην κοινωνία και που συνίσταται στην προκομμένη και προικισμένη νύφη, αποκλείονται οι πόρνες, οι ανύπαντρες, οι μάγισσες και οι χήρες που βιώνουν τον εμπαιγμό και την περιθωριοποίηση, αφού η ίδια η κοινωνία τις έχει θέσει στο περιθώριο για κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους²⁴².

Μέσα στην ανδροκρατούμενη κοινωνία, το γυναικείο φύλο είναι αναγκασμένο στην υπακοή της πατρικής θέλησης για αποκατάσταση, συνειδητοποιώντας παρόλη τη λογοτεχνική ωραιοποίηση του οικιακού βασιλείου, την αξία της πατριαρχικής εξουσίας και τον παρασιτικό χαρακτήρα που έχουν μέσα σ' αυτήν, μέσω των διαστάσεων που λάμβανε η αυξανόμενη ανάπτυξη προίκας-κεφαλαίου²⁴³. Το σύστημα της προίκας, η μετατροπή των γυναικών σε όργανα κοινωνικής ανόδου των ανδρών, η νομική ανικανότητα τους, ο αποκλεισμός από τα περισσότερα επαγγέλματα και τέλος η οικειοποίηση της μισθωτής εργασίας των γυναικών από το λαό, διαμορφώνουν τις τρεις πλευρές της γυναικείας καταπίεσης: οικονομική εκμετάλλευση, σεξουαλική εκμετάλλευση, οικογενειακή βία που αποτελούν προϊόντα της ανδρικής κυριαρχίας και που ορίζουν τη διαστρέβλωση της γυναικείας φύσης²⁴⁴.

Ωστόσο, εθνογραφικές μελέτες έδειξαν ότι παρότι ο οικιακός χώρος συνιστά «κατώτερη» κατάσταση από το δημόσιο, στην ουσία αποτελεί πηγή δύναμης και εξουσίας για το γυναικείο φύλο, όσον αφορά τη δυνατότητα άσκησης επιρροής και ελέγχου, μέσω του οποίου επαναδιαπραγματεύονται τις συνθήκες της ύπαρξής τους. Επαναδιαπραγμάτευση ως προς την πατριαρχική δομή στην οποία εγκλωβίζονται, ως προς το ιεραρχικό περιεχόμενο της σχέσης τους μ' άλλες γυναίκες και ως προς την προσαρμογή τους στην αντρική κυριαρχία που αποβλέπει στη βελτίωση της θέσης τους. Μέσω της οικιακότητας που συνιστά «οικονομική και κοινωνική δομή»²⁴⁵, το υποκείμενο μετασχηματίζει τη φύση σε πολιτισμό, αποκτά λόγο και η δράση του οριοθετείται με κοινωνική και πολιτική σημασία. Η οικιακότητα αναδεικνύει το γυναικείο φύλο σε δρών υποκείμενο στη βάση της μεσολάβησης, της διαμαρτυρίας και της αντίστασης, μετατρέποντας την ανισότητα σε συνύπαρξη μέσω της ανάπτυξης εξωοικιακών σχέσεων και της διαχείρισης της ταυτότητάς τους στη συμπληρωματικότητα των έμφυλων ρόλων²⁴⁶. Μέσω της οικιακότητας και της μητρότητας που συνιστούν πεδίο κοινωνικής δράσης, επιζητούν

²⁴¹ Βλ. Μπουρντιέ Πιερ, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 76-78

²⁴² Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, ό.π., σελ. 255-256

²⁴³ Βλ. Βαρίκα, *Η Εξέγερση ...*, ό.π., σελ. 254-255

²⁴⁴ Βλ. ό.π., σελ. 297-298

²⁴⁵ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε., «Από τη σκοπιά του φύλου. Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας» στο *Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 51

²⁴⁶ Βλ. ό.π., σελ. 57-61

εναλλακτική λύση της υποδεέστερης θέσης τους, με αποτέλεσμα ο ιδιωτικός χώρος να λειτουργεί ως αντιστάθμισμα του αποκλεισμού τους από την πολιτική και οικονομική εξουσία. Έτσι, «η κυριότητα που ασκούν οι γυναίκες από την οικιακή βάση της ταυτότητας τους, τους επιτρέπει την άσκηση θετικών μορφών επιρροής, ακόμη και μία ποιητική που επικεντρώνεται στη μητρεστιακή τους θέση»²⁴⁷.

²⁴⁷ Βλ. ό.π., σελ. 54

1.δ) ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η εργασία κινήθηκε στους άξονες της γυναικείας χηρείας και συγκεκριμένα στις οικονομικές και κοινωνικές συμπεριφορές των γυναικών από τον 20^ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας. Κρίθηκε σκόπιμο να διαμορφωθούν τρεις άξονες πάνω στους οποίους αναπτύσσεται το θέμα και οι οποίοι συνιστούν την αφήγηση για το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της παιδικής ηλικίας, την καθημερινότητα του γάμου και τέλος την περίοδο από τη χηρεία μέχρι σήμερα. Η χρονολογία που καλύπτει ο κάθε άξονας, έγινε εξαρχής ξεκάθαρο ότι θα οδηγούσε σε μία συνολική θέαση του ζητούμενου, απαραίτητη για την εξαγωγή νοημάτων. Συγκεκριμένα, η περιγραφή περιλαμβάνει θέματα όπως συνθήκες πριν από τη χηρεία που αφορούν στα παιδικά χρόνια²⁴⁸, τη μετέπειτα οικογενειακή ζωή στο γάμο που δομείται σε στοιχεία ενότητας και κοινής πορείας των μελών, και τέλος αναλύονται τα κοινωνικά συμφραζόμενα που προκύπτουν από τη χηρεία, καθώς και οι οικονομικές στρατηγικές που ακολουθούνται και που αποβλέπουν στην επιβίωση της χήρας και των μελών της οικογένειάς της. Έτσι, βήμα-βήμα, καταγράφεται η κοινωνία και η οικονομία μιας εποχής που λειτουργεί με τους δικούς της κανόνες, επιθυμίες και πρακτικές.

Η έρευνα διεξήχθη στο νησί της Κεφαλονιάς και συγκεκριμένα στην Πρωτεύουσα (Αργοστόλι), στο Ληξούρι αλλά και σε μικρές κοινότητες που βρίσκονται περιφερειακά του Αργοστολίου, όπως στα χωριά Φάρσα, Αγία-Ευφημία, Τρωιανάτα και Πυργί. Αυτό έγινε για δύο λόγους: Πρώτον, η πολυμορφία στις κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές που χαρακτηρίζει το νησί (ορεινό-αστικό στοιχείο), έπρεπε να διερευνηθεί και να αποτυπωθεί στην εργασία, με σκοπό την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, και δεύτερον για λόγους πρακτικούς, καθώς διαπιστώθηκε στην πορεία της έρευνας ότι μεγαλύτερη προθυμία για συμμετοχή εκδηλώθηκε από τα χωριά σε σχέση με το κέντρο.

Η έρευνα διήρκησε περίπου ένα χρόνο και συγκεκριμένα από τον Ιούνιο του 2010 μέχρι και το Μάιο του 2011 με μεγάλα διαστήματα αποχής, λόγω της αδυναμίας ορισμένων αφηγητριών να παραβρίσκονται στο νησί, ειδικά κατά τους χειμερινούς μήνες. Μ' αυτόν τον τρόπο, συνελέχθησαν 24 συνεντεύξεις από τον ευρύτερο κύκλο γνωριμιών, απ' όπου και αντλήθηκαν σημαντικές πληροφορίες για το θέμα.

Η μέθοδος που ακολουθήθηκε για το σκοπό αυτό ήταν η βιογραφική προσέγγιση²⁴⁹ που περιελάμβανε αφηγήσεις ζωής, καθώς και όσο το δυνατόν περισσότερη συμμετοχική

²⁴⁸ Η αναφορά στα παιδικά χρόνια αποτελεί το πρώτο σώμα της εργασίας και συγκεκριμένα τη βάση πάνω στην οποία δομείται η εργασία. Θεωρούμε ότι η ζωή της χήρας αποτελεί αλυσίδα γεγονότων, τα οποία πρέπει να εξεταστούν προσεκτικά στην οπτική του χρόνου για να αποδώσουν τη σημερινή εικόνα. Για το λόγο αυτό, το κεφάλαιο των κοινωνικών συμπεριφορών που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων σημαντικές αναφορές για την παιδική ηλικία και τον τρόπο διαπαιδαγώγησης των αφηγητριών, προηγήθηκε του κεφαλαίου των οικονομικών συμπεριφορών, παρότι υποστηρίχθηκε στην εισαγωγή ότι το κοινωνικό πλαίσιο διαμορφώνεται και εξαρτάται από το οικονομικό.

²⁴⁹ Η μέθοδος παρατίθεται λεπτομερώς στο επόμενο υποκεφάλαιο.

παρατήρηση της καθημερινότητας των υποκειμένων στα πλαίσια του εφικτού, προσέγγιση η οποία έθετε εξ' αρχής ως αναγκαία προϋπόθεση την πολύωρη ενασχόληση με τις αφηγήτριες. Για το λόγο αυτό, κρίθηκε απαραίτητη η συχνή επαφή με τις αφηγήτριες, επειδή αφενός θα ενδυνάμωνε τη χρήση των αφηγήσεων ζωής και αφετέρου θα επέτρεπε την πολλαπλή ανάγνωσή τους. Οι ποιοτικές τεχνικές επιλέχθησαν αφενός επειδή πρόκειται για ένα θέμα που δεν καλύπτεται επαρκώς από τη βιβλιογραφία και αφετέρου επειδή σε αντίθεση με τις ποσοτικές μεθόδους που απαιτούν την εγκυρότητα των μεθοδολογικών εργαλείων, οι ποιοτικές κρίνονται καταλληλότερες για να δώσουν απαντήσεις σε κοινωνικά φαινόμενα. Το ζητούμενο δεν είναι η επιβεβαίωση μιας συγκεκριμένης θεωρίας με την εξαγωγή ποσοτικών συμπερασμάτων σχετικά με τη δράση, την ερμηνεία αλλά και τις καθημερινές πρακτικές που αναπτύσσουν ανάλογα με το χρόνο και τον κόσμο τους τα υποκείμενα, αλλά η εστίαση στην ίδια τη δράση και την ερμηνεία και αυτό επιτυγχάνεται μόνο με την άμεση διείσδυση στον κόσμο των υποκειμένων της έρευνας. Άλλωστε, η χρήση των «αφηγήσεων ζωής» αποκλείει ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Θέματα προς εξέταση αποτελούν η διαπλοκή του ατομικού με το κοινωνικό, η ταυτότητα των υποκειμένων, οι στάσεις ζωής, οι ερμηνείες τους, οι συμπεριφορές που υπαγορεύονται από το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Έτσι, ως συστηματικός τρόπος προσέγγισης, καταγραφής και ανάλυσης κοινωνικών φαινομένων, η ποιοτική μέθοδος κρίνεται καταλληλότερη καθώς θα οδηγήσει στη γνωριμία με τη νέα πραγματικότητα²⁵⁰, προϋποθέτοντας τη μετάβαση του ερευνητή στον κόσμο των υποκειμένων της έρευνας²⁵¹. Όπως σημειώνει παρακάτω η Λυδάκη: «βασικό χαρακτηριστικό της επιτόπιας ποιοτικής μελέτης, αποτελεί η ευελιξία και η συλλογή στοιχείων που μπορούν με ποικίλους τρόπους να συλλεχθούν (...) η προσέγγιση των υποκειμένων υπόκειται σε ρυθμίσεις και κανόνες που εξαρτώνται από το πλαίσιο, τις συνθήκες, το ίδιο το υποκείμενο σε τελική ανάλυση, και εναρμονίζονται με τα διαφορετικά χαρακτηριστικά που συναποτελούν την ψυχοκοινωνική ανθρώπινη οντότητα»²⁵². Στην περίπτωση όμως της ποιοτικής μεθόδου, ελλοχεύει ο κίνδυνος της αξιολογίας του αποτελέσματος, όσον αφορά το υποκειμενικό στοιχείο που υπεισέρχεται στην ερμηνευτική προσέγγιση και ενδεχομένως μπορεί να αλλοιώσει ή να παραμορφώσει τα πορίσματα²⁵³.

Στη συνέχεια, την προσέγγιση κατήχησε η μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας ως προς τον καθορισμό του στόχου και τη σχηματοποίηση νοημάτων που θα οδηγούσε στην ανάπτυξη του θεωρητικού πεδίου, σε μια προσπάθεια τελικής διαμόρφωσης της εργασίας.

Ο χώρος συνάντησης ποικίλλε ανάλογα με κάθε περίπτωση και έλαβε χώρα στο σπίτι των αφηγητριών, σε σπίτια φίλων αλλά και γειτονικών τους προσώπων, αλλά και σε εξωτερικούς χώρους όπως στην εκκλησία όπου πραγματοποιούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, σε καφετέριες και στον εργασιακό τους χώρο (χωράφια)²⁵⁴. Το υλικό που συνελέγη από την έρευνα,

²⁵⁰ Βλ. Λυδάκη Άννα, *Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2001, σελ. 130

²⁵¹ Βλ. ό.π., σελ. 134

²⁵² Βλ. ό.π., σελ. 132-133

²⁵³ Βλ. ό.π., σελ. 73, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο κίνδυνος ξεπερνιέται σε περίπτωση επιβεβαίωσης του αποτελέσματος του ερευνητή από τα υποκείμενα της έρευνας

²⁵⁴ Η δυναμική της εξομολόγησης σε κάθε συνέντευξη υπήρξε τέτοια, ώστε πιστεύουμε ότι δεν ήταν ο

καταγεγραμμένο σε ακουστική μορφή, αφορά ηλικίες από 50-80 ετών, εργαζόμενες ή νοικοκυρές, μητέρες, με διαβαθμίσεις στην οικονομική τους κατάσταση. Λόγω του περιεχομένου των συνεντεύξεων που στην πλειοψηφία του συνίστατο σε άκρως εξομολογητική διάθεση με αποκαλυπτικό χαρακτήρα και μετά από αίτημα των περισσότερων αφηγητριών, κρίθηκε απαραίτητη η χρήση ψευδώνυμων²⁵⁵.

Βασικό σκοπό, αποτέλεσε η μείωση των αντιστάσεων των υποκειμένων και η ενθάρρυνση για αυθορμητισμό. Έτσι, αποφεύχθηκε η χρήση του ερωτηματολογίου, καθώς θεωρήθηκε μέσο κατεύθυνσης και αναστολής της ελεύθερης αφήγησης και ενδεχομένως μπορεί να οδηγούσε σε απόσταση ασφαλείας από τα υποκείμενα.

Ζητούμενο στην έρευνα αποτέλεσε εξ' αρχής, η διαμόρφωση κλίματος εμπιστοσύνης, καθώς και η δημιουργία οικειότητας και ισότιμων σχέσεων με τα υποκείμενα που θα οδηγούσε στην πρόσβαση και καταγραφή πληροφοριών. Η έρευνα έπρεπε να πείσει για τις αγνές προθέσεις της και συγκεκριμένα στο ότι δεν απέβλεπε να αποκομίσει υλικά ή ηθικά οφέλη. Έτσι, ανακοινώθηκε από την αρχή ο σκοπός της έρευνας, η πρόθεση καταγραφής των σκέψεων των υποκειμένων, καθώς και η επιθυμία συμμετοχής και παρακολούθησης της καθημερινότητάς τους, θα απέβλεπε στην καταγραφή παρατηρήσεων. Η ανάπτυξη προσωπικής σχέσης θα οδηγούσε στο προϊόν της έρευνας, το οποίο θεωρείται αποτέλεσμα αλληλόδρασης, αποτέλεσμα που δημιουργείται και από τις δύο πλευρές²⁵⁶. Έτσι, το γεγονός ότι ο ερευνητής μοιράζεται την εμπειρία του με τα υποκείμενα, αυτομάτως τον καθιστά μέρος της διαδικασίας και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του ερευνητικού πεδίου, γεγονός που εκλαμβάνεται και από τα υποκείμενα²⁵⁷. Η κατανόηση θα ήταν δυνατή μόνο μέσα από την άμεση επαφή και επικοινωνία, μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης που θα επέτρεπε την «κατανόηση» του άλλου, «παρατηρώντας το χρόνο στον οποίο ζει και κοινωνώντας το βιωμένο χρόνο»²⁵⁸.

χώρος που καθόρισε το αποτέλεσμα, αλλά η προθυμία, η ανάγκη να «μιλήσουν» και η προσεκτική προσέγγιση σ' ένα θέμα που από τη φύση του απαιτούσε λεπτούς χειρισμούς. Ίσως λόγω χρόνου κινδύνευσε να περιοριστεί το αποτέλεσμα, καθώς τονίζονταν σε πολλές περιπτώσεις ο περιορισμένος χρόνος λόγω εργασίας ή άλλων δραστηριοτήτων. Ακόμη όμως και σ' αυτήν την περίπτωση, το πρόβλημα διορθώθηκε με τις συχνές επισκέψεις.

²⁵⁵ Συγκεκριμένα, στη ροή του λόγου αποκαλύπτονταν πτυχές της ιδιωτικής ζωής τους σε προσωπικό επίπεδο αλλά και πτυχές της κοινωνικής ζωής που αφορούσαν σε άτομα κύρους και σε συγγενείς, στα οποία ζητήθηκε εξαρχής, απόλυτη εχεμύθεια. Επίσης, παρόλη τη διαβεβαίωση της μη δημοσίευσης των ονομάτων τους, ζητήθηκε περιορισμένη δημοσίευση υλικού.

²⁵⁶ Βλ. Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1995, σελ. 79. Επίσης, βλέπε, Ιγγλέση Χρυσή, *Πρόσωπα Γυναικών και ...*, ό.π., σελ. 72

²⁵⁷ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, «Υπό παρατήρησιν: Κείμενα και υποκείμενα ανθρωπολογικών πρακτικών», στο συλλ. τόμο *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, επιμ. Μαδιανού-Γκέφου Δήμητρα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1984, σελ. 171. Βλέπε, επίσης, Λυδάκη Άννα, ό.π., σελ. 172-173, που σημειώνει χαρακτηριστικά ότι η ικανότητα δημιουργίας σχέσεων, δεν αποτελεί θέμα μάθησης, αλλά χαρακτηριστικό της ιδιαίτερης ψυχοσύνθεσης του ατόμου και της προσωπικότητάς του.

²⁵⁸ Βλ. Λυδάκη Άννα, ό.π., σελ. 150

Στην ομάδα των γυναικών που βρίσκονται σε κατάσταση χηρείας, δε θα μπορούσαμε να αποδώσουμε το χαρακτηρισμό «άλλος», καθώς δεν ισοδυναμεί με «κατώτερο» πολιτισμό, επομένως δεν αντιμετωπίστηκε ως ετερότητα. Παρόλαυτά όμως, επρόκειτο για μία κοινωνία που διατηρούσε το βίωμα, άλλοτε σε έντονο και άλλοτε σε ήπιο βαθμό. Το βίωμα γεννούσε δυσκολίες και ερωτήματα όσον αφορά την προσέγγιση. Πώς γίνεται εφικτή η πρόσβαση σε μία κοινωνία όπου οι μηχανισμοί αντίστασης είναι υπαρκτοί και εκδηλώνονται ανα πάσα ώρα και στιγμή; Πώς επιτυγχάνεται η διείσδυση σε μία κοινωνία όπου το βίωμα των γυναικών είναι ακόμη ισχυρό και επηρεάζει αντιδράσεις, συμπεριφορές, αντιλήψεις; Οι πρώτοι φόβοι για τυχόν απόρριψη και μη κατανόηση του ζητούμενου είχαν σχηματιστεί.

Στο σύνολο τους πολλά ήταν τα στοιχεία που βοήθησαν την έρευνα. Η ανταπόκριση των γυναικών στο κάλεσμα, ιδιαίτερα από την ύπαιθρο, λειτούργησε καταλυτικά στη διαμόρφωση της εργασίας. Έτσι, αναπτύχθηκε μία ατελείωτη επανάληψη συναλλαγής, που αφορούσε στο χτίσιμο μιας αφήγησης, μέσα από την οποία ανακαλείτο το παρελθόν και αναπαρίστατο το πέρασμα του χρόνου.

Στα πλεονεκτήματα συμπεριλαμβάνεται η εντοπιότητα, καθώς έδωσε το προνόμιο της εύκολης πρόσβασης σε μια κοινωνία οικεία αλλά και τη γνώση των αποχρώσεων της, των ιδιαιτεροτήτων και των διασυνδέσεων των φαινομένων. Η έλλειψη απόστασης διευκολύνει την έρευνα στο βαθμό που την καθιστά αποδεκτή από τα υποκείμενα, στο βαθμό που οι ψυχολογικές και συναισθηματικές διαστάσεις της συμπεριφοράς είναι αναγνωρίσιμες από την πλευρά του ερευνητή²⁵⁹. Άλλοι παράγοντες που βοήθησαν επίσης την έρευνα, ήταν η νεαρή ηλικία και το φύλο που γεννούσαν αισθήματα εμπιστοσύνης και εξομολόγησης, η «κοινή» γλώσσα, το παρελθόν, οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες²⁶⁰.

Στα αρνητικά συγκαταλέγεται πάλι η εντοπιότητα, καθώς δημιουργεί μεγαλύτερη πίεση για συμμόρφωση στους τοπικούς κανόνες και τάση για προκατασκευασμένες αντιλήψεις. Επίσης, ελλοχεύει ο κίνδυνος της συμμετοχής σε σημείο ταύτισης, γεγονός που οδηγεί σε ανησυχητικούς αποπροσανατολισμούς και αβεβαιότητες²⁶¹. Επομένως, γεννάται το ερώτημα του κατά πόσο

²⁵⁹ Βλ. Μαδιανού-Γκέφου Δήμητρα, «Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκου: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις», στο *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία ...*, ό.π., σελ. 392

²⁶⁰ Η εντοπιότητα λειτουργούσε αρνητικά σε ορισμένα σημεία, ειδικά όταν λόγω οικειότητας, εξητείτο η γνώμη μας σε θέματα όπως χηρεία και δεύτερος γάμος, χηρεία και ένδυμα κ.λ.π. Οι τυχόν ερωτήσεις που μας γίνονταν από τα υποκείμενα περιστρέφονταν γύρω από τον άξονα της ηθικής με σκοπό την ανίχνευση των θρησκευτικών, πολιτικών και κοινωνικών μας πεποιθήσεων. Στο σημείο αυτό, η γνώμη εκφραζόταν με τέτοιο τρόπο ώστε να μην επηρεάσει τις αφηγήτριες.

²⁶¹ Βλ. Hastrup Kirsten, «Ιθαγενής ανθρωπολογία: Μια αντίφαση στους όρους;», στο *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία ...*, ό.π., σελ. 355-356. Η δυσκολία στο σημείο αυτό έγκειται στην αντίθεση ανάμεσα στη φεμινιστική τάση και τη συμμόρφωση με τα στερεότυπα που αναπαράγονται μέσα από τις αφηγήσεις. Η προσφώνηση «αφέντης» που αναλογούσε στον άντρα, η εικόνα του δυνατού και κυρίαρχου αρχηγού της οικογένειας, του οποίου η απουσία προκαλεί την κατάρρευση του σπιτιού, έπρεπε να γίνει αβίαστα αποδεκτή. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός, απευθύνεται σε οποιαδήποτε ηλικιακή φάση του άντρα, όπως και το «κυρά μου» για τη γυναίκα και έχει διττή σημασία. Μπορεί να χρησιμοποιείται κυριολεκτικά και ειρωνικά ή περιπαικτικά. Πιθανολογείται ότι και οι δύο χαρακτηρισμοί προήλθαν από την αριστοκρατία που συγκροτήθηκε από Ενετική και Φράγκικη Κατοχή.

μπορεί να μείνει αμέτοχος ο ερευνητής και να μιλά ταυτόχρονα από εσωτερική και εξωτερική θέση, κατά πόσο η εγγύτητα ή η απόσταση αποτελεί πρόβλημα. Δεδομένης της εντοπιότητας και της γνωριμίας με τις γυναίκες της έρευνας, δεδομένης της γνώσης όσον αφορά την κατάσταση τους, τηρήθηκε η απαιτούμενη απόσταση και επιχειρήθηκε η προσπάθεια «θέασης» της κοινωνίας μέσα από τις αφηγήσεις τους.

Η έρευνα είχε να αντιμετωπίσει μία ομάδα γυναικών με κοινά βιώματα στον ίδιο τόπο, ωστόσο αντλήθηκαν λίγες αντικρουόμενες απόψεις σε κοινά προς αφήγηση θέματα. Η δυνατότητα ανάγνωσης της εργασίας από τα υποκείμενα αποτελεί δέσμευση ως προς την επεξεργασία του προφορικού υλικού και γεννά αισθήματα ευθύνης ως προς την προστασία των αφηγητριών.

Μία άλλη δυσκολία που συνάντησε η έρευνα και αποτέλεσε βασικό θέμα προς επίλυση, ήταν οι σιωπές. Λόγω της φύσης του θέματος και του πεδίου που παρέμενε καθόλη τη διάρκεια συναισθηματικά φορτισμένο, εντοπίστηκαν πολλές σιωπές που συνίσταντο είτε στην απόκρυψη πληροφοριών, είτε στην απότομη διακοπή του λόγου. Κατά τη Λυδάκη, οι σιωπές έχουν βάρος σημασίας, εφόσον σημασιοδοτούν τη δράση μας και καθορίζουν τη ζωή μας, καθώς η σιωπή μπορεί να γίνει πιο αποκαλυπτική και φλύαρη σε σχέση με το λόγο που πολύ πιθανόν και να παραπλανήσει²⁶². Εδώ έγκειται η παρουσία του ερευνητή ο οποίος μέσα από τη σιωπή θα επιχειρήσει να αποκωδικοποιήσει, να «ακούσει» και να ερμηνεύσει²⁶³. Η επιτόπια υπήρξε εξαντλητική καθώς πραγματοποιούνταν σε συνθήκες όπου το άτομο καλούνταν να εκφράσει τις σκέψεις του μέσα στο πλαίσιο της δεδομένης εμπειρίας και ορισμένες φορές χρονοβόρα καθώς το αρνητικό βίωμα του θανάτου που ξεδιπλωνόταν σ' όλη του την έκταση μέσα από συναισθηματικά επενδυμένες διηγήσεις, απαιτούσε επαναθεώρηση και μεγαλύτερο έλεγχο.²⁶⁴ Η αντίχρεση νοημάτων μέσα από το πρίσμα του συναισθήματος, απαιτούσε τη συναισθηματική εμπλοκή, στοχεύοντας σε βαθύτερη κατανόηση με στόχο την ανάπτυξη θεωρητικού στοχασμού²⁶⁵.

Σημαντικό θέμα εξέτασης αποτέλεσε στην εργασία ο χώρος και ο χρόνος, δεδομένου ότι το άτομο προσδιορίζεται από τη χωρικότητα και χρονικότητα του, τη θέση του μέσα στον κόσμο και μέρος της ταυτότητάς του αποτελεί ο τρόπος αντίληψης της διάρκειας και του χρόνου. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο χώρος που εμπεριέχει όλη τη ζωή του υποκειμένου, παρέχει πληροφορίες για τις σχέσεις, δραστηριότητες και στάσεις του υποκειμένου και μέσα απ' αυτόν το υποκείμενο αναγνωρίζει και ορίζει τον εαυτό του, συγκροτώντας την ταυτότητα του²⁶⁶.

²⁶² Βλ. Λυδάκη Άννα, ό.π., σελ. 214-215. Βλέπε, επίσης, Herzfeld Michael, «Η κοινωνική ποιητική: Όψεις από την Ελληνική Εθνογραφία», στο *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία ...*, ό.π., σελ. 510 όπου η σιωπή αποτελεί «μέσο επικοινωνίας ή φορέα εννοιών».

²⁶³ Βλ. Λυδάκη Άννα, ό.π., σελ. 216

²⁶⁴ Οι συνειρμοί, επαναλήψεις, τα κενά του προφορικού λόγου, αποτέλεσαν μέρος της διαδικασίας.

²⁶⁵ Γι αυτό το λόγο απαιτούνταν αφενός να μη διακοπεί ο αφηγηματικός λόγος, ακόμη κι όταν παρέκκλινε του ζητούμενου και αφετέρου να τηρηθεί η εγγύτητα ή η απόσταση ανάλογα την περίπτωση. Η δυσκολία που προκύπτει αφενός από τη συναισθηματική εμπλοκή και αφετέρου από την ανάγκη απόσπασης ικανοποιητικής αφήγησης, είναι έκδηλη.

²⁶⁶ Βλ. Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2003, σελ. 107

Οι έρευνες της ψυχολογίας επικεντρώνονται στη σχέση ατόμου-κατοικίας που προκύπτει από τη διάσταση της βιωμένης εμπειρίας, λαμβάνοντας υπόψη κοινωνικούς, πολιτισμικούς και πολιτικούς παράγοντες και διεξάγονται σε συγκεκριμένες ομάδες, όπως για παράδειγμα σε γυναίκες μονογονεϊκών οικογενειών²⁶⁷. Τα χωρικά στοιχεία επιδρούν στη συγκρότηση ταυτότητας του υποκειμένου και συνιστούν σταθερές, βάσει των οποίων οργανώνονται οι ανθρώπινες συμπεριφορές και τα συναισθήματα²⁶⁸. Έτσι, τα υποκείμενα «οριοθετούν το χώρο στη βάση των βιωματικών, υποκειμενικών και σωματικών εμπειριών»²⁶⁹. Εφόσον η ατομική ταυτότητα διαμορφώνεται σε σχέση με τη συλλογική, η χωρική ταυτότητα συγκροτείται στη διατομή των ατομικών και κοινωνικών λειτουργιών. Κατά το Νιτσιάκο, ο χώρος προκύπτει «ως σημαντική συνιστώσα παραγωγής και αναπαραγωγής σχέσεων»²⁷⁰.

Στη συνέχεια, ο βιωμένος χρόνος που εξετάζεται υπό το πρίσμα της ζωής της χήρας, (γέννηση, παιδικά χρόνια, γάμος, χηρεία), αποτελεί ενδιαφέρον για την εργασία, καθώς συνδέει τις εποχές μεταξύ τους, καταδεικνύοντας όχι μόνο τις στρατηγικές που υιοθετούν τα υποκείμενα και που ορίζουν τη σημερινή τους θέση, αλλά και τους τρόπους αντιμετώπισής τους από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο²⁷¹. Βιωμένος χρόνος ως προς τα γεγονότα που στιγμάτισαν τα υποκείμενα και τις τραυματικές μνήμες τους, ως προς τη συμπεριφορά που υιοθετείται από τα ίδια και από τον κοινωνικό περίγυρο στον παρόντα χρόνο. Ακόμη ο βιωμένος χρόνος εξετάζεται ως προς το χώρο που συνιστά τον τόπο του υποκειμένου υπό το πρίσμα των κοινωνικών και οικονομικών δομών, τη δυνατότητα εξέλιξης με βάση τις δομές αυτές και τη γεωγραφία. Τέλος, ο βιωμένος χρόνος εξετάζεται ως προς το χώρο που συνιστά την κατοικία στη διαδικασία οικειοποίησης του χώρου μέσα από τα βιώματα και τη διαδρομή ζωής των υποκειμένων.

Το παρελθόν έχει βαρύνουσα σημασία στη διαμόρφωση του παρόντος και του μέλλοντος. Σύμφωνα με το Νιτσιάκο, «δεν αποτελεί άθροισμα γεγονότων αλλά συνιστά δυναμική διαδικασία συνυφασμένη με το παρόν, έτσι ώστε να αλλάζει και αυτό όταν το παρόν αλλάζει»²⁷². Επομένως, ο χρόνος είναι κοινωνικά καθορισμένος, καθώς πηγάζει από την κοινωνία και θεωρείται στενά δεμένος με τα γεγονότα²⁷³. Έτσι, ο βιωμένος χρόνος του παρελθόντος έχει τη δική του σημασία, απέχει απ' το να είναι αντικειμενικός, ενίοτε συνιστά

²⁶⁷ Βλ. Βαζαίου Αύρα, «Ένας δικός της χώρος: Ο συναισθηματικός δεσμός με το σπίτι και η συγκρότηση της γυναικείας χωρικής ταυτότητας», στο συλλ. τόμο *Δημόσιος Χώρος και Φύλο*, επιμ. Ψύλλα Μαριάννα, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2009, σελ. 101-108

²⁶⁸ Βλ. ό.π., σελ. 116

²⁶⁹ Βλ. ό.π., σελ. 118

²⁷⁰ Βλ. Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το Χώρο ...*, ό.π., σελ. 87

²⁷¹ Δόθηκε μεγάλη σημασία κατά τη διεξαγωγή της έρευνας, η οπτική αντιμετώπισης ως προς τη χηρεία από ομάδα έγγαμων γυναικών και ανδρών, καθώς και από φορέα της εκκλησίας. Οι συμπληρωματικές συνεντεύξεις που αποσπάστηκαν, ολοκλήρωσαν την εικόνα της χηρείας ως προς τον αντίκτυπο που έχει σε ομάδες που δεν την βιώνουν σε οικονομικό, συναισθηματικό και ηθικό επίπεδο.

²⁷² Βλ. Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το Χώρο και ...*, ό.π., σελ. 117

²⁷³ Βλ. ό.π., σελ. 113

άρνηση συμμόρφωσης με τις κοινωνικές μεταβολές και σχετίζεται με τις ιδιαίτερες συνθήκες βιώματος των υποκειμένων. Η εστίαση στην οικογενειακή ζωή, στις κοινωνικές ασχολίες, στο θρησκευτικό αίσθημα, στις επαγγελματικές ασχολίες, συγκροτούν το βιωμένο χρόνο, ο οποίος υπαγορεύει την εκάστοτε συμπεριφορά στη χήρα και της προσδίδει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς της.

Παρότι διεξάγεται συγχρονική έρευνα, διαπιστώθηκε η ύπαρξη διαχρονικών στοιχείων που εξακολουθεί να επηρεάζει τα υποκείμενα. Έτσι το βάρος της κληρονομιάς παλιότερων εποχών εξακολουθεί να δρα και να ορίζει συμπεριφορές, παρότι οι συνθήκες που τις γέννησαν δεν υφίστανται πλέον και παρά το γεγονός της κοινωνικής μεταβολής.

1.ε) ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΖΩΗΣ

*«Η αφήγηση της προσωπικής ιστορίας είναι ταυτόχρονα μια πολιτισμική και ιστορική μαρτυρία, αλλά και μια κατάθεση ψυχής. Κάθε αφήγηση ζωής είναι μοναδική και η εμπιστοσύνη που έδειξαν οι άνθρωποι να καταθέσουν την προσωπική μαρτυρία τους, τον πόνο τους και τη χαρά τους...αποτελεί ιδιαίτερη τιμή, ενώ ταυτόχρονα μας δημιουργεί και αισθήματα ευθύνης, όσον αφορά την προστασία των προσωπικών τους δεδομένων αλλά και την έγκυρη και σοβαρή ερευνητική αξιοποίηση των αφηγήσεών τους».*²⁷⁴

Η προφορική ιστορία επιτρέπει την αναπλήρωση σημαντικών κενών στις γραπτές πηγές ή τη διάνοιξη νέων ερευνητικών πεδίων, δίνοντας βαρύτητα στην κατασκευή και διαχείριση της μνήμης και στη βιωμένη εμπειρία²⁷⁵. Όπως σημειώνει η Κυριακίδου-Νέστορος για τις αφηγήσεις ζωής, «αυτό που επιδιώκει δεν έχει σχέση με την αντικειμενική “αλήθεια” αλλά με το υποκειμενικό “βίωμα” του γεγονότος. (...). Την ενδιαφέρει η εμπειρία. (...). Μέσα από την αφήγηση επιδιώκει να φτάσει στη λογική που διέπει τον αφηγηματικό λόγο του πληροφορητή και που είναι η λογική της ζωής του»²⁷⁶.

Επίσης, η προφορική αφήγηση είναι μια κατασκευή της μνήμης και καταλήγει ότι «στόχος της προφορικής ιστορίας είναι η συλλογική εμπειρία ενός συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος και ο τρόπος με τον οποίο η εμπειρία αυτή μετουσιώνεται σε συλλογική μνήμη»²⁷⁷.

Ο Παναγιωτόπουλος, αναφέρει ότι «το θεμελιώδες αντικείμενο της προφορικής ιστορίας, όπως κάθε ιστοριογραφική προσέγγιση που έχει στόχο τη γνώση του τρόπου με τον οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα νοηματοδοτούν τις πρακτικές τους, τους λόγους τους και τις λειτουργίες τους, θεμελιώνεται στη σχέση μεταξύ των ευρηματικών ικανοτήτων των φορέων, από τη μια μεριά, και των κοινωνικών καταναγκασμών, από την άλλη, που καθορίζουν λιγότερο ή περισσότερο έντονα, σύμφωνα με τη θέση των φορέων μέσα στις σχέσεις κυριαρχίας, αυτό που

²⁷⁴ Βλ. Κακάμπουρα-Τίλη Ρέα, *Αφηγήσεις Ζωής. Η Βιογραφική Προσέγγιση στη Σύγχρονη Λαογραφική Έρευνα*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα, 2008, σελ. 25

²⁷⁵ Βλ. ό.π., σελ. 19. Επιπροσθέτως, βλέπε, Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα I*, Εταιρεία Ελληνικού, Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 1989. Επίσης, βλέπε, Thompson Paul, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002, σελ. 27. Για το ίδιο, βλέπε, Θανοπούλου Μ. & Πετρονάτη Μ., «Βιογραφική Προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 64, Αθήνα, 1987, σελ. 31

²⁷⁶ Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Εταιρεία Ελληνικού, Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993, σελ. 260

²⁷⁷ Βλ. ό.π., σελ. 261-263

είναι δυνατόν τα άτομα να κάνουν, να αντιληφθούν, να φανταστούν, να εκφωνήσουν...»²⁷⁸. Έτσι, «με τη συγκέντρωση βιογραφικών στοιχείων και προσωπικών μαρτυριών, η προφορική ιστορία επιζητεί να εμπλουτίσει τις πηγές της, να συνδέσει τις εμπειρίες συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων με την ιστορία της συνολικότερης κοινωνίας και να αναζητήσει ερμηνείες κοινωνιολογικού τύπου»²⁷⁹.

Η προφορική ιστορία «κρίνεται απαραίτητη γιατί «ζωντανεύει την ίδια την ιστορία και διευρύνει τον ορίζοντα της. Αναδεικνύει ήρωες όχι μόνο από τον κύκλο των ηγετών αλλά και από το ανώνυμο πλήθος (...). Φέρνει την ιστορία μέσα στην κοινότητα και τη βγάζει έξω απ' αυτήν (...) Προσφέρει (...) μία αμφισβήτηση των κοινών τόπων της ιστορίας, του απόλυτου τρόπου με τον οποίο η τελευταία έχει συνηθίσει να κρίνει τα πράγματα. Είναι ένα μέσο ριζικής μεταμόρφωσης της κοινωνικής σημασίας της ιστορίας»²⁸⁰. Επιπλέον, «ασχολείται με ατομικές ζωές (...) βασίζεται στον προφορικό λόγο κι όχι στη γραφή, που είναι μια τέχνη πολύ πιο απαιτητική και περιοριστική»²⁸¹.

Η μέθοδος που επιλέχθηκε είναι η βιογραφική προσέγγιση. Η Βοσνιάδου, αιτιολογεί την επιλογή της μεθόδου ως ιδιαίτερα ευαίσθητου εργαλείου διερεύνησης της γυναικείας εμπειρίας, μέσω της οποίας επιχειρείται η μετατροπή της γυναίκας από αντικείμενο της ιστορίας σε υποκείμενο²⁸². Η Κυριακίδου-Νέστορος, στις αρχές της δεκαετίας του 80', στρέφοντας την προσοχή της σε άλλες μορφές του προφορικού λόγου επισημαίνει τη χρησιμότητα των αφηγήσεων ζωής ως πρώτη ύλη της προφορικής ιστορίας, καθώς αποτελούν ερευνητική μονάδα και όχι τυχαία συσσώρευση γεγονότων, πράξεων και συναισθημάτων αλλά έχουν έναν υψηλό βαθμό συνολικότητας. Θεωρούσε, λοιπόν, ότι οι αφηγήσεις δεν αποκάλυπταν μόνο τους τρόπους με τους οποίους ο συνηθισμένος άνθρωπος αντιλαμβάνεται τη θέση του στην ιστορία αλλά και τα εσωτερικά ασυνείδητα επίπεδα της κοινωνικής του εμπειρίας και ερμηνείας²⁸³. Σύμφωνα με τον Τσιώλη, «οι βιογραφικές αφηγήσεις κατανοούνται ως προνομιακός τόπος για να μελετηθεί ο βιοματικός κόσμος των υποκειμένων, να ανιχνευθούν τα νοηματικά συστήματα και πλαίσια αναφορών απ' όπου αντλούν για να ορίσουν τις καταστάσεις και να κατανοηθούν οι ερμηνείες και οι προσανατολισμοί της δράσης τους»²⁸⁴. Έτσι, «ο τρόπος πρόσληψης και βίωσης των κοινωνικών εξελίξεων προκύπτει από τον τρόπο που τα δεδομένα αποκτούν νόημα στο φόντο της αποκρυσταλλωμένης εμπειρίας. Η νέα κατάσταση και η θέση του υποκειμένου σ' αυτήν πρέπει

²⁷⁸ Βλ. Παναγιωτόπουλος Νίκος, «Η Μαρτυρία του Ερευνητή και η Έρευνα της Μαρτυρίας», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107-109, Αθήνα, 2002, σελ. 65

²⁷⁹ Βλ. Θανοπούλου Μ –Πετρονάκη Μ., ό.π., σελ. 23-24

²⁸⁰ Βλ. Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν*, ό.π., σελ. 53

²⁸¹ Βλ. ό.π., σελ. 50

²⁸² Βλ. Βοσνιάδου Τάνια, «Από τη θεραπευτική στην ερευνητική σχέση: αφετηρίες, προσανατολισμοί, αναζητήσεις», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, Αθήνα, 2002, σελ. 100

²⁸³ Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, ό.π., σελ. 256-257

²⁸⁴ Βλ. Τσιώλης Γιώργος, *Ιστορίες Ζωής και Βιογραφικές Αφηγήσεις. Η Βιογραφική Προσέγγιση στην Κοινωνιολογική Ποιοτική Έρευνα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2006, σελ. 55

να συναρθρωθεί μ' έναν οργανικό τρόπο στη συνολική μορφή της βιογραφίας του και δεν μπορεί να θεωρηθεί ως συνέχεια της προηγούμενης ... η εξέλιξη παράγει για το υποκείμενο «ασυνέχειες» στον τρόπο θεώρησής του εαυτού καθώς και την αίσθηση ρευστότητας ως προς τη στάση του προς την πραγματικότητα»²⁸⁵.

Ο τρόπος βίωσης της κοινωνικής κατάστασης των υποκειμένων, νοηματοδότησης της δράσης τους, καθώς και ο τρόπος κατανόησης του κοινωνικού κόσμου και της θέσης τους σ' αυτόν, είναι ένα από τα ζητήματα που θα μας απασχολήσουν στη συγκεκριμένη εργασία. Θα εστιάσουμε επομένως στη διαδικασία ερμηνείας των συμπεριφορών που προέρχονται από το «βίωμα», υπό το πρίσμα των αφηγήσεων ζωής. Με αφετηρία την «αρνητική βίωση» που παραπέμπει σε καταστάσεις προσωπικής αποδιοργάνωσης, ο Schutze προτείνει το μοντέλο της «εξαρτημένης βιογραφικής τροχιάς»²⁸⁶. Έτσι, «η κοινωνική πραγματικότητα πρέπει να εξεταστεί στο πεδίο της καθημερινής ζωής, της βιωμένης εμπειρίας και της κοινωνικής πράξης όπου η εμπειρία θεωρείται διαμεσολαβητής της αλήθειας»²⁸⁷ και στον τρόπο διαχείρισης της μεταβολής των συνθηκών ύπαρξης των υποκειμένων, αξιοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις βιογραφικές αφηγήσεις ως υψηλής αξίας κοινωνιολογικό δεδομένο²⁸⁸.

Επίσης «η αφήγηση ζωής ως πλήρης, συνεκτική προφορική αφήγηση δεν υπάρχει στη φύση, είναι ένα σύνθετο προϊόν των κοινωνικών επιστημών-όμως αυτό δεν την κάνει λιγότερο πολύτιμη»²⁸⁹, «η προφορική ιστορία αλλάζει την ιστορία που βασίζεται στο γραπτό επίσημο κείμενο...και ο αφηγητής που μεταφέρεται στην αφήγηση, γίνεται κομμάτι της ιστορίας»²⁹⁰, επομένως, η προφορική ιστορία επιστρέφεται πίσω στους ανθρώπους ειπωμένη με τα δικά τους λόγια, βοηθώντας τους να προσανατολιστούν προς ένα μέλλον που θα φτιάξουν οι ίδιοι»²⁹¹.

Σύμφωνα με το Χρηστάκη, ο ερευνητής βασιζόμενος στις αφηγήσεις ζωής, των οποίων η χρήση «παραπέμπει σε μία στρατηγική που αντανακλά την ευαισθησία του ερευνητή για την ποιοτική έρευνα», επισημαίνει ότι ο ερευνητής βασιζόμενος στο νόημα που τα υποκείμενα προσδίδουν στην εμπειρία τους και στον τρόπο που κατανοούν την ύπαρξή τους, επιχειρεί να αναλύσει τα κοινωνικά φαινόμενα και τις διεργασίες²⁹². Επίσης αναφέρει ότι «η μέθοδος (...) επιτρέπει την πρόσβαση στην ψυχοκοινωνική δυναμική που προσδιορίζει τη διαδρομή των

²⁸⁵ Βλ. ό.π., σελ. 165

²⁸⁶ Βλ. ό.π., σελ.74-76

²⁸⁷ Βλ. ό.π., σελ. 28

²⁸⁸ Βλ. ό.π., σελ. 22

²⁸⁹ Βλ. Thompson Paul, ό.π., σελ. 334

²⁹⁰ Βλ. Portelli Alessandro, *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories. Form and Meaning in Oral History*, State University of New York Press, 1991, σελ. 57

²⁹¹ Βλ. Thompson Paul, ό.π., σελ. 369

²⁹² Βλ. Χρηστάκης Νικόλας, «ο ερευνητής, οι νέοι και οι άλλοι: ερωτήματα με αφορμή μια έρευνα για τους νέους», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, Αθήνα, 2002, σελ. 48

υποκειμένων»²⁹³.

Οι Θανοπούλου-Πετρονώτη, υποστηρίζουν ότι «με την ανάλυση των αφηγήσεων ζωής μπορούν να διαπιστωθούν κοινωνικές ή άλλες σχέσεις που υποκρύπτονται στις αφηγήσεις αυτές, να ερμηνευτεί η σημασία τους αλλά και να συσχετιστούν με τις ευρύτερες κοινωνικές λειτουργίες», δεδομένου ότι το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη σχέση ατόμου-κοινωνίας και καταλήγουν στο ότι η σχέση του ατόμου με το κοινωνικό σύστημα, οι κοινωνικές σχέσεις που απορρέουν από τη σύνδεση αυτή, καθώς και οι διαδικασίες διαφοροποίησης των σχέσεων αυτών μέσα στο χρόνο, κατανοούνται μέσω της μεθόδου των αφηγήσεων ζωής²⁹⁴. Στα πλεονεκτήματα της μεθόδου κατατάσσουν το διεισδυτικό και συμπληρωματικό της χαρακτήρα, το αίσθημα ευελιξίας που αφορά στον τρόπο αξιοποίησης νέων δεδομένων και την προσωπική συμμετοχή του ερευνητή σ' όλα τα στάδια της έρευνας. Στις αδυναμίες της μεθόδου, αναφέρουν την αξιοποίηση της υποκειμενικής πρόσληψης των κοινωνικών φαινομένων, καθώς και τη δυνατότητα γενίκευσης των ευρημάτων, επισημαίνοντας ότι η μέθοδος αφορά στην ανάλυση συμπεριφορών και όχι στα αντιπροσωπευτικά δείγματα²⁹⁵. Τέλος, προτείνεται πολλαπλή ανάγνωση των αφηγήσεων ζωής που οδηγεί στην πολύπλευρη υποκειμενική αλήθεια²⁹⁶.

Η Ιγγλέση, εκπονώντας εργασία για τα βιώματα των γυναικών που είχαν προσχωρήσει στο Φεμινιστικό Κίνημα, αναφέρεται στη χρήση της μεθόδου, ως μόνου τρόπου που παρέχει τη δυνατότητα ολοκληρωμένης εικόνας με στόχο την ερμηνεία, καθώς «κατορθώνει ακριβώς να παρακάμψει την εγγενή αποσπασματικότητα των προκατασκευασμένων ερωτήσεων και της δομής που αυτές επιβάλλουν, όπως επίσης, στο μέτρο του δυνατού, και την επιβολή της οπτικής του ερευνητή», δεν υπόκειται σε μεθοδολογικές δεσμεύσεις και «θεμελιώνεται στην ιδεολογική και συναισθηματική συνάφεια ερευνητή και υποκειμένου»²⁹⁷. Συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι «στην εκρηκτική υποκειμενικότητα της, είναι ιδιαίτερα χρονοβόρα και ψυχικά επιβαρυντική, επιτρέπει ωστόσο τη συγκέντρωση πλούσιου υλικού που οργανώνεται από το ίδιο το υποκείμενο»²⁹⁸. Πρόκειται για «μία κατασκευή που τείνει στην ολοκλήρωση της, υπακούοντας σε μια εσωτερική λογική κι έχοντας σαν στόχο να δώσει νόημα σε μία διαδρομή ζωής. Γι αυτό (...) αποκτά τη δική της δυναμική που οδηγεί σε περιοχές επώδυνες ή και απειλητικές (...), αποκτά μια δική της αυτονομία που υπερβαίνει κάποτε το συνειδητό έλεγχο του ατόμου που μιλά»²⁹⁹. Πρόκειται για «μία πράξη άκρως επεξεργασμένη και πολύπλοκη που συνεπάγεται σειρά χειρισμών στο επίπεδο της γλώσσας και της συζήτησης, χειρισμών ψυχοκοινωνιολογικών και

²⁹³ Βλ. ό.π., σελ. 50

²⁹⁴ Βλ. Θανοπούλου Μ –Πετρονώτη Μ., ό.π., σελ. 26-30

²⁹⁵ Βλ. ό.π., σελ. 31-37

²⁹⁶ Βλ. ό.π., σελ. 38

²⁹⁷ Βλ. Ιγγλέση Χρυσή, *Πρόσωπα Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 66-67

²⁹⁸ Βλ. ό.π., σελ. 68

²⁹⁹ Βλ. ό.π., σελ. 70

γνωστικών, ασυνείδητων σε μεγάλο βαθμό»³⁰⁰. Όπως σημειώνει ο Portelli, το τέλος της διήγησης μπορεί να έχει τη μορφή του αποσπασματικού, του προβλεπόμενου και του ελεύθερου σε επεμβάσεις, γεγονός που δείχνει ότι η αφήγηση ζωής είναι μια δυναμική διαδικασία σε εξέλιξη, στη διάρκεια της οποίας τα υποκείμενα αναθεωρούν την εικόνα του παρελθόντος τους³⁰¹. Τέλος, ο Plummer έχοντας ως δεδομένο χαρακτηριστικό των αφηγήσεων ζωής την υποκειμενικότητα, υποστηρίζει ότι συνιστά αφέλεια η πεποίθηση της εκ θεμελίων πρόσληψης της αλήθειας³⁰².

³⁰⁰ Βλ. Ιγγλέση Χρυσή, ό.π., σελ. 71

³⁰¹ Βλ. Portelli Alessandro, *The Death of Luigi Trastulli ...*, ό.π., σελ. 61

³⁰² Βλ. Plummer Ken, *Τεκμήρια Ζωής: Εισαγωγή στα Προβλήματα και τη Βιβλιογραφία μιας Ανθρωπιστικής Μεθόδου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000, σελ. 38

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

2.α) ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΑΝΑΤΡΟΦΗ

...αν η κοπέλα δεν είχε προίκα, δεν παντρευότανε, την είχανε κλεισμένη μέσα να μη μορφωθεί, η γυναίκα ήτανε το τελευταίο πράμα που μπορούσες να σκεφτείς, προτιμούσαν τις ντουλάπες, τα τραπέζια, όλα δηλαδή τα άχρηστα αντικείμενα...την είχανε το τελευταίο πράμα. Προίκα της δίνανε αναγκαστικά για να μπορούνε να την ξεφορτωθούνε, όχι από αγάπη, πάντα τις παντρεύανε για να φύγουνε και να μην τις ταΐζουνε. Λίγες γυναίκες είχανε μορφωθεί τότε... να κεντήσουνε, να φτιάζονε προικιά...ήτανε υπηρέτρια στους άντρες και πιο παλαιά την έδενε ο αδερφός με την κοτσίδα στο πόδι του τραπεζιού...αδερφός σε άλλες οικογένειες, κέρβερους! Δεν τη βγάζανε ποτέ έξω αλλά όταν τη βγάζανε δεν την άφηνε να μιλήσει, την είχε σαν παλαβό!...επειδή η κοπέλα αγάπησε κι αυτός την άφησε, είχε τρία αδέρφια, χτίσανε δύο τοίχους και τη βάλανε μέσα και πέθανε...«σύρε θα πας στην κουζίνα», η γυναίκα να πλύνει πιάτα, δεν έχει δουλειά να συνομιλεί με τους άλλους»...³⁰³

Η αφήγηση της παιδικής ηλικίας και του γάμου ξεδιπλώνεται μέσα από το πρίσμα των κοινωνικών και οικονομικών δομών της μικρής κοινωνίας και συνδέει το «τότε» με το «τώρα». Η μνήμη που προσδιορίζεται έντονα από την ορφάνια, τον πόλεμο του 40' και το σεισμό του 1953³⁰⁴, διαμορφώνουν το γενικότερο οικονομικό πλαίσιο που συνίσταται σε αγροτική εργασία και οδηγούν στην ανάληψη δυναμικής πρωτοβουλίας. Η μετανάστευση με στόχο την εργασία και τη συμβολή στον οικογενειακό προϋπολογισμό, επισφραγίζεται με το «ξύλο» του αδερφού:

«...γεννήθηκα το 1939 σ' ένα χωριό της Κεφαλονιάς, στα Ανδριολάτα...τα παιδικά χρόνια δεν ήτανε καλά...ορφάνεψα πολύ μικρή... μείναμε πέντε ορφανά... η μάνα πέθανε στη γέννα και μετά από λίγες μέρες πέθανε κι αυτό... και ο πατέρας ξαναπαντρεύτηκε... ήταν γεωργός, είχαμε χωράφια, αμπέλια, ελιές...δεν πουλάγαμε λάδι, για το σπίτι πιο πολύ...ήταν δύσκολη ζωή και τα λεφτά δεν πολυφάνανε...και μόλις έφτασα 19 χρονών, άκουσα ότι μια κοπέλα πάει για την Αυστραλία και ρωτάω εγώ γιατί δεν είχα στο νου μου κάτι τέτοιο...λέει πάει με τη ΔΕΜΕ, η ΔΕΜΕ ήτανε το κράτος, σ' έστελνε το κράτος, είχες τέτοια συμφωνία με το κράτος, η Αυστραλία με την Ελλάδα κι έπαιρνε νέους από 20 μέχρι 35...δεν είπα τίποτε σε κανέναν...κι όταν έφυγα και πήγα στην Αθήνα που ήταν η αδερφή μου παντρεμένη, σηκώνομαι και πάω και λέω: «θέλω να πάω Αυστραλία με τη ΔΕΜΕ», μου λέει επάγγελμα και λέω μοδίστρα, μου λέει: «μοδίστρες μόνο η Βραζιλία, θέλεις να πας Βραζιλία;», λέω: «όχι», μου κάτσε εκείνη την ώρα η Αυστραλία. Η Αυστραλία ήθελε μόνο υπηρέτριες αλλά κανένας δεν πήγαινε υπηρεσία, όλοι κάπως ξεφεύγαμε. Πήγα, τα κανόνισα, έβγαλα τα χαρτιά μου, δε μ' άφηνε ένας μεγαλύτερος αδερφός που είχα, μ' έδειρε κιόλας μια μέρα, εγώ τα κατάφερα, σηκώθηκα, επήγα σε σχολή έξι μήνες κι έμαθα τα κυριότερα αγγλικά, κάθε μέρα από την Κυψέλη που έμενε η αδερφή μου μέχρι την 7' Σεπτεμβρίου με τα πόδια και γύριζα, εμάθαινα Οικοκυρικά και Αγγλικά...και ...έφτασα στην Αυστραλία...μας πήρανε, κάπου εκατό κοπέλες ήμασταν μέσα στο αεροπλάνο, έπιασα δουλειά, έπεσα μέσα σε κρίση το 60' και παρόλο που έπεσα σε κρίση δεν έμεινα άνεργη...πηγαίναμε στην κοινότητα και παίρναμε συσσίτιο...δούλευα σ' ένα κινέζικο κονσερβοποιείο... Οι πιο πολλές όμως είχαν αδέρφια, ξαδέρφια εκεί που μόλις έφτασε το αεροπλάνο, ήρθανε και τις πήρανε αλλά πήγαν μ' αυτόν τον τρόπο

³⁰³ Το απόσπασμα στηρίζεται σε αφήγηση πληροφορητριας, ηλικίας 80 ετών.

³⁰⁴ Για περισσότερα, βλέπε, Μαρκαντωνάτου Υβόννη, *Κεφαλονιά: Ιστορικός Οδηγός*, ό.π., σελ. 65-71

για να μην πληρώσουν εισιτήρια, εγώ και δυο-τρεις άλλες δεν είχαμε κανέναν κι εγώ είχα ένα φάκελο που μου 'χε δώσει μισάνης ο αδερφός, μείναμε σε απόγνωση, νηστικές...παίρνομε ταξί, δίνουμε τη διεύθυνση που είχα εγώ στον ταξιτζή και πάμε εκεί...όταν φτάσαμε μας κοιτάζανε περίεργα...η κυρία του σπιτιού που θα μέναμε ήταν από τα Φαρακλάτα, αυστηρή...οι άνθρωποι μας περιποιηθήκανε... Ουσιαστικά δε μας βοηθούσε η επιτροπή αυτή, μας έδιωχνε από την Ελλάδα και πληρωνότανε ένα χιλιάριο το κεφάλι από το κράτος...Νοικιάσαμε με τη φίλη μου ένα δωμάτιο και μέναμε σε σπίτι με τέσσερις οικογένειες... κοριτσάκι τότε, έμπαινα στα πολυκαταστήματα και χάζευα τις βιτρίνες, δεν είχα λεφτά γιατί και 'κεινα που 'παιρνα εκοίταζα να τα στείλω του πατέρα μου και μάζευα και καμμιά δεκάρα να περάσω, να πληρώσω το νοίκι μου...με όσα είχα βιώσει στην Ελλάδα μου άρεσε η ζωή εκεί. Παίρναμε το εβδομαδιαίο μας εγώ, ο άντρας μου, κάναμε μια περιουσία που βέβαια τώρα όλοι έχουνε κι αυτούς που άφησα χειρότερα από μένα τότε, τώρα είναι καλύτερα από μένα, δημιουργήσανε, αλλά τότε που έφυγα εγώ ήτανε μαύρα κι άραχνα τα πράγματα εδώ, ήτανε και μετά τους σεισμούς αλλά και στην Αθήνα πήγα επειδή είχα πάει εδώ σε μοδίστρα και μάθαινα που με είχε βάλει ο αδερφός μου, πήγα στην Αθήνα, άλλαζα δυο μοδίστρες και δε μου δίνανε τίποτα, πριν πάω Αυστραλία πήγα γιατί δεν έβρισκα δουλειά στο νησί και τι να έκανα;».

Η παιδική ηλικία εντάσσεται στο ιστορικό κλίμα της περιόδου 1940, όπου το νησί είχε περιέλθει σε Ιταλική Κατοχή και μάλιστα η μέρα της γέννησης συμπίπτει με τη μέρα της Γερμανοιταλικής ανακωχής³⁰⁵. Τα χρόνια που ακολούθησαν, λόγω της εμφύλιας σύρραξης, περιγράφονται με όλη τη φρίκη που τα χαρακτηρίζει με αποκορύφωμα το μεγάλο σεισμό του 1953, ο οποίος προκάλεσε ολοκληρωτική ισοπέδωση και σημαντικές ανθρώπινες απώλειες. Παρόλη τη φτωχή οικονομία που χαρακτηρίζει τον τόπο την περίοδο αυτή και που απορρέει κατά κύριο λόγο από τη γεωργία, αναπτύσσεται η αυτάρκεια και η ευτυχία που οδηγεί σε σχέσεις εμπιστοσύνης μέσα στην οικογένεια:

«Γεννήθηκα το 1943...ακριβώς τη μέρα... 27 Σεπτέμβρη που κάνανε ανακωχή οι Γερμανοί με τους Ιταλούς. Τα παιδικά μου χρόνια δεν ήταν πλούσια, ήταν ωραία χρόνια...πηγαίναμε σχολείο...δε μου έλειψε τίποτα. Ο πατέρας μου ήταν εργάτης, είχα μια αδερφή...ήμασταν αγαπημένοι... μπορεί να μην εφορούσα οργαντίνα...επαίρναμε το γάλα από τσι γελάδες και το πίναμε και το βάζαμε σε λεκάνες για να φτάσει. Εμάς ήταν το παιχνίδι μας αυτό. ...βοηθούσα, σ' όλα ήμουνα. Και το 49' θυμάμαι που είχανε πιάσει κάποιους και τους κόψανε τα κεφάλια και τους γυρίζανε γύρω- γύρω από την πλατεία και μετά τους εβάλανε μέσα σε τενεκέδες, όπως είναι τα 4 φοινίκια στην πλατεία, απάνου ήταν τα 4 κεφάλια. Ακουγες κλάμματα, κατάρες, άλλοι γελάγανε, άλλοι φτύνανε... επήγαινα στο χωριό τσι μάνας μου από τον Αγκώνα και... το 53' με βρήκε ο σεισμός εκεί.... Είδαμε το διάολο ανάποδα που λένε! Ήτανε μια γριά και πώς εβρέθηκε από το κατώφλι που πήγε να ανοίξει για να πλύνουμε το λινό κάποιοι να πατήσουνε τα σταφύλια...στην κορυφή. Ε, μία σκόνη! Περνάγανε τ' αεροπλάνα και μας πετάγανε ψωμί. Από την πλατεία είχαμε κατασκηνώσει πάνω από το Νάπιερ. Την άλλη μέρα με το σεισμό εγνώρισα την κυρία Πρωθυπουργού, Παπάγου που ήτανε στον Ερυθρό Σταυρό. Από κοντά είδα τον Παύλο και τη Φρειδερίκη. Είδα και τον Κωνσταντίνο που είχε έρθει για να θεμελιώσει το Κοργιαλένιο Γυμνάσιο Αρρένων που φτιάχτηκε και το Οικοτροφείο από πάνω. Η κυρία Παπάγου που πέρναγε με τις άλλες κυρίες, μας έδωσε μια μεγάλη σκηνή που είδε ότι ήμασταν πολλοί, μας εδίνανε τροφές. Κάποιο πρωί εκατεβαίναμε στο Νάπιερ και μας εδίνανε γάλα. Εμείς το γάλα αυτό δεν το πίναμε αλλά οι μπαρμπάδες μας είχανε χασάπικο και είχανε ζώα και άλλες γελάδες που 'χανε γεννήσει. Κατά το Σεπτέμβρη αρχίζαμε και φτιάχναμε τα παραπήγματα κι επειδής είχαμε μικρό παιδί ήμασταν από τους πρώτους που επήραμε κάτω από το Φαραώ, στον Μάντζιου τα χωράφια. Εκεί εκάτσαμε έξι χρόνια. Μετά εδούλενα

³⁰⁵ Βλ. ό.π., σελ. 63-64

εγώ, έπιασα παρέες, σε διασκέδαση επήγαινα. Ήμασταν δημοκρατική οικογένεια, θυμάμαι μου 'λεγε: «βγες αρκεί να ξέρω πού πας» και να μη γυρίζω από 'δω κι από 'κει...μου είχαν εμπιστοσύνη. Σινεμά επήγαινα με τους μπαρμπάδες μου, με τα ξαδέρφια μου, θέατρο που ερχόταν, καρναβάλι. Δεν έχασα τίποτα».

Οι αντιθέσεις ανάμεσα στο ορεινό και το αστικό στοιχείο του νησιού αντικατοπτρίζονται στην ακόλουθη αφήγηση. Η αγροτική οικονομία που επικρατεί σε ορεινά χωριά όπως το Πυργί ή το Χαράκι, που στηρίζονται σε πηγές όπως ελαιοπαραγωγή, κτηνοτροφία, σταφιδοπαραγωγή³⁰⁶, διαφέρει από την υπόλοιπη οικονομία του νησιού που στηρίζεται στη ναυτιλία³⁰⁷. Επιπλέον στα ορεινά χωριά παρατηρείται η εισαγωγή της κοπέλας από την παιδική της ηλικία στις αγροτικές εργασίες μέσα από έναν οικογενειακό καταμερισμό εργασίας που οδηγεί στην ανάληψη καθηκόντων, ενώ στα χωριά με υγρό στοιχείο, αποκλείεται:

«Εγώ εμεγάλωσα στο Χαράκι...γεννήθηκα το 1931...ήπρεπε να πηγαίνω κάθε πρωί να ποτίζω τη φοράδα... Δεν καθόμαστε εμείς όπως κάθεται τώρα ο κόσμος...ήπρεπε να κάνουμε κάτι άλλο στα χωράφια, ήπρεπε να πάμε στις ελιές, ήπρεπε να κόβουμε χορτάρια για τα ζώα...Από βραδής μας ελέγανε: «εσύ θα πας στις ελιές», το άλλο θα πήγαινε στ' αμπέλι, το άλλο θα πήγαινε στο περιβόλι, κάθε παιδί ήξερε την άλλη μέρα πού θα πάει...Το χειρότερο μου πράγμα ήταν η τσοπανοσύνη... 12 χρονών ήμουνα και ζύμωνα...Εσκάφατε... εζύμωνα από 10 χρονών... Εκάναμε μπουγάδες, τα βάζαμε στο κοφίνι και βράζαμε στάχτη και ρίχναμε το νερό που έβγαζε η στάχτη για να καθαρίζουνε... κάναμε το λάδι για να 'χουμε, το σιτάρι για να 'χουμε ψωμί όλο το χρόνο, φακές σπέρναμε, δεν πουλάγαμε τίποτα γιατί δε μας περίσσευε τίποτα αφού ήμασταν τόσα άτομα. Ο δε πατέρας μου ήτανε τυροκόμος σε ξένονε αλλά δεν είχε ωφέλεια...φτωχά περάσαμε αλλά είμαστε ευτυχισμένοι, δοξασμένη η χάρη του θεού μέχρι σήμερα».

Η παρακάτω μαρτυρία επιβεβαιώνει την προηγούμενη. Η δύσκολη κατάσταση της περιόδου (σεισμός, Πόλεμος, Κατοχή, ελλιπής ιατρική περίθαλψη), οδηγούν στη φυγή:

«Γεννήθηκα το 1926 στα Φάρσα...είχαμε ένα διώροφο σπίτι, είχε μελίσσια, είχε αμπέλια, τα σκάβαμε, τα περιποιούμαστε μόνοι μας γιατί ήταν και μόνος του ο κακομοίρης ο πατέρας τότε, ελιές, αμπέλια, χωράφια, μελίσσια, μέχρι και πρόβατα, μετά είχε 2 άλογα, αλώνιζε του κόσμου τ' αλώνια και μάζευε κάτι. Εκείνη την εποχή αν έκανε 10 τενεκέδες κριθάρι γιατί σταφίδες δε σηκώνει ετούτος ο τόπος, έπαιρνε ένα τενεκέ στην πλάτη για τον κόπο του αλόγου...και όλα αυτά με τα χεράκια του πατέρα μου και τσι μάνας μου και τ' αδέρφια μου, όσα ζούσανε και όσα πεθάνανε... Η μάνα μου έκανε 11 παιδιά...εκείνα τα χρόνια ήταν δύσκολα, αρρωσταίνανε τα παιδιά, γιατροί δεν υπήρχανε και όσο να τα πάει στ' Αργοστόλι με τα πόδια και να τα φέρει πίσω, πεθαίνανε στο δρόμο τα καημένα...πουλάγαμε και το λάδι, το μέλι, οτιδήποτε, το κρασί το κράταγε για πάρτη του. Το χρειαζότανε, το 'πινε με την κανάτα. Αφού μέχρι τα άχυρα που αλωνίζανε τα άλογα, ερχότανε εδώ το κάρο και τα 'παιρνε για τα ζωντανά τους. Όλα τα πουλάγαμε. Έβγαζε εκείνα που του χρειαζότανε για να ζήσει. Όχι πολλά...μετά περάσανε τα χρόνια, ήρθε ο πόλεμος το 40' και μας έκανε μαλλιά κουβάρια. Το σπίτι μας έπεσε το μισό. Το άλλο

³⁰⁶ Βλ. Ζαπάντη Σ. Σταματούλα, *Κεφαλονιά: 1500-1571. Η Συγκρότηση της Κοινωνίας του Νησιού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 265-273

³⁰⁷ Βλ. ό.π., σελ. 273-278. Βλέπε, επίσης, Μηλιαράκης Αντώνιος, *Γεωγραφία Πολιτική Νέα και Αρχαία του Νομού Κεφαλληνίας*, Αθήνησιν, 1890, σελ. 91. Βλέπε, ακόμη, Κοσμετάτος Φωκάς Κ.Π., *Κεφαλληνία. Το Εισόδημα αυτής εν όψει της Ανασυγκροτήσεως*, Αθήναι, 1949, σελ. 10-13

μισό κάπως κρέμεται ακόμα. Ήρθε στρατός εδώ, μας έδωσε έναν τόνο μεγάλο...3- 4 οικογένειες βολευτήκαμε εδώ μέσα για 6 μήνες που η γη εκουινιότανε...πέρασε και μετά ήρθε ο σεισμός του 53'. Εκεί που πεινάσαμε ήταν η Κατοχή. Εκεί είπαμε από 15 μέρες το ψωμί ψωμάκι. Αυτή η φασαρία, ύστερα ο ένας έφευγε, ο άλλος έφευγε, κάποια στιγμή με φώναζε η αδερφή μου η μεγαλύτερη «έλα στην Αθήνα, δε γίνεται να κάτσεις άλλο στο χωριό». Πήγα στην Αθήνα, βρήκανε εκεί ένα γαμπρό, με παντρέψανε, έκανα 2 κόρες, μία έχω εδώ και μία στην Αθήνα».

Η συμμόρφωση στο γυναικείο ρόλο της αγροτικής κοινότητας, αναπόφευκτα εμπλέκει το κορίτσι στην οικιακή και αγροτική εργασία:

«Με καλλιέργειες ασχολιόμουν πολύ όταν ήμουνα παιδί, η μαμά και η γιαγιά πουλάγανε τα λάδια μας και ήταν ένας συγκεκριμένα χωριανός που τα αγόραζε, ένας άλλος αγόραζε τα άχυρα μας για τα γελάδια του. Εγώ σε πολύ μικρή ηλικία ήμουνα πολύ δυνατός άνθρωπος, ήμουνα ο καλύτερος βλααδόρος, εκείνα τα χρόνια είχαμε μια κασέλα, είχαμε ένα τραπέζι τετράγωνο, το οποίο από κάτω δεν είχε πάτο, ούτε από πάνω, μόνο πλαινά, αγοράζαμε κουλούρες με σύρματα μαλακά, βάζαμε σύρματα στη μέση και βάζαμε σχοινιά, έσφιγγα τα τρία σύρματα και γινότανε ένα σώμα, ο σανός που το λέγανε και το τύλιγα με το σύρμα και γινότανε ντάνες πολύ όμορφες κι ερχότανε οι έμποροι και παίρνανε για τα ζώα».

Αντίθετα στην Πρωτεύουσα του νησιού, στο Αργοστόλι, ο αποκλεισμός της κοπέλας από τα αγροτικά καθήκοντα και ο κατ' οίκον περιορισμός, θεωρείται δεδομένος. Η πρακτική αυτή, ενισχύεται από το εύπορο περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται και εξυπηρετεί λόγους ηθικής προστασίας. Ωστόσο, η συμπεριφορά αυτή που οδηγεί στην αδράνεια, καταγγέλλεται:

«Ούτε μέσα ούτε έξω δε μας άφηνε να κάνουμε δουλειές...κακό αυτό τώρα που το σκέφτομαι...θυμάμαι κάποτε βρέθηκε σε μεγάλη δυσκολία γιατί ήτανε να πάμε στο κουτούπι μιανού εργάτη φαί και δε μας άφηνε να πάμε ούτε να μαζεύουμε ελιές...μας ήθελε μέσα στο σπίτι ...τα Επτάνησα το είχαν αυτό και η Κεφαλονιά και τ' Αργοστόλι, στα χωριά μπορεί να βοηθάγανε οι κοπέλες αλλά εδώ όχι, να μη βγούμε έξω στα χωράφια, ενώ δε μας περιόριζε, σ' αυτά ήταν αυστηρός... φοβόντουσαν τότε μη γίνει τίποτα με την κοπέλα και τον εργάτη, να μην τη δει αν γινόταν καθόλου...έπρεπε να καθόμαστε στο σπίτι...με τα κεντήματα, τα πλεκτά, αλλά η γενιά μας δεν κατάλαβε τίποτα, αυτό ήταν το χειρότερο, πόλεμοι, σεισμοί... τα άλλα μέρη πάνω από τη Λαμία σου λέει οι άντρες κάθονται στα καφενεία και οι γυναίκες δουλεύανε... ήταν άσχημο αυτό, έπρεπε να μας παροτρύνουνε, και τσι κοπέλες, κάτι να κάνουμε...καλά κάνουν οι κοπέλες τώρα...δε λέω φυσικά για τα μεγάλα που γίνονται τώρα...σε μια ορισμένη ηλικία η κοπέλα πρέπει να 'χει μια ελευθερία, τ' άλλα δε μου αρέσουν γιατί από 10 χρονών...η ηλικία που θα κάνεις θα 'ρθει έτσι κι αλλιώς, όχι από τόσο νωρίς να το βιάζεις το πράμα...».

Σύμφωνα με την παρακάτω μαρτυρία, η εργασία της κοπέλας σε ορεινό χωριό δε γίνεται με βάση τον καταμερισμό των καθηκόντων αλλά με βάση τις οικονομικές ανάγκες της οικογένειας καθώς επίσης και για την προοπτική δημιουργίας της προίκας. Αντίθετα, η κάλυψη οικονομικών αναγκών από το εμπόριο ή τη μετανάστευση, οδηγεί στη μικρή συμβολή της γυναικείας εργασίας³⁰⁸. Η «αυτοδημιουργία» εδώ, έρχεται σε αντιδιαστολή με την αδράνεια της προηγούμενης μαρτυρίας και προξενεί χαρά στο υποκείμενο, καθώς η ελαφρότητα της εργασίας, μοιάζει περισσότερο με διασκέδαση:

³⁰⁸ Βλ. Θανάτσης Γιώργος, *Αρραβόνες και Γάμοι ...*, ό.π., σελ. 70

«Όταν ήμουνα μικρή επήγαινα στον πατέρα μου και του έβγαζα το νερό και του πότιζα, αυτά προ του σεισμού, μετά το σεισμό είχα μάθει κι εγώ την τέχνη σιγά-σιγά. Ήταν τότε δυνατές γυναίκες που πηγαίνανε και βοηθάγανε να τρυγήσουνε αμπέλια, εγώ επήγαινα μικρή από χαρά και τρυγούσα στ' αμπέλι του παππού μου, άλλες επηγαίνανε ημερομίσθια, να καθαρίσουνε τα στάρια, εγώ πήγαινα για διασκέδαση στα Διλεινάτα να κόψουμε τα σταφύλια. Οι πατεράδες τις αφήνανε τις κοπέλες να πηγαίνουνε γιατί έπρεπε να βοηθήσουνε και μάλιστα κάνανε και την προίκα τους, ήταν στην αυτοδημιουργία. Όσοι είχαν αδέρφια που 'τανε στην Αμερική και είχανε μια υποστήριξη, καθότανε στο σπίτι με τα κεντήματα, μ' όλα αυτά αλλά άμα δεν είχες έπρεπε να πας να εργαστείς. Ήταν και η εργασία μέσα στο πρόγραμμα αλλά εγώ δεν εργάστηκα ποτέ έξω από το σπίτι μόνο στ' αμπέλι του παππού μου και μου άρεσε που τη νύχτα στο χωριό τα πατούσαμε και έβαζα το μούστο σ' ένα σίκλο και να τον αδειάζω στο βαρέλι. Τι χαρά ήταν αυτή!».

Η αφήγηση που περιστρέφεται γύρω από την ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής και εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία, συνθέτει το πορτραίτο του «καλού Ιταλού» και παρουσιάζει τις οικονομικές επιπτώσεις του σεισμού να είναι πιο σοβαρές από τα γεγονότα του πολέμου ακόμη και για τις εύπορες οικογένειες. Όπως φάνηκε προηγουμένως αλλά και όπως θα φανεί παρακάτω, η παιδική ηλικία στιγματίζεται από την πατρική ή μητρική παρουσία, γεγονός που επηρεάζει τη συμπεριφορά των γυναικών της έρευνας. Η απουσία της μητρικής φροντίδας που οδηγεί τον πατέρα στη σύναψη γάμου, αντικαθίσταται ανεπαρκώς από τη μητριά και γίνεται αισθητή στη γιορτή του σχολείου. Παράλληλα, προβάλλει η ανάμνηση της γιαγιάς:

«γεννήθηκα το 30'...Ο πατέρας μου ήταν κτηματίας... καλοστεκούμενος οικονομικά, πολύ, αλλά ετύχαμε σε κακές εποχές, το 40' βγήκανε οι πόλεμοι, η Ελλαδίτσα άργησε να ευημερήσει, ο Εμφύλιος κι ο σεισμός του 53' τα ισοπέδωσε, η Κεφαλονιά ήτανε διπλά άτυχη, πόλεμος και σεισμός κι όλα απ' την αρχή...πολύς κόσμος τότε έχασε περιουσία...για να καταλάβεις πόσο κακό μας έκανε ο σεισμός, ούτε στον πόλεμο, ούτε στην Κατοχή δεν πεινάσαμε που πεθαίνανε και στην Αθήνα ...ήτανε και οι Ιταλοί κι ερχόντουσαν και παίρνανε λάδι και μας φέρνανε παντότες, τα δικά τους γλυκά...οι Ιταλοί δεν τον θέλανε τον πόλεμο... μητριά είχαμε αλλά η γιαγιά μας μεγάλωσε...έχασα τη μάνα μου δυο χρονών, δεν τη θυμάμαι... Ο πατέρας μου δεν ήθελε να παντρευτεί πάλι, ύστερα από τέσσερα χρόνια παντρεύτηκε, γιατί είχε εργάτες στα χωράφια, στο λιτρουβιό, έλειπε όλη μέρα κι έπρεπε να υπάρξει κάποια να μας μεγαλώνει...αυτός έλεγε θυμάμαι:«όπως τη γυναίκα μου την πρώτη δε θα αγαπήσω καμμία άλλη» αλλά αναγκάστηκε, τον πίεςανε οι συγγενείς του και την πήρε...είχε ολόκληρο τετράγωνο, είχαμε και το λιτρουβιό μέσα...το σπίτι μας ήτανε διώροφο, καλά ήτανε τα παιδικά μου χρόνια γιατί είχαμε τη γιαγιά, η οποία ήτανε ένας υπέροχος άνθρωπος, δεν ήτανε από κειές τσι παλαιές, μας αγάπαγε, με τα καλά μας, με τσι κολώνιες μας, να μας φορεί τσι κορδέλες... οργαντίνες... η γιαγιά τη μάνα μου την είχε μοναχοπαίδι... είχε τελειώσει και το σχολαρχείο...στο Δημοτικό κάναμε ένα σκετς για τον Οδυσσέα και τον Τηλέμαχο κι έπρεπε να ντυθούμε, εντάξει η μητριά μας έντυσε αλλά στενοχωριόμουνα που δεν ήτανε κανείς, ούτε ο πατέρας, ούτε η μητριά, ούτε η γιαγιά που ήταν μεγάλη κι έβλεπα τα άλλα παιδιά με τσου γονείς από κάτω που χειροκροτούσανε και το είχα πολύ μέσα μου, έβλεπα τσι μανάδες να χειροκροτάνε και ήθελα να κλάψω... όταν είχαμε πρόβλημα πηγαίναμε στη γιαγιά γιατί η μητριά δε μας πλησίαζε καθόλου... κι έλεγε η γιαγιά «άνθρωπος αυτός!», «μη μιλείτε παιδάκι μου, άστε την, μιλιά εσείς!»...».

Το στίγμα της εγκατάλειψης του πατέρα οδηγεί στην απαξίωση της ύπαρξης του και στην εξύψωση του ρόλου της μητέρας μέσω των συμβουλών, της υλικής και πνευματικής προσφοράς στην κόρη και κυρίως μέσα από τη διατήρηση του «καλού» ονόματος της οικογένειας. Η παιδική ηλικία επιφορτίζεται με βαριά καθήκοντα:

«Γεννήθηκα το 1933...Τα παιδικά μου χρόνια ήταν πάρα πολύ άσχημα γιατί μας είχε εγκαταλείψει ο πατέρας μου και είχα μία μητέρα η οποία ήταν αγία. Ήταν ηθική, ήταν εργατική...μου 'λεγε πάντα ότι πρέπει να τον σέβομαι, μου 'δωσε ζωή...να 'χω εγώ προσωπικότητα και δύναμη δική μου...ποτέ δε μίλησε άσχημα για τον πατέρα μου. Μου 'λεγε «να θυμάσαι ότι είσαι κόρη του τάδε και να 'χεις ψηλά το κεφάλι». Αφού μου 'λεγε καμιά φορά «άμα σε ρωτήσει η γειτόνισσα τι φάγαμε, θα πεις κρέας». Εθεωρείτο μεγάλη υπόθεση να έτρωγες τότε κρέας κι ας είχαμε φάει φασόλια δίχως λάδι... Προσπαθούσε να μου βγάλει από την ψυχή μου κάθε κακία από τον πατέρα μου παρόλο που εκείνη είχε πληρώσει πολύ ακριβά εκείνο το γάμο. Ο πατέρας και η μάνα του πατέρα μου ήταν σπουδαίοι άνθρωποι. Μας συμπαραστεκόντουσαν και μας αγαπούσαν πολύ κι εμένα και τη μητέρα μου γιατί ο πατέρας μου έκανε εξωσυζυγικές σχέσεις και ήταν...κολασμένος άνθρωπος...Τον γνώρισα όταν ήμουνα 16...με τη χειρότερη εικόνα. Η γιαγιά μου που ήτανε μάνα του, μίλαγε άσχημα για το γιο της... Ήτανε άνθρωπος βρώμικος...ντρέπομαι που το λέω αυτό. Με την ερωμένη του είχε μία κόρη. Το γιο τον άλλον τον είχε παιδί μόνο η ερωμένη, όχι εκείνος. Και αργότερα τη γνώρισε η μάνα μου την κόρη αυτή και τη βοήθησε πάρα πολύ γιατί έλεγε ότι είναι κι εκείνη ένα θύμα του. Μας είχε εγκαταλείψει και ζούσε στο εξωτερικό αλλά και όταν ερχόταν στην Ελλάδα δε μας επισκεπτόταν ποτέ, ούτε μας προσέφερε ποτέ τίποτα. Αλλά εγώ δε στερήθηκα υλικά και ο λόγος ήταν ο εξής: η μητέρα μου ήταν καλλιτέχνης κεντήστρια και χειροποίητα και από μηχανή γιατί τότε τα προικιά των κοριτσιών ήταν όλα κεντημένα, δηλ τα σεντόνια, τα κουβερτόρια τους, οι μαξιλάρες τους, τα τραπεζομάντηλα τους, όλα έπρεπε να 'ναι κεντημένα και άψογα. Και η μητέρα μου δεν προλάβαινε την εργασία που έκανε. Δεν προλάβαινε να τα βγάλει πέρα. Αν σου πω ότι όλη νύχτα κεντούσε για να προλάβει τις νύφες που παντρευότανε τότε ο κόσμος με το σύστημα αυτό και είχε μάθει από πολύ μικρή ηλικία αυτή τη δουλειά και τη βοηθούσε και η γιαγιά μου, η πεθερά της. Δηλαδή τη βοηθούσε να βγάλουμε τα ζουρ, να ξυλώσουμε τις κλωστές για να τα 'χουμε έτοιμα να μπουνε τα ζουρ, να κάνουμε τα στριφώματα, να κάνουμε διάφορες προεργασίες που χρειαζόντουσαν, να μετρήσουμε με τη μεζούρα αν είναι σωστά. Όλα αυτά τα κάναμε εμείς, δηλ της προετοιμάζαμε την εργασία και η μαμά μου δεν προλάβαινε να φτιάχνει τις δουλειές. Ήτανε παρακαλετή, από τις καλύτερες ολόκληρης της Κεφαλονιάς. Ερχόντουσαν από Λειβαθώ, από Ληξούρι, από Θηνιά...ντόπιοι όλοι την προτιμούσανε. Και μ' αυτό με μεγάλωσε, μ' αυτό με ζούσε, με τα σχολεία μου, με όλα, μ' ό,τι μπορούσε την εποχή εκείνη και δεν έπαψε παρότι ήτανε πάρα πολύ μορφωμένη η μητέρα μου δεν έπαψε να συμμετέχει και στις αγροτικές εργασίες, καθώς και μένα με ώθησε εκεί και στα κεντήματα και στα αγροτικά και στο νοικοκυριό και να συμμετέχω. Εγώ δεν έπαιξα ποτέ στη ζωή μου σαν παιδί και ο λόγος ήταν ο εξής: τα παιδιά όταν ξέρουν ένα μυστικό είναι πολύ σκληρά. Δεν μπορούσα να παίξω γιατί χρησιμοποιούσανε τις φράσεις: «σας παράτησε ο πατέρας σας, είναι οι γονείς σου χωρισμένοι, εσύ δεν έχεις μπαμπά, εμένα ο μπαμπάς μου κοίτα τι παπούτσια μου πήρε, κοίτα τι φόρεμα μου πήρε». Όταν τα 'λεγα στη μάνα μου για να μη μου εμποδώνει κακιά ιδέα για τα παιδιά μου 'λεγε: «άστα τα πουλάκια μου, δεν ξέρουνε τι λένε... και προτιμούσε για να μην πικραίνομαι να μη μ' αφήνει να παίξω μαζί τους. Και τα εγγόνια της γιαγιάς μου...ήτανε... πάρα πολύ σκληρά μαζί μου. Άλλα μου λέγανε: «εσύ είσαι ζωντανή ορφανή». Η γιαγιά με έλεγε παιδί της κι ερχόντουσαν τα άλλα της εγγόνια και λέγανε: «γιαγιά ήρθαμε να παίξουμε με το παιδί σου», η γιαγιά μου έλεγε: «το παιδί μου κοιμάται», «όταν ξυπνήσει έχει να διαβάσει κι όταν διαβάσει έχει να κεντήσει, πηγαίνετε στο σπίτι σας»...με κλειδώνανε μέσα και μου λέγανε: «θα κάνεις αυτές κι αυτές τις δουλειές»...Έπρεπε να σκουπίσω τις αυλές, να στρώσω, να πάω στον κήπο να καθαρίσω τα δέντρα από τα χόρτα, από τα φύλλα...πήγαινα έξω από το χωριό στο κτήμα με μια μεγάλη πινιάτα, γέμιζα νερό και το 'φερνα σαν ακροβάτης και πότιζα τα λουλούδια μου...»

Στο ίδιο κλίμα κινείται και η παρακάτω αφήγηση, περιγράφοντας την εγκατάλειψη και από τους δύο γονείς και την ανάληψη της φροντίδας από τους παππούδες:

«...η μάνα μου και ο πατέρας μου χώρισαν όταν ήμουνα 6 χρονών. Η μάνα μου δούλευε στο νοσοκομείο, δεν την έβλεπα. Ήρθε η Πρόνοια να με πάρει και κρύβομαι κάτω από ένα μπουλόκι κι έκλαιγα να μη φύγω αλλά τελικά υπογράμψανε τα χαρτιά ο παππούς και η γιαγιά και με κρατήσανε. Με μεγάλωσανε. Όταν πεθάνανε, μου πόνεσε. Τον πατέρα μου τον έβλεπα πού και πού, δε με ήθελε...η νέα του γυναίκα δε με ήθελε, αλλά θα μου πεις δε σε θέλει η μάνα σου και θα σε θέλει η ζένη; Η μάνα μου

όταν χώρισε ξαναπαντρεύτηκε στον Πόρο, χώρισε και με τον άλλον...ο παππούς και η γιαγιά είχανε αγροτικά αλλά δε βοήθαγα εγώ, ήμουνα μικρή, πήγαινα σχολείο και μετά 19 χρονώνε έπιασα δουλειά στην κλινική. Έβγαλα όλο το Δημοτικό και πήγα μέχρι την πρώτη τάξη του Γυμνασίου και έμεινα. Μετά μου 'λεγε ο συγχωρεμένος ο παππούς μου να πάω κι άλλη χρονιά αλλά εγώ του είπα: «δεν μπορώ», αφού δεν τα 'παιρνα εύκολα τα γράμματα, τι να πήγαινα μεγάλη και να 'δινα στο σχολείο; Κι έτσι τ' άφησα το σχολείο. Με τον παππού και τη γιαγιά πέρασα πάρα πολύ ωραία, ερχότανε και η μάνα μου μια φορά στους δύο μήνες, μ' έβλεπε λίγο κι έφευγε. Ένιωθα πόνο που μεγάλωνα με τους παππούδες και ειδικά για τη μάνα μου, γιατί ο πατέρας μου, δε με ήθελε, εντάξει, δεν είχα πολλά μαζί του, αλλά του μίλαγα όταν τον συναντούσα, αυτός όμως μου γύριζε την πλάτη... μετά πέθανε από γάγγραινα, του κόψανε τα δύο πόδια στην Αθήνα...».

Η οικονομική καταστροφή που προκαλείται από το σεισμό, οδηγεί στην ανάπτυξη μεταναστευτικού κύματος στην Αμερική που έχει ως συνέπεια τη μείωση του πληθυσμού και την επιστροφή μετά από χρόνια³⁰⁹. Η δραστηριότητα στην Αμερική, αναπτύσσεται με σκοπό την εξοικονόμηση χρημάτων και τη συντήρηση της οικογένειας στην Ελλάδα. Ο χωρισμός των οικογενειών και η επανένωση τους μετά από χρόνια, φέρνει την ανυπαρξία συναισθήματος, ενώ παράλληλα είναι δηλωτικός της χαμένης παιδικής ηλικίας και του περιορισμένου χρόνου γνωριμίας:

«Τον πατέρα μου τον γνώρισα όταν έγινα 29 χρονών. Ήτανε μέχρι τότε στην Αμερική γιατί φεύγανε τότε μετανάστες, ήτανε ναυτικός και βγήκε κάποια στιγμή στην Αμερική. Οι Έλληνες εκείνα τα χρόνια στην Αμερική ανοίγανε ρέστοραν και λέγανε: «when Greek meets an other Greek they open restaurant». Μας έστελνε όσα μπορούσε ο καημένος, στην Αμερική δύσκολα έβγαине το μεροκάματο, όταν πας εκεί σαν μετανάστης ούτε τη γλώσσα ξέρεις, παρότι είχε τελειώσει τότε το Σχολαρχείο και στο καράβι ήτανε καλά. Δεν τον ήξερα όταν ήμουν παιδί γιατί εταξίδευε και πριν πάει Αμερική. Μέχρι 6 χρόνων είχα τον παππού μου και μέναμε μαζί και είχαμε και τη γιαγιά αλλά όταν έγινα 6 χρόνων επέθανε ο παππούς που τον είχα σαν πατέρα. Όταν είδα πρώτη φορά τον πατέρα στα 29 μου χρόνια ένιωσα σαν να 'βλεπα έναν ξένο, κανένα συναίσθημα, ούτε να συγκινηθώ λίγο. Βέβαια η μαμά μου μου 'λεγε πάντα για τον πατέρα μου. Ένιωθα εκείνη την ώρα ότι αυτός ήτανε ο πατέρας μου, ότι έπρεπε να τον αγαπάω αλλά δεν τον είχα ζήσει...δε σε έχει πάρει, δε σ' έχει καμαρώσει όταν ήσουνα μικρή κι αυτό το αποζητάει το παιδί, το παιδί θέλει και τους δύο του γονείς, δε θέλει μόνο τη μάνα...Το άσχημο είναι ότι όταν πήγα εγώ, αυτός πέθανε μετά από 10 μήνες από την καρδιά του...Κάποιος ποιητής λέει: «για αλλού εμείς κινήσαμε κι αλλού η ζωή μας πάει»...Όταν είχα πάει να τον δω στην Αμερική μετά το σεισμό, έφυγα γιατί είχε φύγει η μισή Κεφαλονιά για Αμερική και πήγα κι εγώ αλλά άφησα εδώ τη μάνα μου και ήτανε μόνη της και γι αυτό μετά από τριάμισι χρόνια γύρισα, όταν η μάνα μου πήρε τη σύνταξη του πατέρα μου και ήτανε πια εξασφαλισμένη γιατί εγώ εδούλευα και τσι έστελνα, εγύρισα».

Η επιστροφή του πατέρα μετά από ναυάγιο, αιφνιδιάζει την οικογένεια και δημιουργεί παράξενα συναισθήματα ως προς την ιδιότητα του. Η δεύτερη απουσία του όμως, μέσα σε σύντομο χρόνο, επαναφέρει τις ισορροπίες με τη μητέρα να απασχολείται στις αγροτικές εργασίες και την κόρη να μορφώνεται και να βοηθάει. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αφηγήτριες πέραν της δικής τους χηρείας, περιγράφουν από την παιδική τους ηλικία «απουσίες ανδρικές» μέσα από την οικογένεια, εξιστορώντας τη συμβίωση με τη μητέρα τους ή με άλλα μέλη. Η

³⁰⁹ Βλ. Μαρκαντωνάτου Υβόννη, ό.π., σελ. 72-73

μόρφωση για τις περισσότερες, αποτέλεσε ανέφικτο στόχο λόγω των ιστορικών συνθηκών, λόγω οικονομικής κατάστασης της οικογένειας, αλλά και για λόγους τιμής και εγκυμονούσε κινδύνους, καθώς ταυτιζόταν με «απομάκρυνση από το σπίτι», επομένως με αδυναμία ελέγχου. Ο γάμος αποτελεί καλή κατάληξη σε αντίθεση με τη μόρφωση που βιώνεται ως «κακό κατόντημα». Στην ουσία ενθαρρύνεται η κοπέλα να μεταβεί προς τους χώρους που της επιτρέπονται, μέσω περιορισμών και απαγορεύσεων³¹⁰, αφού η μόρφωση αποτελεί απειλή για το «φυσικό προορισμό», το γάμο και ισοδυναμεί με κίνδυνο για το ήθος και τον έλεγχο της κοπέλας³¹¹. Στο σύνολο των αφηγήσεων, παρατηρείται έντονη επιθυμία μόρφωσης ακόμη και μετά το σχολείο:

«Γεννήθηκα στα Σπαρτιά...είχα δύο αδερφούς και μία αδερφή...τα παιδικά μου χρόνια τα έζησα μες στην Κατοχή... λίγο δύσκολα τα χρόνια εκείνα, πεινούσαμε αλλά είχαμε πολλή αγάπη μες στην οικογένεια. Ο πατέρας μου ήταν ναυτικός και ναυάγησε το 41' και ήρθε ναυαγός το 41' το Γενάρη, οπότε τότε ούτε σπορές ούτε τίποτα. Πεινούσαμε πάρα πολύ το 41', 42' αλλά μετά δόξα τω θεώ υπήρχε πάρα πολλή αγάπη και κατανόηση από τη μάνα μας και από τον πατέρα μας. Η μητέρα ήταν στο σπίτι, αγροτική εργασία και τις ελιές και τα χωράφια μας και το κρασί και ο πατέρας έλειπε. Φωνάζαμε «πατέρα» και μας φαινότανε περίεργο...και έφυγε το 45'. Τόσο ζήσαμε τον πατέρα...πολύ λίγο. Και αμπέλια και ελιές είχαμε, βγάζαμε λάδι και κρασί για το σπίτι μόνο αν...περίσσευε λάδι το πουλάγαμε...σαν παιδί μάζενα κι εγώ ελιές... επήγαινα Γυμνάσιο το 43' και τελειώσα το 50', ήταν οκτατάξιο τότε, εφοίτησα στην Πέμπτη Δημοτικού και από 'κει έδωσα εξετάσεις και μπήκα στη Δευτέρα. Οκτατάξιο... κι όταν μπορούσα επήγαινα καμιά ελίτσα...της λέγανε παντρέψου από το να μορφωθείς και να κακοκατανήσεις. Δεν ήταν κακό πράμα η μόρφωση αυτή καθεαυτή αλλά η απομάκρυνση από το σπίτι, πού θα μπλέξει η κοπέλα, με ποιους θα μπλέξει, ακόμα κι αν επρόκειτο για ένα καλό παιδί που το ζέρανε οι γονείς και οι συγγενείς, ήτανε κίνδυνος γι αυτούς και την κοπέλα, ήτανε τέτοια τα μυαλά τους... εγώ ήθελα να προχωρήσω κανονικά, ο πατέρας μου με τίποτα δεν ήθελε... το 49' μας είχαν εκτοπίσει με τον Ανταρτοπόλεμο τότε από το χωριό μου τα Σπαρτιά και μας είχανε πάει στις Κεραμειές...ήθελα ένα χρόνο για να τελειώσω το σχολείο, ο πατέρας μου έλειπε και του 'χα γράψει ένα γράμμα: «πατερούλη μου εάν δεν ανοίξει το σχολείο στο χωριό μας να πάω στ' Αργοστόλι», «ούτε να το σκεφτείς» μου είπε...κλάμμα...είχα πολύ καημό για τα γράμματα και τελικά άνοιξε το σχολείο στο χωριό κι έτσι κατάφερα και τελειώσα την τελευταία τάξη. Όταν εσυμφωνίστηκε ο γάμος μου, πριν τελειώσω το σχολείο και το 'μαθε ο Γυμνασιάρχης μου, εβρήκε ένα θείο μου και του 'πε: «συλληπητήρια για την ανιψιά σου...αυτό το μυαλό παντρεύεται»...μετά ήρθε το συνοικέσιο, λέω κι εγώ αφού δε μ' αφήνουν να σπουδάσω ως παντρευτό...».

Ο δρόμος της μετανάστευσης όχι μόνο δεν αποκόπτει την αφηγήτρια από την επιθυμία της γνώσης και της μάθησης αλλά τη σπρώχνει προς αυτήν την κατεύθυνση. Ο κόσμος που ανοίγεται με το βιβλίο, επιτρέπει τη φυσική απόδραση και τη διέξοδο από την πραγματικότητα που την πιέζει. Ο γάμος απαξιώνεται και κατονομάζεται η κατωτερότητα του:

«Όλο το Δημοτικό έβγαλα. Έλεγε η δασκάλα να προχωρήσω γιατί τα 'παιρνα τα γράμματα και ήμουνα και αφοσιωμένη και κάτι ήθελα να ερευνώ, δε μ' άρεσε ούτε ο γάμος, κάτι άλλο ήθελα, ανώτερο. Όταν ήμουνα στην Αυστραλία και τρέχαμε στις εκκλησίες, δε μ' άρεσε, έμαχνα να βρω ένα βιβλίο».

³¹⁰ Βλ. Ιγγλέση Χρυσή, *Πρόσωπα Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 105-106

³¹¹ Βλ. ό.π., σελ. 149

Ο δρόμος της μάθησης αποκόπτεται και μοιάζει παράταιρος στη ζωή της κοπέλας λόγω των συνθηκών που διαμορφώνονται από τον Πόλεμο του 40'. Η μεγάλη ηλικία φοίτησης παίζει αρνητικό ρόλο στη συνέχιση των σπουδών:

«Μέχρι τη Β' Δημοτικού πήγα γιατί ήρθε ο πόλεμος και ο δάσκαλος μας πήγε φαντάρος. Ο πόλεμος άρχισε το 39, 40 και τέλειωσε το 43' και ήρθε εντολή όσα παιδιά δεν έχουνε πάει στο σχολείο να ξαναπάνε. Λέει ο μακαρίτης ο δάσκαλος του πατέρα μου: «η Ωραιάνθη πρέπει να πάει σχολείο», λέει: «μα είναι μεγάλη και τ' άλλα τα παιδιά θα την κοροιδεύουνε». Εν τω μεταξύ, δεν ήμουνα και έξυπνη για να παίρνω τα γράμματα, δε μ' άρεσε κι η αριθμητική, το χειρότερο μου πράγμα. Καμιά φορά μ' άρεσαν τα θρησκευτικά. Λέγανε να με περάσουν από την Γ' τάξη να με πάνε στην Πέμπτη, τότε τα μαθηματικά δεν ήτανε όπως είναι τώρα, ήτανε κλασσικά, ήτανε μονάδες, επήγα κάμποσες μέρες και ύστερα δεν ξαναπήγα».

Ο πόλεμος και το κλείσιμο των σχολείων παρουσιάζεται και στο παρακάτω απόσπασμα:

«...καλύτερα να μορφώνεται αλλά τα χρόνια ήτανε δύσκολα εκείνη την εποχή, όλες οι κοπέλες του χωριού, άντε να πήγανε μέχρι την Πέμπτη. Μετά ήρθε μια εποχή που κλείσανε τα σχολεία και ο πατέρας μου μ' έβαλε φροντιστήριο σε μια δασκάλα για να μάθω να γράφω έστω και ένα γράμμα».

Στο ίδιο κλίμα κινείται και η παρακάτω αφήγηση, περιγράφοντας την αποκοπή της κοπέλας από τη μόρφωση λόγω πολέμου και τη στροφή της στη μετανάστευση στην Αμερική. Η αντίθεση των καιρών παρουσιάζει τη δυνατότητα μόρφωσης μόνο κατόπιν πληρωμής. Είναι αξιοσημείωτο ότι την περίοδο της Ιταλικής Κατοχής, γίνεται προσπάθεια για την «ιταλοποίηση» των νησιών με την εισαγωγή της Ιταλικής γλώσσας στα σχολεία, την κοπή νομίσματος, όπως και με την Ιταλική διοίκηση των σχολείων³¹²:

«Είμαι 86 χρονών. Γεννήθηκα και μεγάλωσα στ' Αργοστόλι... τελείωσα το Εξατάξιο Γυμνάσιο... ήμουνα από τον πιο μεγάλο βαθμό που εδόθηκε τη χρονιά εκείνη που ήτανε Κατοχή. Μετά εγράφτηκα Πανεπιστήμιο αλλά... δεν πήγα. Πού να πας τότε, Πού να με 'στελνε η φουκαριάρα η μάνα μου που φοβόντουσαν όλοι για τα παιδιά τους. Εγράφτηκα Οδοντοιατρική γιατί τα μαθηματικά μ' αρέσανε πάρα πολύ. Ύστερα, έκανα μαθήματα σε παιδάκια Γυμνασίου. Το 40' άρχισε ο πόλεμος...ούτε ψωμί δεν είχαμε να φάμε»...το 41' έγινε η Ιταλική Κατοχή, εγώ τελείωσα το 42' πήρα το απολυτήριο μου με την υπογραφή της Μαρίας Βιτώριας Ντεσκάι της Ιταλίας που ήταν Γυμνασιάρχης τότε. Μετά έκατσα εδώ κάμποσα χρόνια, έγινε ο σεισμός, είχα μόνο την μάνα μου, δεν είχα αδέρφια, ο πατέρας μου ήταν στην Αμερική, πήγα στην Αμερική 29 χρονών το 55 γιατί έπρεπε να δουλέψω γιατί ούτε σπίτι είχαμε, ούτε τίποτε τότε, έκατσα τριάμισι χρόνια...για τη μόρφωση δεν την εμπόδιζε κανείς εκτός από το οικονομικό διότι δεν είναι όπως τώρα. Τότε πληρώνανε στα Πανεπιστήμια. Μέχρι και στο Γυμνάσιο πληρώνανε εγγραφή. Εγώ δεν πλήρωσα ποτέ μου γιατί όταν είχες καλό βαθμό δεν πλήρωνες αλλά πληρώναμε μόνο το σχολικό ταμείο που ήτανε 45 δραχμές το τρίμηνο. Η κοπέλα καλόν είναι να μορφώνεται. Εάν ο άντρας τα καταφέρνει μόνος του, καλύτερα να μη δουλεύει».

Το δικαίωμα της μόρφωσης που προωθείται περισσότερο στις εύπορες οικογένειες, αποκλείοντας τις άλλες μερίδες του πληθυσμού, καταγγέλλεται και επιβεβαιώνει την παραπάνω μαρτυρία:

³¹² Βλ. Μαρκαντωνάτου Υβόννη, ό.π., σελ. 63

«Η αδερφή μου επήγαινε στο Γυμνάσιο. Τότε για να μάθεις έπρεπε να 'σουνα κόρη του...η φτωχή δεν έπρεπε να μάθει γράμματα και την αφήνανε την αδερφή μου. Την είχε αφήσει μία...και από τότε απαγορεύτηκε αυτό το πράγμα».

Η μόρφωση αντικαθίσταται από την «τέχνη» στην οποία εξωθούνταν οι περισσότερες κοπέλες και η οποία παρέχει οικονομική αλλά και ηθική ασφάλεια στην κοπέλα, αποφεύγοντας με τον τρόπο αυτό να τους παραχωρήσουν εξουσία³¹³:

«Εγώ επειδή δε συνέχισα το σχολείο λόγω που ήτανε πόλεμος, ο πατέρας μου ήθελε να με βάλει μοδιστρική, η μητέρα όχι. Επέρναγε πολύ η μοδιστρική. Εγώ στο Δημοτικό ήμουνα από τσι πιο έξυπνες μαθήτριες. Όταν τέλειωσα το Δημοτικό, ο πατέρας μου μαθημένος από την Αμερική, ήθελε να με βάλει να με μάθει κάτι, μου λέει: «δεν μπορώ να σε βάλω στο Γυμνάσιο γιατί είναι πολλά τα χρόνια και πού να σε βάλω μονάχο μες στ' Αργοστόλι;», τότε εφοβόντανε για τσι κοπέλες, δεν είχε αρχινίσει ο πόλεμος ακόμα, μου λέει: «θα σε βάλω σε μια μοδίστρα» και μ' έβαλε οικότροφη, έδινε τότε 400δ.ρ.χ. το μήνα στη Μαρίκα τη Μπανιέρη κι έμαθα καλά τη δουλειά».

Η μοδιστρική με στόχο την πολυπόθητη αποκατάσταση επισπεύδεται μετά το θάνατο του πατέρα για οικονομικούς λόγους προφανώς και δηλώνεται η αδυναμία συνέχισης των σπουδών. Η εγκατάλειψη της «τέχνης» συμπίπτει με το ξεκίνημα του γάμου:

«Ήθελα να προχωρήσω εκείνα τα χρόνια, αλλά είχε πεθάνει ο πατέρας μου κι η μαμά έλεγε: «όχι, θα μάθεις μοδιστρική». Της άρεσε της ίδιας πολύ και με 'βαλε και μένα να μάθω. Εκείνα τα χρόνια είχε αρχίσει η τέχνη, δε θέλανε τόσο το γάμο όσο την τέχνη, να μάθουνε κάτι να ασχολούνται και να δουλέψουνε. 12 χρονών άρχισα, έμεινα 4 χρόνια, μετά εργαζόμουνα μόνη στο σπίτι μέχρι που παντρεύτηκα».

Η μνήμη των παιδικών χρόνων που ορίζει τον αποκλεισμό της κοπέλας από τη μόρφωση, επιταχύνοντας τον κατ' οίκον εγκλεισμό της και τη μοδιστρική απασχόληση, οδηγεί σε ριζοσπαστικές συμπεριφορές όσον αφορά τη μόρφωση των παιδιών, αντισυμβατικών με το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής. Στην ουσία, η απόφαση της μητέρας για τις σπουδές των παιδιών, εξαρτάται από το πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται που είναι η δική της στέρηση³¹⁴. Έτσι, υπερισχύει των πατρικών προσταγών και διαμορφώνει διαφορετική πορεία στην εξέλιξη των παιδιών:

«Ο πατέρας μου μου 'λεγε: «όλα τα κορίτσια δεν πρέπει να μαθαίνουνε γράμματα, τα κορίτσια μαθαίνουνε νοικοκυριό, να πα να μάθουνε μοδίστρες, κομμώτριες, κεντήστρες...τα δικά μου παιδιά εβγάλανε το Γυμνάσιο και πήγανε και παραπέρα γιατί εγώ τότε είχα ψηθεί και ήθελα...και είπε τότε ο άντρας μου: «να γίνει μοδίστρα» και λέω: «τίποτα αφού θέλει, θα μάθει γράμματα».

Η βαθιά ριζωμένη πίστη στο σύνολο των ελληνικών τόπων που εξισώνει τη μόρφωση με την πρόοδο, η οποία στις δύσκολες στιγμές θα απαλλάξει το υποκείμενο από τα δεινά ενός άτυχου γάμου και εδώ παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της παιδικής ηλικίας της μητέρας. Στην ουσία, η στέρηση οδηγεί σε δυναμική ανάληψη πρωτοβουλίας:

³¹³ Βλ. Αντμάν Μαρί- Ελίζαμπετ, , *Βία και Πονηριά ...*, ό.π., σελ. 167

³¹⁴ Βλ. Ιγγλέση Χρυσή, ό.π., σελ. 11

«...να σπουδάξει, να μορφώνεται, να δουλεύει και μετά να παντρεύεται. Είμαι υπέρ του γάμου αλλά και υπέρ της μόρφωσης. Εγώ έλεγα πάντα στα παιδιά μου χωρίς να ξέρω γράμματα: «σπουδάστε να μάθετε γράμματα γιατί αν σας τύχει καμιά περιπέτεια στο γάμο σας, θα πλένετε σκάλες, ενώ άμα έχετε μορφωθεί, δε θα έχετε ανάγκη κανέναν. Η μία είναι καθηγήτρια αγγλικών και η άλλη έβγαλε την Πάντσιο και δουλεύει αερολιμενικός...».

Ωστόσο, το εύπορο περιβάλλον καταγωγής απαλλαγμένο από στερεότυπα, δίνει τη δυνατότητα μόρφωσης στο κορίτσι, ορίζοντας τη διαφορετικότητα αντιλήψεων από το γενικότερο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο του νησιού που επικρατούσε τη συγκεκριμένη περίοδο. Σε αντίθεση με το γάμο μικρής ηλικίας που προωθείται, η άρνηση του πατέρα για τη σύναψη γάμου της κόρης, επιβεβαιώνεται από τη διαφορετικότητα αυτή:

«Τα παιδικά μου χρόνια τα πέρασα πολύ πλούσια και ωραία γιατί και οι δυο μου γονείς ήταν από εφοπλιστικές οικογένειες. ..Και οι 2 γονείς μου Κεφαλονίτες, ο ένας ήταν από την Αγία- Ευφημία και ο άλλος από τη Λακύθρα, μεγάλωσα στον Πειραιά. Είμαστε 6 παιδιά, 4 κορίτσια και 2 αγόρια. Όλα μας μορφωθήκαμε, πήραμε μία κατεύθυνση σωστή, εγώ ετελείωσα τη Ράλλειο Σχολή...εμείς δεν είχαμε προβλήματα να μη σπουδάσουμε γιατί η μητέρα μου γεννήθηκε στη Ρουμανία και ο πατέρας μου στην Αμερική. Ήταν κάπως πιο εξελιγμένοι. Μας πήγανε σε διασκεδάσεις, σε γυμναστικές επιδείξεις, μάθαμε τα πάντα....Μέσα στο σπίτι δεν κουνούσα ούτε το δαχτυλάκι μου γιατί είχαμε τουλάχιστον 10 υπηρέτες... ασχολήθηκα να μάθω ξένες γλώσσες, Αγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά... 14 χρονών παντρεύτηκα».

Στην ίδια αφήγηση, οι συνθήκες μιας πλούσιας ζωής που περιέχουν πρόσβαση σε πολλές απαγορευμένες περιοχές για τη θέση της κοπέλας που ίσχυαν σε μεγάλο μέρος στο νησί, υπαγορεύουν και τις ανάλογες συμπεριφορές. Η πλέον διαμορφωμένη αντίληψη για την αναγκαιότητα της μόρφωσης ορίζει από πολύ νωρίς τη θέση της γυναίκας στη βάση μιας αυτοδύναμης ύπαρξης που πρέπει να αποτινάξει τις πατριαρχικές καταβολές και να συγκροτήσει την προσωπικότητά της. Το τελευταίο διαφαίνεται από τη συνέχιση του σχολείου κατά τη διάρκεια του γάμου και την απόκτηση πτυχίου που μπορεί να μην αξιοποιήθηκε αλλά τουλάχιστον αποκτήθηκε. Τονίζεται η πληρότητα στην οποία πρέπει να περιέλθει η γυναίκα για να προχωρήσει στην αναγνωρισμένη αξία του γάμου:

«Να μορφωθεί πρώτα, να κάνει οικογένεια, να πάρει πολλά μέσα της, να είναι γεμάτη αγάπη και να κάνει το γάμο και να ζήσει πολύ αυτόν που θα πάρει, πρέπει να είναι έτοιμη να τα αντιμετωπίσει, άμα δεν είναι έτοιμη, να μην κάνει ποτέ γάμο. Να ξέρεις τι θέλεις, πού πατάς, τι ζητάς. Η μόρφωση προσφέρει τα πάντα...Δεν είναι καθυστερημένη σήμερα να κάθεται σ' ένα σπίτι και να κλαίει τη μοίρα της. Να βγει, να μορφωθεί, να φτιάξει τη ζωή της...Ο άντρας ζηλεύει τη γυναίκα πάντα γιατί είναι πιο έξυπνη απ' αυτόν, είναι ένα δυναμικό πρόσωπο, η γυναίκα μορφώνεται, στέκεται, κρατάει το σπίτι της, τα παιδιά της, ο άντρας είναι μπιμπελό, είναι διακοσμητικό στοιχείο... Όταν παντρεύτηκα, συνέχισα να πηγαίνω σχολείο, γιατί κι εκείνος σπούδαζε ακόμα στην Πάντσιο κι από 'κει πήγε Νομική. Με πήγαινε ο σωφέρ της οικογένειας μου στη Ράλλειο, ερχότανε μετά και με 'παιρνε ο άντρας μου, κι έτσι σπουδάσαμε, εγώ τελείωσα δασκάλα, αλλά δεν το χρησιμοποίησα ποτέ, μου 'λεγε: «πήρες το πτυχίο σου; Βάλτο εκεί μέσα και θα το χρησιμοποιήσεις όποτε θέλεις» αλλά έκαμα 5 γιους και πού να το χρησιμοποιήσω; Τι να μου κάνει το υπηρεσιακό προσωπικό όταν έχω 5 παιδιά;».

Και στην ακόλουθη αφήγηση, η μόρφωση παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα του εύπορου περιβάλλοντος και επιταχύνεται με την παρέμβαση του αδερφού. Προκύπτει όμως και ως ενοχή

από τη μνήμη του παρελθόντος, αφού αυτό που δεν έκανε ο πατέρας στην αδερφή, προσπαθεί να το εφαρμόσει τώρα στην κόρη. Ωστόσο η αντίληψη για τη σχέση της κοπέλας με την εξωτερική εργασία, κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για την υπόληψη της. Η απειλή της μόρφωσης για τη γυναίκα σε επίπεδο «τιμής» και συνακόλουθα η δυνατότητα στην εργασία, παραχωρούν τη θέση τους στην επιθυμία για μόρφωση της κοπέλας που χαρακτηρίζει πλέον την οικογένεια, ως αποτέλεσμα συνειδητοποίησης της αξίας και του δραστήριου χαρακτήρα της:

«Το σχολείο δεν το τελείωσα, δεν ήμουν καλή στα μαθηματικά και ο συγχωρεμένος ο αδερφός μου με κυνήγαγε γύρω από το τραπέζι να τα τελειώσω για να μη μείνω μεταξισταστέα, η αδερφή μου το τελείωσε, ο αδερφός μου ήταν πρωτοετής ιατρικής, ήτανε πανέξυπνος...εγώ μέχρι Πέμπτη Γυμνασίου πήγα...ο πατέρας μου μου έκανε φροντιστήριο εκείνη την εποχή... είχε τύψεις γιατί η αδερφή του ήθελε να πάει να σπουδάσει και δεν την άφησε κι αυτή πάντα του το 'λεγε με παράπονο...ο λόγος του αδερφού μέτραγε τότε αφού κι άντρας μου με την αδερφή του έτσι ήτανε... ο πατέρας μου μου 'λεγε: «πάνε στα γραφεία γραμματείς και τσι πιάνει ο ένας κι ο άλλος»...το 'χανε αυτό, η γυναίκα να μην εργάζεται, ούτε να σπουδάξει, τώρα κοιτάνε όλες να τσι σπουδάσουνε κι έτσι πρέπει να γίνεται γιατί η γυναίκα πιο πολύ προοδεύει από τον άντρα...πιο δραστήριες είναι και τελειώνουνε και βρίσκουνε και δουλειές...είναι μία θαυμάσια που τέλειωσε την Ιατρική και είχε και παιδιά...τώρα τη θαυμάζουν τη γυναίκα που σπουδάζει και κάνει και οικογένεια...όταν έχεις σειρά τα συνδυάζεις όλα...».

Το διαφορετικό περιβάλλον καταγωγής σκιαγραφείται και στην παρακάτω αφήγηση. Η δυνατότητα στη μόρφωση παρέχεται από το εύπορο οικογενειακό περιβάλλον και ο γάμος δεν είναι αποτέλεσμα περιορισμού αλλά ελεύθερης βούλησης. Η διαφορετικότητα ορίζεται και μέσα από τις συνθήκες «υπαρξης» του κοριτσιού ανάμεσα στην Ελλάδα και την Αλεξάνδρεια. Η περιφρούρηση των ηθών που χαρακτηρίζει κάθε γυναικεία ύπαρξη στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη και που στόχο είχε να την οδηγήσει στην εκπλήρωση του «φυσικού» της ρόλου, έρχεται σε ευθεία αντίθεση με το καθεστώς της ισότητας που επικρατούσε τότε στην Αίγυπτο. Η αφήγηση ορίζει επίσης τη διαφορά της διαπαιδαγώγησης και των αισθημάτων για την πατρίδα και καταγγέλλεται η αδιαφορία ως αδιανόητη συμπεριφορά:

Γεννήθηκα το 1927 στην Αλεξάνδρεια...είμαι 83 ετών...ήμασταν τέσσερα παιδιά. Οι γονείς γεννήθηκαν στην Αλεξάνδρεια με καταγωγή από την Κεφαλονιά. Ήταν Έλληνες υπήκοοι. Η μητέρα ήταν στο σπίτι συνήθως, είχε και τη ζωή της βέβαια την κοινωνική και η γιαγιά, η οποία ήτανε πάντα ο καλός ο άγγελος. Ο πατέρας ήτανε σε γραφείο δικηγορικό σύμβουλος. Πήγαινα σχολείο εκεί. Όταν ήμουν μικρή πήγαινα στην κουζίνα, γιατί εκεί είχαμε αραπάδες σαν υπηρέτες στο σπίτι, μου λέγανε: «βγες από την κουζίνα, θα φωνάξω τη μαμά σου». Ήμασταν μια οικογένεια...μεσαίας οικονομικής κατάστασης. Εκεί υπηρέτες είχανε ακόμη και οικογένειες χαμηλής οικονομικής κατάστασης. Ήταν πλούσια χώρα. Όταν είχες θέληση, είχες και δυνατότητες και έκανες πολλά πράγματα...πήγα στη σχολή Κοινωνικών Λειτουργιών. Το πρωί έκανα θητεία στο νοσοκομείο και τ' απόγευμα είχαμε τα μαθήματα ψυχοπαιδαγωγικά κι ερχότανε μετά από το μάθημα και με 'παιρνε από το σχολείο και κάναμε καμμιά βόλτα. Ο πεθερός μου έφυγε από το Αργοστόλι 16 ετών και πήγε στην Αίγυπτο, εδούλεψε καλά και απέκτησε μια σχετική περιουσία και είχε μανία να χιτίζει πολυκατοικίες. Ο άντρας μου όταν τελείωσε το Γυμνάσιο ήρθε στο Πολυτεχνείο εδώ και σπούδασε Χημικός Μηχανικός και επέστρεψε στην Αίγυπτο και έκανε δική του επιχείρηση από μελάνια τυπογραφικά και χρώματα...είμαστε μαζί από παιδιά. Είχαμε σχεδόν 12 χρόνια διαφορά στην ηλικία...τον ήξερα από τη μέρα που γεννήθηκα γιατί είχαμε μια μακρινή συγγένεια...ήμουν στα 17, τελείωνα το Γυμνάσιο, τότε ήτανε κι ο πόλεμος της Κατοχής και ο άντρας μου υπηρετούσε στο Ναυτικό. Στην Αίγυπτο έγινε γενική επιστράτευση...όλοι πήγανε ανεξαιρέτως και σκοτωθήκανε και πολλά παιδιά. Ο άντρας μου ήταν στο Ναυτικό και ήταν σ' ένα υποβρύχιο....ο πόλεμος τελείωσε το 45'και μεις παντρευτήκαμε το 46'...μείναμε Αλεξάνδρεια. Ήτανε πάρα πολύ δραστήριος, θαρρείς κι ήτανε στην πρίζα...είναι αστείο πράγμα να σου πω τη ζωή που περνούσε μια

μέση οικογένεια στην Αίγυπτο...ήταν γεμάτη η ζωή από πολλά πράγματα. Πώς προφταίναμε και τα κάναμε τόσα πράγματα μέσα στη μέρα, δεν ξέρω...όταν ήρθαμε, ο άντρας μου άνοιξε ένα εργοστάσιο από χρώματα...με αγαπούσε στο έπακρο...μου έλεγε: «σε θέλω μαχητική, να μην το βάζεις κάτω»...εδώ έβλεπα διαφορές ανάμεσα στην Ελλάδα και την Αίγυπτο...ερχόταν στο σπίτι και με 'παιρνε όταν είχε χορούς...γιατί στην Αίγυπτο ήταν πολύ κοινωνική ζωή...εγώ έβγαινα μόνη μου, εγύριζα από το σχολείο μόνη μου...είχανε οι οικογένειες εμπιστοσύνη στα παιδιά τους ότι δε θα λοξοδρομήσουνε, ότι θα κάνουν το σωστό...δεν ήμασταν περιορισμένες τότε σαν τις κοπέλες στην Ελλάδα. Εδώ το κορίτσι ήτανε πιο παρατημένο...μου λέγανε ότι από 12 ετών, όταν αρχίζει να σχηματίζει στήθος, δεν έπρεπε να κάνει μπάνιο στη θάλασσα και μου 'κανε εντύπωση γιατί αυτή η σκέψη ούτε περνούσε ποτέ από το μυαλό μας...στην Αίγυπτο ήταν αγόρια, κορίτσια ισότης και πιέναμε με παρέες, ήτανε χωρισμένα τα σχολεία, τα Βερόφεια...ο Αβέρωφ ήταν από την Αίγυπτο και έκανε σχολεία καταπληκτικά...Με πληγώσανε ορισμένα πράγματα όταν ήρθαμε, το πιο σημαντικό η αγάπη για την πατρίδα, η αγάπη στη σημαία, στα ιδεώδη. Για μας που μεγαλώσαμε με πολλά αισθήματα για την Ελλάδα ήταν πολύ ενοχλητικό. Μια μέρα περνούσα από το κέντρο της Αθήνας...και όπως κοιτάζα...είδα πως η σημαία ήταν βαλμένη ανάποδα με το σταυρό κάτω. Μου ήρθε το αίμα στο κεφάλι...και αμέσως άρχισα να ανεβαίνω...να τους το πω αμέσως για το φοβερό λάθος που έγινε... ήτανε ένας στρατιωτικός ...και λέω: «σας παρακαλώ, έχουν βάλει τη σημαία ανάποδα»...και μου λέει: «ε, και;». Ήτανε μαστίγωμα για μένα αυτό».

Παρότι αναγνωρίζεται η αξία της μόρφωσης, ωστόσο αντιδιαστέλλεται στην ομαλή λειτουργία του νοικοκυριού, με αποτέλεσμα και τα δύο να αποτελούν ασυμβίβαστους ρόλους. Η «αυταπάρνηση» ορίζεται ως μόνος τρόπος λύσης του προβλήματος:

«Αν ήτανε τότε οι δυνατότητες να μορφωθούμε γιατί ήτανε πολύ μακριά αυτά, προτιμότερο η μόρφωση αλλά άμα δεν μπορείς στο νοικοκυριό με αυτοθυσία να προσφέρεις στην οικογένεια. Και τα δύο δε συνδυάζονται. Ή το ένα ή το άλλο. Εκεί πρέπει να λειτουργήσει η αυταπάρνηση».

Ο γάμος αναγνωρίζεται ως μόνος φυσικός προορισμός της κοπέλας και υποβαθμίζεται το αγαθό της μόρφωσης σε σχέση με τα οφέλη που απορρέουν απ' αυτόν:

«Ο Φρόντ, ο μεγάλος κοινωνιολόγος είπε: «αν ο γάμος έχει τα τρωτά του, η αγαμία είναι φριχτή». Εγώ τον έχω διαβάσει κι ας είμαι του Δημοτικού. Η γυναίκα πρέπει να παντρεύεται απαραίτητως αλλά πρέπει να εργάζεται όταν έχει πέντε παιδιά ή όταν ο άντρας της δουλεύει κι έχει περιουσία και τσι δίνει; Είναι ανάγκη να δουλεύει και να βάνει νταντά για τα παιδιά; Κι άλλο να το σκοτώνει, κι άλλο να το στραβώνει κι άλλο...να μη χασομεράει, να παντρευτεί...γιατί άμα είναι μορφωμένη δε χάνεται...δεν κάνει να φάει τη ζωή της για την καριέρα, είτε για οποιαδήποτε άλλη ζωή εκτός από το γάμο γιατί μπορεί να 'χει ένα φίλο να γλεντάει και να μη τσι λείπουνε αυτά, θα 'ρθει μία ώρα που θα τσι λείψει η οικογένεια και οικογένεια χωρίς γάμο δεν μπορείς να κάμεις».

Στην ουσία, ο προορισμός του γάμου ακολουθείται στην πλειοψηφία, ως αποτέλεσμα διαπαιδαγώγησης και ανατροφής που στρέφει την κοπέλα από πολύ μικρή ηλικία στην ιδιωτική σφαίρα:

«Η κοπέλα όταν μεγάλωνε αν έβρισκε δουλειά, αν τελείωνε το σχολείο είχε καλώς αλλά ήτανε ο γάμος τότε. Εγώ για να 'μαι ειλικρινής, δεν είχα σκεφτεί να προχωρήσω περισσότερο, έβλεπα την οικογένεια, το σπίτι, το γάμο...μέχρι Εβδόμη πήγα στο σχολείο...».

Η ανατροφή περιλαμβάνει τη σεμνότητα και την ηθική στην οποία πρέπει να υπακούει κάθε κοπέλα. Σεμνότητα ως προς το ντύσιμο, την κίνηση, τον ερωτισμό, τις πρωτοβουλίες. Κάθε παράβαση που προσβάλλει τα ήθη ή εκθέτει την κοπέλα, τιμωρείται και προνοείται πάντα η συνοδεία της. Η παρθενία που αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για την εισαγωγή της στο γάμο

και που εξασφαλίζει την ακεραιότητα της οικογένειας³¹⁵, απορρέει από την ιδεολογία της ηθικής υπεροχής του άντρα³¹⁶. Η ανατροφή καλλιεργεί το έδαφος του απαγορευμένου και αναθέτει τον αυτοέλεγχο σε πλήρη λειτουργία. Αυτό συμβαίνει γιατί η ευθύνη διατήρησης νόμιμων σχέσεων ανατίθεται στη γυναίκα ως κοινωνική της υποχρέωση³¹⁷. Όλες οι αναφορές των παιδικών χρόνων στην ενθάρρυνση του οικογενειακού ρόλου των γυναικών, πρέπει να ερμηνευτούν μέσα στα αναχρονιστικά πλαίσια της οικογένειας τότε. Η τωρινή δυσφορία για το τότε ηθικό πλαίσιο απορρέει από την εξέλιξη της οικογένειας, ωστόσο αναγνωρίζεται και η χρησιμότητα του. Σύμφωνα με την Ιγγλέση³¹⁸ οι απαγορεύσεις που υφίσταται το κορίτσι «...είναι το τίμημα της ασύμμετρης κοινωνικοποίησής του, που αποσκοπεί (...) στην αναχαίτιση της γυναικείας σεξουαλικότητας (...):»

«Δεν την αφήνανε καθόλου ελεύθερη, θεός φυλάξει. Μην την βλέπανε να μιλάει με άντρα ή με αγόρι, μην κοιτάς τώρα που φιλιόνται, βέβαια καλύτερα είναι τώρα, τότε ήτανε αυστηρά ...την κοπέλα την προστατεύανε και τη φυλάγανε...η μάνα μου δε μ' άφηνε να κάτσω έξω αργά. Με περίμενε τι ώρα θα γυρίσω που πήγαινα στην πλατεία...με τσι κοπέλες...ο πατέρας μου αν σ' έβλεπε να 'βαζες το ένα πόδι απάς στ' άλλο, μπορεί να 'παιρνε μια βέργα και να σου 'ριχνε...σε διασκεδάσεις πηγαίνανε με τον αδερφό, τον πατέρα τους, ποτέ μόνες...έρωτες υπήρχαν τότε. Μπορεί να 'βλεπες ένα νέο να σου άρεσε, να του άρεσες αλλά οι σχέσεις δεν προχωρούσανε. Έπρεπε να επέμβουνε οι γονείς για γάμο. Δε θέλανε τα παιδιά τους να έχουν ελεύθερες σχέσεις όπως έχουν σήμερα...βέβαια και η πολλή δέσμευση στα παιδιά δεν ήταν καλή αλλά εξίσου και η πολλή ελευθερία δεν είναι καλή γιατί γίνονται χίλια δύο...».

Ο αδερφός ως φύλακας της τιμής, απαιτεί πλήρη συμμόρφωση για την αδερφή του και αποτελεί προέκταση της πατρικής εξουσίας. Γι αυτό η παρουσία του καθίσταται αισθητή στους εξωτερικούς χώρους³¹⁹:

«Ήμouνα γύρω στα επτά...μ' έστειλε η μάνα μου στο μαγαζί να πάρω λίγο τυράκι... ήτανε καλοκαίρι, φορούσα ένα ρουχαλάκι ψιλό...και με βλέπει ο αδερφός μου...και μου λέει: «τσακίσου να πας στο σπίτι να βάλεις πανωφόρι», πως ήμouνα δηλαδή γυμνή. Άλλη μια φορά ένα παιδάκι στο Δημοτικό μου 'χε βάλει ένα ραβασάκι μέσα στο βιβλίο μου και το βρήκε ο αδερφός μου και φωνάζει στη μάνα «μάννα δώσε ένα βρακί μακρύ του πατέρα να πάω να σκοτώσω το...το μακρύ βρακί έδειχνε πως είναι άντρας μεγάλος...».

Παρατηρείται γενικά στο σύνολο των αφηγήσεων, ότι η υποταγή της γυναίκας στο σύνολο των θεσμών που διέπουν τη λειτουργία της οικογένειας, όπως αυτή φαίνεται από τη συμμετοχή στα αγροτικά, στους κανόνες υπακοής ως προς το γάμο, στον κανόνα απαγόρευσης

³¹⁵ Βλ. Πομάτα Τζάνα, «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων» στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 199

³¹⁶ Βλ. Αντιμάν Μαρί- Ελίζαμπετ, , ό.π., σελ. 121

³¹⁷ Βλ. Πομάτα Τζάνα, «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων» στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 202

³¹⁸ Βλ. Ιγγλέση Χρυσή, ό.π., σελ. 115

³¹⁹ Βλ. ό.π., σελ. 120

της μόρφωσης και της εργασίας αποτελεί συνέπεια μιας πατριαρχικά οργανωμένης οικογένειας, που προετοιμάζει την είσοδο της στην έγγαμη ζωή αλλά και τη μετέπειτα συμπεριφορά της. Ο γάμος που επιλέγεται μετά από πατρική υπόδειξη, μοιάζει μοναδικός προορισμός που προσδίδει κύρος και αξιοπρέπεια στη γυναίκα, ενώ οποιαδήποτε παρέκκλιση από την πορεία αυτή, δε δικαιολογείται. Ο καταμερισμός της εργασίας ορίζει το ρόλο των δύο φύλων μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο:

«...ήμουν το γαιδούρι του πατέρα μου! Οτιδήποτε στην πλάτη μου...2 ώρες δρόμο να τα φέρω εδώ. Και τσι ελιές να τις κουβαλάμε από το χωριό 'δω κάτω που 'χε μηχανή και τις άλεθε κι έκανε το λάδι και το σιτάρι...είχε μία μηχανή ο αδερφός του άντρα μου και μετά άντε πήγαινε πάλι πίσω... αυτή η κούραση μας έλιωσε...από τον καιρό που παντρεύτηκα ησύχασα απ' αυτά. Εγώ έκανα τα πάντα. Ό,τι μπορείς να φανταστείς. Και ελιές να μαζεύω και να σκάψω τ' αμπέλια, να σκαλίσω. ...έπρεπε να βοηθάω κι εγώ και οι αδερφές μου...άλλοτε ήτανε χώμα κι εκεί βάζαμε τσι πατάτες, κρεμμύδια, πατάτες, σκόρδα, μαιντανό, άνιθο, όλα τα φυτεύαμε και τα μεγαλώναμε και όλο είχαμε κάτι να φάμε...ήμουν 28 χρονών όταν τον γνώρισα κι αυτός 38. Η αδερφή μου το 'κανε το προξενείο και μου 'λεγε: «θα τον πάρεις» και τον πήρα. Είχα αποφασίσει αφού πήγα στην Αθήνα...μια δουλειά να βρω, «θα σου βρούμε εμείς» μου λέει και αντί για δουλειά μου βρήκανε άντρα. Αφού από τα νιάτα μου ήθελα να γίνω νοσοκόμα, δε μ' άφησε ο πατέρας μου, «θα πάρεις αυτόν τον άνθρωπο, ...θέλει βοήθεια από σένα» κι έτσι τον πήρα κι έζησα πολύ καλά μαζί του...έκανα 2 παιδιά κι έζησε μέχρι 83 χρονών...ήτανε μουσικός, έδινε συναυλίες, έκανε μαθήματα ακορντεόν, κιθάρα, βιολί και μαντολίνο, όλα αυτά τα δίδασκε...είναι ωραίο να βλέπεις γυναίκες να σου λένε: «είμαι κατά του γάμου;» γιατί αυτό είναι μια ιδιοτροπία τους. Έχω μια εγγονή στην Πάτρα και είναι 10 χρόνια παντρεμένη αλλά δεν έχει κάνει παιδί...δε θέλουνε σκοτούρες στο κεφάλι τους. 'Κείνα τα χρόνια λέγαμε: «αμάν να βρούμε γαμπρό»...η γυναίκα πρέπει να 'χει το ρόλο της μάνας και προπαντός να σέβεται τον άντρα της, να μην έχει και «έξω» και «μέσα» όπως κάνουνε σήμερα...τον άντρα σου και τα παιδιά σου...ένας καλός βοηθός πρέπει να 'ναι ο άντρας...ο γαμπρός μου είναι οδηγός στα ασθενοφόρα κι όμως τα παιδιά τα μεγάλωνε ο ίδιος γιατί η κόρη μου δουλεύει το πρωί και ο γαμπρός μου το βράδυ κι όμως τα παιδιά θα τα πλύνει, θα τα ταΐσει, θα τα κοιμίσει. Αυτή είναι η ζωή, αυτό είναι ωραίο, όχι πήρα το καπέλο μου και πάω».

Και εδώ η ένταξη της κοπέλας στο πατριαρχικό σχήμα έχει προετοιμαστεί από νωρίς και ακολουθεί την προδιαγεγραμμένη πορεία. Παρατηρείται ότι ακόμη και οι εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα:

«Όταν παντρεύτηκα...μεγάλη ήμουν, 35 χρονών...πόσοι με ζητήσανε και όμορφοι και άσχημοι...ο πατέρας μου δεν ήτανε πολύ αυστηρός αλλά ήτανε τέτοια η νοοτροπία τότε που θέλανε να έρχομαι νωρίς στο σπίτι, να μην έχω παρέες, άλλες εποχές εκείνες, δεν ήτανε όπως είναι τώρα, από προξενείο τότε παντρευόσουνα...Σαν κοπέλα έλεγα καμμιά φορά: «ωραίος αυτός»...άλλα χρόνια...πολύ σπάνια να παντρευτείς από έρωτα αν και ξέρω τέτοιες περιπτώσεις...».

Η προετοιμασμένη για την κοπέλα πορεία έχει εσωτερικευθεί στο υποσυνείδητο της, με αποτέλεσμα οτιδήποτε μπορεί να την ανακόψει, καταγγέλλεται. Τα προξενιά που «χαλάνε» από κακεντρεχή παρέμβαση τρίτου προσώπου, μερικές φορές στοιχίζουν ανεπανόρθωτα στην αποκατάσταση της κοπέλας:

«Μερικές είχανε τα αισθήματα τους και είχανε και τις προτιμήσεις τους αλλά άστα εκείνα. Μ' εκείνα γινόντουσαν και κουτσομπολιά και αν ερχόταν ένα παλικάρι να μας ζητήσει, έπεφτε ένας και του 'λεγε αυτά και έφευγε».

Σκιαγραφείται όλο το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής εκείνης μέσα από την παιδική συμμετοχή στις αγροτικές εργασίες, την αδυναμία πρόσβασης στη μόρφωση και την υπακοή στους κανόνες που ορίζουν το γάμο για την κοπέλα. Η ηλικία των 17 ετών παραπέμπει στη μικρή ηλικία γάμου των κοριτσιών στο σύνολο των ελληνικών τόπων, καθώς σε αντίθετη περίπτωση θεωρούνται γερασμένες³²⁰. Ο γάμος με ναυτικό αποτελεί σημαντικό στόχο και όταν πραγματοποιείται, θεωρείται επίτευγμα. Περιγράφεται η συνήθης λαϊκή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία σε μια διευρυμένη οικογένεια, επισπεύδεται ο γάμος των αδερφών του γαμπρού, έτσι ώστε η νύφη που θα μπει στο σπίτι, να μη βρει κουνιάδες για να αποφευχθούν οι προστριβές, εκτός αν οι κουνιάδες έχουν μικρή ηλικία³²¹. Η περιορισμένη ζωή σε υλικά αγαθά της παιδικής ηλικίας, θέτει τα θεμέλια της αυτάρκειας στον έγγαμο βίο:

«Στα παιδικά μου χρόνια...4 αγόρια και 3 κορίτσια ήμασταν και βοηθάγαμε στις αγροτικές εργασίες, στα ζώα μας και στα κτήματα. Μαζεύαμε ελιές, θερίζαμε χορτάρι, σπέρναμε τα χωράφια, αλωνίζαμε στ' αλώνια εκείνα τα χρόνια με τ' άλογα, τρυγούσαμε στ' αμπέλια, ραντίζαμε, ξέρεις τις εργασίες που θέλει ένα αμπέλι και τσ' ελιές το χειμώνα μαζεύαμε και τσι πηγαίναμε μετά για το λάδι...όλη μας τη ζωή στα κτήματα...τελείωσα το Δημοτικό. Ήθελα πολύ να μάθω γράμματα αλλά ο πατέρας μου δεν είχε τον τρόπο. 17 χρονών παντρεύτηκα. Πήρα τον άντρα μου, ήτανε ναυτικός...ταξίδευε...κοντά κι ερχότανε κάθε βδομάδα... Μεσόγειο, Τουρκία... εζήσαμε 40 χρόνια... Ήταν 15 χρόνια μεγαλύτερος μου. Ζήσαμε καλά, ήσυχα, όχι πλούσια, μια ζωή που ό,τι μπορούσε μας παρείχε ο άνθρωπος... όλες πήραμε ναυτικούς γιατί όλα τ' αγόρια του χωριού ήτανε ναυτικοί... Τότε δεν τους ένοιαζε να είναι πλούσιος ο γαμπρός αλλά να είναι καλός άνθρωπος και εργατικός... οι νύφες εμένανε μέσα στο σπίτι μαζί και ήθελε εμάς τα κορίτσια να μας παντρέψει πριν παντρευτούν τ' αγόρια...να μην μπουέ οι νύφες μέσα στο σπίτι και να είναι τα κορίτσια ανύπαντρα γιατί η νύφη την κουνιάδα που θα βρει τη θέλει για υπηρέτρια, για να μη μαλώνουνε, γιατί ήτανε μεγάλο νοικοκυριό. ..λίγο δύσκολα οικονομικά αλλά καλά περάσαμε γιατί δεν είχαμε μάθει σε πλούσια ζωή και δεν είχαμε απαιτήσεις και περισσότερο εμείς οι γυναίκες. Κάναμε την οικονομία μας, παίρναμε τα λεφτά που έφερνε ο άντρας, περνούσαμε και βάζαμε και στην άκρη κάτι να κάνουμε κάνα σπιτάκι, να μεγαλώσουνε τα παιδιά μας να πάρουνε κάνα αυτοκινητάκι, να κρατήσουμε το νοικοκυριό. Εγώ ήμουνα στα οικιακά, δε δούλεψα ποτέ σε ξένη εργασία, στο σπίτι...».

Η παρακάτω αφήγηση θεωρείται αντιπροσωπευτικό δείγμα της σύναψης γάμου. Η προστασία της τιμής της κοπέλας, δεν της παρέχει τη δυνατότητα εξωτερικής συναναστροφής, επομένως οι συνθήκες του Πολέμου και η «εκτίμηση» του συζύγου επισπεύδουν το γάμο που προσανατολίζεται σε οικονομικές βλέψεις. Ο γάμος στηρίζεται στον αμοιβαίο σεβασμό αλλά και στον καταμερισμό των καθηκόντων:

«Το 29' γεννήθηκα...επεράσαμε τον πόλεμο του 40', την πείνα...Ο πατέρας μου ήτανε γεωργός και η μάνα μου εργαζόταν, επήγαινε και μάζευε ελιές, στους θέρους, στα χορτάρια και όλα αυτά. Βγάζανε ό,τι ήταν απαραίτητο για να ζήσουμε. Ο πατέρας μου τον ήξερε γιατί εδούλευε στη ΔΕΗ κι εγώ είχα εμπιστοσύνη στον πατέρα μου, δεν είχαμε σχέσεις υπάκουσα στην επιθυμία του πατέρα μου. Γιατί εγώ δεν ήμουνα εξωτερική να 'χω σχέσεις, ούτε πολλές παρέες να με παρασύρουνε, και από τον πατέρα μου που τότε δούλευε, τότε δεν εδούλευε, ήτανε μια σιγουριά ότι μήνας μπαίνει μήνας βγαίνει θα τα φέρνει

³²⁰ Βλ. Θανάτσης Γιώργος, *Αρραβόνες και Γάμοι ...*, ό.π., σελ. 125-126

³²¹ Βλ. Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη και η Οικογένεια ...*, ό.π., σελ. 234

τα λεφτά. Παντρευτήκαμε 19 Αυγούστου του 54' και πέθανε το 2003. Ούτε από έρωτα παντρευτήκαμε ούτε από προξενείο, αλλά από την εκτίμηση του συζύγου...η υπόσχεση μας ήταν να σέβομαι εγώ τους δικούς του κι εκείνος τους δικούς μου κι έτσι έδειξε πολύ ενδιαφέρον και στον πατέρα και στη μάνα μου...ήμασταν σε απόλυτη συνεννόηση. Εκείνος δούλευε έξω από το σπίτι, εγώ μέσα στο σπίτι αλλά και οι δύο προσφέραμε δυναμικά. Εγώ και με τη μοδιστρική μου, να φτιάξω στις κόρες μου ένα φουστανάκι όταν θα πηγαίνανε να πούνε ποιήματα».

Ο γάμος από προξενείο υφίσταται και σε συνθήκες μετανάστευσης και προκαλεί το φόβο, ο οποίος εκδηλώνεται στη θέαση του προσώπου που επιβάλλεται στην κοπέλα: «...ήτανε ένα πάρκο απέναντι από το σπίτι κι έβγαίνα... κι ήτανε ένας άλλος Κεφαλονίτης εκεί κοντά παντρεμένος και μου 'λεγε: «εσένα θα σε παντρέψω»...ο άντρας μου 24 χρονών...και το 'χε σκάσει από το καράβι στην Αυστραλία και λέει του ιδιοκτήτη: «πάμε να τη δω εγώ», «μα εσύ παντρεύεσαι» του λένε, «άσε και θα την προξενέψουμε του...», μιανού αλλοιού που είχα μια ηλικία...εγώ δεν ήθελα να σου πω την αλήθεια γιατί δεν είχαμε ιδωθεί καθόλου. Έβαλα τα κλάμματα και βουτάω την κουμπάρα μου και της λέω: «μη μ' αφήνεις»».

Η αντίθεση ανάμεσα στο γάμο του τότε και στο γάμο του τώρα είναι έκδηλη. Η «ορφάνεια» και η ανάγκη δημιουργίας οικογένειας επιτάχυναν το γάμο με συνοπτικές διαδικασίες και οδηγούσαν στον καταμερισμό εργασίας. Η κοινωνική πραγματικότητα δε δημιουργούσε ερωτηματικά σχετικά με τον τρόπο σχεδίασης και υλοποίησης του εγχειρήματος, με αποτέλεσμα να ακολουθείται πιστά ο «φυσικός» προορισμός της γυναίκας:

«Από τη μέρα που παντρευτήκαμε μείναμε 15 χρόνια στην Αυστραλία και δουλεύαμε. Ο άντρας μου έπιασε δουλειά μετά το γάμο γιατί αφού ήτανε μετά από καράβι έπρεπε να παντρευτεί για να μείνει στην Αυστραλία, δεν είχε σημασία αν θα παντρευότανε Ελληνίδα ή Αυστραλέζα, αρκεί να παντρευότανε...εγώ δούλευα στο Κινέζικο...έμεινα αμέσως έγκυος... δούλευα από τις τρεις το μεσημέρι έως τις έντεκα το βράδυ και ο άντρας μου εδούλευε κατά τις τρεις το πρωί μέχρι τη 1ώρα για να 'ρχεται στο σπίτι για το παιδί και συνεννοούμασταν με ραβασάκια κάθε μέρα. Δύσκολη ζωή. Μετά επήραμε ένα σπίτι κι ένα μαγαζί με δάνειο τραπέζης και ξανάκανα ένα παιδί, ένα δεύτερο κοριτσάκι αλλά δεν πήγε η δουλειά καλά και ξαναγύρισα στα μπισκότα εγώ, στο γάλα ο άντρας μου προιστάμενος στην αρχή στα μπουκάλια και μετά στα χαρτόνια κι έτσι εκύλησε η ζωή μας, μετά άλλαξα δουλειά γιατί με είχε κουράσει η νύχτα και πήγα στο kraft που είχε κέτσαπ και μαγιονέζες και δούλεψα τρία χρόνια απόγευμα από τις τρεις μέχρι τις έντεκα αλλά ήταν πιο ελαφριά η δουλειά...Τα παιδιά μεγάλωνανε, στο νηπιαγωγείο, στο σχολείο, ο ένας τα πήγαινε, ο άλλος τα 'παιρνε, έτσι είχαμε κανονίσει τις δουλειές μας... Όλα μόνιμα μας, κανένας δε μας βοήθησε σε τίποτα...Τότε τα μυαλά ήτανε πηχτά γιατί περνάγαμε δύσκολα και ήμασταν συνεσταλμένα παιδιά. Είχαμε την ορφάνια, είχαμε τη δυσκολία, δεν είχαμε τότε καφετέριες και σου 'πα και μου 'πες και τέτοια. Εμείς με τον άντρα μου όταν μεγαλώσανε τα παιδιά, επηγαίναμε στο City στη Μελβούρνη για να κάνουμε κάποια δουλειά και μπαίναμε σ' ένα πολυκατάστημα και καθόμασταν στην καφετέρια επάνω και πίναμε ένα νεσκαφέ».

Ο γάμος συνοψίζει το ρήγμα ανάμεσα στην επιθυμία για αυτονομία και την αίσθηση ότι το χωριό προσφέρει περιορισμένα περιθώρια για την πραγματοποίησή της. Επομένως αντιμετωπίζεται ως συρρίκνωση των δυνατοτήτων τους. Η αναφορά στην επίστευση του γάμου της μεγαλύτερης αδερφής, εμπεριέχει την αντίληψη για τη λαϊκή κατακραυγή σε περίπτωση

γάμου της μικρότερης³²². Η αυστηρή σειρά ηλικίας ετηρείτο για να αποφευχθεί τυχόν θεώρηση ελαττώματος της κοπέλας και όριζε την απομόνωση της μικρότερης μέχρι την αποκατάσταση της πρώτης³²³. Ο γάμος προκύπτει μετά από πατρική υπόδειξη σε σχέση με τα πενιχρά οικονομικά της οικογένειας στη μία περίπτωση και στην άλλη επιλέγεται με γνώμονα το κέρδος και το ξεκίνημα μιας νέας ζωής με υλικά αγαθά που θα μπορούσε να προσφέρει το ναυτικό επάγγελμα. Εδώ αντικατοπτρίζεται πάλι η γενικότερη αντίληψη που επικρατεί στα νησιά και που ταυτίζει το γάμο με ναυτικό με αποκατάσταση και άνετη ζωή. Ωστόσο, το αποτέλεσμα δεν είναι το αναμενόμενο. Παρότι ο γάμος ισοδυναμεί με κύρος και κοινωνική υπόληψη, στη συγκεκριμένη αφήγηση, θα σημάνει το τέλος της «αξίας» της κοπέλας, προοιωνίζοντας τη μετάβαση της σε προβληματική κατάσταση και θα πάρει το χαρακτήρα πλήρους υποβάθμισης της θέσης της. Η αλλαγή της παιδικής ηλικίας συμπορεύεται με την αλλαγή των ανθρωπίνων σχέσεων του χωριού: *«Είμαστε 4 παιδιά, οι δύο μου αδερφές, εγώ και ο αδερφός μου...όταν ήμουνα μικρή έλεγε μια θεία μου να με κρύψουνε να μη με δει κανείς γιατί κόβω τις τύχες από τις αδερφές μου, αφού αυτές ήτανε πιο μεγάλες να φύγουνε πιο πρώτα από μένα, να παντρευτούμε με τη σειρά μας, οι παλαιές το 'χαμε αυτό. Τελικά αυτό μου 'μεινε μέσα μου και όταν μου 'κανε προζενειό, δεν ήθελα να παντρευτώ...έφυγα και πήγα στην Αυστραλία 27 χρονών...έλεγα, άσε να πάω στην Αυστραλία, να κάνω το ένα το άλλο, έχω περιθώριο αφού όποτε θέλεις παντρεύεσαι αλλά κι εκεί με κωνηγήσανε τα προζενειά. Όσο δεν το 'θελα, τόσο μου 'ρχότανε...έλεγα...όταν παντρεύτηκα πάει έκλεισε η ζωή μου, δεν ήθελα να παντρευτώ γιατί νόμιζα ότι κανείς δεν είναι ο κατάλληλος για άντρας μου. Όταν έφτασα 32 βαρέθηκα και τους είπα «κάμετε ό,τι θέλετε»...και για τον άντρα μου...έλεγα 13 χρόνια κάτι θα είχε στην άκρη γιατί έβλεπα όλους τους ναυτικούς να 'χουνε... μου λέει μία: «εσύ έχεις κάνει την τύχη σου. Αυτό μ' έκανε να τον πάρω ότι άκουγες ναυτικό και ήξερες ότι κάτι θα είχε, αλλιώς δε θα τον έπαιρνα, θα 'βρισκα καλύτερη τύχη. Εγώ ήθελα να πάρω ναυτικό να 'μαι μόνη μες στο σπίτι...από αγγαρεία σε αγγαρεία πήγαινε ο καμμένος...κι εγώ περιορίστηκα στα λίγα...ήτανε πολύ ωραίο παιδί και καλός, 5 χρόνια μεγαλύτερος μου αλλά είχε θυσιαστεί εδεπά μέσα στο σπίτι του. Εδούλευε εδώ και τα 'δινε όλα στο σπίτι του. Επήγαινα να παντρευτώ όχι με καλή ευχαρίστηση. Είχα μια θλίψη, μια μελαγχολία, δεν αισθανόμουνα ότι έκανα καλά, ότι δε μ' άρεσε το χωριό που θα με 'φερνε, λες και 'βλεπα τα μέλλοντα, λες και μου πλάκωνε την καρδιά, ήτανε να σηκωθώ να βγω έξω να πάρω αέρα. Όταν παντρεύτηκα έλεγα τέλος η ζωή μου, πάω σε άντρα, δεν έχω ελπίδες να ζήσω τίποτα...ότι δεν είμαι αυτή που ήμουνα, ότι έχασα την αξία μου και βγαίνω έξω ως παντρεμένη γυναίκα... τώρα λέω μέχρι μια ορισμένη ηλικία πρέπει να 'ναι ελεύθερος ο άνθρωπος, μετά πρέπει να παντρεύεται αλλά τώρα παντρεμένες ανύπαντρες είναι το ίδιο. Ο πατέρας δεν ήτανε καθόλου αυστηρός μαζί μου...όταν η πρώτη μου αδερφή...έτυχε ένα παιδί και την ήθελε στην Αυστραλία, ο πατέρας της έλεγε: «κάμε ό,τι θες, δε σε πιέζω αλλά βλέπεις είμαστε φτωχοί» και η αδερφή μου έκλαιγε όλη νύχτα και...τον πήρε στην Αυστραλία. Όμως έκαμε πολυκατοικία στ' Αργοςστόλι, στην Πάτρα, δηλ εκείνα τα χρόνια έκανες λεφτά, τώρα δε ζει κανείς έτσι όπως έζησε ο γαμπρός μου. Κάθε βράδυ μαζεζόμασταν τότε που 'μασταν μικρά και τι παιχνίδια παίζαμε, όπως το χορό του Ζαλόγγου. Έχω και φωτογραφίες που 'μασταν όλες οι κοπέλες, κούνιες και γύρω- γύρω τα δέντρα, σταφύλια, ροδιές, γύρω- γύρω ήταν όλα αμπέλια, εδώ ερήμωσε ο τόπος. Άλλη γειτόνισσα έφυγε, άλλη πέθανε, τώρα δεν υπάρχει ένα παιδί σε ώρα ανάγκης και θα τον πληρώσεις για να πάει...εκείνα τα χρόνια κάναμε τόσες δουλειές. Τώρα δε σου λένε «καλημέρα»...του 'λεγα πολλές φορές: «τα λεφτά που*

³²² Βλ. Θανάτσης Γιώργος, *Αρραβόνες και Γάμοι ...*, ό.π., σελ. 36 και 46

³²³ Βλ. Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 272

βγάξεις δεν είναι ανάγκη να τους τα στέλνεις όλα εκεί, κράτα και λίγα στην άκρη, έχεις υποχρεώσεις, έχεις παιδιά», τίποτα. Να 'ξερα εγώ ότι θα παντρευόμουν και θα 'ρχόμουν μες στο γυφταριό; Εμένα από μικρή μου άρεσε το ωραίο και όταν ήμουν στο σπίτι και με τα κεντήματα και με 'κείνα και μου 'λεγε μια γριούλα : «θέλεις να κάμεις ότι είσαι πολίτισσα....».

Στις ορεινές κοινότητες, τα ηθικά πλαίσια που διαμορφώνονται ορίζουν το γάμο μέσα από προξενιό μόνο, αποκλείοντας οποιοδήποτε άλλο τρόπο γνωριμίας. Δηλώνονται η ύπαρξη του προξενιού και η απαραίτητη γνώμη των γονιών όσον αφορά το θέμα της προίκας και την κατάλληλη ηλικία της κοπέλας. Το πλαίσιο ανατροφής διαμορφώνει το αίσθημα ντροπής και θέτει την απαγόρευση της συνάντησης των «συμφωνημένων» μέχρι τη μέρα του γάμου³²⁴, με σκοπό την αποφυγή κοινωνικών σχολίων. Ο σκληρός τρόπος ζωής στο γάμο αποτελεί τον κανόνα ύπαρξης των γυναικών στις κοινότητες αυτές:

«Στο Χαρακτι γεννήθηκα...στα 22 μου χρόνια αρχινίσανε κι ερχόντανε γαμπροί. Οι γονείς μου δε μου είπανε ποτέ να παντρευτώ, το μόνο που ελέγανε ότι είμαι μικρή και δεν έχω προίκα. Εγώ ήμουν η πρώτη, τ' άλλα τ' αδέρφια ήτανε πιο μικρά για να με προστατέψουνε...παντρεύτηκα με προξενιό, όχι όπως παντρεύονται τώρα οι κοπέλες, ούτε ξέρω τι θα πει αγάπη και έρωτες...δεν πείραζε κανένα αγόρι τα κορίτσια, υπαρχε σέβας αναμεταξύ μας...όταν ήρθε ο προξενιτής, μου είπε: «άμα σε ρωτήσουνε τι γνώμη έχεις, θα πεις θα ρωτήσω τη γνώμη των γονέωνε μου»...επειδής άλλες φορές λέγανε ότι δεν έχουνε προικιά και ότι είμαι και μικρή και την πάτησα...ήτανε καλός αλλά εντρεπόμουν να γυρίσω τα μάτια μου να τον κοιτάζω...τώρα που ήτανε να φύγουνε το βράδυ, ήθελε να του δώσω το χέρι κι εγώ εντρεπόμουνα., τρεις μήνες είμαστε συμφωνησμένοι αλλά δεν είχαμε επαφές αναμεταξύ μας οι δύο, δε μας αφήνανε οι γονείς μου, ούτε βόλτα, μη δώσουμε το δικαίωμα στον κόσμο και πει κάτι. Ήτανε ο κόσμος άτιμος τότε. Ήτανε 11 χρόνια μεγαλύτερος. Αφού παντρευτήκαμε, το 54' είχα σκληραγωγία.. Μάιο παντρεύτηκα, Μάιο χήρεψα. 15 Μαΐου. 24 χρόνια. Απέκτησα 5 κεφάλια παιδιά ζωή να 'χουνε».

Η μύηση της κοπέλας στις αγροτικές εργασίες εφόσον πρόκειται για ορεινή κοινότητα και συνακόλουθα ο γάμος με προξενιό σε νεαρή ηλικία, συνθέτουν το πορτραίτο της αφήγησης. Ο γάμος από «αίσθημα» που ακολουθείται από μετανάστευση στην Αμερική, απορρίπτεται και επιλέγεται ο γάμος που θα εξασφαλίσει στην κοπέλα την παραμονή της στο χωριό. Μέσα στο γενικό αυτό κοινωνικό πλαίσιο, δεν κατοχυρώνεται το δικαίωμα της άρνησης, εφόσον απουσιάζει η μόρφωση, άρα η γυναικεία δύναμη. Έτσι, ακολουθείται «η πεπατημένη» όσον αφορά τον τρόπο ζωής στον έγγαμο βίο που συνίσταται στη σκληρή αγροτική εργασία και στην οικιακή προσφορά. Η κατανομή καθηκόντων στη διευρυμένη οικογένεια και η ανάληψη της αγροτικής εργασίας τα χαράματα, εισάγουν και άλλα συγγενικά πρόσωπα όσον αφορά τη φροντίδα των παιδιών³²⁵. Αυτός ο τρόπος ζωής εξασφαλίζει τη διάρκεια και ποιότητα του γάμου και προσδίδει το ανάλογο κύρος στο υποκείμενο, αφού εντάσσεται στη στερημένη από υλικά αγαθά παλιά εποχή. Η μνήμη προσδιορίζεται έντονα από το θάνατο αδερφών και παιδιού, συγκροτώντας τη σημερινή κατάσταση της γυναίκας:

«Γεννήθηκα το 34' πάνω στον Στάβερη, σ' ένα χωριό που γκρεμίστηκε με το σεισμό και εν τω μεταξύ παντρεύτηκα στον Διγαλέτου, ένα χωριό πιο κάτω. Τα παιδικά μου χρόνια ήτανε τυρρανισμένα γιατί

³²⁴ Βλ. ό.π., σελ. 314

³²⁵ Βλ. ό.π., σελ. 201

σκοτώσαν τον πατέρα μου που 'μουν 8 χρονών, ανταρσία εκείνα τα χρόνια και μείναμε ορφανά, είχαμε κάτι λίγα ζώα με τον αδερφό μου... Έναν αδερφό είχα και μια αδερφή που μας πέθανε 12 χρονών από πνευμονία γιατί δεν την προλάβαινε. Με προξενειό παντρεύτηκα. 19 χρονών. Με ζήτηγε ένα παιδί από τα Βαλτσαμάτα, αυτός ήθελε να πάμε στην Αμερική και τον ήθελα και με ήθελε αλλά εθέλων οι δικοί μου ετούτον εδώ τον άντρα που πήρα επειδή ήταν νοικοκύρης, είχε ζωντανά κι όποιος είχε τότε τέτοια, τον είχαμε για τον καλύτερο νοικοκύρη... στην αρχή δεν τον αγαπούσα τόσο, μετά όμως που μπήκαμε σε οικογένεια τον αγάπησα τον άνθρωπό μου. Εκείνα τα χρόνια ήταν άλλα. Δεν εμπορείς να τσου πεις: «εγώ θα πάρω εκείνο που θέλω» γιατί σου λέγανε: «άντε και φύγε από το σπίτι και πήγαινε όπου θέλεις». Μην κοιτάς πώς είναι τώρα τα πράματα. Εκείνος ήτανε από το Διγαλέτι...κι έλεγε η συγχωρεμένη η μάνα μου: «δεν τη στέλνω την κοπέλα μου στην Αμερική»... έκαμα 8 γέννες αλλά τα 5 μου ζήσανε, τα 3 τα 'χασα στη γέννα γιατί είχα πολύ κακές γέννες. Το ένα το 'χασα ίσα να με πάνε στο νοσοκομείο. 17 χρόνια είχαμε διαφορά ηλικίας αλλά περάσαμε καλά... μετά μας έτυχε με το παιδί μας το δράμα αυτό, υποφέραμε πολύ κι εγώ κι εκείνος... και στα 20 μου χρόνια έκανα το γιο μου τον πρώτο που τον έχασα...πήγε στρατιώτης τον καιρό με το κίνημα το Τουρκικό στον Έβρο και επειδή έπινε πολλά νερά από τα ποτάμια τα βρώμικα από τα ζώα και πήρε ένα μικρόβιο...του 'χε προχωρήσει στα κόκκαλα λευκαίμια... στη Γαλλία τον πήγα, δεν κάμαμε τίποτα. Μου 'φυγε στα 32 του χρόνια. 5 χρόνια ήμουν παραστάτρια σ' αυτόν κι εγώ κι ο άντρας μου... εκείνος ο καημός τον έφαγε... Κρατούσαμε στο σπίτι μας το τιμόνι, τα παιδιά μας, είχαμε καλή συμπεριφορά, τα μεγερέματα, τα πλυσίματα, το σίδερο...αν εκείνα τα χρόνια κρατάγαμε τους γάμους μας και τις οικογένειες μας, ήταν επειδή δεν υπήρχε περιβάλλον τέτοιο. Πού να κινηθείς; Πού να πας; Γράμματα δεν ζέραμε, λεφτά δεν είχαμε... καλά πήγαινα με τον άντρα μου, δόξα τω θεώ, είχαμε τη φτώχεια μας, παλεύαμε τουλάχιστον για μια μπουκιά ψωμί. Δουλεύαμε, σπέρναμε και στα χωράφια, φακές του βουνού που ήταν είδος πολυτελείας, πουλούσαμε, έπαιρνα αλεύρια και ψέναμε στο φούρνο...έβγανα 40 ψωμιά την εβδομάδα, δεν πουλάγαμε τίποτα γιατί είχαμε σκυλιά, είχαμε τσοπανοσύνη, είχαμε εργάτες στα χωράφια με τ' αγώγεια...εκείνα τα χρόνια άμα πιάναμε κοτόπουλο, το δέναμε με κορδελάκι... πιο υστερημένα ευκαιρία τα πράματα και τα παιδιά μας πιο υστερημένα...από παιδιά βοηθάγαμε και μεροκάματα στις ελιές και δικό μας λαδάκι μαζεύαμε...πλέναμε στη σκάφη, σηκωνόμουνα το πρωί να πλύνω, να ετοιμάσω και να αφήσω τα παιδιά στην πεθερά μου για να μάσω ελιές κι ερχόμουνα το βράδυ. Έφενγα 7 το πρωί κι ερχόμουνα το βράδυ. Μετά να ετοιμάσω τα παιδιά με τη φτώχεια που είχαμε, να τα πλύνω, να τα σιγουρίσω, μετά δεν είχαμε και τα νερά να τα πλύνεις όπως θέλεις, με ριχτό νεράκι από πάνω».

Η διαφορετικότητα ορεινού-αστικού στοιχείου στην Κεφαλονιά ορίζεται μέσα από τη διαφορετικότητα που επικρατεί στον τρόπο σύναψης γάμου και πρόσβασης στη μόρφωση. Όπως έχει ήδη φανεί, η πλειοψηφία των γάμων στα χωριά γίνεται με προξενειό, στην Πρωτεύουσα του νησιού, όμως, αυξάνονται οι πιθανότητες της ελεύθερης προσέγγισης που οδηγεί στο γάμο. Ωστόσο, το ηθικό πλαίσιο αναφοράς, παραμένει αυστηρό και ορίζει ανάλογες συμπεριφορές, με αποτέλεσμα κάθε παρέκκλιση να βιώνεται μέσα στο φόβο και την ενοχή. Ακόμη η πρόσβαση στη μόρφωση είναι μεγαλύτερη αφενός επειδή η περίοδος δε χαρακτηρίζεται από πολιτικές αναταραχές και αφετέρου επειδή γίνεται με γονική συναίνεση. Παρόλη την εξέλιξη του νησιού, η προίκα εξακολουθεί να εγείρει ζήτημα, ειδικά όταν σημειώνεται η ύπαρξη «μοναχογιών» και η αδυναμία καταβολής της, διαμορφώνει τη δυσχερή θέση της γυναίκας στη νέα της οικογένεια, η οποία μέσα από έναν εικονικό καταμερισμό εργασίας, στην ουσία αναλαμβάνει όλα τα οικιακά καθήκοντα:

«Γεννήθηκα το 42' στ' Αργοστόλι. Είμαι 68 χρονών. Τρία κορίτσια ήμασταν κι ένα αγόρι. Από παιδί βοηθούσα στο σπίτι μου μέχρι σήμερα. Η γιαγιά έλεγε ότι έπρεπε να 'χω γεννηθεί αγόρι γιατί ήμουνα

ένα δυναμικό παιδί μέχρι σήμερα...είχα και μικρή αδερφή στην Αμερική, πέθανε εδώ και δύο χρόνια και το 'χουμε και μυστικό από τη μαμά μας γιατί είναι μια γυναίκα που 'χει ταλαιπωρηθεί πολύ απ' τη ζωή της...και την έχουμε αφήσει και πιστεύει...ότι ζει κάπου η μικρή της κόρη... στα 17 παντρεύτηκε, πήρα ένα παιδί από ένα χωριό...ήταν αίσθημα, έρωτας. Ήμουν Β' Γυμνασίου ...δημιουργήσαμε σχέση... είχα αυστηρούς γονείς, τότε ήτανε δύσκολα, δεν μπορούσες να βγεις ραντεβού όπως βγαίνεις σήμερα και κανόνιζα ποιες μέρες έχω πέντε ώρες μάθημα, τότε είχαμε τις μαύρες ποδιές με τους άσπρους γιακάδες, από μέσα φόραγα πάντα μια μπλούζα, μια φούστα, έπαιρνα και δυο τετράδια για να ξεγελάω τη μάνα μου ότι πάω σχολείο, εν τω μεταξύ είχα τις φίλες μου που της ενημέρωνα για να μη γίνει τίποτα κι έφευγα, μετά την πρώτη ώρα στο διάλειμμα, μαζεύαν την τσάντα και τη δίνανε της αδερφής μου... μου 'λεγε: «αν δεν κάμεις αυτό, θα το πω στη μαμά ότι έφυγες» και είχα αυτόν τον εφιάλτη. Προτού βγουν τα αποτελέσματα για να περάσω τη χρονιά, ήρθε και με ζήτησε, ούτε έξι μήνες δεν είμαστε μαζί και μετά από μισό χρόνο γιατί ήτανε τότε τα προικιά, να μου δώσουν τα έπιπλα, βέβαια δε ζήτησε τίποτα ο άντρας μου, μετά από ένα χρόνο παντρευτήκαμε. Οι γονείς μου τονε δεχτήκανε, η πεθερά μου ήθελε προίκα μεγάλη επειδή τον είχε μοναχογιό ,εγώ όμως ήμουν από μία φτωχή οικογένεια. Ο πατέρας μου ήτανε λιμενεργάτης και η μαμά σπίτι κι είμαστε 4 παιδιά στο Γυμνάσιο κι επειδή την εποχή εκείνη δε διορίζανε τους καθηγητές, επληρώναμε τους καθηγητές αλλά είχαμε και τη γιαγιά που μας βοηθούσε οικονομικώς...έζησα ωραία χρόνια, καλά, ευτυχισμένα, έκανα δύο παιδιά αλλά το 94' έχασα τον άντρα μου. Ήταν 9 χρόνια μεγαλύτερος μου... καλό παιδί...θυμάμαι ξυπνάγαμε το πρωί, ο πεθερός και η πεθερά ήτανε στον κάμπο, πρωτόγνη ζωή επάνω, ούτε νερό δεν υπήρχε στο σπίτι... έπρεπε να κατέβεις κάτω στη γωνιά για να μαζέψεις ξύλα, για να φτιάξεις τον καφέ, ...ή αν είχανε το καμινέτο με το οινόπνευμα, μετά θα 'ρχόντανε από τον κάμπο να σου πει αν είχε κέφι να μαγειρέψουμε, ο άντρας μου αν ήταν εποχή θα έπαιρνε το τουφέκι του να πάει να κυνηγήσει κι εγώ στο σπίτι, να φάμε, να πέσουμε. Μετά ο άντρας μου θα 'βγαине μια βόλτα εκεί στο μαγαζί...».

Ως συνέχεια της προηγούμενης αφήγησης, η ανατροφή με καταβολές από το κέντρο, παρέχει ευκαιρίες για μόρφωση. Η μόρφωση επιτυγχάνεται με τη βοήθεια συγγενικού προσώπου μετά τις συνθήκες του σεισμού που οδηγούν στη φυγή και ορίζει με τους δικούς της κανόνες την επιλογή γάμου. Έτσι, το προξενείο που απαξιώνεται και ο γάμος που πραγματοποιείται στη βάση της ατομικής επιλογής, αποτελούν απόλυτα κατανοητή συμπεριφορά για το οικογενειακό περιβάλλον. Υπογραμμίζεται έντονα η απουσία της επιλογής αυτής στα χωριά:

«Άκουγα πολλά, εγώ στο σπίτι μου όμως δεν είχα τέτοια προβλήματα. Ο πατέρας μου είχε περίπτερο επειδή ήταν από τον πόλεμο του 22...Με τη μητέρα μου από 16 χρονών, ήμουν και έκανα την περιπτερού... με άδεια γιατί τότε απαγορευότανε από το Γυμνασιάρχη να γυρίζουμε έξω...Εκεί διάβαζα, εκεί πούλαγα τσιγάρα... τώρα είμαι συνταξιούχα νηπιαγωγός... μ' άρεσε να σπουδάσω... τότε με το σεισμό του 53' εδώ όλα είχανε κατεδαφιστεί και υποχρεωθήκαμε να φύγουμε οικογενειακώς στον Κορυδαλλό...ένας αδερφός του πατέρα μου... όταν άκουσε τη δυστυχία είπε: «θα βοηθήσω τις κοπέλες να τις σπουδάσω εγώ». Όταν επέστρεψα, ήμουν η πρώτη που διορίστηκε ως δημόσιος νηπιαγωγός εδώ πέρα και κάθισα στο ορφανοτροφείο 15 χρόνια...μόνη μου τον βρήκα, το 'πα στο σπίτι και μετά στον αδερφό μου, μου λέει: «άμα σ' αρέσει εσένα και τον αγαπάς και σ' αγαπάει, εμείς τι να πούμε;». Ούτε καν ότι ήτανε από τη Ζάκυνθο... δεν ήθελα με προξενείο, «αν είναι να βρω» λέω «θα τον έβρω μόνη μου, θα σπάσω μόνη μου το κεφάλι μου».Τότε που παντρεύτηκα το 63', στα χωριά όμως εγινότανε αυτό. Εκεί δεν μπορούσανε να αντιμιλήσουνε... Δεν έλεγα ότι εγώ σπούδασα και δεν έχω ανάγκη κανένα γιατί ήθελα να παντρευτώ και ήθελα να κάνω και παιδιά...μ' αρέσει η οικογενειακή ζωή μέσα στο σπίτι...».

Στην ίδια αφήγηση, αναφέρεται η περιορισμένη πρόσβαση στη μόρφωση τη δεκαετία του 53' λόγω της μικρής οικονομικής δυνατότητας των οικογενειακών να σπουδάσουν τα παιδιά τους και υπογραμμίζεται ο κίνδυνος που ελλοχεύει από την εξέλιξη που περιέχει η μόρφωση στη ζωή της γυναίκας. Η χειραφέτηση ανατρέπει τις καθιερωμένες φυλετικές σχέσεις, οδηγώντας τις στην ακρότητα:

«Τα χρόνια που πήγα εγώ να σπουδάσω, μετριομασταν στα δάχτυλα τα παιδιά που θα φεύγαμε από το νησί για σπουδές. Οι άλλες έπρεπε να παντρευτούνε, να κάμουνε οικογένεια, να μείνουνε στο σπίτι, να μεγαλώσουν τα παιδιά και τα λοιπά. Αυτό γινότανε. Όχι πως δε θέλανε οι γονείς αλλά δεν υπήρχε το χρήμα. Μόνο που με τους αγώνες και την εξέλιξη βγήκε η γυναίκα από το σπίτι και φτάσαμε στο άλλο άκρο. Μ' αρέσει που είναι απελευθερωμένη αλλά έχει φτάσει σε ακρότητα. Πρέπει να μένει θηλυκό, να μένει γυναίκα».

Η διαφορετική πορεία της γυναίκας που προέρχεται από εύπορο περιβάλλον, γεννημένης στην Αθήνα, την αποκόβει από το δρόμο του γάμου, δεδομένης της μικρής ηλικίας της και την προορίζει στη θέση οικογενειακής εργασίας. Ωστόσο ο γάμος επιτυγχάνεται και μπαίνει σε ομαλή τροχιά:

«Ήμωνα πολύ καλή μαθήτρια, αριστούχα αλλά στα μαθηματικά έπαιρνα 16 και τον πήρε ο πατέρας μου ως καθηγητή κι εκεί...όταν ήρθε να με ζητήσει από τον πατέρα μου, τον έδωσε γιατί ήμωνα πάρα πολύ μικρή κι είχε σκοπό να με βάλει στις επιχειρήσεις αργότερα αλλά εγώ έπεσα σε λίγη μελαγχολία, το κατάλαβε και ξανασυνδεθήκαμε. Του 'χε πει: «άσε να περάσουν 2, 3 χρόνια γιατί είναι μικρή ακόμα αλλά αυτός δεν άντεχε κι έτσι έγινε ο γάμος. 26 χρονών ήταν τότε, 13 χρόνια διαφορά, εγώ τώρα είμαι 80...τις πρώτες μέρες που παντρευτήκαμε με κλείδωνε και το κλειδί στην τσέπη. Στη γειτόνισσα δεν μπορούσα να πάω απέναντι...μου 'λεγε: «όταν είναι γυναίκα θα ψωνίζεις, όχι σε άντρα». Υπερβολικά ζηλιάρης. Μέχρι που πέθανε με ζήλευε. Δεν είχαμε προστριβές, ήξερε ότι τον αγαπούσα. Εγώ όμως τον αγαπούσα χωρίς ζήλεια. Νομίζω ότι αυτό είναι αρρώστεια...συμφωνούσαμε σ' όλα, πού θα πάνε τα παιδιά, πώς θα σπουδάσουνε, τους είχαμε καθηγητές ανάλογα με το τι θέλανε».

Ο γάμος από προξενείο αποφεύγεται στη νεότητα τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αμερική και τελικά επιλέγεται όταν έχει επέλθει πλέον η μοναξιά από το θάνατο συγγενών στην ηλικία των 55 χρόνων. Διαπιστώνεται και σ' αυτήν την αφήγηση ο «δισταγμός» σύναψης γάμου που χαρακτηρίζει μεγάλο μέρος των αστικών στρωμάτων αλλά και μεμονωμένα μέρος του ορεινού. Τα «πρόσφατα» χρόνια χαλαρώνουν τον ασφυκτικό έλεγχο και τον περιορισμό που υφίσταται η κοπέλα όσον αφορά την περιφρούρηση της τιμής της:

«Από προξενείο... εγώ ήμουν εδώ, είχα γυρίσει από την Αμερική κι έκανα μαθήματα στα παιδιά. Εκείνος είχε έρθει από την Αμερική, εξήτησε να παντρευτεί, κάποιος που με γνώριζε του είπε για μένα. Εζήσαμε 22 χρόνια ευτυχισμένοι. 55 χρονών ήμουν όταν τον γνώρισα και εκείνος ήταν 60...συνταξιούχος. Σε 40 μέρες παντρευτήκαμε. Είχε πεθάνει η μάνα μου εν τω μεταξύ και έμεινα παντελώς μόνη κι έτσι αποφάσισα πια να παντρευτώ ενώ πιο πριν δεν το απεφάσιζα. Δε μετανιώνω που τον πήρα γιατί ήτανε καλός άνθρωπος και ζήσαμε καλά. Παιδιά δεν έκανα γιατί ήμωνα μεγάλη. Αμα είχα παιδιά καλό θα 'τανε ή και 'κείνος να 'χε θα 'τανε καλό αλλά ούτε 'κείνος είχε ούτε εγώ. Όταν παντρευτήκαμε ήρθαμε εδώ να ζήσουμε, στο πατρικό μου. Τα χρόνια μου ήταν πιο πρόσφατα και δεν ήταν όπως παλιά που την κοπέλα την έβλεπε ο γαμπρός από την κλειδαρότρυπα, έτσι γινόντουσαν προξενεία αλλά οι κοπέλες είχαν διαμορφώσει γνώμη κι αν τον θέλανε τον παίρνανε, άμα δεν τον θέλανε δεν τον παίρνανε. Εμένα εξυπακούεται ότι στη νεότητα μου, μου είχανε κάνει προξενεία και στην

Αμερική κάμποσα... η Αμερική είχε πιο ελεύθερα τα ήθη της αλλά δίσταζα πολύ να παντρευτώ. Είναι και η τύχη λένε. Δεν πιστεύω τόσο στην τύχη, όσο σε ευνοϊκές και μη ευνοϊκές συμπτώσεις».

Ο γάμος από προξενείο αποφεύγεται στη νεότητα και επιλέγεται στην ηλικία των 32 ετών με σκοπό τη μητρότητα. Η ύπαρξη κοριτσιών, συνδεδεμένη με έννοιες της τιμής, προκαλεί φόβο στη χήρα μητέρα για την αδυναμία ελέγχου τους και για πιθανό παραστράτημα. Σύμφωνα με τον Αλεξάκη, η τιμή της κοπέλας στη Μάνη, εγείρει τόσο σοβαρό ζήτημα που θεωρείτο ότι η γέννηση θηλυκών παιδιών ισοδυναμούσε με «βαρέλι με μπαρούτι στα θεμέλια του σπιτιού»³²⁶.
«Μου κάνανε πολλά προξενιά αλλά δεν ήθελα να παντρευτώ. Βέβαια με προξενιά παντρεύτηκα. Η μάνα μου εφοβότανε κι έλεγε: «θα κάνω κοπέλες και θα πηγαίνουνε στον Κούταβο. Στον Κούταβο και στο Φανάρι ήτανε τα ραντεβού τότε. Και ήτανε και συγγένισσα μας και θυμάμαι στο σπίτι που ήτανε όλο κοπέλες ή δίπλα μας μοδίστρα που είχε 20 κοπέλες, πριν σχολάσουνε, ανεβαίνανε στις Απανόστρατες και να, οι νεαροί. Εκάνανε τσι καντάδες τσου. Εφοβόμουνα το γάμο... παντρεύτηκα περισσότερο για να κάνω παιδιά...όχι επειδή ήθελα άντρα. Άντρες δόξα τω θεώ έβρισκα...στο τέλος μου κάνανε ένα προξενιό από το Ληξούρι...είπα το ναι...32' χρονών ήμουνα και ο σύζυγος 15 χρόνια μεγαλύτερος».

Η επιθυμία για γάμο που αφορά σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις κατονομάζεται και θεωρείται προσβολή. Η πραγματοποίησή του που γίνεται με κριτήρια πλην του κέρδους, της αποκατάστασης ή του προξενείου, αποβλέπει στην επανένωση των γονιών από την πλευρά της κοπέλας και στην «αποκατάσταση» του ονόματος της οικογένειας και του πατέρα, η οποία έχει πληγεί από τον έκλυτο βίο του τελευταίου. Οι οικονομικές δυσκολίες στη συζυγική ζωή, έρχονται να υπενθυμίσουν την «εξαγορά» της οικογενειακής ευτυχίας με το τίμημα υποταγής στο σχήμα του γάμου:

«Εκείνα τα χρόνια τα κορίτσια δε μιλάγανε στ' αγόρια, εγώ είχα άλλη νοοτροπία...ήταν ο γιος που δούλευε υπηρέτρια στο σπίτι μας...είπε για το άτομο μου αλλά του είπανε να μη διανοηθεί να το πει γιατί θα ήτανε προσβολή αφού ανήκαμε σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις...με ζήτησε από τον πατέρα μου και ο πατέρας μου το αποδέχθηκε με το σκοπό να με ξεφορτωθεί, να μη φέρω το όνομα του και τυχόν παρανομήσω...και λύσσαξε να με παντρέψει γιατί εκείνα τα χρόνια δε θέλανε να υπάρχει άγαμη κόρη στο σπίτι, δηλ να μην πούνε παράτησε την κόρη του άγαμη και εκείνος γυρίζει και βόσκει, ήθελε στην ουσία να αποκαταστήσει το όνομα του, όχι εμένα και μου 'κανε εκβιασμό κάθε φορά που τον έβλεπα...δεν πέρασα άσχημα, μπορεί να πέρασα οικονομικές ταλαιπωρίες γιατί δεν είχε μια δουλειά για να με ζήσει, δούλευε 20 χρόνια σ' ένα συγγενή του χωρίς ασφάλεια...σ' ένα καφενείο... έβγαζε το ποκάμισο του το βράδυ και το 'πλενα για να το φορέσει το πρωί που το 'χε μονοφώρι. Πέρασα πολύ δύσκολα χρόνια αλλά δεν ξέρω πού την έβρισκα τη δύναμη. Όταν επαντρεύτηκα, ο πατέρας μου μου υποσχέθηκε ότι θα γυρίσει στη μητέρα μου, δυστυχώς όμως εξηπατήθηκα. Ούτε κι αυτήν την υπόσχεση κράτησε. Έκανα το γάμο αυτό για να ξέρω ότι συνειδησιακά δεν είμαι υπεύθυνη που οι γονείς μου είναι χωρισμένοι και η επιθυμία και το όνειρο μου το μεγάλο μέχρι που πέθανε η μητέρα μου, ήταν να τους έβλεπα πάλι μαζί...χιλιάδες φορές προσευχήθηκα γι αυτό αλλά δεν έγινε ποτέ...».

Η παιδική ηλικία στο χωριό της Αγίας Ευφημίας³²⁷, σκιαγραφεί μια περιορισμένη αλλά άνετη ζωή βασισμένη στα έσοδα της αλιείας και του καφενείου. Η απουσία των αδερφών στα

³²⁶ Βλ. ό.π., σελ. 101

³²⁷ Βλ. Μαρκαντωνάτου Υβόννη, *Κεφαλονιά ...*, ό.π., σελ. 90-91

καράβια και του πατέρα στην Αμερική δεν αποτελεί τρχοπέδη για την ελευθερία της κοπέλας αλλά τη διευκολύνει στη διάλυση του αρραβώνα και τη σύναψη γάμου από έρωτα. Η συμπεριφορά αυτή ενισχύεται αρκετά από την ελευθερία που χαρακτηρίζει το χωριό λόγω του υγρού στοιχείου. Περιγράφεται το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής που υπαγορεύει την αρμόζουσα συμπεριφορά της παπαδονύφης, όχι όμως στο νησί της Κεφαλονιάς αλλά στην Πελοπόννησο και η οποία ωστόσο δεν τηρείται:

«Είμαι 78 χρονών... ήμασταν περιορισμένα...δεν είχαμε ούτε επιθυμίες γιατί σκεφτόμαστε ότι δεν μπορούμε να μας τα πάρουνε...στα χρόνια του πολέμου...ο πατέρας μου είχε φύγει για την Αμερική. Όταν γύρισε μελίσσια είχε...ψάρια έβγαζε, κατασκεύαζε βάρκες μοναχός του. Έτσι εξούσαμε. Είχαμε και ένα καφενείο το οποίο ήτανε το καλύτερο εδώ στον τόπο μου, μετά...τ' αδέρφια μου...εγίνανε όλοι ναυτικοί και εστέλνανε στους γονείς μου και εξούσαμε πολύ καλά. Πέντε αδερφές είχα και τρία αγόρια...μιλάω για 100 χρόνια πίσω που ήτανε οι άνθρωποι ολιγαρκείς και δεν υπήρχανε οικογένειες να 'χουν αυτοκίνητα...η μητέρα μου...εζύμωνε 100 ψωμιά την ημέρα για ολόκληρο το χωριό... ήμουνα στην Κέρκυρα σε μια αδερφή που ήταν παντρεμένη και με ζήτησε κάποιος πολύ καλός και είπα «ναι»...ήταν μορφωμένος, σε καλή θέση, δημόσιος υπάλληλος...ήταν η εποχή των σεισμών το 53, είχα χάσει το σπίτι μου, οι συγγενείς σκορπίσανε... και ερχόμενη εδώ στην Κεφαλονιά να πάρω τα προικιά μου για να γίνει ο γάμος, εγνώρισα τον άντρα μου...που εδούλευε τσι κατοικίες που φτιάχνανε μετά τσου σεισμούς. Ήταν από Πελοπόννησο και μετά απ' αυτό είπα στη μάνα μου γιατί δεν είχα τον πατέρα μου και στον αδερφό μου ότι εγώ αυτόνε θέλω...τα αδέρφια μου δε συμφωνούσανε μαζί μου ...είχαμε κάτι μικροπεισιόδια...αλλά τα κατάφερα και τον παντρεύτηκα. Ήταν πολύ επεισοδιακή γνωριμία σαν αυτά που βλέπουμε στον Κινηματογράφο. Εκεί που συναντηθήκαμε είχα και μία φωτογραφία από τον αρρεβωνιαστικό μου και πιάσαμε τη συζήτηση αλλά εγώ ένιωσα από την πρώτη στιγμή πως αυτός είναι. Ήτανε 2 μέτρα άντρας, όμορφος, ήταν εκείός που ερωτεύτηκα... μου 'πε: «ποιος είναι στη φωτογραφία;» και του 'πα πως είναι ο αρρεβωνιαστικός μου, μου λέει: «αρρεβωνιασμένη είσαι; Τι ατυχία», λέω: «γιατί είσαι σίγουρος ότι αν δεν ήμουνα θα 'πεφτα και θα 'λεγα ναι στον οποιονδήποτε;», «αν είναι αυτό που ένιωσα» λέει «θα γινότανε κάτι μεταξύ μας». Αυτό ήτανε. Τα 'κανα όλα λίμπα. Πιάνω τη μάνα μου και τσι λέω: «δεν τονε θέλω και άμα με πιέσετε...». Το 55' παντρεύτηκα και έζησα 53 χρόνια μαζί του...μετά έκαμα την οικογένεια μου, τα παιδιά μου, ο άντρας μου που ήτανε τόσο καλός και οι συγγενείς μου, οι κουνιάδες μου, ο πεθερός μου ήτανε παπάς. Μου φιλούσε τα χέρια και μια φορά τσακώθηκα με τον κουνιάδο μου γιατί δεν έμοιαζα για παπαδονύφη. Συνήθως οι νύφες των παπάδων πρέπει να 'ναι πιο τυπικές, να μη φτιάχνονται κι εγώ δεν τα υπολόγιζα αυτά κι όταν πήα στο χωριό έχασα το τσιμπιδάκι που έβγαζα τα φρύδια μου και μου λέει ο κουνιάδος μου: «το βρήκα εγώ και το πάτησα. Οι παπαδονύφες δεν κάνει να βγάζουνε τσι τρίχες τους», «τι λες μωρέ;» του λέω και πετιέται ο πεθερός μου: «φύγε έξω, δεν είσαι άξιος όχι χαρακτηρισμούς να της κάνεις αλλά ούτε να την κοιτάξεις». Και η πεθερά μου αλλά ήτανε πιο συγκρατημένη...σαν γυναίκα του χωριού τα 'βλεπε και σαν να δικαιολογούσε το γιο της αλλά ο πεθερός μου, πω, πω, πω, τι έκανε για μένα, μ' αγάπαγε πολύ. Ύστερα πήγα στην Αθήνα όταν παντρεύτηκα, είχε τακτοποιηθεί ο άντρας μου αλλά ήτανε δύσκολα τα πρώτα 2 χρόνια. Το συναισθάνθηκα ύστερα γιατί εκείνη τη στιγμή ήμουνα ερωτευμένη. Τώρα ήτανε και βαρύ αυτό που του 'καμα γιατί είχαμε βγάλει τις άδειες...πήγε ο άντρας μου μετά από καιρό και συναντήθηκε με τον άλλο γιατί είχε επιπλώσει το σπίτι και έπρεπε να πάρει πίσω τα χρήματα του και του είπε: «θα σε τιμωρήσει ο θεός γιατί αν ήξερες πόσο πονάω γι αυτή τη γυναίκα».

Στην ίδια αφήγηση, τα ιδανικά του παρελθόντος προβάλλουν την εκδοχή της θυσίας για το γάμο που αποφασίζεται από το υποκείμενο σε καιρούς που δεν προσφέρονται για την εκλογή συντρόφου και αντιδιαστέλλονται στο «σήμερα» όπου παρόλη την ελευθερία του

γυναικείου φύλου, οι επιλογές γάμου δεν καταλήγουν στη μονιμότητα και την ομαλή συνύπαρξη αλλά στη διάλυση και τον ανταγωνισμό:

«Οι υπόλοιπες αδερφές μου επαντρευτήκανε όλες από προξενειό...τόρα είναι η κοπέλα που 'χει το πάνω χέρι και γι αυτό δεν πάνε και καλά...γιατί δίνουνε μεγάλη αξία στον εαυτό τους...και τους ταπεινώνουνε και τους προσβάλλουνε και βλέπεις να γίνεται γάμος τώρα και σε 2,3 μήνες σου λέει: «χώρισα». Δεν είναι έρωτας αυτό. Εγώ για τον άντρα μου έκανα θυσίες μεγάλες, παράτησα γάμο εξασφαλισμένο με μορφωμένο άνθρωπο, δεν υπολόγισα ούτε αδέρφια, ούτε τη μάνα μου που τηνε λάτρευα και ήτανε γριά γυναίκα και μου 'λεγε: «θα πεθάνω». Την πόναγα αλλά τον αγάπησα, δε μου 'χε ζανασυμβεί στη ζωή μου και ήτανε μέχρι που πέθανε».

Και η ακόλουθη μαρτυρία συνθέτει την παιδική ηλικία αλλά και το χρόνο του γάμου με όρους αγροτικής ζωής στο χωριό από το οποίο απουσιάζει η δυνατότητα μόρφωσης λόγω πολέμου. Η στέρηση της μόρφωσης που βιώνεται ως αρνητική κατάσταση, λειτουργεί προτρεπτικά στη μόρφωση των παιδιών για ένα καλύτερο μέλλον που θα τους απαλλάξει από τη σκληρή εργασία του χωριού, γι αυτό και παρακολουθείται συστηματικά. Το ηθικό πλαίσιο που αποβλέπει στη διατήρηση της θέσης της κοπέλας, μέσω της σεμνότητας, δομείται με αυστηρούς έως και αμείλικτους όρους, η μη τήρηση του οποίου επιφέρει τη συνέπεια της βίας. Γι αυτό ακόμη και γάμος με προξενειό που πληρεί τις κοινωνικές και ηθικές προϋποθέσεις, στο οποίο όμως υποβόσκει ο έρωτας, αναιρείται και γίνεται προσπάθεια αντικατάστασής του με άλλον. Οι φράσεις «γιατί είχα αγάπη», «γιατί είχα επαφές» είναι ενδεικτικές της κατάστασης που επικρατούσε. Η πορεία που διαμορφώνει τη θέση της κοπέλας στη βάση της υποταγής και της αδιαμαρτύρητης αποδοχής στο θέμα του γάμου, δεν εκπληρώνει τον προορισμό της:

«Γεννήθηκα το 1927. Είμαι 83 χρονών...εμεγάλωσα εδώ στο χωριό σε μια οικογένεια ούτε και πολύ φτωγή ούτε και πλούσια. Εκεί είχαμε ζώα, είμαστε 6-7 αδέρφια, κτήματα...έκανα τις δουλειές τις χωριάτικες όλες. Έβγαλα τέσσερις τάξεις του Δημοτικού γιατί εν τω μεταξύ έπιασε ο πόλεμος και 'κλεισαν τα σχολεία. Μετά παντρεύτηκα. Θερίζαμε, φέρναμε εργάτισσες, αλωνίζαμε τα στάρια που θερίζαμε, τα άλογα και μετά όταν έγινε ο πόλεμος, η πείνα και όλ' αυτά, εκαταργηθήκανε. Ύστερα, παντρεύτηκα 22 χρονών, γιατί τότε δεν πήγαιναν 30 χρονών για να παντρευτούν όπως σήμερα, ούτε και είχαμε σχέσεις, αλίμονο, να σ' έβλεπε ότι εμίλιες, σου 'κοβε το κεφάλι, να κάμεις και έργο; Επροσέχανε πολύ αν εμίλιες κρυφά, αν άλλαζες καμιά κουβέντα, να 'ριχνες μια ματιά και τίποτε περισσότερο. Ήτανε αυστηρά και από πατέρα και από αδέρφια. Πολύ αυστηρά: «γιατί περνάει από 'δώ; Γιατί κοιτάει εδώ; Γιατί εκείνο;», δεν είναι όπως τώρα που 'ναι ελεύθερα. Παντρεύτηκα από έρωτα. Δεν ήτανε ξένος. Από το χωριό. Από 16 χρονών τον αγάπαγα και δε θέλανε οι δικοί μου καθόλου. Δύο φορές με είχε ζητήσει και έγινε της κακομοίρας. Είχα φάει και ζύλο. Γιατί είχα επαφές, γιατί είχα αγάπη, γιατί το θεωρούσανε προσβλητικό, αθώα πράγματα, δεν ήπρεπε η κοπέλα να έχει λόγο, έλεγα: «εγώ θα 'χω τον τελευταίο λόγο, αυτόν θα παντρευτώ, εγώ αυτόν θέλω κι όχι αυτόνε που θέλεις να μου δώσεις εσύ.». Πολύ είχα χαρεί όταν κατάφερε και πέρασε το δικό μου. Τέσσερα χρόνια είχαμε διαφορά ηλικίας, πέθανε νέος, πέρασα πάρα πολύ καλή ζωή, μέχρι που πέθανε είμαστε πολύ αγαπημένοι, δεν τσακωνόμασταν, ποτέ δεν είπαμε για να χωρίσουμε. Και ενώ δεν τον εθέλανε για γαμπρό, τον αγαπήσανε όλοι και όταν επέθανε έπεσε το βουνό και τους πλάκωσε. Δεν εφτάνανε κανονικά τα λεφτά για να ζήσει η οικογένεια αλλά εδουλεύαμε. Και έτσι καλά τα φέραμε, όχι και πλούσια, δεν πεινάγαμε κιόλας και τα παιδιά να ντυθούνε, να ποδεθούνε, μια χαρά. Μέχρι που με πήρε ήταν αστυφύλακας και μετά ανοίξαμε ένα καφεενεδάκι, αποθηκούλα μάλλον και είχαμε διάφορα όπως ένα μπακάλικο, ζάχαρες, όσπρια, ρύζια, κρασί, λάδι, τα πάντα. Εκείνος πήγαινε στο μαγαζί, είχαμε .όμως και τ' αμπέλι μας, είχαμε και την ελιά μας, την κατσίκα μας, το γαϊδουράκι. Εκείνος επήγαινε στο κτήμα το πρωί, εγώ είχα

τα παιδιά μικρά, να πλύνω, να σιδερώσω, να μαγειρέψω και στο μαγαζί όποιος ήθελε όσπρια ή κάτι άλλο, είχα και το τηλέφωνο το κοινοτικό, επήγαινα και του 'δινα...όταν φύγανε τα παιδιά, μου στοίχισε. Ήθελα να μη μείνουνε εδώ να δουλεύουνε τα χωράφια που δουλεύαμε εγώ και ο πατέρας τους κι επειδή εδώ είναι φτωχικά, δεν έχουμε κάμπους, ούτε και νερό δεν είχαμε, είχαμε βρόχινο, ήθελα να πάνε παραπέρα, να βρούνε να ζήσουνε καλύτερα από μας, γι αυτό τα 'στειλα για μόρφωση. Όταν ήτανε μικρά ήμουνα πολύ αυστηρή εγώ, ο πατέρας τους δεν ήτανε, ήθελα στο Δημοτικό που πιένανε να παίρνουνε 10 και οι τρεις τους. Ήπρεπε να 'ναι διαβασμένοι. Πήγαινα στην ελιά, στ' αμπέλι, στο χωράφι και την ώρα που 'τανε να ρτω: «τι επήρες και πώς ήτανε στο σχολείο». Χωριστά καθένας ήπρεπε να μου πει και όποιος δεν ήξερε έπεφτε και χέρι».

Ο γάμος που πραγματοποιείται με βάση την πολιτική ιδεολογία, σκιαγραφεί το πολιτικό κλίμα της εποχής:

«Γεννήθηκα το 1923... ήμουνα από εύπορη οικογένεια. Ο πατέρας μας ήτανε στην Αμερική, έφερε πολλά λεφτά και πήρε και το πρώτο λεωφορείο στους Πρόννους. Το 1921 είχε γεμίσει το νησί Πρόσφυγες με το Διογμό τσι Μικράς Ασίας... Δυο αγόρια, δύο κορίτσια ήμασταν... το 47' όπου εγίνηκε μία μάχη στη Γεωργική Σχολή και σκοτώσανε ένα χωροφύλακα και πιάσανε όλον τον κόσμο τσου αριστερούς και τσου βάλανε μες στο κρατητήριο...μαζί πιάσανε και τον άντρα μου. Πως τονε σκοτώσανε κομμουνιστές το φύλακα. Προβοκάτσια ήτανε...τονε βάλανε μαζί μ' ένα θείο μου...δεν είχαμε να φάνε μες στα κρατητήρια. Ό,τι τσου φέρνανε οι συγγενείς. Με ειδοποίησανε από τα χωριά ότι είναι ο θείος στο κρατητήριο με το γιο του...και να φροντίσω να τσου πάω φαί... με είδε ο άντρας μου που αγαπούσε πολύ τσου αριστερούς, ερώταγε συνέχεια γιατί τ' άρεσα επειδή ήμουνα αριστερή, λέει του θείου μου: «άκου να σου πω σύντροφε, ήρθα για την ανιψιά σου». Με τον άντρα μου 16 χρόνια είχαμε διαφορά. Ήμουνα 27 χρονών όταν τον γνώρισα και παντρευτήκαμε στα 30. Ο πατέρας μου τον κακόειδε πως είναι κομμουνιστής... ο άντρας μου ήτανε φίλοι με το θείο μου γιατί ήτανε στην Εξορία μαζί...με είδε ο άντρας μου που αγαπούσε πολύ τσου αριστερούς και ρώτησε το θείο μου για μένα...ήταν και άλλοι μέσα που με γνωρίζανε και του είπανε ότι είμαι στην ΕΠΟΝ, ήμουνα και πρόεδρος της ΕΠΟΝ στον Ασπρογέρακα...».

Η εντοπιότητα³²⁸ που συναντάται αρκετά συχνά στις αφηγήσεις, εξυμνείται, καθώς λειτουργεί ως μορφή εγγυητικού μηχανισμού για το συζυγικό βίο, στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση, το ξεκίνημα του γάμου με γνώση του υποκειμένου, πραγματοποιείται σε συνθήκες αρρώστειας που καταλήγουν στο θάνατο και στη γέννηση άρρωστου παιδιού:

«...από 19 χρονών είχα πάει σε μια κλινική στο Αίγιο και δούλευα νοσοκόμα, και μετά από πέντε χρόνια, ερχόμενη στη...γιαγιά μου για 15 μέρες, μου κάνανε προξενιό τον άντρα μου και τον πήρα, ήταν από την Ένωση, ένα χωριό πιο κάτω...δούλενε στον ΟΤΕ. Κάναμε ένα παιδί αλλά είχε νοητική υστέρηση...ο άντρας μου...πέθανε 48 χρονών κι εγώ ήμουνα 42...μας έκανε προξενιό μια χωριανιά μας που είχε μπακάλικο....17 χρόνια κράτησε ο γάμος μας. Εμένα μου το 'χανε πει τότε: «είναι καλό παιδί, πάρτον αλλά να ξέρεις ότι έχει αυτό το πρόβλημα και μπορεί ανά πάσα στιγμή να...». Όταν πήγαινα στο Γυμνάσιο, ερχότανε κι έκανε μάθημα εκεί...όταν τον ξέρεις είναι καλύτερα, ξέρεις τα χούγια, τις συνήθειες του...κάναμε παιδί μετά από ένα χρόνο...».

³²⁸ Βλ. Θανάτσης Γιώργος, ό.π., σελ. 108

Είδαμε το πλαίσιο γύρω από το οποίο πραγματοποιούνται οι γάμοι σε ορεινές και μη κοινότητες. Το θέμα της προίκας παίζει σημαντικό ρόλο όπως παρατηρήθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Στις περισσότερες αφηγήσεις, εντοπίστηκε η διατύπωση της μη παροχής χρηματικής ή ακίνητης προίκας λόγω των δύσκολων ιστορικών συνθηκών που καταλήγουν σε πενιχρές οικονομικές δυνατότητες. Η καταβολή γίνεται ακόμη δυσκολότερη, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη, η ύπαρξη πολλών παιδιών. Παρόλαυτα, η κατοχή περιουσίας, ιδιαίτερα της ακίνητης προοριζόταν για τα αγόρια. Επομένως, η προίκα αφορά σε ρούχα ή έπιπλα και συνιστά συμβολική μορφή για το ξεκίνημα του ζευγαριού³²⁹:

«...τότε εμείς δεν παίρναμε προίκες σπίτια...όπως παίρνουνε τώρα. Παίρναμε κάτι λίγα μετρητά, κάτι λίγα επιπλάκια, κάτι λίγα ρουχαλάκια, ό,τι δίνανε οι γονείς και πήγαινες στη δουλειά σου. Δεν παίρναμε περιουσίες, εκτός κι αν είχε ο γονιός να σου δώσει. Γιατί μέσα σε επτά παιδιά τι να πρωτοδώσει ο πατέρας μου; Όποιος είχε περιουσίες τις δίνανε στις κοπέλες περισσότερο γιατί εδώ που τα λέμε τις περιουσίες και τα κτήματα κι αυτά τ' αφήνανε για τα αγόρια. Εμάς μας δίνανε λεφτά, τα ρούχα μας και τίποτε άλλο. Ως επί το πλείστον τα είχανε για τα αγόρια, αν είχε να διαθέσει, να δώσει στα κορίτσια του, τους έδινε».

Προκύπτει γενικότερα ότι η οικονομική δυνατότητα της οικογένειας, σπάνια μεν αλλά όταν υπήρχε, ισομοίραζε τα περιουσιακά στοιχεία στο αγόρι και στο κορίτσι, αποκλείοντας την πεποιθήση της εύνοιας ενός εξ' αυτών. Έτσι, ο πατέρας που «μπορεί», προικίζει την κόρη, προσφέροντάς της μεγάλη βοήθεια στο ξεκίνημα της:

«Ο πατέρας μου μου πήρε σπίτι, αυτό εδώ που είμαστε, προίκα, τότε ήτανε 20 εκατομμύρια το 50'. Οι γονείς δίνουνε προίκα στις κοπέλες, όσοι μπορούσανε δίνανε. Τότε βλέπανε μια ιδιαίτερη αυτή στ' αγόρια παρά στα κορίτσια αλλά δεν αδικούσανε τις κοπέλες. Τώρα έχει πέσει στην αντίληψη μου το αντίθετο αλλά όχι τουλάχιστον στο σπίτι μου και γενικά εκείνη την εποχή όποιος μπορούσε βοηθούσε την κοπέλα του...ήταν μεγάλη οικονομική βοήθεια το σπίτι τότε για μας, για ένα ζευγάρι που ξεκινά τη ζωή του».

Ο παραπάνω κανόνας καταγράφει και αντανακλά μια γενικευμένη και καθολική πρακτική στο νησί της Κεφαλονιάς. Ο μεγάλος αδερφός επιφορτίζεται με το βαρύ καθήκον της προίκας της αδερφής του, που ωστόσο δεν προλαβαίνει να εκπληρώσει:

«Η Τρίτη κοπέλα ήμουνα εγώ, είχα έναν αδερφό, πω, πω, πω, που από μικρή μου 'φτιαχνε την προίκα μου αλλά ο καημένος τότε με το Γερμανικό Πόλεμο...έριξε ο άλλος τη βόμβα μες στο καράβι και πηγαίνανε οι Γερμανοί για να φύγουνε και αντί να σκοτώσει τους Γερμανούς, επέσανε και βούλιαξε το καράβι και πνίγηκε αυτός...».

Η προίκα ως κατάλοιπο της παραδοσιακής κοινωνίας, καταγράφεται ως «παλιό, κακό έθιμο, κατάλοιπο ενός μακρινού παρελθόντος που πρέπει να ξεριζωθεί από τη μοντέρνα ζωή»³³⁰:

«...λέω ο άνθρωπος πώς καταφέρεται, «έχει 2 θερία ο πατέρας της, γιατί δε ζητάς προίκα;» έλεγε του άντρα μου. Ένας άλλος γείτονας μου μου 'λεγε: «είσαι πολύ καλή κοπέλα αλλά δεν έχεις προίκα να παντρευτείς».

³²⁹ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ...*, ό.π., σελ. 158

³³⁰ Βλ. ό.π., σελ. 159

Η υποχρέωση του πατέρα στην προικοδοσία της κόρης, δεδομένου του θανάτου του, μεταφέρεται στο στενό συγγενικό πρόσωπο. Μαρτυρείται η αντίθεση ανάμεσα στον ελληνικό και τον ξένο τρόπο αντιμετώπισης του γάμου από την άποψη της οικονομικής ενίσχυσης στο ζευγάρι:

«Όταν παντρευτήκαμε μας δώσανε λεφτά οι δικοί μας γιατί δε δουλεύαμε, δηλαδή σε μένα ο θεός γιατί πατέρα δεν είχα και τον είχα σαν πατέρα, προίκα δεν είχανε να μου δώσουνε, στο Παρίσι δεν παίζανε ρόλο αυτά, όποιος είχε το σπίτι του αλλά και όποιος δεν είχε, νοίκιαζε».

Ο θεσμός της προίκας προβάλλει ισχυρός ειδικά μάλιστα όταν λόγω αδυναμίας καταβολής της, η γυναίκα αποκλείεται από το γάμο:

«Τη λέγανε ή για ιδιότροπη ή δεν είχανε λεφτά γιατί ήτανε και το ζήτημα τσι προίκας».

Ωστόσο η έλλειψη προίκας, δεν προβάλλει ως μοναδικός λόγος αγαμίας. Η αδυναμία των γονιών, επιφορτίζει την κοπέλα με την υποχρέωση της ανάληψης της φροντίδας τους, με αποτέλεσμα να υπερβαίνει το «φυσιολογικό» όριο του γάμου. Η ίδια μοίρα αγγίζει και την αδερφή:

«Γεροντοκόρες κι εγώ γεροντοκόρη γιατί ήμουν 28 χρονών, οι άλλες που παντρεύονταν, από τα 20, 22, 25 το πολύ. Εγώ δεν ήθελα να αφήσω τη μάνα μου γιατί άρχισε και δεν έβλεπε καλά και ο πατέρας μου ήτανε κι εκείνος πιο μεγάλος και ήθελε βοήθεια και όλο κοντά της...μόνο μια αδερφή μου αποφάσισε που 'τανε στην Αθήνα και μου 'λεγε: «έλα, έλα, έλα, αν χαθώ εγώ, θα χαθείς κι εσύ». Ύστερα πήραμε τον πατέρα μου και τη μάνα μου μαζί, στα χέρια μου πεθάνανε και οι δύο».

Ο γάμος που ορίζει την υποταγή της γυναίκας στην οικογένεια, προβάλλει πρότυπα δεσμευτικής συμπεριφοράς³³¹. Η παραβίαση των απαγορεύσεων και των διαταγών, επιφέρει την τιμωρία της «γεροντοκόρης»:

«...γεροντοκόρες τις λέγανε, ήταν ο τίτλος τους αυτός κι όμως στην ουσία δε φταίγανε, εκτός αν ήτανε καμμία πολύ ξεπεταμένη, οπότε δεν παντρευότανε γιατί δεν την ήθελε κανένας...».

Η γυναίκα που δεν παντρεύεται έχει αφήσει κληρονομιά αρνητικών σχολίων στη λαϊκή παράδοση που τα επωμίζεται σ' όλη τη διάρκεια της ζωής της. Ταυτίζεται με «ζηλιάρα» ή με «κακκιά». Στην ουσία όμως, εντοπίζεται το στοιχείο της κατανόησης από την τάξη των παντρεμένων γυναικών και ειδικά από τις χήρες που θεωρείται ότι «ολοκλήρωσαν» την πορεία του έγγαμου βίου τους:

«Τις λέγανε γεροντοκόρες αυτές που δεν παντρεύονταν, που συνήθως εγώ μια και περάσαν και τα χρόνια, έχουμε κάποιες ιδιοτροπίες γιατί κρίνω από τον εαυτό μου, είναι όμως γιατί πιστεύω όχι επειδή δεν είχανε παντρευτεί αλλά λόγω ηλικίας επειδή περνούσαν τα χρόνια και μαθαίνουν σ' έναν άλλο τρόπο ζωής και φαίνονται έτσι λίγο σαν παράξενες και λέγανε παλιά θυμάμαι: «γεροντοκόρη είναι, τι περιμένεις;». Τις λέγανε κακές, ζηλιάρες αλλά εγώ λέω μήπως επειδή περνάνε τα χρόνια αλλά κι όταν δεν παντρεύεται η γυναίκα μπορεί να νιώθει μειονεκτική θέση αφού βλέπει άλλες παντρεμένες και δεν μπορώ να τις κρίνω με αυστηρότητα».

³³¹ Βλ. ό.π., σελ. 152

Η εθνογραφία έχει ασχοληθεί με τις σχέσεις μεταξύ των γυναικών, ιδιαίτερα δε για τις «προβληματικές» σχέσεις νύφης-πεθεράς³³². Η συγκεκριμένη σχέση αναφέρθηκε σε πολλά σημεία της αφήγησης ως πηγή έντασης ειδικά σε περιπτώσεις όπου το ζευγάρι ζει με την οικογένεια του άντρα. Η οξύτατη σχέση νύφης-πεθεράς που είναι πολύ διαδεδομένη στην ελληνική λαογραφία, ιδιαίτερα στα δημοτικά τραγούδια, επικεντρώνεται γύρω από τη σωστή εκτέλεση των οικιακών καθηκόντων, γύρω από την ανατροφή των παιδιών και γύρω από τη διαχείριση των οικονομικών³³³. Όλες οι περιγραφές απεικονίζουν την κατώτερη θέση της νύφης στην οικογένεια του άντρα³³⁴, εφόσον η ηγεμονία της πεθεράς και μάλιστα της χήρας δεν κλονίζεται ούτε απειλείται από την έλευση της νύφης. Μάλιστα αναβαθμίζεται, καθώς από ελεγχόμενη γυναίκα μεταβάλλεται σε ελεγκτή γυναικών. Η διατήρηση της ηγεμονίας όπως θα φανεί και παρακάτω, θα επιχειρηθεί μέσω της υπόταξης της νύφης στα νέα της καθήκοντα και μέσω της υπενθύμισης της θέσης της που παραπέμπει στην ελληνική παροιμία: «Η νύφη κόρη δε γίνεται»³³⁵. Στην παρακάτω αφήγηση, η επιστροφή στην Ελλάδα και η εγκατοίκηση με πεθερά, επιφέρει γκρίνια, αφού ο αδερφός δεν έμεινε ανύπαντρος μέχρι να αποκαταστήσει τις αδερφές του³³⁶:

«...όταν ήρθαμε στην Ελλάδα επειδή μας νομίζανε για πλούσιους που ερχόμασταν από την Αυστραλία το σόι του, με την πεθερά...του 'λεγε ότι παράτησε τις αδερφές του γιατί ήταν μικρός που παντρεύτηκε και είχε αδερφές ανύπαντρες...γίνανε πολλά τότε, ε, μετά στρώσανε, ας πούμε. Μετά το θάνατο της μάνας του, εγίνανε όλες τους καλές. Η μάνα του τα έκανε όλα. Ήταν το κακό που έκανα να γυρίσω πίσω και να δεχτώ να μείνω με πεθερά».

Η εισαγωγή της νύφης στα καθήκοντα του σπιτιού που περιλαμβάνουν τη φροντίδα των πεθερικών, αν και θεωρείται αυτονόητη, δεν αναγνωρίζεται. Οι μαρτυρίες εντάσσουν την ανάμειξη της πεθεράς όπως και τα κακεντρέχη της σχόλια στη εγκατοίκηση που επέβαλλε η διευρυμένη οικογένεια³³⁷. Η αδιαφορία του συζύγου που βρίσκεται μεταξύ μάνας και συζύγου, ουσιαστικά δεν ερμηνεύεται:

«Μησιτικός ο πεθερός μου, η πεθερά μου άρρωστη και την πρόσεχα αλλά δεν το αναγνωρίσανε, έλεγα δε βαριέσαι είναι άρρωστη αλλά στην ψυχή ήτανε...ο άντρας μου μ' αγαπούσε πάρα πολύ... Αγαπούσε πολύ τους γονείς του, αφού μου 'λεγε: «τι να κάνω; Σκοτώνω τη γυναίκα μου για να μη σκοτώσω τη μάνα μου»...τον εκάμανε να μου πει μια μέρα: «μου 'χεις βάλει τα κέρατα», τόσο πολύ και παρόλο που

³³² Βλ. Dubisch Jill, «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία. 'Αναπλάθοντας' την ανθρωπολογία της Ελλάδας» στο *Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 104-105

³³³ Βλ. Danforth Loring, «Η ρύθμιση των συγκρούσεων μέσα από το τραγούδι στην τελετουργική θεραπευτική», στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 178

³³⁴ Βλ. Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 233

³³⁵ Βλ. Danforth Loring, «Η ρύθμιση των συγκρούσεων μέσα από το τραγούδι στην τελετουργική θεραπευτική» στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 179

³³⁶ Βλ. Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 273

³³⁷ Βλ. Νιτσιάκος Βασίλης, *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1991, σελ. 36

ήξερε τι άνθρωπος ήμουν...Ελέγανε όλες μου οι φίλες για την πεθερά κι έλεγα εγώ: «αν δεν αγαπάει τη νύφη, δε θα αγαπάει το γιο». Είδες για να λέω μεγάλη κουβέντα; Το 'παθα εγώ. Έλεγε μια φορά η πεθερά στον πεθερό μου: «αυτή που φέραμε μες στο σπίτι θα με σκοτώσει». Αυτό που λέει ο Χριστός ότι «έβαλα διχόνοια μεταξύ νύφης και πεθεράς» στην Αγία Γραφή. Η πεθερά μου ήτανε πολύ λουσομανής. Ξεκίναγε να κατέβει στ' Αργοστόλι και μου 'λεγε: «σ' αρέσει τούτο που φοράω;», «ωραίο είναι», τι να τσι πω; Αλαζονική πολύ...».

Μέσα από τη συγκατοίκηση με τους γονείς του άντρα, ορίζεται η υποχρέωση της νύφης να τους «γηροκομήσει». Ωστόσο, το περιβάλλον παραμένει εχθρικό και αφιλόξενο. Η προσφορά της νύφης στην αρρώστεια και τα οικιακά κι εδώ όχι μόνο δεν αναγνωρίζεται αλλά αξιολογείται με τους χειρότερους σκοπούς. Έτσι, η συμμετοχή της νύφης από την αγροτική εργασία αποκλείεται, καθώς υποβόσκει ο φόβος της αρπαγής και της διάλυσης. Η παρουσία του άντρα που σέβεται τους γονείς του και δεν αποκαθιστά την αδικία, γίνεται και εδώ εμφανής. Η αυτονόμηση της πυρηνικής οικογένειας από τη διευρυμένη, επιφέρει την ηρεμία στο ζευγάρι και ο θάνατος του γιου που διαδραματίζεται μετά από χρόνια δεν αποκαλύπτεται στην πεθερά:

«Έζησα με πεθερά και δεν ήταν ωραία. Όταν φύγαμε γιατί ήταν τελωνειακός ο άντρας μου...πήγαμε στην Κέρκυρα, εκεί εγνώρισα τη λέξη οικογένεια, τον άντρα μου, το παιδί μου, αλλά όταν ερχόμαστε διακοπές, Παναγία μου, συναντούσα την πεθερά. Κακιά, κακιά! Είχα χάσει τον άντρα μου, μου 'μεινε στα χέρια μου πριν τέσσερα χρόνια και δεν της μαρτύρησα ότι έχασε το παιδί της γιατί δεν ήταν και τόσο στα καλά της για να μην την πικράνω. Την εποχή εκείνη ο άντρας μου δεν είχε τη δύναμη να πει τίποτα αλλά μου 'λεγε: «κάνε υπομονή, πόσο θα ζήσει ακόμα;»...έβλεπε το δίκιο μου αλλά δεν είχε τη δύναμη να αντιμιλήσει στη μάνα του. Ο πεθερός μου...ήτανε καλός, η πεθερά...τον έβαζε πάνω. Ήταν ένα διάστημα που είχε αρρωστήσει ο πεθερός μου και τον περιποιήθηκα τρεις μήνες...επειδή πέθανε θεός σχορέστηνα δε θα της δώσω συγχωράρι. Από μας ζούσε η πεθερά μου. Ο πεθερός μου ήτανε αγρότης...τον άντρα μου στ' αγροτικά τον βοηθούσα αφού φύγανε από τη ζωή τα πεθερικά μου γιατί φοβόντουσαν πως θα τους τα χαλάσω, πως θα πάρω το γιο τους στ' Αργοστόλι, άκουα πολλά...κυρίως απ' αυτήν, αφού όμως έφυγαν από τη ζωή, άρχισα να αναπνέω μες στο σπίτι. Έκλαιγα, έσκασα, γέρασα νωρίτερα...».

Η διαφορετικότητα ορεινού-αστικού στοιχείου γίνεται εμφανής στην παρακάτω μαρτυρία. Η διευρυμένη οικογένεια αποτελούσε μια συνεργατική ομάδα που όριζε τη συμβίωση και την κατανομή των ρόλων στα μέλη της, αγωνιζόμενη να γίνει μια αυτάρκης οικονομική μονάδα³³⁸. Οι σχέσεις δε διαμορφώνονται κατά βούληση, ανεξάρτητα από το κοινωνικό πλαίσιο αλλά μέσα στα όρια που προσδιορίζονται από το υπάρχον οικονομικό και κοινωνικό σύστημα³³⁹. Ο τρόπος παραγωγής των αγαθών, που συνδεόταν με την επιβίωση, οδηγούσε σε αρμονικές σχέσεις, οι οποίες απέβλεπαν στην ικανοποίηση και των προσωπικών αναγκών και των αναγκών των άλλων αφού πρόκειται για δύο έννοιες συνυφασμένες. Οι διαφορετικές συνθήκες εργασίας στο χωριό και στο κέντρο του νησιού εξηγούν σε μεγάλο βαθμό τη διαφορά στάσης απέναντι στο θέμα αυτό. Οι απαιτήσεις της καθημερινότητας που ξεκινούσε από νωρίς, δεν αφήνει ελεύθερο

³³⁸ Βλ. Δουμάνη Μαριέλλα-Χρηστέα, *Η Ελληνίδα Μητέρα Άλλοτε και Σήμερα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1989, σελ. 54-63

³³⁹ Βλ. ό.π., σελ. 184-185

χρόνο για συναισθηματισμούς και συγκρούσεις με την πεθερά. Έτσι, οι γυναίκες παρουσιάζονται συνεπείς ανάλογα με τη δέσμευση τους ως σύζυγοι, ως μητέρες και ως νύφες. Η πεθερά αντιμετωπίζεται ως καλή βοηθός σε αντίθεση με τα αστικά στρώματα και την πυρηνική οικογένεια που δεν επιτρέπει την ανάμειξη άλλου στη διαπαιδαγώγηση³⁴⁰. Η μητρότητα καταξιώνει τη γυναίκα στα μάτια της οικογένειας αλλά και της κοινότητας, ιδιαίτερα η γέννηση αγοριού³⁴¹:

«Ζούσα με τα πεθερικά μου, και τον αδερφό του άντρα μου που ήταν παντρεμένος με παιδιά. Όλοι μαζί αγαπημένοι και ήταν καλά τα πράγματα, ήταν όλοι ίσοι... ποτέ να μην πει κανείς ότι έχει μια διαφωνία στο σπίτι με το σύντροφο του ή με την πεθερά του, για μας αυτές ήταν οι διαφωνίες του περάσματος, δεν ήτανε για να τις κρατάμε, δεν ξέραμε εκεία τα χρόνια το χωρισμό και να μας έλεγε κάτι ο άντρας μας τον υπακούαμε και η πεθερά μου μέχρι που επέθανε την υπακούαμε γιατί ήξερε πιο πολλά από μας. Η πεθερά μου μ'αγάπαγε γιατί είχα κάμει τα δυο αγόρια πρώτα και μετά τις τρεις κόρες. Και αργότερα έζησα με το γιο μου και την οικογένεια του, είμαστε αγαπημένοι, μονιασμένοι, δικά τους τα καλάθια, δικά τους και τα αυγά... και μεις περάσαμε στενοχώριες, δεν μπορούμε να πούμε ότι ήτανε όλα ρόδινα αλλά άμα φεύγαμε και πού θα πηγαίναμε; Και πού θα πας να ζήσεις ευκειό τον καιρό;».

Ο γάμος όπως ειπώθηκε σε αρκετά σημεία εξασφαλίζει το κύρος στη γυναίκα. Η καταξίωση όμως και ο σεβασμός στο πρόσωπό της πραγματοποιείται με την είσοδο της στη μητρότητα. Η γονιμότητα είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την αποδοχή της νύφης από την πεθερά. Στο παρακάτω απόσπασμα, οι σχέσεις νύφης-πεθεράς εντείνονται και οδηγούνται στη σύγκρουση, εφόσον υποβόσκει η πιθανότητα στειρότητας της πρώτης³⁴²:

«Έκανα στα 2,5 χρόνια να κάνω παιδί και μάλιστα δεν μπορώ να πω για τον άντρα μου πως μου 'πε αν δεν κάνω παιδιά... που λένε πολλοί στις γυναίκες τους, ένας αδερφός του όταν φτιάχναμε την αυλή του 'πε: «κάθεσαι και χαλάς λεφτά σε σπίτια και αυλές αφού παιδιά σκυλιά δεν έχεις για να τα κληρονομήσουνε, γιατί τα κάνεις για να στα κατουράνε οι γάτες και οι σκύλοι;». Αυτή η κουβέντα δεν

³⁴⁰ Βλ. ό.π., σελ. 159

³⁴¹ Βλ. Κατάκη Χάρης Δ., *Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984, σελ. 128 και 158, για επιθυμία γέννησης αγοριού που αυξάνει το κύρος της οικογένειας. Βλέπε, επίσης, Θανάτσης Γιώργος, *Αρραβόνες και Γάμοι ...*, ό.π., για γέννηση κοριτσιού που επιφέρει λύπη στην οικογένεια, καθώς αποτελεί οικονομικό βάρος. Ακόμη, βλέπε, Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 221-222, όπου η γέννηση αγοριού συνεπάγεται τη συνέχιση του ονόματος. Βλέπε, ακόμη, Ιωσηφίδου Μαρίνα, «Αδερφές στο Χριστό. Η συγγένεια σε δύο Ελληνικά Ορθόδοξα μοναστήρια», στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 284, όπου η γέννηση αρσενικού παιδιού, συμβάλλει στην αναγνώριση της συζύγου ως μέλους του σπιτιού. Επιπροσθέτως, βλέπε, Οικονομίδης Δημήτριος, «Η κοινωνική θέση της Ελληνίδας», *ΕΛΑ 22* (1969-72), σελ. 80, όπου η γέννηση των κοριτσιών στην Κεφαλονιά, συνοδεύεται από παροιμίες, όπως: *«Τση καλομάνας το παιδί, το πρώτο τέκνο θηλυκό και να 'ναι πεθαμένο»*. Στο ίδιο, βλέπε, σελ. 76-77, όπου παρότι ο προορισμός της κοπέλας στη Μάνη είναι ο γάμος και η γέννηση αρσενικών παιδιών, ωστόσο, η γέννηση θηλυκού, δεν αποτελεί αιτία λύπης: *«στον καλόμοιρου την πόρτα, θηλυκό γεννιέται πρώτα»*, αλλά φορέας αρσενικών: *«καλώς ήρθε η νέα, να ζήση, να σούρη κι άλλους σερνικούς»*.

³⁴² Βλ. Θανάτσης Γιώργος, *Αρραβόνες και Γάμοι ...*, ό.π., σελ. 91 για στειρότητα γυναίκας που απειλεί τη συνέχιση της οικογένειας. Βλέπε, ακόμη, Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 196 για επιθετικούς χαρακτηρισμούς στη στείρα γυναίκα. Επίσης, βλέπε, Αντιμάν Μαρί-Ελίζαμπετ, *Βία και Πονηριά ...*, ό.π., σελ. 182, όπου αγνοείται η αντρική στειρότητα

έφυγε μέσαθε μου ποτέ...μια φορά...ήμουνα...στο τραπέζι κι έκλαιγα...και μου λέει: «γιατί κλαις; Άστον κι άμα δεν κάνουμε δικά μας παιδιά θα πάρουμε από το Ορφανοτροφείο και σε κείνον δε θα μείνει τίποτα»...πού να πα να τα πω όσα έχω περάσει και από πεθερά και από κουνιάδα, πριν να κάμω παιδιά...ήμουνα μέσα κι έραβα τη φούστα και 'κείνη καθότανε έξω μόνη της και κουβέντιαζε: «πού είναι οι άνθρωποι που θα του κάμεις, αντί να του ανοίξεις το σπίτι, του το 'κλεισες» και «αντί να πάρει την ...πήγε και πήρε εσένανε»...«Ρε μάνα» τσι λέω «με ποιόνε τα 'χεις;», «με το γιο μου» μου λέει «που αντί να κάμει ανθρώπους δεν κάνει τίποτα»...της λέω: «ας ήτανε άξιος πριν να με πάρει μια πρόβα για να δει άμα κάνω παιδιά, να 'ρτω γκαστρομένη να με σέβεσαι κάπως διαφορετικά». Το βούλωσε και δε μου ζανάπε τίποτα...πρέπει να παντρεύεται να κάνει οικογένεια. Εκείά τα χρόνια όταν μία δεν παντρευότανε, δεν την αγαπούσανε στο χωριό, δεν τη σεβότανε, πώς μου 'λεγε η πεθερά μου πως αντί να του ανοίξω το σπίτι του το 'κλεισα; Όταν άρχισα όμως κι έκανα παιδιά, δεν τα 'θελε τα παιδιά μου».

Το κύρος από τη μητρότητα απορρέει και από την ακόλουθη μαρτυρία, ενώ παρουσιάζεται αφύσικη οποιαδήποτε άλλη κατάληξη. Η στειρότητα παρουσιάζεται με όρους κατανόησης:

«Η γυναίκα πρέπει να κάνει και παιδιά, αλίμονο, τέτοιο είναι το σύστημα. Προς θεού! Πολλές γυναίκες στο χωριό τότε δεν μπορούσαν να κάνουνε παιδιά, δεν υπήρχαν τότε και οι προσπάθειες που γίνονται σήμερα. Τσι λυπόντουσαν γιατί δεν είναι ωραία πράματα. Καθεμία έχει τον πόνο το δικόνε της, δεν μπορείς να της πεις: «γιατί δεν έκανες παιδί;» Έχεις ένα μωρό και σε προσέχει ο άντρας σου...».

Παρουσιάζεται ο ρόλος της μάνας που εξισορροπεί καταστάσεις και του πατέρα ως φορέα δύναμης στην οικογένεια στη βάση της συνεργασίας και του καταμερισμού καθηκόντων:

«Να 'χει μάτι, πόδι και αυτί για τα παιδιά της, να τα προστατεύει και να 'ναι πάντα με άγχος και με αγωνία, δεν μπορεί να κάμει διαφορετικά άμα είναι καλή μάνα. Είχα μια θεια, θεός σχορέστηνε, μας έλεγε: «όταν παντρευτείτε κι έρχεται ο άντρας σας νευριασμένος στο σπίτι, να βάζετε νερό στο στόμα σας»...επειδή άκουγα ότι άλλα παιδιά φεύγουν, έμπαινα πάντα στη μέση και φαινόμουνα η κακιά μάνα εγώ μπροστά στον πατέρα τους γιατί προλάβαινα κάποιες καταστάσεις ...όταν προσφέρει η μάνα, πρέπει να προσφέρει και ο πατέρας. Όχι επειδή είναι άντρας...πρέπει το παιδί σου να το αγαπάς σαν μάνα ... και ο πατέρας να έχει δώσει τουλάχιστον την εντύπωση του δυνατού μέσα στην οικογένεια. Πιο πολύ για τις έξω δουλειές εκείνος αλλά η μάνα έχει όλο το μανίκι μέσα στο σπίτι...».

Η συχνή επαφή τότε που αντιτίθεται στη σημερινή απομόνωση, η έλλειψη συνεργασίας που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη εποχή, σκιαγραφεί τις αντιθέσεις των καιρών:

«...τότε δεν ήτανε και τόσα επαγγέλματα, ήπρεπε να 'μαστε όλοι ο τραπέζι, ο γείτονας όταν είχε πρόβλημα εξήταγε τη βοήθεια απ' τους άλλους και τρέχανε... κάποιος είχε πρόβλημα που ήτανε άρρωστος και ήθελε βεντούζες κι έτρεχε η γιαγιά μου τότε... πήγαινε να ζυπνήσεις κανέναν τώρα μες στη νύχτα...χάλασε ο κόσμος...πιο πολλή επαφή τότε...ήταν οι επισκέψεις, οι γιορτές...σήμερα υπάρχει...περηφάνεια, φαντασία...τώρα αραιώσαμε γιατί εβγήκε εκείνη η τηλεόραση και κλείνεσαι στον εαυτό σου...συνεργάζοντουσαν μεταξύ τους παλιά οι άνθρωποι, πέρναγε ο ένας με τον άλλον ωραία. Ο νονός μου είχε βάρκα, έπαιρνε τον πατέρα μου με τη βάρκα και πηγαίνανε απέναντι και πουλάγανε το μέλι, το λάδι, εφέρνανε από 'κει κάτι που δεν είχαμε εμείς...τώρα ο καθένας κοιτάει το νοικοκυριό του...».

2.β) Η ΧΗΡΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΙΜΗΣ, ΝΤΡΟΠΗΣ, ΑΓΝΟΤΗΤΑΣ

η αληθινή χήρα είναι μια μικρή βιολέτα του Μαρτίου μέσα στην εκκλησία, που αναδίδει ασύγκριτη γλυκύτητα με το άρωμα της αφοσίωσής της και κρατά σχεδόν πάντοτε τον εαυτό της κρυμμένο κάτω από τα πλατιά φύλλα της μετριοφροσύνης της, ενώ τα σκούρα ενδύματα μαρτυρούν το πένθος της»³⁴³.

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι εκφράζονται οι συμπεριφορές στο πλαίσιο της ηθικής, ως σύνολο κανόνων που καταγράφει και αντανακλά γενικές ή καθολικές πρακτικές που επικυρώνονται και υποδεικνύονται από την κοινωνία. Συγκεκριμένα, θέματα όπως η εξέλιξη της χήρας από την παράδοση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, η διαχρονική ενασχόληση της κοινότητας με τη χήρα που άλλοτε απέδιδε τιμές και άλλοτε ντροπές³⁴⁴, η αγνότητα και η ηθική της χήρας ως συνέπεια της μητρότητας, καθώς και το «στίγμα» που φέρει η ιδιότητα της, θα μας απασχολήσουν στο κεφάλαιο αυτό. Επίσης, η στάση της εκκλησίας στη χηρεία όπως και παραινετικά κείμενα³⁴⁵.

³⁴³ Βλ. Χάφτον Όλουεν, *Ιστορία των Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 52

³⁴⁴ Βλ. Campbell K. John, *Honour, Family ...*, ό.π., σελ. 169, ο οποίος εκπονώντας έρευνα για τους Σαρακατσάνους στο Ζαγόρι, στο πλαίσιο των αξιών της «τιμής» και της «ντροπής», υποστηρίζει ότι η σεξουαλική υπόσταση είναι συνδεδεμένη με την τιμή της γυναίκας, η απομάκρυνση της οποίας από τις κοινωνικές αξίες, συνεπάγεται απώλεια κύρους και σεβασμού. Βλέπε, ακόμη, Παπαταξιάρχης Ε., *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 44-45, ο οποίος στηριζόμενος στη μελέτη του Campbell δίνει έναν πλήρη ορισμό: «'τιμή' είναι η αξία ενός προσώπου τόσο ενώπιον της συνείδησής του, όσο και ενώπιον της κοινωνίας του. Υπ' αυτήν την έννοια, η 'τιμή' συνδέει το ηθικό πρόσωπο με την κοινωνία και κυρώνει την κοινωνική θέση». Ο ίδιος αναφέρει ότι η τιμή και η ντροπή, αποτελούν το «διακριτικό γνώρισμα της Μεσογείου». Βλέπε, επίσης, Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 78, όπου αναφέρει ότι στα έργα του ο Παπαδιαμάντης, ταυτίζει τη γυναικεία αξία με την αγνότητα, η απώλεια της οποίας συνεπάγεται απώλεια όλων των αρετών που τη χαρακτηρίζουν, όπως τιμή, ντροπή, σεμνότητα.

³⁴⁵ Όπως θα ειπωθεί και παρακάτω, στάση της εκκλησίας δεν υπήρξε διαφωτιστική μέσα από την επιτόπια έρευνα. Για περισσότερα, βλέπε, Χάφτον Όλουεν, *Ιστορία των Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 51, όπου αναφέρει: «συνίσταται να ζει μια ήσυχη, μοναστική ζωή...η ζωή της θα πρέπει να είναι ένας διαρκής αγώνας ενάντια στην εσωτερική της ροπή προς επιπολαιότητα...». Βλέπε, επίσης, στο ίδιο, σελ. 52, όπου αναφέρει: «δε θα πρέπει να ζαναπαντρευτεί και θα πρέπει να ζήσει σε αγνή χηρεία...οι αρετές που πρέπει να έχει είναι η απόλυτη μετριοφροσύνη, η απάρνηση των τιμών...και όλων...των ματαιοτήτων...να εισάγει τα κορίτσια στην ευσεβή ζωή και να κάνει τον εαυτό της ένα τέλειο υπόδειγμα όλων των αρετών για τις νεαρές γυναίκες...». Στο ίδιο, βλέπε, σελ. 263, όπου αναφέρει: «να διάγει βίο αγνό και αφιερωμένο στη μνήμη του αποθανόντος

Ειπώθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι οι συμπεριφορές διαμορφώνονται από το κοινωνικό πλέγμα. Αυτό φαίνεται καθαρά μέσα από την οπτική με την οποία αντιμετωπίζουν τα υποκείμενα την καθημερινότητα τους και δομούν την ταυτότητα τους. Οι μεγαλύτερης ηλικίας χήρες και μάλιστα του αγροτικού χώρου εξακολουθούν να υπακούουν μέχρι σήμερα σ' ένα πλέγμα άγραφων κανόνων που ορίζει τη συμπεριφορά τους σε κάθε περίπτωση. Το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής που έδρασαν τα υποκείμενα διαμορφώνεται από κανόνες συμπεριφοράς όσον αφορά την πορεία της γυναίκας από την παιδική ηλικία μέχρι το γάμο και τη χηρεία. Οι δομές που συγκροτούν το πλαίσιο αυτό αποκαλύπτουν τη θέση της γυναίκας στην ανατροφή, τις δυνατότητες μόρφωσης, την εκλογή συζύγου και αργότερα τη δόμηση οικογένειας. Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν θεσμικοί τρόποι συμπεριφοράς και κατανομή ρόλων³⁴⁶. Οι βασικές έννοιες που έχουν αναλυθεί και σε προηγούμενο κεφάλαιο και οι οποίες αφορούν στη διάκριση ιδιωτικού/δημόσιου, τιμής-ντροπής, στο οικιακό ιδεώδες, στη «φυσική κατωτερότητα της γυναίκας, η οποία αντιδιαστέλλεται στο πολιτισμικό περιεχόμενο της θέσης του άντρα, καθώς και η πατριαρχία, προσδιορίζουν τη θέση της γυναίκας και τροφοδοτούν τη συμπεριφορά της. Ο γάμος από προξενίο, οι περιορισμένες δυνατότητες μόρφωσης και εξέλιξης της γυναίκας, η ενασχόληση με παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα όπως η μοδιστρική, η προστασία της τιμής της κοπέλας, απαιτούν βασικές δομές του κοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο έπρεπε να υπακούει η κοπέλα. Επιπλέον, η σεμνότητα, η αγνότητα, οι περιορισμένες κοινωνικές επαφές που καταλήγουν στο γάμο, συμπληρώνουν την εικόνα της εποχής. Η γυναίκα διαπαιδαγωγείται με βάση τις συγκεκριμένες αξίες. Επομένως μία σειρά κοινωνικών χαρακτηριστικών με αρνητική φόρτιση³⁴⁷, καταλήγουν σε υποταγή στην αντρική θέληση, σε συμμόρφωση με κοινωνικές επιταγές και στη συγκρότηση ταυτότητας στις έννοιες της ντροπής και της τιμής. Θα παρατεθούν αποσπάσματα από τη νεότητα μέχρι τη χηρεία με στόχο να ξεδιπλωθεί το φάσμα ζωής της χήρας ως τη θέση που έχουν σήμερα. Η εξέλιξη και η διαδρομή θα είναι ενδεικτικές της σημερινής θέσης-συμπεριφοράς καθώς θα αποκαλύψει την εσωτερικευση εκ μέρους των γυναικών των κυρίαρχων αντιλήψεων για τη θέση των φύλων, τη νομιμοποίηση ή απόρριψη.

*συζύγου». Στο ίδιο, βλέπε, σελ. 510, όπου αναφέρει: «αν ένας άνδρας απολέσει την τιμή του... δεν είναι αδύνατο... να την ξανακερδίσει σε μια άλλη, ένα ολίσθημα στην τιμή της γυναίκας είναι ανεπανόρθωτο». Βλ. επίσης, Venter W., ...1990, σελ. 21, όπου καθορίζεται η συμπεριφορά της χήρας από τον Πατέρα Πολύκαρπο, μέσω της διαδαχής του σ' αυτήν για υπακοή στον άρχοντα-αφέντη, της σύνεσης και της πίστης, της ακατάπαυστης προσευχής, της απομάκρυνσης από κάθε συκοφαντία, διαβολική επιρροή και απληστία, τονίζοντας ότι η προσφορά της δοκιμάζεται και θα ανταμειφθεί από το θεό. Βλ. επίσης, Κακριδής Ι.Θ., *Ερμηνευτικά Σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Αθήνα 1991, σελ. 112-113, όπου ο Θουκυδίδης, συμπεριλαμβανοντας στο λόγο του τις χήρες, τις κατευθύνει σε μια ενάρετη ζωή, συμβουλεύοντάς τις να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων, στην αφάνεια και στον εγκλεισμό, γνώμη απόλυτα συνυφασμένη με τη θέση της γυναίκας μέσα στον πολιτισμό της Αθήνας του Πελοποννησιακού πολέμου. Βλ. επιπροσθέτως, Γκιζέλα Μπλοκ, «Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου: Όψεις μιας διεθνούς συζήτησης», στο *Σιωπηρές Ιστορίες*, ό.π., σελ. 416-417, η οποία διερευνώντας την ιστορία του γυναικείου φύλου, αναφέρει την ύπαρξη ιδρυμάτων μοναστικού τύπου στη Φλωρεντία, στα οποία κατέφευγαν μόνο όμορφες «μη κανονικές» γυναίκες, όπως χήρες, άπορες, ορφανές κ.ά. με στόχο την αποκατάσταση της τιμής τους πρωτίστως και την εξεύρεση πόρων για την επιβίωσή τους.*

³⁴⁶ Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά ...*, ό.π., σελ. 23

³⁴⁷ Βλ. Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική Θέση ...*, ό.π., σελ. 61

Το ηθικό πλαίσιο αναφοράς στο οποίο εισάγεται από την παιδική ηλικία, στοιχειοθετεί και διαγράφει τη μετέπειτα πορεία της, με σκοπό την προστασία της από τα κακόβουλα σχόλια, καθώς η κοινωνική κριτική που αγγίζει όλες τις ομάδες γυναικών ήταν αμείλικτη. Η χήρα όμως βρίσκεται στην κορυφή του σχολιασμού, γεγονός που ερμηνεύεται από την απουσία του άντρα που της εξασφάλιζε κύρος:

«Η νοοτροπία ήταν τέτοια, η ηθική πάνω απ' όλα. Να μην ακουστεί η κοπέλα και το κορίτσι το ανύπαντρο αλλά και με τη χήρα ήταν χειρότερα. Εγώ δεν το κατηγορώ και αν είχε και δεσμό καλά θα έκανε, είναι φυσιολογικό αλλά η νοοτροπία ήταν άσχημη. Ο κόσμος ήταν κέρβερους τότε με τη χήρα και στα κορίτσια όταν ξεφεύγανε λίγο. Φυσιολογικό να ερωτευτεί ένα κορίτσι αλλά τότε ήταν ου, ου, ου. Εκεί στη γειτονιά και στο χωριό που είμαστε ήτανε 2 πρώτες ξαδέρφες, η μία ήταν τύπος και υπογραμμός, η άλλη ήταν το αντίθετο και η μάνα μου η μόνη της συμβουλή ήταν αυτή: «η Πατσή και η Αιλή, όποιον δρόμο θέλετε τραβήζετε». Μας έδινε αυτό το παράδειγμα. Νοοτροπίες που τώρα δεν υπάρχουνε. Όταν μαζευτούνε όλο για τη χήρα λένε. Αν ήτανε μια παντρεμένη κι έκανε τόσα, δε θα λέγανε τίποτα, αν είναι μία χήρα και δεν κάνει τίποτα, γι αυτή θα πούνε γιατί δεν έχει τον άντρα της και είναι βοράς στα θηρία. Βέβαια η ζωή του κάθε ανθρώπου θα δώσει το δικαίωμα στον άλλον να πει. Με μένα είπανε αλλά δε βλέπουνε τίποτα και γι αυτό με σέβονται τώρα. Δεν μπορεί κανένας να 'ρθει να μου μιλήσει με τέτοιο σκοπό. Η ζωή μου έληξε τώρα. Εγώ ζω για τον εαυτό μου και για τα παιδιά μου».

Η ηθική φύλακας της τιμής οριοθετεί τη συμπεριφορά αλλά δεν παίρνει την ανάλογη ανταμοιβή:

«Αλλά ήταν αυτό που είχα μάθει τότε, αυτή την ηθική που είχα από τον πατέρα μου που να πάρει η ευχή, να μη μ' αγγίζει κανείς, δεν τα 'θελα αυτά, ήμουν «μη μου άπτου»...και κρίνω πώς είναι η κοινωνία. Εδώ πέρα πολύ κακός κόσμος. Έτυχε μία χωριανιά και έρχεται να μας συλληπηθεί και λέει: «εγώ το είπα τώρα, όποιος θα μπαίνει μέσα στο σπίτι σου, θα 'ναι γκόμενος», ήθελα να της πω: «δε με κρατούσε ούτε ο άντρας μου ούτε κανένας». Έχω ακούσει πολλά...και να μορφώνεται και να δουλεύει και οικονομία να κάνει και τα κοσμικά και όλα μαζί και ταξίδια να κάνει αλλά πρώτα απ' όλα ηθική. Για μένα δεν είχανε να πούνε τίποτα».

Η απαγόρευση που οδηγεί στην εσωτερικευμένη ηθική διατηρείται και στις πρώτες μέρες του γάμου, αναβάλλοντας την ολοκλήρωση των σχέσεων:

«...ερωτευτήκαμε πολύ δυνατά και παντρευτήκαμε, δηλαδή ενωθήκαμε όχι σαν τις σημερινές, είχαμε μεγάλη σοβαρότητα τότε, το χέρι μου 'πιανε κι έλεγα πως θα μείνω έγκυος... Όταν παντρευτήκα 2 μέρες τον είχα σουζο, ντρεπόμουνα να κοιμηθώ μαζί του. Παντρευτήκαμε, πήγαμε πάνω στο ξενοδοχείο κι έπλενα τα χέρια μου μία ώρα και μου 'λεγε: «δε θα κοιμηθούμε;», «άσε να τελειώσω το σαπούνι» του 'λεγα. Δύο μέρες έπλενα τα χέρια μου για να μην κοιμηθώ μαζί του, οπότε μου 'φερε ένα κρασί τόσο και το 'πια και από 'κει κι ύστερα ούτε ήξερα τι γινότανε. Ήμασταν πολύ ερωτευμένοι μέχρι που πέθανε».

Στο παρακάτω απόσπασμα δίνεται όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής μέχρι σήμερα. Η γυναίκα ανέκαθεν βρίσκεται στο επίκεντρο του σχολιασμού και ειδικά η χήρα. Η ακεραιότητα της τιμής της γυναίκας εξασφαλίζεται από την παρουσία του άντρα στο πλευρό της. Σύμφωνα με

την Πομάτα³⁴⁸, «η ανύπαντρη έχει τον πατέρα και τα αδέρφια της, η παντρεμένη το σύζυγο...η πιο αμφιλεγόμενη μορφή είναι η χήρα, που δεν ανήκει ούτε στους άντρες της οικογένειας από την οποία προέρχεται ούτε σ' εκείνους της οικογένειας εξ' αγχιστείας». Η κοινωνία κατευθύνει τη συμπεριφορά της προς την ευπρέπεια και τη σεμνότητα, με αποτέλεσμα οι εξωτερικές συναναστροφές και σχέσεις να συνεπάγονται απειλή για την κοινωνική της θέση. Ο άντρας χήρος δε διατρέχει τέτοιο κίνδυνο. Το ίδιο το φύλο του τον απαλλάσσει από σχόλια, παρέχοντάς του αυτονομία και σεβασμό. Η προσαρμογή στους κανόνες από τους οποίους διέπεται το κοινωνικό σύνολο, μοιάζει μόνη λύση επιβίωσης. Η παράμετρος που εκφράζεται στο παρακάτω απόσπασμα και που αφορά στην αυστηρή κριτική της παντρεμένης γυναίκας με παιδιά, υιοθετήθηκε σχεδόν απ' όλες τις αφηγήσεις, δικαιολογώντας ενδεχομένως τις επιλογές της χήρας από την άποψη της μοναξιάς:

«Η κοινωνία μέχρι σήμερα κατέκρινε τη γυναίκα που 'τανε παντρεμένη και μέχρι σήμερα η γυναίκα που χάνει τον άντρα της, αλίμονο της αν θα βγει και θα μιλήσει στον α, στον β, θα κολλήσουνε σκουλαρήκια. Βεβαίως είναι άδικο, ενώ ο άντρας αν χάσει τη γυναίκα του, μπορεί να βγει έξω και να πάει και στο καφενείο με το φίλο του, ενώ η γυναίκα είναι μία ζωή έτσι. Δεν πρέπει όμως. Στενοχωριέσαι και δε θέλεις να τα ακούς γιατί, κακά τα ψέματα, θα πέσουν στ' αυτιά σου και είσαι υποχρεωμένη και προσαρμόζεσαι γιατί ξέρεις ότι θα πούνε: «γιατί εκατέβηκε αυτή εδώ, τι θέλει;»...και για να 'μαι ειλικρινής, κρίνω πολύ αυστηρά τη γυναίκα που 'χει τον άντρα της. Τώρα τη γυναίκα που δεν έχει άντρα ή χώρισε ή τον έχασε, εγώ πιστεύω ότι αυτή τη γυναίκα δεν πρέπει να τη συζητάνε γιατί έχει δικαίωμα να ζήσει και 'κεινη που 'ναι νέα...49 χρονών ήμουν και δεν ήθελα άλλον άντρα, άλλη όμως θέλει, δεν πρέπει να την κουβεντιάσεις».

Η προσωπική ζωή δε βρίσκεται στο επίκεντρο της κριτικής αλλά η συμπεριφορά ως προς τα παιδιά και αφορά κάθε γυναίκα ανεξάρτητα από την ομάδα στην οποία ανήκει. Η χήρα έχει επιφορτιστεί με το καθήκον της ανατροφής των παιδιών και μάλιστα με το καθήκον της καλής ανατροφής που ισοδυναμεί με είδος κοινωνικής καταξίωσης. Η διαφορά χήρου-χήρας που προκύπτει στη βάση της ανισότητας του κοινωνικού σχολιασμού, εδώ καταγγέλλεται:

«Δε θα κατηγορούσα ποτέ κάποια επειδή παντρεύτηκε αλλά επειδή άφησε τα παιδιά της, αλλά αν είναι νέα κοπέλα, γιατί όχι; Μια γνωστή μου κοντεύει 80 και συζεί μ' 73χρονο, εγώ δεν κατηγορώ εκείνη, εκείνον κατηγορώ. Εκείνη ήταν 25 χρόνια χήρα, γιατί να μην έβρισκε κάποιον; Τα παιδιά της παντρεμένα, μεγάλα, όχι, δεν το κατηγορώ αυτό. Εκείνον τον κατηγορήσα γιατί ήξερα και τη γυναίκα του και λέω ρε παιδί μου τι είναι οι άντρες...στα παιδιά...να τους έλεγα ότι ήθελα να ξαναπαντρευτώ, δε νομίζω πως θα το έβλεπαν με καλό μάτι. Με πειράζουν τώρα καμμιά φορά, μου λένε: «δεν είναι κανένας γέρος στο ΚΑΠ;»

Η προσαρμογή της συμπεριφοράς στις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες ορίζεται από την παρακάτω φράση. Η κοινωνία παρουσιάζεται θετική ως προς τις επιλογές της χήρας. Η αποστασιοποίηση είναι φανερή και δεν ασκείται εύκολα κριτική αναγνωρίζοντας πιθανώς την ευάλωτη θέση στην οποία έχει περιέλθει με τη χηρεία της. Το ζήτημα των παιδιών και στην ακόλουθη μαρτυρία, αρκεί για να την καταξιώσει ή να την υποβαθμίσει στη συνείδηση του

³⁴⁸ Βλ. Πομάτα Τζάνα, «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων» στο *Σιωπηρές Ιστορίες*, ό.π., σελ. 200

κοινωνικού συνόλου:

«Πρέπει να ξέρεις ένα πράμα, και η πόρνη την πρώτη φορά ντρέπεται αλλά μετά εξελίσσεται σε μεγάλο επαγγελματία. Ο άνθρωπος κάνει αυτό που του αρέσει, το ίδιο κάνει και η ανθρωπότητα. Δεν έχω εγώ δικαίωμα να κρίνω τη χήρα γιατί έχει φίλο ή γιατί κάνει τη ζωή της, εκεί που θα την κρίνω είναι στο ζήτημα των παιδιών και είμαι πολύ αυστηρή...».

Οι αντιλήψεις της κοινωνίας και συγκεκριμένα η θέση και οι υποχρεώσεις που αποδίδει στη χήρα, όσον αφορά την ηθική υποχρέωση απέναντι στα παιδιά, ενστερνίζονται απόλυτα από την ίδια. Μέσω της αποδοχής και εφαρμογής του επιβεβλημένου κοινωνικού μοντέλου δράσης, συμβάλλει στη διαίωνιση της υποταγής της θέσης της, στερώντας τον εαυτό της από ανέσεις και απολαύσεις:

«Κακό ήτανε που τη συζητούσανε, που τη σχολιάζανε...που ακούω πάρα πολλά στην τηλεόραση...τον αγάπαγα πάρα πολύ τον άντρα μου αλλά δε θα παράταγα τα παιδιά μου όσο και να τον αγάπαγα. Όταν πέθανε, επήγα και δεύτερη φορά στην Αμερική και μου 'χε ο αδερφός μου το δωμάτιο έτοιμο, μου 'χε πάρει η νύφη μου καινούριο κρεβάτι, «κάτσε, πού θα πας στην Κεφαλονιά;» μου λέγανε, «τι να κάτσω να κάμω τώρα;», έλεγα, εγώ είμαι μεγάλη γυναίκα, θέλω τα παιδιά μου, τα 'γγόνια μου, λέω την Αμερική πήγα, την είδα, για τσου λεύτερους είναι, όχι για μένα».

Ο σχολιασμός στη βάση του κουτσομπολιού που ξεκινά από συγκεκριμένες αντιλήψεις για τη δομή, τη λειτουργία και τη σύσταση της κοινωνίας και που αποσκοπεί στην υπονόμηση ή ενίσχυση ερμηνειών της «αιώνιας αλήθειας» εις βάρος των υπόλοιπων εκδοχών³⁴⁹, μοιάζει να εφαρμόζεται στην περίπτωση της χήρας. Συνοδεύεται από την περιέργεια που καταλήγει στη συμπόνοια. Οι συμπεριφορές αυτές εξυπακούεται ότι θεωρούνται αντιπροσωπευτικές του συνόλου και η όποια απόκλιση από τον κανόνα, ερμηνεύεται ως αντίδραση στο ισχύον σύστημα, ως αποτέλεσμα της βιωμένης εμπειρίας:

«Πάντα συζητιόταν, πάντα, πολύ κουτσομπολιό εκείνα τα χρόνια για τη χήρα. Έχασα 2 χωριανούς από κουτσομπολιό αλλά έννοια σου όλα εδώ πληρώνονται...από περιέργεια, ίσως και από πόνο, για να μάθει, είναι φυσιολογικό αυτό. Δεν είναι δυνατόν, φυσικά, όπως σκέφτομαι εγώ να σκέφτεται ο καθένας, με τη μόνη διαφορά ότι είναι φυσιολογικό να μου πει κανείς: «αχ, την καημένη τι έπαθε» κι εγώ το 'χω πει αυτό πολλές φορές για κάποιον άλλον, όμως ποτέ δε διανοήθηκα να κατηγορήσω, ούτε το επέτρεπα δηλαδή να ακούσω και για άλλες κάτι τέτοιο...τίποτε άλλο δε λέω παρά «θεέ μου, σ' ευχαριστώ που ανταμείβεις τον καθένα σύμφωνα με την κακία και την καλοσύνη του».

Επομένως η χήρα ως ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, βρίσκεται στο επίκεντρο της υστερόβουλης ή καλοπροαίρετης κριτικής. Ως προέκταση της προηγούμενης μαρτυρίας, η ασχολία υπό τη μορφή συμπόνοιας, μεταφέρεται στο μαύρο ένδυμα και προτείνεται η απαλλαγή απ' αυτό:

«Ο άντρας μου πέθανε το 1998. Ήτανε μία χρονιά που ειδικά τα τελευταία χρόνια δεν ενδιαφέρεται ο άλλος για τον άλλον, ούτε ο γείτονας για σένα. Ότι σε προσέχουνε, σε προσέχουνε ας πούμε γιατί εγώ αντιμετώπισα να βρεθεί κάποιος στον πρώτο χρόνο να μου πει: «γιατί φοράς ακόμα τα μαύρα;», λέω: «έτσι νιώθω καλά». Και βρέθηκε και άλλη και μου το είπε αυτό το πράγμα, δηλαδή ασχολούνται. Και

³⁴⁹ Βλ. Herzfeld Michael, « Η ρητορική των αριθμών. Συντεχνία και κοινωνική υπόσταση στην ορεινή Κρήτη», στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 350-351

μου το είπανε με ευγενικό τρόπο, όχι με ειρωνικό τρόπο και αφού ένιωθα καλά, δε μ' ένοιαζε τι έλεγε ο καθένας και τι σκεφτότανε, οπότε κόπηκαν οι ερωτήσεις».

Η αποδοχή του σχολιασμού της χήρας που εκφράζεται και από την παρακάτω μαρτυρία, ερμηνεύεται από την κλειστή κοινωνία που παρουσιάζεται πολλές φορές ως φύλακας ηθών:
«...τις συζητούσε γιατί ήτανε κλειστές οι κοινωνίες. Ήπρεπε να φοράς μαντήλι, να φοράς μαύρα σ' όλη σου τη ζωή. Αν έχει γκόμενο και πού εβρήκε τα λεφτά και τι έκαμε και γιατί έβγαλε τα μαύρα. Δε μ' αρέσει αυτό και καμιά φορά εδώ στο ΚΑΠΠ που έρχομαι, τους λέω: «μη με νευριάζετε».

Οι κοινωνικοί κανόνες ορίζουν το ηθικό πλαίσιο αναφοράς στο οποίο πρέπει να εντάσσεται η χήρα για να χρήζει αποδοχής από τον περίγυρο, όπως ειπώθηκε στα πλαίσια της ηθικής και της αγνότητας. Η ίδια η κατάσταση της όπως έχει καλλιεργηθεί στην κοινωνία, ταυτίζεται με άσεμνες πράξεις και έκλυτο βίο, έτσι που η «ωφέλεια» που τελικά δεν αποκομίζεται από τη χήρα να υπογραμμίζεται ιδιαίτερα:

«Πρέπει να είναι ηθική πρώτα απ' όλα, να μη δώσει το δικαίωμα στον καθένανε, ιδίως στο περιβάλλον που ζούμε να πει ο καθένας τον κοντό και το μακρύ του. Εγώ δεν το 'χω δώσει το δικαίωμα μέχρι ώρας, τώρα αν μουρλαθώ...Αμα βλέπανε κάποιον να 'ρχότανε στο σπίτι μου, θα λέγανε: «α, δεν πρόλαβε να φύγει ο άντρας της κι έχει κουβαλήσει γκόμενους στο σπίτι», όποιος και να 'τανε. Έτσι είναι ο κόσμος, αυτήν την κακία έχουνε...μα δεν τους είχα τους φίλους όταν ήμουνα κοπέλα, μ' άρεσε να συζητάω, είχαμε φιλία, αγάπη, σεβασμό εκείνα τα χρόνια, τώρα όμως δεν υπάρχει. Κι έτσι δε με νοιάζει ό,τι και να πούνε. Είμαι 78 χρονών, δεν είμαι μπέμπα, είναι ανάλογα στον οργανισμό του ανθρώπου και στο χαρακτήρα του...ο καθένας δεν έχει τίποτ' άλλο να κάνει αλλά μπορεί και ορισμένες να δίνουνε το δικαίωμα στον κόσμο να τις συζητάει. Είχε πει μια φορά ένας γείτονας στο χωριό που 'χαμε βγει πολλές γυναίκες έξω καλοκαίρι: «αρχινίσανε οι χήρες και μαζεύονται», λέω: «καλά κάνουνε», «αλλά εγώ» λέει «δεν έχω ωφέλεια», «τι ωφέλεια θέλεις να 'χεις από τις χήρες;». Τη χήρα έτσι κι αλλιώς την κουβεντιάζουνε. Εμένα μπορεί να μη με κουβεντιάσουνε γιατί δεν είχα γκόμενους αλλά θα πούνε κάτι άλλο. Πως λέω λόγια άπρεπα μπορεί να λένε. Τους λέω να πάνε να γαμηθούνε...«εγώ» λέω σ' αυτούς που με σχολιάζουνε: «τον άντρα μου τον έχω καλύτερα απ' το κόνισμα που κάνεις εσύ το σταυρό σου. Τον άντρα μου δεν τον έφερε κανείς πίσω από το ταξίδι ότι έχω γκόμενους, εσάς όμως τους φέρανε»...είμαι η καλύτερη του κόσμου αλλά είμαι και η χειρότερη του κόσμου, μη με πειράξεις ποτέ να δεις άμα σε πειράζω κι άμα πω κακό για σένα».

Η εξέλιξη των καιρών, όμως, εισήγαγε νέα δεδομένα, χαλαρώνοντας τον έλεγχο στον οποίο υπόκειντο η χήρα και οι επιλογές της:

«Παλιότερα τις κριτικάριζε σκληρά η κοινωνία, οι φίλοι, η οικογένεια τη βάζανε στο περιθώριο αλλά αργότερα όμως προσαρμοστήκανε με τα δεδομένα γιατί βγήκανε τα πολλά διαζύγια, ο ένας έπαιρνε τον άντρα του αλλουνού, είτε ζούσανε συμβατικά και το συνήθισε ο κόσμος».

Η ενασχόληση με τις χήρες προκύπτει ως τρόπος δημιουργικής κάλυψης του χρόνου και αποδίδεται κυρίως τα παλιά χρόνια στο χαμηλό ή ανύπαρκτο μορφωτικό επίπεδο των ανθρώπων, όπως και στην απουσία της τεχνολογίας. Το πέρασμα του χρόνου και η είσοδος της τεχνολογίας, μοιραία επέφεραν την εξέλιξη του ανθρώπου που όρισε νέα ζητούμενα και αξίες υποβαθμίζοντας τον παλιό τρόπο σκέψης. Έτσι η χήρα και το ορφανό παρότι αποτελούσαν ελκυστικό θέμα συζήτησης του παλιού καιρού, αντικαθίστανται από τη νέα πραγματικότητα. Η είσοδος στην

Αντίσταση που συνοδεύεται από τη σχολική εξέλιξη, σηματοδοτούν μία άλλη μορφή σκέψης που χαρακτηρίζεται από την κατανόηση προς το γυναικείο φύλο:

«Αυτά τώρα έχουν εκλείψει. Ο κόσμος έχει μορφωθεί και τώρα δεν ακούω να λένε για χήρες τίποτα. Εκείνα τα χρόνια ναι. Σβήστε τα ευκαιρία τα πράγματα. Ο κόσμος τώρα δεν κατηγορεί, καταλαβαίνει. Εκείνα τα χρόνια ούτε τηλεόραση είχανε, δεν είχανε τι να κάνουνε, ούτε γράμματα, κοιτάγανε να φτιάσουνε ένα σπίτι να κοιμηθούνε για να πάνε το πρωί στη δουλειά, να κουβεντιάσουνε τη χήρα και το ορφανό. Εγώ από μικρή είχα μπει μες στην κατανόηση από τη Β' Δημοτικού κι όταν έκανε κι αυτό ο δάσκαλος να με ανεβάσει τάξη, μου 'δωκε μια άλλη τροπή ζωής. Ούτε άκουσα να κατηγορήσουνε χήρες, δεν έμπαινα μες στα κουτσομπολιά, εγώ από 15 χρονών μπήκα μες στην Αντίσταση, μπήκα μες στη μονοστιρική, δεν έκατσα στο χωριό πολύ να κουβεντιάσουνε τη χήρα, αν και δε γενόντανε ευκαιρία τα πράγματα τότε. Μπορεί να 'λεγε ο κόσμος δυο λόγια αλλά δεν πιστεύω πως τα 'λεγε με την καρδιά του, τα λέγανε για να περάσει η ώρα τσου...».

Έχοντας ως πυξίδα συγκεκριμένες αξίες και ιδανικά, σταθερά ιεραρχημένες προτεραιότητες που τους επέτρεπαν ένα συγκεκριμένο πεδίο δράσης, απέκλειαν και συγκρούονταν με πρακτικές, απέρριπταν και αποδέχονταν διάφορα μοντέλα δράσης:

«Δε μ' αρέσει γι αυτό κι έχω περιοριστεί μες στο σπίτι μου. Πήγα στην εκκλησία και μου 'τυχε ένας επίτροπος και μου αύξησε τα λεφτά σε 5 ευρώ και είπανε πως τον έχω γκόμενο και ήρθε μία μες στο σπίτι να μου το πει και μου κακοφάνηκε. Είναι κακός ο κόσμος γιατί οι περισσότερες χήρες είναι διεφθαρμένες, κρατάει καμμία αξιοπρέπεια; Υπάρχει τίποτε εδώ πέρα; Σ' όλες άμα τους δοθεί η ευκαιρία μα και παντρεμένες, ακούω που τα λένε. Πιο εύκολο να βρεις μια ελεύθερη που 'ναι ηθική από μία παντρεμένη και μία χήρα. Ο ίδιος είπε για μια κοπέλα που πάει στην Αγία Παρασκευή και ανάβει το καντήλι και καθαρίζει και την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου και είπε ότι δεν πάει να ανάψει τα καντήλια αλλά κυκλοφορεί στον κάμπο για να βρει κανέναν και στενοχωρήθηκα. Δεν πιστεύω σε τίποτα».

Η πραγματικότητα διαρθρώνεται με τους εσωτερικευμένους φόβους για την υπόληψη και την αξιοπρέπεια τους, αντανακλώντας πάντα τις ίδιες θεμελιώδεις ανησυχίες:

«Αφού η κουνιάδα μου είχε μία αδερφή και πέθανε και άφηκε 3 παιδιά και ήτανε καλός εκείος και είχε έρθει κι έκατσε μία βδομάδα στης κουνιάδας μου και μου λέει η κουνιάδα μου μια μέρα: «θα πάμε σ' ένα βαφτίσι, θα 'ρθεις;», λέω: «θα 'ρθω αλλά δε θα 'ρθει ο ...» γιατί θα 'τανε στο βαφτίσι τόσο απ' το χωριό που θα γινότανε και γλέντι και θα λέγανε πως τον έχω γκόμενο.... λέω άμα μου βγάλουνε κανένα κουνδούνι ότι έμπλεξε ο χήρος με τη χήρα...ήμουνα πολύ βαριά τότε στη συμπεριφορά μου, μην κοιτάς τώρα, εδώ δεν έχω ξεπεράσει τον άντρα μου τώρα που πέρασαν 19 χρόνια, φαντάσου πώς ήμουνα τότε και μου λες για 'κείνη τη στιγμή που ήτανε 2 χρόνια μετά το χαμό του να με ξαναπαντρεύουνε; Και δεν ήθελα γιατί ήτανε μία θειά μου πολύ κουτσομπόλα και λέω στην κουνιάδα μου: «θέλεις να με διαδώσει σ' όλο το χωριό ότι τον έχω γκόμενο;».

Τα στερεότυπα-κατάλοιπα τόσο εσωτερικευμένα στη συνείδηση της χήρας αποτυπώνουν την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής και αποδίδουν την εμπειρία μέσα από αρνητικά βιώματα, στο λόγο των οποίων ανιχνεύονται συμβιβασμοί που διαμεσολαβούνται από το φόβο της κοινωνικής κατακραυγής :

«Κάθε άνθρωπος βγάζει τα αποθνήσκοντά του. Άλλες γυναίκες έχουνε την εγκράτεια, άλλες όχι και είτε θα το προκαλείς από μόνη σου αυτό ή θα σε παρασύρουνε και θα μπλέξεις σ' ευκαιρία το φαύλο κύκλο. Τώρα αν βρεθείς δυνατή και δε δώσεις το δικαίωμα στον άλλο, είσαι σιγουρευμένη, αν όμως ο άλλος σε

παρασύρει και σε μπλέξει, χάθηκες γιατί όταν είσαι χήρα πρέπει να 'σαι κυρίαρχη, όχι να σε διατάζει ο άλλος και να σε εκμεταλλεύεται. Ακόμα κι αυτές οι αστήριχτες που κάνουν αυτήν την εκμετάλλευση, δεν πετυχαίνουν, διαμελίζεται η οικογένεια, ενώ αν μείνεις θα κερδίσεις και 10 και 20 χρόνια ώσπου να αναλάβουν τα παιδιά, θα υποφέρεις αλλά θα κερδίσεις. Η γυναίκα είναι εκτεθειμένη και πρέπει να μη δώσει δικαιώματα

αλλά και αντιδράσεις που διαμεσολαβούνται από την αδιαφορία στους κοινωνικούς κανόνες:
«Πάντα η ζωή της χήρας έπεφτε στο στόχαστρο. Να σκεφτείς εγώ έκανα κεφτέδες, μου 'λειπε ο μαιναντός και τηλεφονώ στο μανάβη να μου φέρει και μετά μου λέγανε «κυρία ...αφήσατε τον...και πιάσατε τον ...»...Ο κόσμος ασχολείται πολύ μ' αυτά γιατί πρέπει να κάμει κάτι. Για όλους ασχολείται αλλά πιο πολύ χτυπάει τη χήρα γιατί πρέπει να ασχοληθεί με κάτι. Μια φορά πήγα στο μανάβη και κοιτάγανε τι έπαιρνα. Εδώ στο νησί πρέπει να 'μαι σοβαρή, να φοράω μαύρα, να μη λέω «χαίρετε», αυτά τα θέλει ο κόσμος αλλά εγώ δε θα κάνω τα χατήρια του κόσμου, θα κάνω τα χατήρια τα δικά μου. Το «πρέπει» πρέπει να υπάρχει σε ορισμένες περιπτώσεις. Νομίζω ότι όλα έχουνε περιθώρια ακόμα κι όταν γράφεις έχεις περιθώριο. Είναι μερικές όμως που κλαίγανε με τον άντρα τους, κλαίγανε και όταν πέθανε, κλαίγανε επειδή το φαί κάηκε, κλαίγανε και επειδή δεν πήγανε σινεμά και η κλάψα είναι συνήθειο, όπως εγώ έχω μάθει να χορεύω, έτσι κι αυτές έχουνε μάθει να κλαίνε».

Εδώ η χηρεία διακωμωδεύεται από την ίδια τη χήρα. Λειτουργεί ως αντίβαρο στον κοινωνικό σχολιασμό και ισοδυναμεί με μορφή επιβίωσης από τα αιχμηρά σχόλια:

«...έρχεται ένας Κερκυραίος και μου λέει: «να σου φέρω κουμεντόρες να φυτέψεις;», λέω εγώ δεν ήρθα να φυτέψω ντομάτες, εγώ ήρθα να βρω άντρα». Με κοίταζε έτσι, σου λέει αυτή είναι τρελή. Λέω πάω στην Αμερική δε βρίσκω άντρα, πάω στην Κέρκυρα δε βρίσκω άντρα, πάω στους Τσακαρισιάνους, εκεί δεν υπάρχουνε που δεν υπάρχουνε και τσου κάνω και γελάνε, τι να τσου πεις! ...στην εκκλησιά μου λέει ένας: «τι κάνεις;», «καλά» λέω «ψάχνω άντρα». Όποιος δε με ξέρει, σου λέει: «αυτή...». Μ' αρέσει να κουβεντιάζω και να λέω τέτοια για να γελάνε...».

Ως απολογισμός της ενασχόλησης με τη χήρα, προβάλλει η παγίωση των παραδοσιακών κανόνων συμπεριφοράς που εγκαθιδρύει τις ανάλογες κοινωνικές συμβάσεις. Στην ουσία εκφράζεται μία αποστροφή στο ισχύον σύστημα και επισημαίνεται η ανάγκη να ιδωθεί η χήρα ως πρόσωπο απόλυτα εξαρτημένο από τη βοήθεια της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα. Η εξέλιξη της κοινωνίας που περιλαμβάνει και την εξέλιξη της χήρας, υπογραμμίζει έντονα τη διαφορετικότητα ανάμεσα στην παράδοση και το σύγχρονο, εισάγοντας νέα στοιχεία στη συμπεριφορά της που σχετίζονται με την απελευθέρωση ιδεών και κινήσεων:

«Η κοινωνία τότε έτσι ήτανε διαμορφωμένη, να κοιτάνε τι θα κάνει η χήρα, πού θα πάει, ποιον θα δει...η κοινωνία έπρεπε να την αντιμετωπίζει σαν ένα πρόσωπο που έχει την ανάγκη της...σιγά-σιγά αλλάζουνε και οι χήρες πια δεν είναι όπως παλιά. Βέβαια, καλόν είναι να κρατάμε την αξιοπρέπεια μας...».

Δίνεται όλο το κοινωνικό πλέγμα διαχείρισης του πένθους μέσα από διαφορετικές εποχές που σκιαγραφούν διαφορετικές αντιλήψεις και συμπεριφορές. Η χήρα της «παλιάς εποχής» υπακούει σε επιβεβλημένους κοινωνικούς κανόνες, άμεσα συνδεδεμένους με τη θέση και την υπόσταση της στο σύνολο. Η πολύχρονη διατήρηση του πένθους που υπαγορεύει τον εγκλεισμό της στο σπίτι, την καθήλωσή της σε συγκεκριμένη ενδυματολογική συμπεριφορά και μία σειρά

περιορισμών, έρχεται σε αντιδιαστολή με τη σημερινή ελευθερία των ηθών που υπαγορεύει τη μη τήρηση του πένθους. Ουσιαστικά η αποδέσμευση της χήρας από το πλαίσιο που όριζε τη συμπεριφορά της, βιώνεται ως επανάσταση, ως εξέλιξη που ξεφεύγει από τα όρια της ηθικής και της ευπρέπειας:

«Απλώς άκουγα ότι κρατάνε πολύ πένθος, ότι δε βγαίνουνε έξω για 40 μέρες, ότι δεν ανοίγουνε παράθυρα, κάτι τέτοια άκουγα. Αλλά αυτά δεν τα 'χω ζήσει και δεν ξέρω. Βαρύ πένθος κρατάγανε...σήμερα τις ακούς όλη την ώρα και σου λένε: «πένθος θα κρατάμε;» και η εκκλησία η μεγάλη απάνου δεν ανοίγει για να λειτουργηθεί ο κόσμος γιατί δεν πατεί κανείς αλλά μόνο για κηδείες και μνημόσυνα. Έχουν αλλάξει όλα. Δεν είναι η εποχή που μεγάλωσα εγώ...ζεις τώρα στο νέο ρυθμό...θυμάμαι όλες τότε 40 ετών φοράγανε μαντήλι ακόμα και για τον πατέρα τους, τη μάνα τους. Τότε όταν πέθαινε ο άντρας, η γυναίκα δεν έπρεπε να ζήσει, είχε την κατακραυγή όλου του τόπου, ούτε να βγει, ούτε να ντυθεί κι εδώ και στην Αθήνα. Η χήρα έπρεπε να 'ναι το πρόσωπο που δεν εξελίσσεται, να 'ναι όπως πέθανε ο άντρας της στο χώμα. Έτσι να πεθάνει κι αυτή στη ζωή. Τώρα εξελίχτηκε η κατάσταση, δεν είναι έτσι, τώρα πάνε στον τάφο του άντρα τους και κλαίνε και μετά έχουνε τον γκόμενο από δίπλα. Στο νεκροταφείο έχουνε γίνει τα μεγαλύτερα συνοικέσια. Το 'χω δει με τα μάτια μου. Ενώ εγώ μια φορά πήγα στην κηδεία και δεν ξαναπήγα στο νεκροταφείο γιατί αν ξαναπήγαινα θα με πηγαίνανε στο νοσοκομείο μετά».

Η αξιολόγηση της συμπεριφοράς που γίνεται με βάση την ιδιότητα της ως χήρα και από τον τρόπο που τη διαχειρίζεται, αρκεί για να την εντάξει σε ηθικό ή μη ηθικό τρόπο ζωής. Η αντίληψη της κοινωνικότητας που ισοδυναμεί με «διασκέδαση» έρχεται σε αντίθεση με τη σεμνή και ενάρετη ζωή που είναι εσωτερικευμένη στο υποσυνείδητο και υιοθετείται σχεδόν απ' όλες τις αφηγήτριες των αγροτικών κοινοτήτων. Οι μεγαλύτερες γυναίκες δέσμιες της παράδοσης, βασίζονται στα δεδομένα της εποχής τους και στηλιτεύουν κάθε παραστράτημα και κάθε απομόνωση από την παράδοση, εκτιμώντας πως στο χωριό τους έχει χαθεί η ηθική που πρέσβευε το δόγμα του «καιρού τους». Οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, αχρήστευσαν τα παραδοσιακά μοντέλα συμπεριφοράς. Έτσι, μετατρέπονται σε σχολαστικούς φύλακες της ηθικής, κατακλυσμένες από ενοχοποίηση και ντροπή και γίνονται τα υποδείγματα όλων των αρετών. Ουσιαστικά, «μιλάνε» από θέση ισχύος, μέσα από την κατοχυρωμένη εξουσία που τους δίνει η χηρεία και ασκούν αυστηρή κριτική. Οι διαφορές που χαρακτηρίζουν τις γυναίκες της έρευνας, ανάλογα με την ηλικία και το χρόνο, αποκαλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα των θέσεων της γυναικείας καταπίεσης που εκτείνεται από την πλήρη υποταγή ως την πλήρη άρνηση:

«...τώρα βλέπω ότι είναι χήρες και χήρες. Εγώ βλέπω τη ζωή της πώς είναι ως χήρα και την κρίνω. Τι έχει μέσα της δεν μπορώ να το ξέρω. Έχω δει χήρες να βγαίνουνε, να διασκεδάζουνε, ζωή τελείως διαφορετική από τη ζωή που ζει μια χήρα, να γλεντάνε έξω, εγώ δεν τα 'καμα αυτά τα πράματα η συνείδηση μου και η ψυχή μου...Και τώρα οι νέες, σάμπως αισθάνονται αγάπη;...στον καιρό μου όλα ήταν αλλιώς...».

Ακόμη και η τήρηση του άγραφου κοινωνικού κανόνα της χηρείας από μια χήρα «παλιάς εποχής» μπορεί να τηρείται στη βάση της απόλυτης συμμόρφωσης με τη θέση της και χωρίς να υπάρχουν βαθύτερα συναισθήματα πόνου και πένθους. Έτσι η συμπεριφορά της χήρας μεγάλης ηλικίας που αντιμετωπίζει ανώδυνα το θάνατο του συζύγου της, περιέχοντας ενδεχομένως και μια ανακούφιση από τη δύσκολη συμβίωση, παρουσιάζεται φυσιολογική. Δηλώνεται και πάλι

με τον τρόπο αυτό η υπακοή στη «φυσική της θέση» που καθορίζεται από την παιδική ηλικία μέχρι τη σημερινή της κατάσταση. Οποσδήποτε στα μάτια του κοινωνικού συνόλου, η συμπεριφορά της δεν παύει να είναι η ενδεδειγμένη και προτιμότερη από τη νεότερη χήρα που δεν έχει συνειδητοποιήσει το ρόλο και τον προορισμό της:

«Εκείνα τα χρόνια που σου λέω ότι έκαμα όλ' αυτά, δεν τα κάνανε όλες οι γυναίκες. «Α, δεν πα να πέθανε, ησύχασα» μπορεί να 'λεγε η άλλη που μπορεί να τη βλαστήμαγε ο άντρας της, να της έλεγε: «γαιδούρα, αι στο διάολο». Εγώ δεν είχα ποτέ τέτοιους λόγους, γι αυτό είμαι τόσο πικραμένη...έχω μία πλάκα ακόμα εδώ στην καρδιά και δεν έχει φύγει. Ας πούμε, για τη μάνα μου που πέθανε ο πατέρας μου, δεν της έκανε πολλή εντύπωση, ήταν και πολύ μεγαλύτερος εκείός που πέθανε και 'κεινη μεγάλη...δεν είναι το ίδιο όλος ο κόσμος».

Η υιοθέτηση αντισυμβατικών συμπεριφορών ως προς το κοινωνικό σύνολο ερμηνεύεται από την ύπαρξη «ανάγκης» που δημιουργούσε η οικονομική ανασφάλεια και κατανοείται ειδικά όταν αποσκοπεί στη συντήρηση της οικογένειας. Με βάση την έλλειψη οικονομικής ανεξαρτησίας, επομένως που αφορά στην παλιά εποχή και που έρχεται σε αντιδιαστολή με τη σημερινή που η σύνταξη παρέχει ως ένα βαθμό ασφάλεια στη χήρα, καθίσταται αδικαιολόγητη η ηθική παρεκτροπή της χήρας. Στην ουσία η απώλεια είναι ίδια για όλες τις εποχές, όμως αλλάζουν οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες:

«Δεν είχε διαφορά. Ο ίδιος πόνος, η ίδια σάρκα...ο ίδιος οργανισμός και τότε και τώρα και μην ακούς. Μία γυναίκα που έχει αγαπητικούς αμέσως μετά το θάνατο, μπορεί να την κάνει και η ανάγκη και η ανάγκη κάνει πολλά. Όταν μία γυναίκα δεν έχει να θρέψει τα παιδιά τσι τι θα κάμει; Τώρα όμως είναι και οι συντάξεις και η άλλη σου λέει: «εγώ παίρνω τη σύνταξη από τον άντρα μου και δεν έχω ανάγκη». Εκεία τα χρόνια την έκανε η ανάγκη τη μαγκούφα πώς θα μεγαλώσει τα παιδιά τσι αν τσι μένανε τρία παιδιά μικρά...όχι από συμφέρον...».

Η παραμονή στην οικογένεια και η ανάληψη της φροντίδας των παιδιών είναι τα στοιχεία που θα προσδώσουν στη χήρα την ταυτότητα της ενάρετης γυναίκας που συνιστά το απόλυτα αποδεκτό μοντέλο κοινωνικής συμπεριφοράς για τη χήρα. Η ταυτότητα της ηθικής δομείται στη βάση των κληρονομημένων προτύπων που επιτρέπει στα άτομα να επικοινωνούν και να αναπτύσσουν τη στάση τους απέναντι στη ζωή³⁵⁰. Η παρέκκλιση που επισημαίνεται και που συνιστά στοιχείο της σύγχρονης εποχής, καταδικάζεται:

«Δε μ' αρέσει να παρατούνε τα παιδιά τους όταν χωρίζουνε γιατί μένουνε μες στο δρόμο, η μητριά δεν τα θέλει, ο πατριός δεν τα θέλει και τα παιδιάς πληρώνουν τη νύφη, που λέμε...τώρα είναι αλλιώς τα πράματα, έχουν τσου άντρες τους, έχουν και τσου γκόμενους...».

Στην ακόλουθη μαρτυρία, η συνεχής απειλή κυρώσεων που θα τους επιβληθούν αν υπερβούν το όριο, διαμορφώνει ανάλογη συμπεριφορά. Η ξεπερασμένη υπόσταση που αποδίδεται στις αντιλήψεις για τη χήρα, επιτρέπει τη διαπραγμάτευση των ορίων, όχι όμως και την κατάργησή τους. Η τήρηση προσχημάτων, η «πονηριά» προτείνεται ως λύση για την επιλογή

³⁵⁰ Βλ. Βολντιάν Ντ., Κλαπίς-Ζίμπερ Κρ., Λαγκράβ Ρ.-Μ., Ντοφέν Σ., Πεζρά Π., Περό Μ., Ριτά Γ., Σμιτ-Παντέλ Π., Φαρζ Α., Φρες Ζ., «Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 344

της ερωτικής ελευθερίας. Αυτό που σοκάρει είναι λιγότερο η ηθική εκτροπή και περισσότερο η αναστάτωση που προκαλείται από το γεγονός σε μια κοινωνία όπου οι ατομικές πράξεις «κωδικοποιούνται» απ' όλους. Η πονηριά αναγνωρίζεται ως το μοναδικό μέσο για να ανταπεξέλθει στην κοινωνική κριτική η χήρα, το μέσο που κερδίζει το σεβασμό³⁵¹:

«Μ' ενδιαφέρει να 'χω καλά τη συνείδηση μου, να μην πούνε: «α, η γυναίκα του...». Το μόνο που προσέχω είναι οι παρέες. Το να κυκλοφορώ στο χωριό δε με νοιάζει, αν και παλαβομάρες είναι αυτά του 1800. Θέλω να προστατεύσω και το δικό μου αλλά και το δικό του όνομα...και οι άλλες μπορούν να μη σχολιάζονται αν θέλουνε...έχεις παιδιά κι έχεις κι έναν που θέλεις, δεν είναι ανάγκη να το δείχνεις, μακριά η προσωπική σου ζωή από τα παιδιά σου, από τον κόσμο, από το χωριό. Εκεί θα 'χεις ωφέλεια...».

Σύμφωνα με τη Ρουθ Σίλα, η χήρα «έχει χάσει περισσότερα από ένα σύζυγο, το κοινωνικό στάτους και την ταυτότητα της, γίνεται απόβλητη μέσα στη μοναχικότητα της προσδιορισμένη από το στίγμα που έχει αναλάβει να μεταφέρει»³⁵². Το στίγμα της χηρείας με το οποίο καλείται να ζήσει, γίνεται ορατό σε διάφορες εκφάνσεις της καθημερινότητας, μέσα από τις οποίες εκφράζονται αντιλήψεις και συμπεριφορές:

«Ήτανε μια οικογένεια που έμενε ένα στενό πίσω από το σπίτι μας που είχε πολλές χήρες και φοράγανε μαύρα και μας λέγανε να μην περάσουμε από 'κει και κολλήσουμε».

Η λέξη «χήρα», επιφορτισμένη με πλήθος σημασιών, προσδιορίζει τη σημερινή ιδιότητα, δηλώνοντας τη φυσιολογική πορεία της ζωής της γυναίκας που βιώνει το θάνατο του συζύγου της:

«αφού είμαι χήρα...»,

διαχωρίζοντας την από την ύβρι:

«Δεν την ακούω υποτιμητικά απλά δε θέλω να την ακούω επειδή αισθάνομαι την έλλειψη του ανθρώπου που έχασα, όχι ότι με υποτιμάει, αφού πέθανε ο άντρας μου γιατί να μην είμαι χήρα; Δε με είπανε ποτ'άνα, με είπανε χήρα, πέθανε ο σύντροφος μου.»

και προκαλώντας ανάλογα συναισθήματα από τον περίγυρο:

«Δε μου ακούγεται υποτιμητικό. Έζησε με τον άντρα της, πέθανε ο άντρας, έμεινε μόνη της. Μάλιστα μου προξενεί συμπόνοια και σεβασμό».

Στο ίδιο κλίμα κινείται και η παρακάτω αφήγηση, ταυτίζοντας τον όρο «χήρα» με καλοπροαίρετη σημασία που ερμηνεύεται από την ύπαρξη άρρωστου παιδιού:

«Εγώ εισπράττω πολύ σεβασμό από τον κόσμο γιατί είμαι κοινωνικός τύπος και μ' αρέσει ο κόσμος και έξω που πάω με κοινωνικότητα μιλάω. Όταν λένε ότι μία γυναίκα είναι χήρα το λένε καλοπροαίρετα, δεν το λένε κακοπροαίρετα. Δεν έχω ακούσει κανένα να κοροιδέψει για τη χήρα και αυτά. Για μένα δεν είπανε τίποτα που ήμουνα και 42 χρονών, μπορεί επειδή βλέπανε ότι είχα και άρρωστο παιδί, ίσως γι

³⁵¹ Βλ. Αντμάν Ελιζαμπετ-Μαρί, *Βία και Πονηριά ...*, ό.π., σελ. 131-133

³⁵² Βλ. Ruth Sheila, *Issues in Feminism. A First Course in Women's Studies*, ed. Wardsville, U.S.A. 1933, σελ. 264

αυτό, τι να πούνε;».

Ενίοτε αποκτά βαρύνουσα σημασία που ισοδυναμεί όχι μόνο με στέρηση κύρους αλλά με είδος κοινωνικής κατακραυγής:

«Ακόμη και η λέξη «χήρα» μ' ενοχλεί, αφού όταν με πήρε η λειτουργός του ΚΑΠΠ και μου 'πε ότι θέλει μια φοιτήτρια να μιλήσει με χήρα ένιωσα περίεργα αλλά είμαι δεν το αρνούμαι. Τη λέξη «χήρα» ποιος θα μου την πει; Αν πάω σε κανένα γραφείο που να χρειάζομαι κάτι, τότε που έκανα τα χαρτιά και μου λέγανε: «η χήρα του είστε;», τώρα δε με πιάνει ο άλλος έξω στο δρόμο να πει: 'χήρα είσαι;'. Όμως πολύ μ' ενοχλεί η λέξη».

Λειτουργεί ως ασέβεια στη γυναίκα που η ζωή της στιγματίζεται από την απώλεια, ως υπενθύμιση του πόνου της και προτείνεται η αντικατάστασή της:

«Δε μ' αρέσει, με κάνει να πονάω αυτή η λέξη. Υπενθυμίζει τον πόνο. Είναι άσεβη λέξη προς το νεκρό. Πήραν τη λέξη και την έκαναν καραμέλα. Μπορούσαν να βρουν άλλες λέξεις».

Ειδικά όταν το βίωμα είναι τόσο έντονο που φτάνει στα όρια αγανάκτησης:

«χήρα...πες την με το όνομα της. Εγώ δεν μπορώ να φωνάζω μία γυναίκα «χήρα» ούτε με άλλες λέξεις».

Προκαλεί ανακούφιση στο υποκείμενο όταν καθυστερείται η είσοδος του στην κατάσταση της χηρείας:

«Τότε ήτανε τρεις οι γαμπροί αλλά δε μ' αρέσανε κι οι άλλοι δύο, μ' άρεσε μόνο ο άντρας μου και μια χρονιά λέω στον άντρα μου: «ευτυχώς που δεν επήρα το... γιατί πρώτος ο ...επέθανε». Δεν τη δέχομαι αυτή τη λέξη που λένε, το όνομα που δίνουν στη γυναίκα που 'χει χάσει τον άντρα της. Με πειράζει. Και μετά πεθαίνει και ο δεύτερος. Και λέω αν είχα πει το ναι στον ...πάλι θα ήμουνα αυτό που δεν μπορώ να προφέρω».

Η άρνηση του τίτλου που ισοδυναμεί με άρνηση αποδοχής της κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει, χρήζει σεβασμού από το χωριό που δεν την κατονομάζει με τη σημερινή της ιδιότητα:

«Δε θέλω να το ακούω γιατί δε θέλω να το πιστέψω. Δε θέλω αυτή τη λέξη, μ' ενοχλεί πολύ. Αλλά και στο χωριό κανείς (έμφαση) δε μ' έχει αποκαλέσει έτσι. Ήταν μία γυναίκα στο χωριό παλιά, χήρα την ανεβάζανε, χήρα την κατεβάζανε, ε, τι είχε τραβήξει. Εμέ κανείς!» Ο άντρας της φίλης μου και δεν του κρατάω κακία με είπε «χήρα» μία φορά και του λέω: «άκουσε να δεις, μη μου το ζαναπείς γιατί εγώ ήμουνα, είμαι και θα είμαι η γυναίκα του... Τέλειωσε. Αυτό το όνομα μπροστά μου δεν το ζαναλέτε». Και κανείς σε μένανε στο χωριό δε μου ζανάπε αυτή τη λέξη».

Έτσι, η συνέχεια του έγγαμου βίου επιτυγχάνεται μέσω της άρνησης, η διακοπή της οποίας από την προσφώνηση της λέξης «χήρα», εκλαμβάνεται ως αποτέλεσμα χαμηλού μορφωτικού επιπέδου:

«Όλοι αυτοί οι κούφιοι οι άνθρωποι που παρακολουθούν τηλεόραση ποιος χώρισε, με ποιον πήγε και τα ενδιαφέροντα είναι αυτά, αυτοί ασχολούνται με τη χήρα από αρχή γενέσεως του κόσμου. Δεν έχουνε βαθύτερα ενδιαφέροντα παρά να ασχοληθούν με τη χήρα...Μ' ενοχλεί η λέξη «χήρα», όχι επειδή το ακούω υποτιμητικά, καθόλου αλλά ίσως δεν το δέχομαι. Είναι σαν να μην έγινε αυτό, σαν να υπάρχει

ακόμη. Σχεδόν κάθε βράδυ θα τον δω στον ύπνο μου και ζούμε κανονικά κι όταν ζυπνάω το πρωί, ξαναφέρνω στο νου μου τη ζωή μαζί του και είναι σαν να συνεχίζεται».

Η διαρκής προσφώνηση της γυναίκας ανάλογα με την κοινωνική της θέση, είτε είναι χήρα, είτε είτε είναι έγγαμη, σε ορισμένες περιοχές με το όνομα του συζύγου, της αφαιρεί την υπόσταση, δηλώνοντας ότι βρίσκεται διαρκώς υπό την εξουσία του άντρα. Ερμηνεύεται ως παραδοσιακή στάση της κοινωνίας που δίνει κύρος και αξία στη γυναίκα μόνο όταν αυτή βρίσκεται στο πλευρό κάποιου άντρα. Η ανύπαντρη ως ιδιαίτερη κατηγορία έχρηζε κοινωνικής κατακραυγής σε μια κοινωνία που θέτει τη γυναίκα στο επίκεντρο της προσοχής, υπογραμμίζοντας την ιδιότητα της μόνο ως «γεροντοκόρης». Ανεξάρτητα από τις προσφωνήσεις, σε κάθε περίπτωση, τονίζεται η ηθική και η αξιοπρέπεια της χήρας στην Κεφαλονιά που υιοθετεί προσεκτική συμπεριφορά, διαφυλάσσοντας τη μνήμη του συζύγου μέσω της μοναχικής ζωής. Η επιλογή αυτή ως μορφή κοινωνικής συμπεριφοράς, παραπέμπει σε αποδεκτό μοντέλο κοινωνικής δράσης:

«Τη γυναίκα που δεν παντρευότανε τότε, η τοπική κοινωνία την έκρινε πολύ άσχημα και άδικο. Δεν ακουγότανε το όνομα της, «η γεροντοκόρη» ας πούμε, όπως και για τη χήρα, πάλι δεν ακουγότανε το όνομα της, «η χήρα» του τάδε, έτι ήταν τότε έτσι και τώρα. Ακόμα κι εγώ στον κατάλογο που έχω τα ονόματα του χωριού, γράφω για τις χήρες, χήρα του τάδε. Εμένα δε με πειράζει η λέξη αυτή. Ξέρω να πω πως οι γυναίκες εδώ είναι πολύ εργατικές, σέβονται τη μνήμη των αντρών τους. Προσέχουνε πολύ την αξιοπρέπεια τους και την κοινωνική συμπεριφορά τους. Μια γυναίκα δηλαδή εδώ, πολύ σπάνια να πάρει την απόφαση να ξαναπαντρευτεί, να κάμει δεύτερη ζωή».

2.γ) ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΓΑΜΟΣ

*Το ότι η λαίδη Ράσελ, μια ηλικιωμένη κυρία με ακέραιο χαρακτήρα
Και εξαιρετικά πλούσια, δε σκέφτεται πλέον το ενδεχόμενο ενός
δεύτερου γάμου, δε χρειάζεται εξήγηση για τον κόσμο, που δείχνει
να δυσαρεστείται μάλλον όταν μία χήρα παντρεύεται ξανά παρά
όταν δεν ξαναπαντρεύεται. Όμως, το γεγονός ότι ο σερ Γουόλτερ
παραμένει ανύπαντρος χρειάζεται περαιτέρω εξήγηση³⁵³.*

Σημαντικό κεφάλαιο διερεύνησης, αποτέλεσε η αφήγηση γύρω από το θέμα του δεύτερου γάμου ως πιθανότητα, ως σκέψη ή ως πραγματοποίηση. Η βαρύτητα που αποδίδεται σε μια τέτοια πρακτική, σκιαγραφεί συμπεριφορές, κοινωνικές και οικονομικές, βαθύτερες αντιλήψεις, στερεότυπα, εσωτερικές συγκρούσεις, προκαταλήψεις καθώς και ανομολόγητες επιθυμίες που προσκρούουν στους κώδικες ηθικής συμπεριφοράς και δεοντολογίας, διαμορφώνοντας συγκεκριμένες στάσεις ζωής. Το υλικό των αποσπασμάτων που ακολουθεί, συνελέγη τόσο από χήρες όσο και από παντρεμένες με σκοπό να διασαφηνιστεί η οπτική αντιμετώπισης τόσο από τη μία πλευρά όσο και από την άλλη. Η αρνητική και αδιαπραγμάτευτη στάση που τηρήθηκε όσον αφορά το δεύτερο γάμο από την πλευρά της χήρας, γεννά ορισμένα ερωτήματα σχετικά με το αν αυτή η στάση υπαγορεύεται από προσωπική επιθυμία ή από τις ισχύουσες κοινωνικές επιταγές, ειδικά αν ληφθεί υπόψη το αυστηρά πατριαρχικό περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσαν καθώς και ο γάμος από προξενείο. Ωστόσο, η βαθιά εξομολογητική διάθεση που σκιαγράφησε πτυχές της καθημερινής ζωής, συγκρότησε την ταυτότητα και τη συμπεριφορά της χήρας στη βάση της άρνησης, αποδίδοντάς την στον ευτυχισμένο πρότερο έγγαμο βίο που διαμόρφωσε καθοριστικά τις μετέπειτα επιλογές:

«Αν είναι δυνατόν! Αυτό για το οποίο έμεινα έκπληκτη από τις πρώτες μέρες κι έλεγα πώς ήταν δυνατόν να επιζήσω και μετά από τόσο καιρό δεν μπορώ να το χωνέσω πώς μετά από τόσο καιρό ακόμη υπάρχω».

Η κυρία Δήμητρα, ετών 57, συμπληρώνει:

«Παντρεδόντουσαν και τότε όπως και τώρα. Όχι, εγώ δεν ήθελα. Μου 'πε ο γιος μου ο μεγάλος, ήτανε ο πρώτος χρόνος που βγήκα με παρέα στ' Αργουστόλι: «άντε παίρνεις τα πάνω σου», ούτε που ήθελα να τ' ακούσω. Κανείς δε θα κάτσει στο τραπέζι του ... και κανείς δε θα ξαπλώσει στο κρεβάτι του ... με καμμία δύναμη...τα δυο μου παιδιά το 'χανε συζητήσει στην Ιταλία για δεύτερη παντρεία και ανέλαβε ο μεγάλος και μου το 'πε και ήρθανε μετά το χρόνο του πατέρα τους και μου 'πανε: «μαμά είσαι νέα, είναι κάτι το φυσιολογικό», «ούτε συζήτηση» ήταν η απάντηση μου. Και από το χωριό με πιάσανε και μου 'πανε να μη μείνω μόνη. «Κανείς δε θα μπει στο σπίτι του πατέρα σας». Δεν τολμάγανε να μου πούνε και κουβέντα γιατί ξέρανε την κουρλαμάδα μου, όχι, άλλος δεν ήθελε να πει κουβέντα».

³⁵³ Βλ. Austen Jane στο Χάφτον Όλουεν, ό.π., σελ. 258

Ο δεύτερος γάμος εξισώνεται με ντροπή, με ασέβεια στο νεκρό και με απαξίωση της προγενέστερης ζωής. Η όποια επιθυμία του γάμου αντισταθμίζεται από τις απαγορεύσεις των κοινωνικών επιταγών. Ουσιαστικά ο κύκλος έχει κλείσει:

«Είναι ντροπή λέω ο δεύτερος γάμος, δεν αισθάνεσαι γιατί γίνεται μια διαφορά, το χαρακτήρα που γνώρισες στα 20 και στα 30 σου χρόνια, δεν μπορείς να στηριχτείς στον άλλον άνθρωπο τυχαία ούτε για τα σεξουαλικά ούτε για τίποτε άλλο. Όχι, δεν πάει δεύτερος γάμος».

Αλλά κατανοείται μόνο στη νεότητα:

«...καταλαβαίνω ότι για να ξαναπαντρευτεί μία, δεν τη συνδέει κάτι σημαντικό. Εκτός αν είναι μια νέα γυναίκα που είναι φυσικό, είναι η φύση τέτοια που θα ξαναφτιάξει τη ζωή της».

Στις παρακάτω αφηγήσεις προβάλλει έντονο το στοιχείο της μιαιρότητας από το οποίο κινδυνεύει η γυναικεία φύση σε περίπτωση επαφής με άλλον άντρα εκτός από τον εκλιπόντα. Στερεοτυπική αφήγηση που αποδίδει το πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι χήρες και το οποίο έχουν αποδεκτεί αδιαμαρτύρητα. Έτσι, αν στην περίπτωση του πρώτου γάμου, η ένωση ισοδυναμεί με θείο προορισμό που τους επιτρέπει να υπερβούν τη μιαιρότητα τους φύση και να λυτρωθούν από το εγγενές στίγμα³⁵⁴, δηλαδή με αποκατάσταση³⁵⁵, στην περίπτωση του δεύτερου γάμου, η ένωση συμβάλει στην απώλεια της γυναικείας και της οικογενειακής τιμής. Σύμφωνα με τον Παπαταξιάρχη, η συμπεριφορά της ντροπής και της σεμνότητας αρμόζει σε ηθικές γυναίκες που συντελούν με την υιοθέτηση της στην προστασία της οικογενειακής τιμής³⁵⁶. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν αποδίδουν επαρκώς τον παραπάνω συλλογισμό:

«... Πα, πα, πα. Σιχαίνομαι και μόνο που το σκέφτομαι. Σαν τον άντρα μου νομίζω πως δεν είναι κανένας άλλος. Ούτε να μου περάσει από το νου. Σιχαίνομαι. Για τις άλλες λέω ότι καλά κάνουν, εγώ είμαι άλλο, ο καθένας κάνει ό,τι θέλει...».

Συμπληρωματικά:

«Ο Ωνάσης να βρεθεί, όχι τώρα που είμαι 78 χρονών αλλά και να 'μουν 30 χρονών νέα και να 'ρχότανε και ένας βαθύπλουτος, δεν μπορώ να διανοηθώ ότι θα πέσω στο ίδιο κρεβάτι και θα με φιλήσει ένας άνθρωπος που δε θα είναι εκείνος. Αδύνατον! Να μου πει ότι θα μου εξασφαλίσει μία ζωή βαθύπλουτη, ήρεμη, αδύνατον! Ο έρωτας είναι ένας και μοναδικός γιατί κι εγώ σαν κοπέλα φλερτάριζα, με φλερτάρανε αλλά δεν ένιωσα ποτέ αυτό το κενό που νιώθω τώρα που 'χασα τον άντρα μου...».

Σύμφωνα με την Αντμάν³⁵⁷, «η σεξουαλικότητα...είναι ένα αναγκαίο κακό που μόνο η τεκνοποιία εξαγνίζει», επομένως πρόκειται για «ένα κακό που πρέπει να το υποστούν για να

³⁵⁴ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε., στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 48

³⁵⁵ Βλ. Dubisch Jill, «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία. «Αναπάθοντας» την ανθρωπολογία της Ελλάδας» στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 119

³⁵⁶ Βλ. Παπαταξιάρχης Ε. στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 46

³⁵⁷ Βλ. Αντμάν Είζαμπετ-Μαρί, *Βία και Πονηριά ...*, ό.π., σελ. 176

κάνουν παιδιά»³⁵⁸. Εκφράζεται η βαθιά αντίληψη της επιτέλεσης του σκοπού και του προορισμού τους, με την τεκνοποίηση, όποτε δε διακρίνεται άλλος λόγος τέλεσης γάμου:

«...Ανάλογα με τη χήρα, ανάλογα με τον άνθρωπο για το δεύτερο γάμο και την ηλικία που έχει. Εγώ τι να ζαναπαντρευτώ; Εγώ το σταύρωνα κι έλεγα δεν το μαγαρίζω. Εμένα αφού επέθανε ο άντρας μου, ύστερα από 40 μέρες, ήρθανε για να μου κάνουνε προξενειό για να πάω στο Αργοςτόλι και μου λένε: «έχει δύο σπίτια, κι έτσι κι αλλιώς», «να πάρει» λέω «και τα σπίτια του κι ό,τι και να 'χει, εγώ μια φορά επαντρεύτηκα, μια φορά εχήρευα και δεν ζαναπαντρεύομαι», λέει: «μα θα κάνεις σπίτια και βρούνε και τα παιδιά σου», λέω «θα πάω να μαγαρίσω το πράμα μου για να κάνουνε τα παιδιά μου σπίτια; Ποτέ να μην τα κάνουνε».

Επιπλέον:

«... Εγώ τη λέω κουρλή γιατί κατεμένανε, όχι που χήρευα 65 χρονών και 40 να χήρευα και 30 να χήρευα, ποτέ μου δε θα έβανα άλλον άντρα στο σώμα μου, να πεθάνω καλύτερα, πα, πα, πα! Αυτό ήταν το μοιραίο μου, πάει και τελείωσε!».

Όπως και στο παρακάτω απόσπασμα διαφαίνεται καθαρά η ταύτιση του γάμου με προσβολή, μιαιρότητα:

«...Ήθελε η κουνιάδα μου να με κρατήσει στην Αμερική 2 χρόνια που πήγα μετά το θάνατο, να 'χει και 'κείνη κάποιονε δικόνε της και με φώναζε στο ιδιαίτερο με τον άλλονε μπροστά που 'τανε Κρητικός γνωστός της και ζούσε στην Αμερική να μου πει αν μ' αρέσει, πο, πο, πο, τι ήτανε εκείνο, σφαίρα μου 'ρθε στην καρδιά, του λέω: «τι λες χριστιανέ μου; Σου 'πα ότι θέλω να παντρευτώ, αι στο διάολο κωλοκρητικέ!». Αυτός ήτανε σαν και μένα, το 27 γεννηθείς. Τον ήξερε ο αδερφός μου από το καφενείο που τρώγανε και πίνανε. Μου τα 'λεγε και βαριά ο Κρητικός, Κρητικά, του λέω: «φύγε να μη σε βλέπω!». Είμαι κι εγώ όμως διαολόσπερμα, φταίω εγώ να τσι πω όταν με παίρνει τηλέφωνο: «είσαι 10 χρόνια χήρα από τον αδερφό μου, γιατί δεν παντρεύτηκες ακόμα;». Πού να τολμήσει μετά να μου ζαναπεί κανείς τίποτα;».

Η ύπαρξη παιδιών που λειτουργεί αποτρεπτικά στη σκέψη γάμου, ο προγενέστερος βίος αλλά και ο φόβος οικογενειακής ανισορροπίας που μπορεί να προκύψει από το «ξένο άτομο» σε συνδυασμό με την κοινωνική ενασχόληση που προκύπτει πάντα από το εγχείρημα αυτό, προβάλλουν τους κοινωνικούς κανόνες και τα πρότυπα «σωστής συμπεριφοράς». Ενώ στην ουσία η κοινωνία αλλά και η ίδια η χήρα παρουσιάζουν την τελευταία ως άτομο που αποφασίζει με ελεύθερη βούληση και της οποίας οι πράξεις θα χαίρουν εκτίμησης, κατανόησης και σεβασμού, στην πραγματικότητα η χήρα εντάσσεται στο δεσμευτικό πλαίσιο για τη γυναικεία συμπεριφορά της χηρείας που εμπεριέχει διαταγές, απαγορεύσεις και περιορισμούς. Ο φόβος της προστασίας των παιδιών ισχυροποιεί τις απόψεις τους:

«Εγώ δε θα το 'κανα ποτέ αυτό σύμφωνα με τη ζωή που 'χω κάνει με τον άντρα μου και γιατί αν είχα πάρει κανέναν που να με χτύπαγε, θα κοίταγα να φύγω και πάλι μπορεί να το ζανασκεφτόμουνα. Δηλαδή να έχεις μικρά παιδιά και να τα βάλεις σ' άλλον άντρα, μα μονάχα αυτή η σκέψη της μάνας ότι μπορεί να τα κακοποιήσει αυτός, δε θα το 'κανα ποτέ... Από το χωριό δεν παντρεύτηκε καμμία όταν χήρευε και 2,3 χωρισμένες, καμμία. Στην Αθήνα που ζούσα ήταν ανεκτό μία που χήρευε και δεν είχε λεφτά να βρει

³⁵⁸ Βλ. ό.π., σελ. 122

ένα βοηθό για να τα ζήσει...Όλες τσι θυμάμαι χήρες να μεγαλώνουν τα παιδιά τους μόνες τους. Εγώ και πιο νέα να 'μουνα, δε θα παντρευόμουνα, τα παιδιά μου και τα μάτια μου, αυτό θα κοίταα».

Το στερεότυπο του άντρα που δεν αγαπάει τα παιδιά, που ισοδυναμεί με εισβολέα ο οποίος αποσπά τη χήρα από τις υποχρεώσεις της και διαταράσσει τη γαλήνη της οικογένειας, συγκροτεί βασανιστικό περιορισμό, η επανάληψη του οποίου διατρέχει ολοκληρωτικά τις περισσότερες μαρτυρίες. Έχοντας ως πλαίσιο αναφοράς τη σύγχρονη εποχή που διανύουμε και συγκεκριμένα τα επιτεύγματα στο χώρο της γυναικείας ταυτότητας που μεταφράζονται σε ανεξαρτησία, λόγο και δύναμη, εύκολα εντοπίζεται η υπερβολή καθώς και η ανάγκη αναπαραγωγής του στερεότυπου αυτού, με σκοπό τη δικαιολόγηση των πεπραγμένων τους. Στην ουσία, τα υποκείμενα παραμένουν δέσμια των επιταγών του παρελθόντος. Η αποδοχή και η άρνηση είναι όψεις της ίδιας αμφιθυμίας που προσδιορίζουν το τίμημα που απαιτείται από τις γυναίκες. Ο γάμος στη δική τους περίπτωση, βιώνεται σαν μια παγίδα που θα συνθλίψει τις ίδιες:

«Καλό είναι η γυναίκα τη σήμερον ημέρα να μπορεί να μη βάζει άνθρωπο στο σπίτι της όταν έχει παιδιά γιατί υπάρχει μεγάλος κίνδυνος, όχι για 'κείνη αλλά για τα παιδιά της, αφενός να τα κακομεταχειριστεί, αφετέρου να τα κακοποιήσει. Αν θέλει να κάνει τη ζωή της, να την κάνει μακριά απ' το σπίτι της και τα παιδιά της. Στα παιδιά της, να μην επιτρέψει σε κανέναν άντρα να παρέμβει. Κανένας άντρας δεν μπορεί να αγαπήσει τα παιδιά της όσο τα αγαπά εκείνη. Και κόρες και γιους να 'χει, στο ίδιο τούνελ θα είναι. Στη σημερινή εποχή δεν υπάρχουν άνθρωποι, υπάρχουν παλιάνθρωποι. Υπάρχουνε και εξαιρέσεις αλλά πού να τις βρεις; Το δικό μου το παιδί, το σπλάχνο μου να το εμπιστευτώ σ' ένα τρίτο, σ' έναν ξένο; Δε πα να 'ναι ο θεός. Εγώ τα παιδιά μου ποτέ δεν τα 'στείλα σε συγγενικό μου σπίτι να τα φιλοξενήσει έστω και για μια νύχτα. Δεν εμπιστεύομαι!...».

Η κατάσταση εντείνεται από τη μικρή κοινωνία στην οποία ζουν:

«ο σκοπός είναι να προστατεύσει τα παιδιά, να 'χουν ασφάλεια τα παιδιά, να μην τα καταστρέψει με τις επιλογές της γιατί γνώρισα κορίτσια που παρόλο που ήτανε πολύ μορφωμένες, δε θέλανε να παντρευτούνε γιατί θέλανε ακόμη τον άντρα τους ή γιατί είχανε τραύματα από την παιδική ηλικία... Γνώρισα κάποτε μία κυρία η οποία ήταν παντρεμένη και παλιότερα είχε κάνει ένα εξώγαμο παιδί και τότε ήτανε τραγικό αυτό, τώρα αυτή είναι 55 χρονών. Της το πήρε λοιπόν η αδερφή της το παιδί και της το είχε μεγαλώσει χωρίς να φαίνεται στην κοινωνία ότι είχε παιδί, αργότερα το πήρε μαζί της και του έκανε πάρα πολύ μεγάλο κακό. Είχε τον άντρα της κι είχε κι ένα φίλο μέσα στο σπίτι, τον οποίο παρουσίαζε σα συγγενή της κι είχε και την κόρη, η οποία κόρη μου εξομολογήθηκε μία μέρα ότι την είχε κακοποιήσει κατ' εξακολούθηση. Ήθελε να γλιτώσει, να φύγει από το περιβάλλον αυτό, και αναγκάστηκε τον πρώτο τυχόντα που βρήκε να τον ακολουθήσει κι αυτός την εκμεταλλεύτηκε κι όταν την είδα μετά από χρόνια, έκλαψα με την ψυχή μου. Γι αυτό τα παιδιά θέλουν μεγάλη προσοχή. Ποιος άντρας μπορεί να αγαπήσει το παιδί το δικό μου; Να τονε δεις να το στραβοκοιτάζει, θα 'ναι μαχαιριά για την ψυχή σου, να του κακομιλήσει, θα 'ναι πληγή για την ψυχή σου κι εσύ τότε τι ρόλο θα παίζεις; Θα πας εναντίον του, θα πας υπέρ των παιδιών; Πώς θα κρατήσεις ισορροπία; Δε γίνονται αυτά τα πράγματα. Έχε το φίλο σου μακριά από τα παιδιά και από το σπίτι σου ή πάντρεψε τα παιδιά σου να πάνε με τις οικογένειες τους και μετά κάνε ό,τι θέλεις, εκεί θα 'χει τελειώσει ο ρόλος σου. Στο σπίτι μου να βάλω άλλον άντρα; Εμένα τα παιδιά μου με πίεςανε να ζαναπαντρευτώ διότι τους ζέρανε τους ανθρώπους αυτούς και τους είχανε εμπιστοσύνη, εγώ δεν είχα εμπιστοσύνη στους ανθρώπους και δεν ήθελα ποτέ να προδώσω τα παιδιά μου. Τα παιδιά μου και τα μάτια μου! Θα μου πεις, άμα τους τύχαινε κάτι άσχημο στη ζωή τους τι θα 'κανες; Άλλο αυτό. Εγώ να μην ήμουνα υπεύθυνη».

εξειδικεύει τη μητρότητα επισκιάζοντας άλλες παρουσίες:

«Αστείευέσαι που θα αγαπήσει τα παιδιά σου ξένος; Όσο και να τα αγαπάει, δε θα τα αγαπήσει σαν τα παιδιά τα δικά του γιατί το παιδί σου μπορεί να σου κάνει οτιδήποτε αλλά το ανέχεσαι, το συγχωρείς, ενώ του άλλου και καλό να κάνει, θα λες ότι είναι στραβό. Πρέπει να 'σαι πολύ γενναιόδωρος στην αγάπη. Καλά! Αυτά δεν υπάρχουνε στον κόσμο!»

και υπογραμμίζει σοβαρούς κινδύνους που προκύπτουν από ένα τέτοιο εγχείρημα:

«Δίνεις εμπιστοσύνη; Λίγες είχανε παντρευτεί που είχανε κόρες 13, 14 χρονώνε και ο άντρας επαπατούσε τη μάνα κι έπιανε την κόρη; Δεν έχουμε ακούσει τέτοια πράματα; Μια γυναίκα 40 χρονών μπορεί να χηρέψει και 50 και να 'χει παιδιά μεγάλα και κορίτσια, τι θα κάνει ευκείος ο άνθρωπος που δεν είναι και δικά του;»

Βέβαια, η πιθανότητα των εξαιρέσεων υπάρχει αλλά μόνο για να επικυρώσει τα «κακώς κείμενα»:

«βλέπουμε και πατριούς που πραγματικά τα λατρεύουν τα παιδιά της γυναίκας τους αλλά δεν είναι και απόλυτο όπως και να πεις είναι ξένος, δεν είναι ο πατέρας τους. Δε θα το επιχειρούσα ποτέ αυτό εγώ, ίσως για τη ζωή που έζησα. Εάν ήταν διαφορετικά, μπορεί να το σκεφτόμουνα, αν και αφού είχα παιδιά δε νομίζω...»

Η κυρία Βασιλική αναφέρει:

«ένας εργάτης που ερχότανε εδώ και μου 'λεγε πως πέθανε ο πατέρας του και πήρε έναν άλλον η μάνα του και τσου λάτρευε δυο αδρέφια που είναι. Του έδινε και λεφτά κι ας έκανε κι άλλα παιδιά με τη μάνα τσου. Τσου βοήθησε ακόμη να σπουδάσουνε. Τέτοιοι άνθρωποι υπάρχουνε μα πού να πας να τσου βρεις; Ξέρεις αν θα 'ναι τέτοιος; Μου είπε: «ο πατριός μου καλύτερα κι απ' τον πατέρα μου. Μας αγάπαγε κι εμέ και τον αδερφό μου πολύ». Αυτά μου είπε αλλά είναι φαινόμενα αυτά»

Ενώ ο δεύτερος γάμος σε μια ανύπαντρη επιβάλλεται τόσο ως φυλετική επιταγή όσο και ως κοινωνική πίεση, θεωρείται δηλαδή αυτόνομη δεδομένο που επισφραγίζεται με την ύπαρξη παιδιών³⁵⁹, στην περίπτωση της χήρας δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Η «σύμπραξη» της οικογένειας στον κοινό αγώνα, την οδηγεί στην ευημερία, αποκλείοντας τους κινδύνους της εισβολής ξένου προσώπου που διχάζει και αυξάνοντας τις πιθανότητες συγγενικής βοήθειας. Και οι δύο επιδιώξεις μοιάζουν ασυμβίβαστες:

«Όταν μία χηρεύει νέα έχει πολλές υπευθυνότητες και αν δεν έχει τη δυνατότητα και τα παιδιά να συνυπάρξουνε μαζί με την ίδια σκέψη τσι μάνας βρίσκεται σε δύσκολη θέση, ενώ όταν έχει τη σύμπραξη της οικογένειας δε φοβάται. Και καλύτερα να 'σαι μόνη σου, οργανωμένη να συγκρατείς την οικογένεια σου παρά να 'χεις άλλα πρόσωπα... είσαι κερδισμένη τότε, αλλιώς θα βρίσκεσαι σ' έναν κικεώνα, , θα 'σαι σε δύο στρατόπεδα... αναλαμβάνουνε με δυναμικότητα, γιατί λένε: «πάω στα παιδιά μου να τους μαγειρέψω, να κάμω» και βρίσκεσαι σε μια ζωτικότητα, ενώ αν βρισκόσουνα σ' ένα ξένο περιβάλλον θα σου λέγανε: «διώξε τα παιδιά σου», θα μπορούσες; Θα 'σουνα θηρίο...αν μία χηρεύει και δεν έχει παιδιά, σ' αυτό συμβιβάζεται ότι πρέπει να παντρευτεί έναν άλλον άνθρωπο αλλά όταν έχεις παιδιά...θα 'τανε σε δύσκολη θέση πάλι μία η οποία είχε παιδιά και δεν είχε λεφτά. Η μόνη συγκυρία ήτανε να βρίσκεται στο οικογενειακό περιβάλλον που να την καταλαβαίνουνε για να μπορεί ή να εργαστεί ή να

³⁵⁹ Βλ. Ιγγλέση Χρυσή, *Πρόσωπα Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 202

της προσφέρουν οι άλλοι. Γιατί πα να κερδίσεις το ένα και χάνεις το άλλο, ενώ όταν βρίσκεσαι σε ήρεμη κατάσταση σ' αυτές τις συγκυρίες, θα 'σαι πιο καλά και κάπου θα συγκινηθεί μια καρδιά και θα σε υποστηρίξει ώσπου να αναλάβεις τις δυνάμεις σου. Δεν μπορείς να βρεις τη ζωή να τηνε συνεταιριστείς μ' άλλον άνθρωπο. Ο άλλος είναι ξένος και ξινός... κι αν έχεις και κόρη είναι επικίνδυνο, έρχεται διχασμός μες στην οικογένεια, μόνο σε συγκατάβαση με τη συγγένεια, να βρίσκεσαι σε μια σωστή επαφή ώσπου να αναλάβεις τις δυνάμεις σου».

Η διαφωνία στις προηγούμενες απόψεις, προέρχεται από το εξωτερικό. Μέσω της μόνιμης κατοίκησης στο εξωτερικό (με καταγωγή από Κεφαλονιά), υιοθετούνται άλλες συμπεριφορές που έχουν ως γνώμονα τους την εξέλιξη της γυναίκας μέσα από ένα δεύτερο γάμο και τη δημιουργία μεγαλύτερης οικογένειας. Έτσι δεν παίζει αρνητικό ρόλο η απόφαση αλλά ο χρόνος τέλεσης του γάμου:

«Θα της έλεγα να παντρευτεί γιατί έχουμε μία ζωή... να πεθάνει μία και να μη χαρεί τη ζωή της, δεν είναι καλό...δε θα έβλεπα καθόλου κακό να μπει ένας άντρας στη ζωή της χήρας με τα παιδιά κι έτσι όπως προχωράει η ζωή σήμερα που είναι ανακατεμένα τα πρώτα παιδιά με τα δεύτερα, τα παιδιά συνηθάνε και ζούνε με τους καινούριους συντρόφους...θα τον αγαπάνε σαν τον πατέρα τους και η γυναίκα θα 'χει μια συντροφιά όταν φύγουνε τα παιδιά από το σπίτι. ...εμένα ήταν η ηλικία μου τέτοια που μετά το πένθος ήταν αργά να ψάξω να παντρευτώ. Αν ήμουν 30 θα το σκεφτόμουν... Όταν ξαναπαντρευότανε μία χήρα στη Γαλλία, καμμία συμβουλή και κανένας λόγος δεν έπεφτε στον άλλον, εδώ μπορεί στα μικρά μέρη να το κοίταζε κάποιος αλλά εκεί όχι...εκεί ο κόσμος σκέφτεται ότι κάτι έχει αυτή η γυναίκα για να μην παντρεύεται, πως είναι άρρωστη...».

Οι μαρτυρίες από την τάξη των έγγαμων γυναικών, υπακούουν σε μια φιλελεύθερη λογική, η οποία δεν υπογραμμίζει κινδύνους. Η οπτική της κυρίας Μαρίας, 75 ετών, οριοθετεί τα πράγματα:

«άνθρωπος χωρίς έρωτα είναι τελειωμένος, πρέπει να 'ναι πάντα ερωτευμένος είτε παντρευτεί είτε όχι. Τον έρωτα πρέπει να τον έχει μέσα του. Χωρίς έρωτα δεν υπάρχει τίποτε ωραίο στη ζωή. Και τώρα είμαι ερωτευμένη έστω και πλατωνικά. Όχι μόνο για τις χήρες, γενικά όταν δεν έχεις έρωτα είσαι τελειωμένο χαρτί».

Στο ίδιο κλίμα κινείται και η παρακάτω μαρτυρία. Η κυρία Μαίρη, 82 ετών, σημειώνει:
«...από το να κλέψεις και να κοροϊδέψεις, έχεις δικαίωμα στη ζωή, και να χορέψεις και να τραγουδήσεις και να παντρευτείς...φτάνει να είσαι συνεπής στον κόσμο. Άμα χαράξεις μια ζωή, οπωσδήποτε και ο δεύτερος άντρας κάπως θα θολώσει τα νερά...είναι άνθρωπος και πρέπει κι αυτή να ζήσει, ό,τι θέλει η καρδούλα της...».

Ωστόσο εντοπίζεται ενίοτε και ο θετικός ρόλος του «ξένου» προσώπου:
«...εγώ θα 'θελα άντρα μόνο για τα παιδιά μου...καμιά φορά για να τους βγάλει καμιά φωνή γιατί εμένα μ' εκμεταλλεύοντουσαν. Όταν ακούνε αντρική φωνή επηρεάζονται. Μια φορά έβλεπε ο άντρας μου τα παιδιά να μη μ' ακούνε...και με το που τους έβγαζε μία φωνή αμέσως το κάνανε. Μεγάλη δουλειά είναι ο άντρας σ' αυτό για τα αγόρια περισσότερο. Τώρα η κόρη μου ...δε θέλει να παντρευτεί, αν ήταν ο πατέρας της θα ήταν παντρεμένη τώρα...».

Ο ρόλος και η γνώμη των παιδιών διαγράφεται καθοριστικός στη ζωή και στις επιλογές της χήρας:

«εάν εγώ αποφάσιζα να παντρευτώ για δεύτερη φορά, θα ζήταγα τη γνώμη των παιδιών μου. Θα του έλεγα ότι αν εσύ θέλεις να ζήσεις μαζί μου, θα πρέπει να σεβαστείς τα παιδιά μου για να σεβαστούνε και σένα αυτά. Βέβαια, άμα είναι αποκατεστημένα τα παιδιά και αυτή ζει μόνη της, μπορεί να είναι πιο ελεύθερη. Είναι όμως κι άλλες που λένε: «εγώ θα κάνω το δεύτερο γάμο είτε σ' αρέσει εσένα είτε όχι». Όχι, δε θα ζήσεις καλά όταν δεν τονε θέλουνε, οπότε θα 'χεις συνέχεια γκρίνα, γιατί;... Με γεια της με χαρά της. Σκέφτεται και λέει η ζωή μου είναι μία και εγώ θέλω να τη ζήσω μ' αυτόν τον τρόπο, σ' αρέσει δε σ' αρέσει, εμένα αυτός είναι. Και μπορεί να 'χει και δίκιο. Όταν έχεις μια κοπέλα 35 ετών και έχει μείνει χήρα...εγώ δηλαδή επειδή γνωρίζω γυναίκες νέες, να μένουνε με μωρά και να 'ναι πάρα πολύ νέες γιατί ενοχλούνται από τα αρσενικά όταν είναι έτσι»

διαμορφώνοντας με τον τρόπο αυτό τη μετέπειτα στάση της στο ζήτημα του γάμου:

«Νομίζω ότι δε θα το αντιμετώπιζαν καλά γιατί είχαν δεχθεί τόση αγάπη απ'τον πατέρα κι απ'τη μάνα τους, νομίζω ότι δε θα το δεχόντουσαν αυτό».

Το στερεότυπο της μίας και μοναδικής οικογένειας, της «τύχης» που έφτασε στην έκβαση της και της αποδοχής ως μοναδικής λύσης εκφράστηκε επαναληπμένα μέσα από τις αφηγήσεις παραπέμποντας σε μοιρολατρική διάθεση:

«Εδώ δεν παντρεύτηκε και καμμία μπορώ να σου πω τα χρόνια εκείνα. Τώρα άμα είναι μια γυναίκα νέα δεν ακούω να λένε και τίποτα. Εκείνα τα χρόνια ήταν λιγάκι παρεξηγήσιμο αυτό. Τώρα δεν έχουν να πούνε κάτι. Καθένας φτιάχνει τη ζωή του. Εγώ δε σκοπεύω να παντρευτώ και στο λέω τώρα που μετά από δύο χρόνια έχω ηρεμήσει γιατί παλιά ήμουνα πιο τσακισμένη κι ούτε και τα παιδιά μου θέλουνε. Δηλαδή και να 'θελα κι εγώ, δε θέλουνε τα παιδιά μου. Εντάξει, είδα τη ζωή μου παντρεμένη, και να πάρω άλλον τι παραπάνω θα ζήσω τώρα; Μια ζωή απ' τα ίδια...».

Επιπλέον:

«54, 55 ήμουνα, κάπου εκεί. Το ίδιο βράδυ που ξενυχτάγαμε το νεκρό, μου 'λεγε ο κουνιάδος μου: «να παντρευτείς, εμείς θα σ' αγαπάμε», ήθελα να του πω: «παντρέψου εσύ» που ήταν ανύπαντρος, έχω ακούσει πολλά και δε μιλούσα. Να του πω: «εγώ παντρεύτηκα και είδα την τύχη μου, δεν παντρεύεσαι εσύ;...Αυτός που μου 'τυχε ήταν ο πρώτος και ο τελευταίος, αυτό έλεγα όταν μου λέγανε για δεύτερο γάμο. Δε θέλω. Αφού παντρεύτηκα 32 χρονών που δεν είχα ούτε φίλο ούτε τίποτα, απλώς τους έβλεπα όλους σαν φίλους, όχι με πονηρό σκοπό...Όπως το βλέπει ο καθένας. Εγώ ούτε το 'θελα. Από τέτοιο σκοπό ποτέ δεν έβαλα. Δε σκέφτηκα ότι δεν είχα λεφτά για να πάρω κάποιον. Δεν ήθελα και παρόλο που είχα και πέντε παιδιά, αστείεύεσαι; Είχα να σπουδάσω τα παιδιά μου. Αφού το ίδιο μου το παιδί μου 'λεγε: «όλοι έχουμε μία συντροφιά». Εγώ δε θέλω».

Η αρνητική στάση απορρέει αφενός από το κοινωνικό ήθος όσον αφορά μία σεβαστή περίοδο πένθους, από τη βαθύτερη αντίληψη που χαρακτηρίζει κατά κόρον τις αφηγήτριες και η οποία συνδέει το δεύτερο γάμο με επιπλέον υπηρεσίες της χήρας στο νέο σύζυγο, καθώς και από το φόβο του θανάτου που μπορεί να αντιμετωπιστεί για δεύτερη φορά³⁶⁰. Η αντίληψη αυτή επικρατεί περισσότερο στις αγροτικές περιοχές:

³⁶⁰ Βλ. Smith Ken, Zick Cathleen, Duncan J. Greg, «Remarriage Among Recent Widows and Widowers», *Demography*, vol. 28 (August 1991), Population association of America, σελ. 364

«Όχι δε μου πέρανε γιατί όταν είναι μια γυναίκα μεγάλη πρέπει να πάρει ένα μεγάλο, τι να πεθάνει κι αυτός; Ό,τι και να μου λέγανε, δεν άκουγα κανέναν, έκανα αυτό που ήθελα εγώ...».

Επιπροσθέτως:

«...Όχι μόνο μου 'χε περάσει αλλά μου κάνανε και πολλά προξενιά. Το πρώτο προξενιό μου το 'φερε ο γιος μου αλλά του είπα: «έχω μείνει πιστή στον πατέρα σου». Είμαι ερωτιάρα πλατωνικά. Μπορεί να μιλήσω, να γελάσω αλλά πλατωνικά. Παρότι μ' αρέσουν οι συναναστροφές, γάμο δε σκέφτηκα ποτέ. Είναι πολύ δύσκολο, να βρεις τώρα έναν να πάρεις πρέπει να 'ναι 80 χρονών, να 'χει μια διαδρομή ζωής, δεν μπορείς να πας να μπλέξεις με τον 20άρη. Ο 80άρης θα 'χει δικές του ιδιοτροπίες, δικές μου εγώ, θα 'ρθουμε σε σύγκρουση. Όπου πάω, προκαλώ χωρίς να το σκέφτομαι ότι θα προκαλέσω. Τώρα είναι οι φωτιές που πηδάνε, θα πάω να πηδήξω, δηλαδή μ' αρέσει η ζωή. Όπου πάω τις πιο πολλές φορές, λένε για μένα στους άλλους: «αυτή η κυρία είναι χήρα», μου λέει μια γειτόνισσα: «είναι ωραίος αυτός, πάρτονε», «παιδιά αφήστε με ήσυχη, μη μου λέτε για γάμο» γιατί ξέρω ότι δεν μπορώ να παντρευτώ ένα νέο άνθρωπο, με το γέρο δεν μπορώ να κάτσω γιατί εγώ ζητάω ό,τι ζητάει μια 18άρα, να πηδήξω σχοινάκι, να βγω, να αργήσω...πιο πολύ οδηγώ παρά κάθομαι στο σπίτι, άμα στενοχωρηθώ ειδικά για κάτι, το παίρνω και γυρνάω...άμα μου πεις στις 3ώρα «πάμε για χορό» θα πάμε, μόνο γάμο δε θέλω και δε θέλω γιατί δεν πάω για να γηροκομήσω...Για μία χήρα που παντρευότανε εκείνα τα χρόνια, ο κόσμος έλεγε κουτσομπολιά, επειδή ασχολείται μ' αυτά, όχι με τα δικά του αλλά με τα ξένα, λένε: «δές την που 'θελε και γάμο, δεν πέρασε ούτε χρόνος, τον κακομοίρη που πέθανε», πάντα λένε».

Και εδώ το στερεότυπο της χήρας που παντρεύεται και γηροκομεί³⁶¹ επαναλαμβάνεται:

«Έχω τα παιδιά μου, έχω τη σκέψη τους, δεν έχω χρόνο για τέτοια. Και τι θα 'χα βγάλει αν είχα άντρα; Περισσότερα βάσανα και κακομοιριά. Τα ίδια τα παιδιά μου το λέγανε. Κάποτε την ίδια χρονιά κάπου πήγαινα και ήταν ένας από τη Λειβαθώ και με ζήτησε: «μαμά παντρέψου», τα παιδιά γιατί τους άρεσε, «παντρευτείτε εσείς και αφήστε εμέ ήσυχη», «μα θα μας βοηθήσει» μου λέγανε, «ναι, ο άλλος θα σου τα δώσει στο χέρι» τους έλεγα. Ήθελα να 'βρισκα έναν άνθρωπο μεγάλο και να 'χε και τον τρόπο αλλά αφού δεν έτυχε».

Εκτός από τις κοινωνικές απαγορεύσεις που έχουν επιφορτίσει τη γυναίκα στον τρόπο διαχείρισης της χηρείας της, υπάρχει συνειδητά ή ασυνείδητα σε κάθε χήρα ο φόβος απώλειας της εξουσίας που απέκτησε μέσω της χηρείας της με το ενδεχόμενο του γάμου. Η ανεξαρτησία που βιώνει το υποκείμενο, έστω και υπό το βάρος των ευθυνών που γεννά η απουσία του συζύγου μοιάζει ασύγκριτο μπροστά στα νέα οικογενειακά βάρη που θα προκύψουν από την έλευση του νέου συζύγου³⁶²:

³⁶¹ βλ. ό.π., σελ. 370, όπου ο γάμος παρουσιάζεται αποτρεπτικός στην περίπτωση εξαρτώμενων παιδιών και όταν αποφασίζεται, η αναζήτηση αφορά υψηλό μορφωτικό επίπεδο και καλή οικονομική κατάσταση του συζύγου που αποβλέπει στην εξασφάλιση της χήρας και των παιδιών της.

³⁶² Βλ. Leonard Diana- Speakman Mary Anne , «Women in the Family: companions or Caretakers;», στο *Women in Britain Today*, επιμ. Beeckey Veronica-Whiteleg Elizabeth, University Press, Philadelphia, 1986, σελ.48-49 , όπου η χηρεία ισοδυναμεί με αίσθημα ανεξαρτησίας. Επίσης, βλέπε, Smith Ken, Zick Cathleen, Duncan J. Greg, «Remarriage Among Recent Widows ...», ό.π., σελ.361-372, όπου η αύξηση της ηλικίας σε συνδυασμό με το μορφωτικό επίπεδο συνεπάγονται μείωση της πιθανότητας δεύτερου γάμου.

«Δε με νοιάζει κιόλας που δεν έχω μια αντρική συντροφιά, μια συμπαράσταση γιατί συνήθισα και βγαίνω, πάω έξω για τα ψώνια μου, βλέπω από τη Σάμη τους γνωστούς, λέω μια κουβέντα με τη γειτονιά μου και δεν έχω πρόβλημα. Και ο γάμος έχει και ευθύνες. Βάλε τώρα να ξαναπαντρευτώ για δεύτερη φορά. Τώρα θέλω να μαγερέψω, θα μαγερέψω, το παιδί δε με δεσμεύει, όπου θέλω μπορώ να πάω».

Έτσι, η «ελευθερία» που αποτελεί πλέον αγαθό της χήρας, δε συγκρίνεται με τη «δέσμευση» που υπαγορεύει ο δεύτερος γάμος:

«σαν την ελευθερία δεν υπάρχει τίποτε άλλο στον κόσμο. Ό,τι ώρα θέλω κοιμάμαι, πάω όποτε θέλω στο θέατρο, δηλαδή ο γάμος είναι δέσμευση κι αρχίζεις πάλι απ'την αρχή και νομίζω πως δεν αντέχουν πια οι ώμοι για τέτοια πράγματα. Θέλω να πέφτω στο κρεβάτι μου μόνη μου, να πηγαίνω όπου θέλω χωρίς να δίνω λογαριασμό, αν δώ ότι υπάρχει μια δυστυχία θα χτυπήσω την πόρτα και θα πω: «τι θέλετε;».

Τα βιώματα της παιδικής ηλικίας εγγράφονται στη συνείδηση της χήρας και οριοθετούν τη συμπεριφορά της στην επανάληψη της στάσης που γνώρισε από τη μητέρα της αλλά και στη διαφύλαξη της μνήμης του άντρα της:

«40 χρονών ήμουν όταν χήρευα. Παρόλο που είχα πολλές προτάσεις και εξαιρετικές, ένας βιομήχανος από τη Θεσσαλονίκη που μας προμήθευε πρώτες ύλες κι είχε πεθάνει η γυναίκα του στον τοκετό, έκανε μεγάλες προσπάθειες με τις αδερφές του που ήταν φίλες μου για να με πείσουνε να τον παντρευτώ γιατί μου 'λεγε: «τα παιδιά εγώ θα τα λατρέψω, θα τα εξασφαλίσω οικονομικά, εγώ θέλω μια καλή γυναίκα να περάσω τα χρόνια μου», δεν το 'κανα. Ένας άλλος κύριος ο οποίος ήτανε κατασκευαστής και επισκευαστής πλοίων που και μ' αυτόν είχαμε φιλική σχέση με την οικογένεια του και μένανε στην Αμερική και πηγαينوερχόντουσαν εδώ και είχε πεθάνει η γυναίκα του από καρκίνο και του 'χε γράψει αυτή στη διαθήκη: «θα πας στην Ελλάδα και θα παντρευτείς την ... για να περάσεις καλά τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής σου. Την εμπιστεύομαι πάρα πολύ γιατί ξέρω ότι μας αγαπάει». Κι άλλες περιπτώσεις γιατί είχα επικοινωνία με πολύ κόσμο λόγω της δουλειάς μου αλλά ποτέ, ποτέ, ποτέ, δεν πέρασε από το μυαλό μου γιατί το θεωρούσα βλασφημία για τη μνήμη του κι είχα και τα ταμπού της μητέρας μου, την οποία ποτέ δεν την είδα να έχει σχέσεις με άντρα παρότι πέρασε ό,τι πέρασε απ' τον πατέρα μου κι έμενε με τα πεθερικά της. Έλεγα τι θα κάνω εγώ για μένα, το τι έκανε μία άλλη δε μ' ενδιέφερε, δεν είμαι απ' αυτούς τους ανθρώπους που κάνουν κριτική στους άλλους γιατί ο καθένας έπαιρνε τις αποφάσεις και τις ευθύνες του, με ποιο δικαίωμα εγώ θα κριτικάρω τη ζωή του αλλουνού;».

Η δυσκολία αποκατάστασης της χήρας με άρρωστο παιδί, η δέσμευση που τη χαρακτηρίζει για όλη τη ζωή, ερχόμενη σε αντίθεση με την οπτική του συζύγου, καταργεί την πιθανότητα γάμου³⁶³:

«Ούτε μου λέγανε να παντρευτώ ούτε και όχι. Μου κάνανε αργότερα βέβαια προζενειές αλλά δε θέλανε το παιδί, μου λέγανε να κλείσω το παιδί στο ίδρυμα και μετά να προχωρήσουμε. Εάν το ήθελε κάποιος το παιδί μπορεί να ξαναπαντρευόμουνα. Άλλος σου λέει θα ξεκινήσω τη ζωή μου με μία που έχει παιδί και μάλιστα άρρωστο; Εγώ όμως δεν μπορούσα να διανοηθώ ότι θα το άφηνα το παιδί μου...πολλές παντρεύονται όταν έχουνε τα παιδιά τους υγιή, ξέρω πολλές και από το χωριό μου μία που έχασε τον άντρα της, έχει τρία παιδιά κι έχει παντρευτεί ένα καπετάνιο που έχει και κείνος ένα γιατί έπαθε

³⁶³ Βλ. Leonard Diana- Speakman Mary Anne , «Women in the Family: companions or Caretakers;», ό.π., σελ. 59

ατύχημα η γυναίκα του και σκοτώθηκε κι έτσι έχουνε συνολικά τέσσερα παιδιά και ζούνε πολύ καλά αλλά εγώ έχω τύχει στην περίπτωση που είναι άρρωστο το παιδί αλλά δε με πειράζει... μου 'λεγε: «όταν πεθάνω, άμα δεν μπορείς να 'χεις το παιδί, πήγαινε κλείστο σε ίδρυμα και παντρέψου», «όχι» του 'λεγα «θα κάτσω με το παιδί μου»... ήταν άντρας και δεν καταλάβαινε τι νιώθει μία μάνα όταν της λένε να αποχωριστεί το παιδί της».

Αφενός η κοινωνία «δεν τα ήθελε αυτά» αφετέρου «με γειά της με χαρά της», είναι ο βασικός άξονας που διατρέχει το κείμενο. Εντοπίζεται μία μεγάλη αντίφαση σχετικά με το τι είναι ηθικά σωστό και τι επιλήψιμο. Όταν ο γάμος όμως λειτουργεί ως μέσο αποκατάστασης της ηθικής της χήρας ή ως αποτρεπτικό μέσο ανηθικότητας που θα εγκυμονούσαν οι επικίνδυνες συναναστροφές αλλά ακόμη και η ίδια η θέση της, η κοινωνία τον αποδέχεται και τον επαινεί. Η χήρα στο πλευρό του άντρα καταξιώνεται, κερδίζει το σεβασμό της κοινωνίας, αποκτά πάλι μία ταυτότητα μέσω του γάμου, του ονόματος του και παύει να βρίσκονται στο επίκεντρο του αρνητικού ενδιαφέροντος η ζωή και οι πράξεις της:

«Η κοινωνία τότε δεν τα ήθελε αυτά, όμως άμα ξαναπαντρευότανε με γειά της με χαρά της. Να μην έμπλεκε με άλλους μόνο. Άμα παντρευότανε εντάζει. Στα χρόνια τα δικά μου το να ξαναπαντρευτεί η χήρα, δεν το θεωρούσαμε ασέβεια. Η γυναίκα είχε το δικαίωμα να ξαναφτιάξει τη ζωή της, αρκεί να την έφτιαχνε αξιοπρεπώς. Εγώ αν είχα μια κόρη και χήρευε, θα της έλεγα να ξαναπαντρευτεί, να ξαναφτιάξει τη ζωή της αλλά να προσέξει ποιον θα πάρει. Τα παιδιά συμφωνούνε για το γάμο της μάνας το δεύτερο, δεν αντιδρούνε, εκτός κι αν υπάρχουν κληρονομικά ζητήματα. Το να ξαναπαντρευτεί δεν είναι μεμπτό.»

Και στην ακόλουθη μαρτυρία επιβεβαιώνεται ο κίνδυνος της «ασεβούς» ζωής που διατρέχει η χήρα και προτείνεται ο γάμος ως μέσο αποφυγής του:

«Η χήρα άμα δεν παντρευτεί, θα κάνει ασεβείς πράξεις, μπορεί το σώμα της να θέλει άντρα. Εμένα δε μ' αρέσουνα αυτά, αλλά το τραγούδι, ο χορός, ο πλατωνικός έρωτας, τίποτε άλλο. Και νομίζω ότι αυτό είναι το καλύτερο...»

Έτσι, κρίνεται προτιμότερος ο γάμος από την ελεύθερη σχέση:

«Από το να έχεις ένα φίλο, καλύτερα να παντρευτείς, να 'χεις έναν άντρα γιατί μία μόνη της δεν τα βγάζει πέρα».

Η αποκατάσταση του ονόματος της χήρας μέσω του γάμου που επιδιώκεται από στενό συγγενή της, επικυρώνει την προηγούμενη μαρτυρία και διαμορφώνει τον κώδικα κοινωνικής συμπεριφοράς της εποχής. Ο αδερφός, ως συμβολικό υποκατάστατο του πατέρα ή του άντρα³⁶⁴, κινητοποιείται για τη διαφύλαξη της αγνότητας της αδερφής. Η κυρία Ωραιάνθη, ετών 78, θυμάται:

«Εγώ δεν ήθελα άλλον άντρα και νέα να χήρευα. Δεν είναι κακά όμως άμα πεις ότι δεν παντρεύεται να τον έχει κρυφά και να μπάζει το φίλο μέσα που 'ναι παιδιά; Δεν είναι καλύτερο να παντρευτεί; Μια νέα δεν έχει κατηγορά. Η αδερφή μου που ήτανε στον Παναμά, εχήρησε 28 χρονών, στα τρία τέσσερα χρόνια τσι λέει ο αδερφός μου: «θα παντρευτείς. Δε θέλω αύριο το πρωί να έρθει κάποιος και να μου πει 'η αδερφή σου'». Ερώτησε τα παιδιά της και της είπανε: «μαμά να παντρευτείς, είσαι νέα, είσαι...»

³⁶⁴ Βλ. Ιγγλέση Χρυσή, *Πρόσωπα Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 143

Ηρθε στ' Αργοστόλι και ο κόσμος θα 'λεγε: «η αδερφή του...» κι ας μην έκανε τίποτα. Δεν ήτανε ωραίο πράμα να ακούσεις κάτι τέτοιο. Να παντρευτεί κι επαντρεύτηκε.»

Συμπληρωματικά, η τιμή και η αξιοπρέπεια που κερδίζει η χήρα από το γάμο της, της εξασφαλίζουν ηθική και σταθερότητα:

«Εγώ χαίρομαι να τις βλέπω ότι παντρεύονται, διότι πια δεν είναι στο στόμα του καθενός, διότι ζούμε σε μία κοινωνία που είτε μας αρέσει είτε όχι, θα πει το κοντό και το μακρύ της και θα ασχοληθεί μ' αυτό το πράγμα. Ενώ όταν παντρευτεί, θα πούνε στην αρχή κάτι και μετά θα σταματήσουνε. Μετά θα κερδίσει το σεβασμό της κοινωνίας. Το βρίσκω λογικό και για την ίδια και για τον περίγυρο της. Όταν μία παντρεύτηκε, πολύ το χάρηκα γιατί μπήκε η ζωή της σε μία τάξη, γιατί μπορεί να 'περτε σε πειρασμούς και να 'κανε άλλα πράγματα. Εκεί είχε το σταθερό άντρα και ζει κάπως πιο ηθικά. Δεν ξέρω, μπορεί να είμαι παλαιομοδίτισσα, αλλά από ζήτημα ηθικής μιλάμε τώρα και...έτσι το βλέπω...Κακό είναι να 'ναι ένας ζωντανός και να του κάνεις κακό, όταν πεθάνει έχει κάθε δικαίωμα η χήρα να κάνει ό,τι της αρέσει. Να παντρευτεί. Και 'κείνον αφού τον σεβότανε όταν τον είχε, τον νοιάζει αφού πέθανε τι θα κάνεις εσύ;... Όταν η γυναίκα είναι νέα προπάντων γιατί να μην παντρευτεί; Είναι καλύτερα να πάει να βρει έναν αγαπητικό γιατί είναι φυσικά όλα αυτά τα πράγματα, είναι νέα και θέλει και 'κείνη, τι να κάνουμε δηλαδή; Δεν είναι καλύτερα να παντρευτεί; Αμα μπορεί και βρει έναν άνθρωπο που θέλει να την παντρευτεί;»

με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται η στάση τους υπέρ του γάμου προκειμένου να αποφευχθούν νοσηρά σχόλια:

«Αφού μπορεί και παντρεύεται καλά κάνει. Από τη μια μεριά τα λέω και έτσι, τα λέω κι αλλιώς, γιατί έφερα εγώ κανένα αποτέλεσμα με τη στάση μου που έκλαιγα και χάλασα τον οργανισμό μου και είμαι κι έτσι κι αλλιώς; Χαράς σ' αυτόν που σκέφτεται τον άλλον κάθε μέρα αλλά σκέφτεται και τη ζωή του... καλύτερα η χήρα να παντρεύεται παρά να κουβεντιάζεται»

Όμως παρόλες τις αντιφάσεις και τους εσωτερικούς περιορισμούς που θέτουν οι ίδιες στον εαυτό τους, εντούτοις αποδέχονται τη σκληρότητα της μοναξιάς και κατανοούν απόλυτα την ανάγκη για δεύτερη ευκαιρία στη ζωή και την οικογένεια:

«Έχω δει ο κόσμος να 'ναι κακός με όσες ξαναπαντρεύονται. Εγώ δεν το κατακρίνω, μου φαίνεται φυσιολογικό από το να είσαι χήρα να πάρεις ένα δεύτερο άντρα. Εγώ θα συμβούλευα μια χήρα να ξαναπαντρευτεί γιατί κοίταζε να δεις όταν και η χήρα μένει ανύπαντρη είναι σκληρό, αν έχει παιδιά που είναι νορμάλ, μην κοιτάς εμένα, έχει δικίο να ζητάει μια παρέα, μια οικονομική βοήθεια, εγώ δεν μπορούσα να το απαρνηθώ γι αυτό εμένα και ανύπαντρη. Είναι και πολλές που είναι επιλογή τους να μην ξαναπαντρεύονται και θέλουνε την ανεξαρτησία τους. Ο γάμος είναι ευτυχία γιατί κάνεις οικογένεια, κάνεις παιδιά, τα μορφώνεις, πάνε σχολείο, είναι πολύ ωραίο πράγμα, βλέπεις τα παιδιά σου να μεγαλώνουνε, να παντρεύονται, γίνεσαι γιαγιά, απέναντι μου οι γειτόνισσες μου είναι χήρες και πάνε στα 'γγόνια τους και περνάει η ώρα τους. Μπορεί να 'χεις μικροπροβλήματα, καβγάδες με τον άντρα σου, αυτά γίνονται αλλά είναι ευτυχία ο γάμος γιατί κι εγώ δε μεγάλωσα σε οικογένεια και είχα αυτή την ανάγκη»

Η κυρία Βιβή, 75 ετών τονίζει:

«Δεν κατακρίνω όταν μία ξαναπαντρεύεται, καλά κάνει για μένα, δεν το κατηγορώ, για τον εαυτό μου λέω γιατί εκείνη μπορεί να νιώθει έτσι εκείνη τη στιγμή ότι πρέπει να βοηθηθεί κατά κάποιο τρόπο»

Παράλληλα, υπογραμμίζεται έντονα το στοιχείο της νεότητας που προϋποθέτει και μια φυσιολογική εξέλιξη του γυναικείου πεπρωμένου και σημειώνεται ότι η παρουσία του «ξένου» δεν αποτελεί απειλή στο μέτρο δημιουργίας της νέας οικογένειας:

«Να μην κάτσει μόνη της γιατί ακολουθούνε πολλές ζωές ακόμα, γιατί άμα πάει μέχρι τα 90 της πόσες ζωές είναι ακόμα; Να 'ναι 30 χρονών, αμαρτία απ' το θεό να κάτσει μόνη. Να μου πεις τώρα για μία που είναι 50 χρονών και πάει και παντρεύεται, αυτό είναι παλαβομάρα. Εγώ έτσι το βλέπω κι έτσι είναι. Μία να είναι 25, 30 χρονών με το δίκιο της γιατί κι εκείνος θα είναι νέος και τα παιδάκια θα είναι μικρά και θα τ' αγαπήσει. Κι όταν είναι και νέα τον ελκύει, τον αυτόνει, όταν είναι γριά και πάει να παντρευτεί έναν που έχει παιδιά 30 χρονών, είναι σωστό αυτό; ...θα της έλεγα να ξαναφτιάξει τη ζωή της γιατί η ζωή είναι μία και δεν υπάρχει άλλη».

Σύμφωνα με την κυρία Ωραιάνθη:

«Μία άλλη εγήρευσε κι ήτανε νέα κι είχε δυο παιδιά. Πως είχε την κακιά τύχη και χήρευσε δεύτερη φορά. Εμένα όμως δε μ' αρέσει που είναι νέα χήρα και κάθεται μόνη της. Είναι σαν κούκλα. Μια κοπέλα σαν τα κρύα τα νερά. Με το δεύτερο δεν έκανε παιδιά. Μπορεί να βρεθεί ένας και να τ' αγαπήσει καλύτερα κι απ' τα δικά του».

Η κατανόηση επίσης έρχεται ως επακόλουθο της συνειδητοποίησης της οικονομικής ανάγκης στην οποία περιέρχεται η χήρα:

«Αν τα παιδιά της είναι παντρεμένα, είναι μεγάλα και είναι μόνη της και μπορεί και το θέλει φυσικά η ίδια. Αν έχει παιδιά και βρει έναν άνθρωπο που μπορεί να στηρίζει και τα παιδιά, γιατί όχι; Γιατί πώς θα αγωνιστεί αυτή η γυναίκα να τα μεγαλώσει αν είναι μικρά, αν βρει έναν άνθρωπο σωστό και αυτό δεν το βλέπω κακό. Εγώ δεν τον κατακρίνω το δεύτερο γάμο.»

αλλά και πάλι εγείρονται σοβαρά ερωτήματα σχετικά με το κατά πόσο μία τέτοια πρακτική θα ευνοούσε τη χήρα:

«Εάν θα 'τανε πάρα πολύ νέα και δεν είχε άλλο πόρο ζωής να παντρευτεί για να μπορέσει να τα ζήσει αλλά αυτός που θα πάρει όμως, θα υποκύψει να έχει τα παιδιά να τα ζει; Αυτά τα πράγματα πρέπει να μετριώνται αλλά τα βάζεις μες στο μυαλό σου, εφαρμόζονται;»

Η κατανόηση έρχεται επίσης και από την έλλειψη παιδιών από την οποία πάσχει μία χήρα και η οποία αντιδιαστέλλεται στο φυσικό προορισμό της. Στην περίπτωση αυτή ο γάμος πρέπει να επισπεύδεται:

«Εμένα η κοπέλα μου η μεγάλη είχε χάσει τον άντρα της που ήτανε ταχυδρομικός. Δεν μπορούσε η κοπέλα να κάτσει έτσι, είχε ένα μέλλον να ζήσει, επήρε τη θέση του αντρός της και τη βάλανε τότε στην Αγία Ευφημία και δεν ήθελε τότε επειδή ήταν από 'κείνα τα νερά ο άντρας της κι από 'κει τη βάλανε στην Αθήνα κι εκεί δοξασμένη η χάρη του θεού, πέρασε καλά σε όλα, βρήκε το δεύτερο άντρα της και είναι καλά, δουλεύει κι εκείνος στο ταχυδρομείο. Μα αυτήν την περίπτωση τη δικαιολογώ, δεν μπορεί να μείνει μια κοπέλα έτσι άμα δεν έχει παιδιά. Τότε ζούσε μόνη της στην Αθήνα και τηνε φώναζα κι εγώ να παντρευτεί. Πραγματικά γνωριστήκανε μες στο ταχυδρομείο μ' εκείνο το παιδί που ήτανε από την Κρήτη κι έκαμε δυο κορούλες και μια χαρά».

Στην περίπτωση του χήρου που όπως αναφέρθηκε μέσα από τις συνεντεύξεις:

«Είναι πολλοί που κάνουνε πως αγαντάρουνε αλλά μην ακούς, κατά βάθος έχουνε θλίψη»,

καλλιεργήθηκε έντονα το στερεότυπο τόσο από χήρες όσο και από παντρεμένες ότι ο γάμος μοιάζει μοναδική λύση επιβίωσης τόσο για αυτόν όσο και για τα παιδιά του λόγω της αδυναμίας του να συντηρήσει την οικογένεια και τον εαυτό του, η οποία υπαγορεύεται από το φύλο του³⁶⁵: «Καλά κάνουνε και ξαναπαντρεύονται γιατί αν ήταν να πεθαίνουνε οι γυναίκες, οι άντρες δε θα παντρευότανε αμέσως; Να μην τα θέλουμε όλα δικά μας. Τι θα κάτσει ο άντρας να κάμει; Ένας άντρας δεν μπορεί να κάτσει μόνος του, πρέπει να παντρευτεί. Η γυναίκα είναι διαφορετικά γιατί μπορεί να πλύνει, μπορεί να μαγερέψει, μπορεί να κάμει όλες τσι δουλειές, ο άντρας όμως δεν κάνει τσι δουλειές που κάνει μια γυναίκα στο νοικοκυριό. Είναι ανάλογα και τσου ανθρώπους».

Υπάρχει μία έντονη αντίφαση σε κάθε αφήγηση: αφενός η χήρα αποκλείει το ενδεχόμενο δεύτερου γάμου επειδή μία τέτοια πράξη θα αντιστοιχούσε σε ιεροσυλία, έλλειψη ηθικής και αγνότητας και αφετέρου θα κατανοούσε απόλυτα και θα ενθάρρυνε την αντίθετη κίνηση από μια άλλη χήρα και ειδικά νέα. Αντισταθμίζεται η απαγόρευση που θέτουν στον εαυτό τους με τη θετική ενθάρρυνση. Στην ουσία ζουν κάτω από την πίεση διαφορετικού τύπου επιταγών, μένοντας πιστές στα πλαίσια πολλών ηθικών κωδικών που συχνά αλληλοσυγκρούονται. Η υποταγή τους όμως στους κανόνες που εγκαθιδρύει ο μηχανισμός της κοινωνίας τους και που συχνά παρουσιάζονται διαστρεβλωμένοι, συνοδεύεται από απόρριψη των αξιών και των ηθών της κυρίαρχης ιδεολογίας³⁶⁶.

«Ξέρω γυναίκες που κάμανε δεύτερο γάμο και μπράβο τους. Ήταν καλό άλμα αυτό. Ίσως ένιωθε αυτή ότι θέλει να ζήσει τη ζωή της. Ακόμα και σε μία χήρα θα της έλεγα: «κάμε ό,τι θέλεις εσύ, αν θελήσεις να ζήσεις για τον εαυτό σου μόνη... δε θίγεις κανένα, δεν προσβάλλεις κανένα με το να κάνεις δεύτερο γάμο, εάν εσύ το μπορείς, κάμε το, θα λάβεις όμως υπόψη σου ότι θα ακούσεις και σχόλια αρνητικά από την κοινωνία».

Η αντίφαση επιβεβαιώνεται και από την ακόλουθη μαρτυρία σε πιο έντονο βαθμό:

«Φεύγω να πάω στην Αμερική, στην Αθήνα μου λέει ο αδερφός μου: «είναι αυτός που έχει μαγαζιά, έχει λεφτά», λέω «κακό χρονάχει κι αυτός και τα μαγαζιά του, εγώ δεν εκουρλάθηκα να παντρευτώ, δε θέλω

³⁶⁵ βλ. Χάφτον Όλουεν, *Ιστορία των Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 260-261. Βλέπε, επίσης, Goody Jack, «Η εμφάνιση της οικογένειας και του γάμου στην Ευρώπη» στο *Οικογένειες της Μεσογείου ...*, ό.π., σελ. 274, όπου οι διαδικασίες για δεύτερο γάμο του χήρου, ξεκινούν πριν την ολοκλήρωση της κηδείας. Επιπροσθέτως, βλέπε, Laslett Peter, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology*, Cambridge University Press, London, New York, Melbourne, 1977, σελ. 200-203. Ακόμη, βλέπε, Segalen Martine, *Love and Power in the Peasant Family. Rural France in the Nineteenth Century*, University of Chicago, 1983, σελ. 66, όπου η δεύτερη σύζυγος απολαμβάνει μεγαλύτερη εξουσία από την πρώτη λόγω της αναγκαιότητας της παρουσίας της

³⁶⁶ Ο άξονας διερεύνησης σχετικά με την πραγματοποίηση ή όχι του δεύτερου γάμου, συμπεριέλαβε δύο ερωτήσεις. Η πρώτη αφορούσε στο τι θα έκανε η χήρα στην περίπτωση της, εξετάζοντας την οπτική της και η δεύτερη αφορούσε στο τι θα συμβούλευε σε ανάλογη περίπτωση μία άλλη χήρα. Η αντίφαση που προκύπτει, στηρίζεται στις δύο διαφορετικές απόψεις που κατά κύριο λόγο αφορούν τις περισσότερες αφηγήτριες.

να παντρευτώ, επαντρεύτηκα, να 'ναι καλά τα παιδιά μου, ο άντρας μου πέθανε, να 'χει ο θεός καλά την ψυχή του, τι με νοιάζει;». Κακό θα 'τανε να λέω εγώ ότι θέλω να παντρευτώ. Αφού δεν το θέλω εγώ, τι με νοιάζει;...Να ξαναπαντρευτεί οπωσδήποτε γιατί δεν επιτρέπεται να μείνει χήρα. Άλλο 50 και 60 και άλλο 30. Ο κόσμος έτσι κι αλλιώς θα τη συζητήσει. Και παιδιά να 'χει, το εγκρίνουνε».

Ανακεφαλαιώνοντας, στην παρακάτω αφήγηση δίνονται ολοκληρωμένα οι λόγοι για τους οποίους το υποκείμενο δε θα προχωρούσε σε δεύτερο γάμο. Τα στερεότυπα επαναλαμβάνονται. Το βίωμα πλέον της χηρείας ως ανεξαρτησία, ο φόβος της ανάληψης περαιτέρω ευθυνών με το δεύτερο σύζυγο, το αίσθημα ολοκλήρωσης της γυναίκας με τη γέννηση παιδιών, η παρουσία των γιων που ισοδυναμεί με κατακραυγή, έρχονται να τονίσουν αφενός τα οφέλη που προκύπτουν από τη χηρεία και αφετέρου ότι σκοπός του γάμου επετεύχθη. Το στοιχείο της ηλικίας λειτουργεί και σ' αυτήν την περίπτωση αποθαρρυντικά. Το «κλείσιμο του κύκλου» μπορεί να διακοπεί μόνο στην περίπτωση της οικονομικής ευρωστίας του συζύγου που θα συμβάλλει όχι στην αποκατάσταση της χήρας αλλά των παιδιών της. Η χήρα σκέπτεται και ενεργεί με γνώμονα το συμφέρον των παιδιών:

«Μου είπανε να παντρευτώ. Γιατί; Εάν εταλαιπωρήθηκα με τον άντρα μου πέντε χρόνια, δηλαδή έφτυσα αίμα προπαντός 20 μήνες που έλειπε ο γιος μου, είχα και μια υποχρέωση, έκαμα και δυο παιδιά με δαύτον. Με τον ξένο τι θα κάνω; Θα του φτιάχνω χαμομήλι; Να πω ότι έχω άντρα; Δε μου έλειπε ο άντρας ούτε στο κρεβάτι, ούτε στο να βγω. Σου είπα εγώ επαντρεύτηκα για να κάμω παιδιά. Αλλά δεν ήμουν και 18 χρονών που έμεινα χήρα. Μα και 18 να 'μουν, να 'χω δυο λεβέντες και να παντρευτώ; Να πω ότι έχω άντρα και να αρχίσω από την Αρχή; Με ποια υποχρέωση; Δε μου 'πανε να μην παντρευτώ. Καμιά φορά που το λέμε, γελάμε. Αν παντρευόμουν, μόνο αν ήτανε τόσο πλούσιος, να είχε τόσα πολλά, να ζούσα τα παιδιά μου. Τώρα να παίρνει 500ευρώ και να αρχίζω νοσοκομεία και «τρέχα γιε για τον πατριό» και «πάμε να ξενυχτήσουμε», όχι! Εγώ είμαι ελεύθερη. Κάνω ό,τι θέλω».

Εν κατακλείδει, πρέπει να αναφερθεί ότι η στάση της εκκλησίας παρουσιάζεται ιδιαίτερα ανεκτική σε θέματα χηρείας και δεύτερου γάμου³⁶⁷:

«Εγώ πήγα στον πατέρα στην εκκλησία και τον ρώτησα: «πάτερ μου πρέπει να παντρευτώ;» και μου λέει: «παιδί μου γι αυτό υπάρχουνε τρεις γάμοι». Το γάμο θα τον κάνεις όχι επειδή πρέπει να τον κάνεις αλλά για να 'σαι ευτυχής, άμα δεν είσαι, τι τον θέλεις; Έχω την εντύπωση ότι με τα ίδια τα χέρια μας βγάζουμε τα μάτια μας, πρέπει να 'χεις πολύ μυαλό. Να χορεύεις με μυαλό, να μαγερεύεις με μυαλό, άμα δε δουλεύει το μυαλό είναι χωρίς θεμέλια».

³⁶⁷ Ουσιαστικά, η επαφή με εκπροσώπους της εκκλησίας και το αίτημα να διασαφηνιστούν οι ακριβείς απόψεις στο θέμα του δεύτερου γάμου της χήρας, δεν απέδωσε ιδιαίτερα αποτελέσματα, γι αυτό και δεν περιλαμβάνεται στο σύνολο της εργασίας. Η προσέγγιση γίνεται με βάση τη βιβλιογραφία, όπως θα φανεί παρακάτω.

2.δ) ΚΥΡΟΣ-ΕΞΟΥΣΙΕΣ

*Η κοινότητα σε έβαζε σε βάθρο γιατί είχες μεγαλώσει τα παιδιά σου.
Η απρόσωπη κοινωνία...όταν θα έχεις ένα γιο απόφοιτο
του Μετσοβίου και μια κόρη καλοπαντρεμένη με γιατρό,
θα σ' έχει στα πούπουλα. Θα περπατάς με ψηλά το κεφάλι,
όπως περπατούσε η γιαγιά σου και η μάνα σου στο χωριό...³⁶⁸*

Όπως έχει αναφερθεί, οι συμπεριφορές καθορίζονται από πολιτισμικά, κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια. Η χήρα που «σκίζετα» για τα παιδιά της, κερδίζει τον απόλυτο σεβασμό της κοινότητας, η οποία δεν αρκείται μόνο στον έπαινο και την οικονομική βοήθεια, αλλά αναλαμβάνει το χρέος της συμβουλής προς αυτήν για τον προσανατολισμό της. Η γυναίκα του παραδοσιακού χώρου χαρακτηρίζεται από την προσφορά στα παιδιά της, εκδηλώνοντας τη δική της μητρική συμπεριφορά που είναι εξ' ορισμού κοινωνική συμπεριφορά³⁶⁹ και έρχεται πολλές φορές σε αντίθεση με τις μητέρες των αστικών στρωμάτων³⁷⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ στο γάμο μπορεί να στερείται πρωτοβουλίας, όντας απογυμνωμένη από κοινωνικές και οικονομικές εξουσίες, στη χηρεία οδηγείται προς αυτήν την κατεύθυνση. Ο σεβασμός και η εκτίμηση της κοινότητας δίνουν τη δύναμη στη χήρα να συνεχίσει τον αγώνα της. Άλλωστε, «τη δύναμη να αγωνιζόμαστε μας τη δίνει η παραδοχή των άλλων, άμεσα συνδεδεμένη με την αυτοεκτίμηση»³⁷¹: «Εμείς εκτιμούσαμε τότε τις χήρες που σκίζόντουσαν για τα παιδιά τους...Είχαμε μία στο σπίτι μας στο χωριό που έπλενε το 82, καμμιά 40αριά χρονώνε...και πού δεν πήγαινε, και τι δεν έκανε, σ' ελιές, σε τρύγους, σε μαγερέματα, ο πατέρας μου την αγάπαγε πολύ και τσ' έδινε κάτι παραπάνω... της λέγαμε πρώτα απ' όλα να κοιτάζει τα παιδιά της και μετά να βρει έναν καλό άντρα να παντρευτεί αλλά πρώτα τα παιδιά...στ' Αργυστόλι η...τα απαράταγε στη γιαγιά τους και πήγαινε βόρτες...».

Λαμβάνοντας υπόψη την τραγικότητα της κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει, η αντίληψη του κοινωνικού συνόλου για τη χήρα ήταν ανέκαθεν θετική. Την αντιμετώπιζε ως πρόσωπο ιερό και της έδινε διαστάσεις ηρωισμού, συνεκτιμώντας το διπλό «βαρύ πόνο» της χηρείας και του αγώνα τον οποίο καλούνταν να δώσει. Η κυρία Σωτηρία, έγγαμη, απαντάει: «Αυτή που μένει μόνη της με πόνο βαρύ και τα μεγαλώνει είναι η πιο δυνατή απ' όλες...γιατί αναγκαστικά έχει δοκιμάσει μία εμπειρία που δεν τη δοκιμάζουν όλες, το θάνατο. Αυτή είναι ηρωική γυναίκα...γιατί αφοσιώνεται στα παιδιά της, στη σάρκα της, στο αίμα της και δε θέλει να τσι τα κακομεταχειριστεί άλλος, έστω και μια κουβέντα να τσου πει...».

³⁶⁸ Βλ. Κατάκη Χάρης, *Οι τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής ...*, ό.π., σελ. 137

³⁶⁹ Βλ. Δουμάνη Μαριέλλα-Χρηστέα, *Η Ελληνίδα Μητέρα ...*, ό.π., σελ. 89

³⁷⁰ Βλ. ό.π., σελ. 155-164

³⁷¹ Βλ. Κατάκη Χάρης, ό.π., σελ. 128

Και μια άλλη μαρτυρία:

«Άμα έχει και παιδιά και μένει μόνη της τα καταφέρνει καλύτερα κι απ' τον άντρα...».

Η ίδια συμπάθεια και κατανόηση, διαπιστώνονται στην περίπτωση κάθε μοναχικής γυναίκας που καλείται να ανταπεξέλθει στην ανατροφή ενός παιδιού. Η θέση της ανύπαντρης μητέρας που ακόμη και σήμερα φέρει εν μέρει το στίγμα της εγκατάλειψης³⁷² όσον αφορά την κοινωνική της θέση, ταυτίζεται αλλά και αντιπαραβάλλεται στη θέση της χήρας, εφόσον η πρώτη καταβάλλει το διπλάσιο αγώνα για την επιβίωση της, ενώ η δεύτερη διαχειρίζεται απλά τη χηρεία της, έχοντας ως σημείο αναφοράς το κύρος του προγενέστερου έγγαμου βίου που της προσέφερε μια οργανωμένη ζωή:

«Η γυναίκα που 'χει χάσει τον άντρα της είναι η γυναίκα που 'χει γνωριστεί μ' έναν άνθρωπο, την αφήνει έγκυο, δεν της παραδέχεται το παιδί και μεγαλώνει μόνη της το παιδί, αυτή είναι πιο δύσκολη κατάσταση, δηλαδή είναι πολύ πιο μεγάλος ο σταυρός που σηκώνει αυτή η γυναίκα, ενώ η γυναίκα που έχει παιδιά και έχει φύγει απ' τη ζωή ο άντρας της, είναι διαφορετικά. Μια γυναίκα που φέρνει παιδί στον κόσμο χωρίς να 'χει παντρευτεί, στην εποχή μας ακόμα, είναι δύσκολος ο σταυρός που σηκώνει αυτή η γυναίκα. Εγώ είμαι υπέρ αυτηνής της κοπέλας και δεν την κρίνω γιατί σαν παιδί, σαν κοπέλα έκαμε μια γνωριμία, πίστεψε σε κάποιον όπως όλες οι άλλες που 'ναι τυχερές και φτάνουν στο αίσιο τέλος... άλλες δε φτάνουνε, αυτές τις κοπέλες τις υποστηρίζω γιατί υπάρχουνε βρώμικοι άνθρωποι και τις αφήνουνε και θεωρώ πιο μεγάλο το σταυρό σ' αυτές τις κοπέλες...».

Η μετανάστευση που στερεί την παρουσία του πατέρα στο σπίτι, αυτομάτως μεταθέτει τη γυναίκα στην κατηγορία της χήρας, προσδίδοντάς της τα ίδια χαρακτηριστικά. Η αξιοπρεπής στάση της γυναίκας αυτής που συνίσταται στη φροντίδα της μόρφωσης της κόρης, κατονομάζεται και επιβραβεύεται από την ίδια την κόρη:

«Εάν έχει μικρά παιδιά γίνεται πιο δυνατή γιατί αναπληρώνει τον πατέρα. Μια γυναίκα λογική και αξιοπρεπής θα προσέξει τα παιδιά της, όπως εάν ήταν ο πατέρας. Η μάνα μου δεν ήταν χήρα αφού είχε τον πατέρα μου αλλά σαν χήρα ήτανε γιατί δεν τον είχε κοντά της και είχε αναλάβει εκείνη τη διαπαιδαγώγηση μου και τη μόρφωση μου».

Το κοινωνικό πλαίσιο πάντα καταξιώνει τη χήρα που αναλαμβάνει δύο ρόλους, αναγνωρίζοντας βέβαια ότι η δύναμη για αυτοθυσία και προσφορά δε χαρακτηρίζει όλες τις γυναίκες που ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία³⁷³. Η κυρία Ελένη, έγγαμη, απαντάει: *«ζέρω την ... που χήρευε και στάθηκε και μάνα και πατέρας μαζί... λίγες είναι αυτές...».*

³⁷² Βλ. Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική Θέση ...*, ό.π., σελ. 186-187, όπου αναφέρεται στα έργα του Παπαδιαμάντη ότι το στίγμα είναι αποτέλεσμα της στέρησης της γυναικείας ταυτότητας που η κοινωνία αρνείται να δώσει στην ανύπαντρη μητέρα, διατηρώντας με τον τρόπο αυτό τις κοινωνικές προκαταλήψεις αναλλοίωτες.

³⁷³ Βλ. Κογκίδου Δήμητρα, *Μονογονεϊκές Οικογένειες. Πραγματικότητα-Προοπτικές-Κοινωνική Πολιτική*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1995, σελ. 180, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: *«έχουν (...) την υψηλότερη κοινωνική θέση σε σχέση με τις υπόλοιπες μόνες- μητέρες, γιατί η κατάσταση της μονογονεϊκότητας ήταν αναπόφευκτη γι αυτές και γιατί προέρχονται από ένα σχήμα ζωής σε ζευγάρι».*

Οι άγραφοι κοινωνικοί κανόνες που εντάσσουν τη θέση της γυναίκας στην οικιακή σφαίρα, δίπλα στον άντρα και τα παιδιά της, παρουσιάζουν τη δύναμη της καθοριστική για την οικογενειακή ευημερία και εξέλιξη. Η αποτίμηση και εξύμνηση της προσφοράς της στον παρόντα χρόνο της χηρείας, βρίσκει έρεισμα μέσα από την ποιητική συλλογή φιλικού προσώπου: *«Μία μάνα που παντρεύεται σήμερα...η μεγάλη αφοσίωση της πρέπει να είναι μέσα στο σπίτι της και όλα τ' άλλα να τα πετάξει πίσω από την πλάτη της. Να μη θυμάται τίποτα πέρα από τον άντρα της, το σπίτι της, τα παιδιά της, διότι...αλλού δεν τη θέλουνε, δεν έχει χώρο αλλού πλέον, μόνο στο σπίτι της...και μην ακούς πως δυνατός είναι ο άντρας στην οικογένεια, η δυνατή μες στην οικογένεια είναι η γυναίκα. Από μια γυναίκα βουλιάζει το σπίτι και από μία γυναίκα ανασταίνεται...αυτό έκανα στη χηρεία μου... «πρώτη υπήρξε εργάτισσα, πρώτη οικογενειάρχισσα, τιμή για την πατρίδα. Κολώνα του Τάκη. Χωρίς αυτήν δε θα 'ταν αυτός. Υπόδειγμα σωστό. Και τη σημαία της ψηλά εκράτησε, κρατά. Δε γελά. Δεν είναι η δύναμη σωματική, αλλά ψυχική και πνευματική».*

Η κοινωνική αποδοχή της χήρας και η αντιμετώπιση της με συμπάθεια από την οικογένεια της, την κοινότητα και το φιλικό της περιβάλλον, «αντανακλάται στην αυτοεικόνα της και της παρέχει την αναγκαία συναισθηματική στήριξη κατά την περίοδο του πένθους και της μετέπειτα προσαρμογής της στο ρόλο της μόνης μητέρας»³⁷⁴: *«Ποτέ κανείςδε μου μίλησε άσχημα. Με σεβάστηκε πάρα πολύ η κοινωνία. Ακόμη κι ένας καθηγητής που έγραφε τις γκόμενες του σ' ένα χαρτί, ποτέ δε με πείραζε».*

Η ανάληψη των ευθυνών ξεκινά αμέσως μετά το θάνατο, εισάγοντας το υποκείμενο στη νέα τάξη πραγμάτων: *«έπρεπε να πάω να βρω γραφείο τελετών, ποιος άλλος; Η χήρα...πήγα κι αγόρασα ρούχα για την κηδεία, Κυριακή, Δευτέρα έγινε η κηδεία...».*

Οι πρακτικές που δε θα υιοθετούνταν ποτέ εν ζωή του συζύγου, στη χηρεία αναλαμβάνονται ως μόνος τρόπος επιβίωσης και συνιστούν αποδοχή πεπρωμένου: *«Αναγκαστικά γίνονται. Αυτό που είναι να κάνει ο άντρας, το κάνεις κι εσύ, να επιέναμε στις ελιές και μαζεύαμε, δεν ήταν ο άντρας μου να κόψει ένα κλαρί, να το ρίξει κάτω για να το μαζέψουμε, έπρεπε να το κόψω εγώ, τι να έκανα;».*

Προβάλλει ως άγραφος κοινωνικός κανόνας η στήριξη των παιδιών από τη χήρα μάνα, η παραβίαση του οποίου κατακρίνεται και συνιστά την κατακραυγή του συνόλου: *«Εγώ τώρα είμαι πιο αδύναμη απ' όλες. Οι εξετάσεις μου βγαίνουν καλές απλά με πονάνε τα νεύρα μου. Βέβαια μία χήρα θα ήταν πιο δυνατή από μένα που είχα τον άντρα μου και άμα ήθελα δεν πήγαινα στη δουλειά. Η χήρα δεν μπορεί να μην πάει, πρέπει να στηρίζει και να μεγαλώσει τα παιδιά της».*

³⁷⁴ Βλ. ό.π., σελ. 181

Η αφοσίωση στα παιδιά πάλι προβάλλει ως μοναδικός λόγος ύπαρξης και την εξουσιοδοτεί με προσπάθεια που υπερβαίνει τις δυνάμεις της. Η ταυτότητα της χήρας συγκροτείται στη βάση της προσφοράς³⁷⁵ και της δύναμης. Από την προσφορά αντλεί δύναμη και από τη δύναμη το κουράγιο να συνεχίσει να προσφέρει. Μέσα από τη χηρεία που ενδυναμώνει το ενδιαφέρον για εργασία, κερδίζει την πολυπόθητη εκτίμηση:

«...ήθελα να κάτσω μέσα στο σπίτι να αφοσιωθώ στα παιδιά, γιατί τι άλλο είναι σημαντικό για μια χήρα με παιδιά; Τα παιδιά. Μόνο εσύ υπάρχουν για αυτά μετά την κηδεία. Μια ζωή ό,τι κάνεις για τα παιδιά σου. Τους έλεγα: «ανάγκη που 'χω να ζήσω τώρα» όταν πέθανε ο άντρας μου, τώρα για τα παιδιά μου. Μου λείπουνε πολλά αλλά όταν τα βλέπω ευτυχισμένα όλα τα ξεχνάω. Μεγαλομανίες δε θέλω. Με ό,τι μπόρεσα και ό,τι δεν μπόρεσα ασχολήθηκα, μέχρι και πάνω απ' τις δυνάμεις μου...αλλά όσο μεγαλώνει ο άνθρωπος και γνωρίζεται, τόσο σ' εκτιμάνε...για να πάω στ' αμπέλι φέτος δεν μπορούσα να περπατήσω και μάζεψα τα χορτάρια γονατιστή, όσο περνάν τα χρόνια ενδιαφέρομαι και πιο πολύ, δεν ήμουν έτσι στα νιάτα μου, τώρα για τα παιδιά μου. Τα πόδια μου δεν τα νιώθω, κουράστηκα, είναι και η ηλικία. Όταν ήμουν μικρό βρήκα ένα τόσο δα πεύκο και δεν το φύτεψα τότε γιατί έλεγα ποτέ θα πιάσει, αν το είχα κάνει θα είχε δώσει κουκουναρές σήμερα. Και λέω τι απαισιοδοξία που ήμουνα, τώρα λέω πρέπει να τολμάς, να μην έχεις απαισιοδοξία. Ό,τι δε θέλει ο άνθρωπος δεν κάνει».

Η χηρεία επιφορτίζει τη γυναίκα με το βαρύτερο καθήκον της προστασίας των παιδιών. Η ίδια θέτει τον εαυτό της στην υπηρεσία των παιδιών, μην αναγνωρίζοντας άλλο λόγο ύπαρξης. Έτσι, η αγωνία που τη διακατέχει για την εξέλιξη της υγείας του παιδιού, σωματοποιείται:

«...ο μικρός μου γιος στο στρατό στη Χίο και παρολίγο να τον χάσω... ακόμη δεν είχε χρονιάσει ο άντρας μου...είχα πάει να του ανάψω το καντήλι... με πήρε και μου είπε: «με πήρε ένα παιδί στο σπίτι του και φάγαμε, εκοιμηθήκαμε, ξυπνήσαμε».... στις τρεις ώρα με πήρε γιατρός από το νοσοκομείο της Χίου... «μην ανησυχείς, το γιο σου τον γλίτωσα ...τονε στέλνω καλωδιωμένο στο 401... Ούτε να μιλήσω δεν μπορούσα. ...μπήκε ο γιος μου ο άλλος μες στο σπίτι και με βρήκε αγκαλιά με την εικόνα των Αγίων Αναργύρων που λεγα: «προστάτεψε το παιδί μου» και χτυπιόμουνα...Την παραμονή το βράδυ πριν πάμε Χίο, ήμουνα καθιστή, ούτε ο σκύλος μου να μην τα περάσει αυτά που πέρασα, στο λιμάνι, και μια μάνα με κόρη που ήτανε στο λιμάνι στο Αηξούρι εκείνη την ώρα νομίζανε ότι θα πάω να βουτήξω, «με χρειάζονται τα παιδιά μου», της είπα...όταν έφτασα είχε συνέλθει, ήταν ακόμη στην Εντατική...Την άλλη μέρα κοιμότανε μ' ανοιχτά χέρια και πόδια το παιδί, τι μου πέρασε από το μυαλό ότι εκείνη την ώρα ήτανε μαζί του ο πατέρας του και μου πάγωσε το αίμα μες στα πόδια. Ήρθε μία νοσοκόμα...με πήγε στο ντους και μου έριξε ζεστό νερό γιατί καιγότανε τα πόδια μου...Τα δάκρυα μου βγαίναμε από το αίμα των ποδιών μου...το παιδί δε μίλαγε γιατί φοβότανε ότι τώρα που θα γίνει καλά και θα τονε στείλουνε στη Χίο θα φάει καμπάνα...Την άλλη μέρα έρχεται ο Περιφερειάρχης Χίου- Μυτιλήνης, εκουβέντισε και του είπε: «δε θα σε πειράζει κανείς».

Η απουσία του συζύγου θέτει εξολοκλήρου τη χήρα στο στρατόπεδο του αγώνα, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση να «ξενοχτήσει» και αυξάνοντας την ευθύνη της προστασίας. Η «συμβουλή» ή «ορμήνεια» του πατέρα προς το παιδί, ειδικά το αγόρι, υποδηλώνει την αδυναμία της χήρας να υπεισέλθει σε χώρους που αφορούν την αντρική επαφή και συνεργασία:

«Το παιδί μου ήταν στο στρατό ασυρματιστής ηλεκτρολόγος και είπε το ράδιο ότι κάτι φαντάροι κάτι αγγίζανε και σκοτωθήκανε, ηλεκτροπληξία, ω, έλεγα πως είναι το παιδί μου, ευτυχώς όμως...είναι

³⁷⁵ Βλ. Κατάκη Χάρης, *Οι Τρεις Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 161

λογικά και καλά τα παιδιά μου αλλά φοβάμαι. Όταν είναι ο άντρας σου είναι διαφορετικά, όταν λείπει πόσες φορές ξενοχτάς. Ένα βράδυ που έλειπε το παιδί μου, άκουγα στην ταβέρνα που 'ναι πάνω από το σπίτι κλάμματα, ω, έλεγα πως είναι το παιδί μου. Έκλαιγε επειδή τον άφησε η κοπέλα. Έβαλα πολλά με το μυαλό μου κακά. Σκέφτηκα αυτοκίνητα...όταν ζούσε ο άντρας μου δεν ήμουν έτσι, τώρα έχω γίνει, τότες δε με άφηνε βέβαια Ήθελα να τα κάνω μόνη μου, να μην κάνει κανείς δουλειές, αν και μου λείπει ο άντρας μου, θα 'χα μία βοήθεια, θα ορμήνευε το παιδί, δε θα 'ταν τα εμπόδια αυτά, έβλεπε και την αξία σου».

Η σωστή ιεράρχηση προτεραιοτήτων που θέτει σε πρώτη μοίρα την αφιέρωση της ζωής τους στα παιδιά, κινητοποιεί τις δυνάμεις τους στη βάση της νέας κατάστασης στην οποία καλούνται να προσαρμοστούν:

«...τόρα είπα πρέπει να παίρνω πρωτοβουλίες για τα παιδιά, να μου δώσει δύναμη ο θεός να σκέφτομαι πώς πρέπει να συμπεριφέρομαι στα παιδιά σαν πατέρας και σαν μάνα. ...δεν εκαθόμουνα στην καρέκλα και να κλαίω τη μοίρα μου, έπρεπε κάτι να κάνω. Τα παιδιά πηγαίνανε ακόμα σχολείο, έπρεπε κάποιος να τα φροντίσει. Οι υποχρεώσεις ήρθαν μετά όλες σε μένα...».

Ο θάνατος μοιάζει φυσιολογική πορεία και τα καθήκοντα της χήρας δεδομένα. Η λήξη της ζωής εγκαινιάζει την αυξημένη προσφορά υπηρεσιών στη νύφη και τα εγγόνια:

«Να κοιτάξω πώς θα βοηθήσω τα παιδιά μου περισσότερο απ' ό,τι τα βοηθάγα πρώτα και μου 'μεινε χρόνος περισσότερο, δεν ασχολιόμουν με τον κατάκοιτο άντρα μου αφού είχε πεθάνει και θα μπορώ να βοηθάω τη νύφη μου. Δεν επαπαρονέθηκα για το θάνατο του γιατί επήε ήσυχος, ούτε σε νοσοκομείο επήε, δεν υπέφερε».

Στην παρακάτω αφήγηση, ορίζεται η αγωνιώδης προσπάθεια της χήρας να σταθεί δίπλα στα παιδιά της, υιοθετώντας κάποια στιγμή τη βία³⁷⁶, αφού φέρει τη συνολική ευθύνη για τη συμπεριφορά των μελών της οικογένειάς της. Η παρουσία της μητέρας στη ζωή των παιδιών, κρίνεται απαραίτητη από την ίδια, με αποτέλεσμα η στέρηση της που απορρέει από τις ώρες εργασίας να κατονομάζεται. Εκφράζεται μια εσωτερική σύγκρουση από τις χήρες όσον αφορά το σωστό τρόπο διαπαιδαγώγησης, καθώς ελλοχεύει ο κίνδυνος της αποτυχίας. Έτσι, από τη μία πλευρά, η εγγύτητα επιφέρει αδυναμία ελέγχου και η απόσταση αντίδραση. Επιλέγονται και οι δύο τρόποι συμπεριφοράς σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης των προβλημάτων. Η ανάληψη του νοικοκυριού και της διαπαιδαγώγησης των παιδιών, ορίζεται στη βάση του συνεχούς ελέγχου που αποφέρει την ανταμοιβή της αναγνώρισης και της καλής εξέλιξης. Η αναγνώριση εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι σήμερα, καθώς η παρέμβαση της χήρας πραγματοποιείται δυναμικά και μέσα από τις οικογένειες των παιδιών της, υπαγορεύοντας αξίες και ηθικές αντιλήψεις:

«...από τη μία έπρεπε να 'μαι αυστηρή με τα παιδιά και από την άλλη...γλυκειά. Τα παιδιά πρέπει να τα αγκαλιάζει αλλά να 'χει και μια απόσταση σεβασμού για να μπορεί να τα ελέγχει...τα παιδιά μου ορφανέψανε δυο φορές, μία που χάσανε τον πατέρα τους και μία που εστερούντο την παρουσία της μάνας η οποία αναγκαζότανε να μην είναι όλες τις ώρες μαζί τους. Στη γειτονιά μας ήτανε ένας διοικητής της αστυνομίας, ο οποίος ήτανε πάρα πολύ καλός άνθρωπος και με σεβότανε γιατί ήμουνα εργατική κα πολύ τίμια. Όταν πέθανε ο άντρας μου και ήρθε να με συλληπηθεί, του λέω: «αν δεις κάτι

³⁷⁶ Βλ. Αντμάν Ελίζαμπετ-Μαρί, *Βία και Πονηριά ...*, ό.π., σελ. 175

στα παιδιά που δε σου αρέσει, έλα να μου το πεις για να το προλάβω»...μου λέει: «ο γιος σου...παίζει ποδοσφαιράκι». Τρελάθηκα εγώ. Στη γειτονιά μας ήτανε ένα υπόγειο που παίζανε μπιλιάρδα και ηλεκτρονικά. Πάω εκεί...δεν είχα βγάλει την ποδιά της δουλειάς μου και όταν τον είδα, έκανα την ασχημότερη πράξη της ζωής μου, του 'δωσα δυο χαστούκια και του είπα: «εγώ δεν το περίμενα αυτό από σένα». Αυτός, τον έθιξα μπροστά στους φίλους του και όταν πήγαμε σπίτι χτύπαγε το κεφάλι του στην πόρτα, έσπασε τα τζάμια, έκανε πράγματα τρελά. Λέω: «παιδί μου να σου ζητήσω συγγνώμη, δεν ξέρω πώς ένιωσα εκείνη την ώρα και δεν μπορούσα να ελέγξω το χέρι μου». Λέω: «θέλω να σου εξηγήσω ένα πράγμα, έχεις δικαίωμα να τα μάθεις όλα στη ζωή αλλά πρώτα απ' όλα το σχολείο σου, θα τη μάθεις τη ζωή, δεν έχω δικαίωμα να σε κρατήσω εγώ, θα μάθεις και τα άσχημα και τα καλά». Τώρα αυτός ο γιος είναι που μου λέει σήμερα ότι έπρεπε να 'μαι πιο αυστηρή. Αλλά κι εγώ τότε βράχος! Τους άφηνα στο κομοδίνο να πάρουνε την άλλη μέρα στο σχολείο όσα λεφτά χρειαζότανε και το βράδυ όταν γύρναα από τη δουλειά, τους έψαχνα τα παντελόνια τους μη βρω περισσότερα λεφτά που θα 'τανε κακό σημάδι ή τίποτε άλλο ή τα ίδια λεφτά που τους είχα αφήσει...είμαι τυχερή όμως γιατί σ' εκείνη τη γειτονιά που μέναμε στην Αθήνα, άλλοι συμμαθητές του είναι πεθαμένοι σήμερα από ναρκωτικά και άλλοι βρίσκονται στη φυλακή και τα δικά μου τα παιδιά τα φέρνανε σαν παράδειγμα. Από τη μέρα που έμεινα χήρα, τη μία τα χάιδευα, την άλλη τα έβριζα...αλλά όταν μπορούσα ήμουν πάντα κοντά τους απ' όλες τις απόψεις. Ακόμα και στα ερωτικά τους. Ο γιος μου αγάπησε μία κοπέλα, δεν του 'φερα ποτέ αντίρρηση, του 'λεγα: «πρόσεχε, να τελειώσεις τις σπουδές σου για να μπορέσεις να ζήσεις την κοπέλα». Και όντως αυτό έκανε, τέλειωσε, την παντρεύτηκε, παίρνει καλά λεφτά, κάνανε δυο χαριτωμένους γιους, καλή κοπέλα, νοικοκυρά...μια φορά πήγα στο σπίτι του γιου μου και ο ένας μου 'βαξε το πιάτο, ο άλλος το ποτήρι, ο άλλος την πετσέτα, λέω: «τι περιποίηση είναι αυτή;» και τι ήτανε; Τον είχε πείσει ο εγγονός το γιο μου να του πάρει μηχανάκι κι όταν μου το είπανε τρελάθηκα και λέω: «για κατέβασε τη βαλίτσα να βάλω λίγα ρούχα που θέλω να πάω στο χωριό μου» και τρομάζανε. Πήρα το μικρό...και τον πήγα στο νοσοκομείο στη Βούλα... καθότανε οι διάφοροι τραυματίες στα παγκάκια. Εκεί του λέω: «τους βλέπεις αυτούς; Αυτός από μηχανάκι, ο άλλος από μηχανάκι, η ηλικία σου δεν είναι τώρα για μηχανάκι»...του λέω: «όταν τελειώσεις το σχολείο, θα σου πάρω ένα ωραίο αυτοκίνητο να πηγαίνεις την κοπέλα σου βόλτα αλλά τώρα μη ζητάς πράγματα που θα σου κάνουνε κακό», αφού μου 'λεγε μια ψυχολόγος: «του 'καμες την καλύτερη θεραπεία».

Η κοινωνική καταξίωση έρχεται ως επακόλουθο της φροντίδας των παιδιών που καταλήγει στην εισαγωγή και αποφοίτησή τους από τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η πρακτική αυτή προκύπτει ως αποτέλεσμα της ελληνικής οικογένειας που σχετίζεται με την επιδίωξη της για κοινωνική άνοδο των μελών της και εφράζει έναν παραδοσιακό τρόπο συμπεριφοράς. Στην περίπτωση της χήρας αυξάνεται ακόμη περισσότερο, εφόσον η επιτυχία των παιδιών λειτουργεί ως «τροφή» για την ίδια³⁷⁷, αποδεικνύοντας την καλή διαχείριση της εξουσίας της. Η επιτυχία των παιδιών φανερώνει την αξία και την προσφορά της στην οικογένεια, ότι υπήρξε πιστά συνεπής με τη δέσμευση που επωμίστηκε από την αρχή της χηρείας της, εντάσσοντας παράλληλα την κοινωνική συμπεριφορά της στους κανόνες που ορίζει το κοινωνικό πλαίσιο. Το κύρος

³⁷⁷ Βλ. Κατάκη Χάρης, *Οι Τρεις Ταυτότητες ...*, ό.π., σελ. 70-71. Όταν ερωτούντο οι μητέρες χήρες «ποιο ήταν το πιο σημαντικό πράγμα που θα μπορούσε να τους συμβεί», η συνήθης απάντηση ήταν «να σπουδάσουν ή να αποφοιτήσουν τα παιδιά μου», ανάλογα με την κάθε περίπτωση, και «να παντρεύω τα παιδιά μου».

αυξάνεται στη συνέχεια με την καλή εξέλιξη των παιδιών και κορυφώνεται με το γάμο τους³⁷⁸. Η σταδιοδρομία των παιδιών δεν της παρέχει τη δυνατότητα να απολαύσει τους καρπούς των κόπων της αλλά αντίθετα επιλέγει κατά βούληση τη συνέχιση της προσφοράς με την ανάληψη της φροντίδας των εγγονών:

«...η κόρη μου έχει πάρει το δίπλωμα της δικηγόρου και ασκεί το επάγγελμα. Η πρώτη μου κόρη είχε τελειώσει λογιστικά και δουλεύει σε λογιστικό γραφείο και έχει και δύο παιδιά. Ο γιος μου είναι στην αγροφυλακή και η γυναίκα του δουλεύει στην Αθήνα σε διαγνωστικό κέντρο. Η άλλη μου κόρη είχε τελειώσει αεροσυνοδός εδάφους, βεβαίως δε διορίστηκε, μια φορά πήγε εποχιακή, εμείς δεν έχουμε τα μέσα και τις γνωριμίες και έκανε διάφορες δουλειές, δεν έμεινε ποτέ κανένα από δουλειά γιατί όλα ξέρανε ξένες γλώσσες. Όταν όμως έκανε τα δυο παιδιά έφυγε από τη δουλειά για να μπορέσει να τα μεγαλώσει πιο άνετα. Όσο μπορώ τη βοηθώ...ο γιος μου δέχτηκε να πάει στην αγροφυλακή, μένει εδώ, η γυναίκα με την κόρη στην Αθήνα γιατί δουλεύει εκεί και πάνε κι έρχονται...Η κόρη μου που είναι παντρεμένη στα Διλεινάτα θα περάσει σχεδόν κάθε μέρα να με δει και η άλλη που είναι εδώ η παντρεμένη έχουμε μεγάλη επαφή, πάμε κι ερχόμαστε...τα βλέπω ίδια για μένα προσωπικά τα πράγματα. Μόνο πως χαίρομαι τώρα γιατί βλέπω τα παιδιά μου αποκατεστημένα. Χαίρομαι και τραγουδάω μαζί τους, τους μαθαίνω σαν νηπιαγωγός που είμαι στα μικρά τα παιδιά να τραγουδάνε, να παίζουνε. Το βιώνω πιο καλά το θέμα. Δηλαδή έχει ξεφύγει πολλές φορές από το μυαλό μου».

Και μία άλλη μαρτυρία:

«Η κόρη μου έφυγε από την Τετάρτη Γυμνασίου και πήγε στην Αθήνα και μπήκε στο Πανεπιστήμιο στο Οικονομικό. Η άλλη το πέρασε το Γυμνάσιο κι εκείνη στην Αθήνα. Ο γιος μου μπήκε στα ΤΕΙ στην Κρήτη στα Δομικά έργα, ο άλλος δεν ήθελε να διαβάσει κι έμεινε με το Γυμνάσιο κι ο άλλος γιος που έβγαλε τη σχολή νοσοκόμων...».

Η αγρότισσα του παραδοσιακού χώρου που δε συμβαδίζει με τις κοινωνικές επιταγές του χωριού που θέλουν τον εγκλεισμό της κοπέλας στην οικιακή σφαίρα και την αποκοπή της από τη μόρφωση, αντίθετα παρακινεί όλα της τα παιδιά στο δρόμο της μόρφωσης και της αποκατάστασης³⁷⁹. Η επένδυση των δυνάμεων στην εργασία και η συνακόλουθη στέρηση του εαυτού της από υλικές απολαύσεις, οδηγούσε στην αύξηση των κοινωνικών και ψυχολογικών απολαβών της³⁸⁰. Μόνο εκ των υστέρων τα αποτελέσματα της εξέλιξης των παιδιών, τη δικαιώνουν και καταξιώνεται στα μάτια του χωριού:

³⁷⁸ Βλ. Δουμάνη Μαριέλλα- Χρηστέα, *Η Ελληνίδα ...*, ό.π., σελ. 75

³⁷⁹ Βλ. Αντμάν Ελίζαμπετ-Μαρί, ό.π., σελ. 167, όπου η ευκαιρία για μόρφωση στα κορίτσια, ισοδυναμούσε με παραχώρηση εξουσίας, πράγμα καθόλου επιθυμητό, για αυτό και η προτροπή στη μοδιστρική φάνταζε ιδανική λύση που έδινε τη δυνατότητα ψευδαίσθησης μιας αυτονομίας που στην ουσία εξυπηρετούσε μόνο τη δημιουργία προίκας.

³⁸⁰ Βλ. Κατάκη Χάρης, ό.π., σελ. 127. Σύμφωνα με τη Δουμάνη Μαριέλλα Χρηστέα, ό.π., σελ. 162-163, οι μητέρες του παραδοσιακού αγροτικού χώρου αποκομίζουν μεγαλύτερο κύρος από τις γυναίκες της πόλης, γιατί όπως σημειώνει παρακάτω, σελ. 191: «το καλύτερο που μπορεί να κάνει μια ανήσυχη και μοναχική γυναίκα διαφέρει σημαντικά απ' αυτό που μπορεί να κάνει μια γυναίκα που έχει τα 'νώτα της καλυμμένα' και μπορεί να είναι σίγουρη για τον εαυτό της».

«Γύρναγα από τα χωράφια...τους έβαζα και τρώγανε και ήπρεπε να είχανε διαβάσει, να είχανε κοιμηθεί...το πρωί τσου σήκωνα, εγώ πήγαινα στα πρόβατα...δεν τσου είπα ποτέ: «διαβάστε». Αμα δεν το κάνανε, θα 'πέφτε βέργα μετά μουσικής...βλέπανε την κατάντια και θέλανε να φύγουνε...να μένανε εδώ, δεν ήθελα με τίποτα...στα πρόβατα και τσι ντομάτες τι μέλλον θα είχανε; Είπα πέντε παιδιά έχω, θα τα σπουδάσω, θα τα φτιάξω όλα, διαφορετικά θα 'φτινα τον εαυτό μου. «Σπουδάστε, να 'χετε υπηρέτες» τσου 'λεγα και όλα μ' ακούσανε. Τα 'γγόνια μου όταν τσου τα λέω, μου λένε: «γιαγιά ήσουνα δυνάστης», δε σκέφτονται ότι εξαιτίας μου έχουνε μανάδες μορφωμένες, έχουνε λεφτά και πάνε στα εξωτερικά. Αμα δεν ήμουνα με τη βέργα στο χέρι και τη φωνή, χαμένοι θα 'τανε όλοι. Παρακάλαγα τον άντρα μου να αγοράζαμε ένα κομμάτι γης στ' Αργοστόλι, δε μ' άκουγε. «Ποιος έφυγε μωρή από το χωριό», μου 'λεγε. Όταν πήγανε στην Αθήνα, δουλεύανε, «μάννα να σου στείλουμε» μου λέγανε, «όχι δεν έχω ανάγκη εγώ, εσείς κοιτάχτε τι θα κάνετε»...διοριστήκανε, παντρευτήκανε...μου λέγανε από το χωριό: «τι θέλεις και τις σπουδάξεις τις κοπέλες;»...δεν άκουγα κουβέντα. «Κοιτάχτε τι θα κάνετε εσείς με τσι δικές σας» τσου 'λεγα και είδαμε τα χαιρία τους. Μου φιλάνε τα χέρια τώρα τα παιδιά μου».

Και στην ακόλουθη μαρτυρία διαφαίνεται η διάθεση προσφοράς μέσα από την ανάληψη των εγγονών, γεγονός που προσδίδει κύρος στη χήρα. Είναι χαρακτηριστικό ότι «ενώ ο άντρας προς το τέλος της ζωής χάνει τα προνόμια του και δεν έχει από πού να πιαστεί, η γυναίκα γαντζώνεται στην προσφορά της μέχρι τα βαθιά γεράματα»³⁸¹:

«Ο γιος μου παντρεύτηκε στη Αμερική, βρήκε μία, τα 'μπλεξε μαζί της, μικρός, 18 χρονών ήτανε και 15 η νύφη μου. Έμεινε έγκυος στην εγγονή μου. Ήπρεπε όταν ήταν να γεννήσει η νύφη μου να πάω στην Αμερική, τα παράτησα όλα και πήγα. Εκάθισα 4 μήνες, πήρα το μωρό και ήρθα στην Ελλάδα γιατί ήτανε μικρή η νύφη μου και δεν ήξερε τίποτα. Την έφερα εδώ,. Γεννήθηκε και το δεύτερο κορίτσι και κάθομαι ένα χρόνο στην Αμερική. Ύστερα παίρνω και την άλλη μπέμπα και τη φέρνω στην Ελλάδα και καθίσαμε εδώ γιατί τα παιδιά μου τα άλλα μείνανε στην Αμερική. Ύστερα όταν γεννήθηκε η Τρίτη εγγονή μου, πήγα εγώ στην Αμερική και μόλις εσαράντησε η μπέμπα, την πήγα και την έφερα στην Ελλάδα...».

Η ικανοποίηση από την ανοδική πορεία των παιδιών σε επιστημονικό και εργασιακό επίπεδο, προσδίδει τεράστιο κύρος και περηφάνεια. Εκφράζεται η πίστη στην αξία της αλληλεγγύης που δίνει τα άτομα μεταξύ τους και υπονοείται η ανάγκη διατήρησής της ως απαραίτητης προϋπόθεσης για οικογενειακή ευτυχία και για λειτουργική αλληλεπίδραση με το κοινωνικό σύνολο³⁸². Δεν είναι ξεκάθαρο στην παρακάτω αφήγηση αν η επιτυχία που βιώνει η χήρα είναι επακόλουθο της ατομικής της προσπάθειας της ή αν προέκυψε ως επακόλουθο της συνεργασίας με το σύζυγο της. Το αποτέλεσμα παρουσιάζεται καθορισμένο από την ίδια χωρίς παρεμβάσεις, επομένως και η επιτυχία βιώνεται σε ατομικό επίπεδο. Μπορεί να ειπωθεί ότι η αφηγήτρια που προέρχεται από εύπορο περιβάλλον, αναλαμβάνει τη χηρεία της με διαφορετικούς οικονομικούς όρους απ' ό,τι συνήθως οι περισσότερες αφηγήτριες που έλαβαν μέρος στην έρευνα. Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι η κοινή γλώσσα που αναπτύσσεται και που αφορά στη βιωμένη εμπειρία που εξετάζουμε, αντιλαμβάνεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο το ρόλο, τη θέση και την υποχρέωση που γεννάται από τη χηρεία και έπειτα:

³⁸¹ Βλ. Κατάκη Χάρις, ό.π., σελ. 167

³⁸² Βλ. ό.π., σελ. 179-180

«Αλλά έκανα κάτι παιδιά διαμάντια, ο ένας διευθυντής στον ΟΤΕ στο Μαρούσι κι άλλος είναι στις μεταφορικές, δηλαδή δεν κινείται τίποτα αν δεν υπογράψει... άλλοι Πολυτεχνεία, Πανεπιστήμια, τους έστειλα έξω, πτυχία... όταν πάω Αθήνα μένω Μελίσσια, έχω δίπλα μου τον άλλο μου γιο, ο...μένει στην Εκάλη...Μετά την ειδικότητα του νευρολόγου και του ψυχιάτρου, πήγε στην Αμερική, τον κράτησαν και πήρε και την ειδικότητα του σεξολόγου. Όλα μου τα παιδιά είναι πολύ μορφωμένα. Ότι μπορούσα έκανα γι αυτά...ο μεγαλύτερος εγγονός μου είναι 34 χρονών, 30 ο δεύτερος, 32 ο τρίτος, 6 εγγονούς έχω και 5 γιους... στην Κεφαλονιά κάθομαι τώρα 8 μήνες και μόνο στις γιορτές πάω στα παιδιά μου, τα οποία είναι κι αυτά πολύ καλά στις δουλειές τους, πήρανε πολύ καλές γυναίκες, είμαι πολύ ευτυχισμένη σαν πεθερά, είμαστε μια ευτυχισμένη οικογένεια, έχουμε αλληλεγγύη, νομίζω ότι τα κάνει η αγάπη αυτά».

Ο ρόλος της γυναίκας που ορίζεται από πολύ νωρίς στη βάση της συνεχούς επιφυλακής για τα παιδιά της, αυξάνεται στη χηρεία της, εφόσον θεωρείται μοναδική κηδεμόνας των παιδιών. Εκπροσωπεί τη θέληση του συζύγου της και στο θάνατο του³⁸³, την οποία διαχειρίζεται μέσω του κουνιάδου. Σε καμμία αφήγηση δε διαφαίνεται η ανακούφιση από την απουσία του συζύγου, αντίθετα επισημαίνεται σε πολλές περιπτώσεις η αδυναμία επιβολής της σωστής συμπεριφοράς με αποτέλεσμα να κινητοποιείται η «αντικατάστασή» του, μέσω της παρέμβασης στενού συγγενικού προσώπου. Η τακτική της ήρεμης συμπεριφοράς απέναντι στα παιδιά υιοθετείται ως προσπάθεια ομαλοποίησης των πνευμάτων, ενώ η συνεχής «επαγρύπνηση της αναμονής προς τη νίκη», συμβάλει στη διατήρηση του οικογενειακού πυρήνα και της ενότητας. Η αυταπάρνηση συνεπάγεται κύρος και τιμή για τη χήρα και της προσφέρει την ικανοποίηση ότι εκπληρώνει ένα πολύ σημαντικό σκοπό:

«Η μάνα πρέπει να είναι ειρηνοποιός, να φέρνει την ειρήνη και τα λάθη να τα σκεπάζει και άλλες ώρες να τα ξεσκεπάζει και γι αυτό πρέπει να είναι πιο δυνατή στο σπίτι, να έχει τη δικαιοσύνη και την προστασία γιατί λένε όσα σκεπάζει ο ουρανός τα σκεπάζει η μάνα. Καμμία φορά εφεύγανε τα παιδιά και ερχότανε στις 12, «έχεις μωαλό χριστιανέ μου να λείπουνε τα παιδιά; Πήγαινε να δεις» του έλεγα του κουνιάδου μου «πού είναι»...και μόλις τονε βλέπανε από μακριά τα παιδιά που ήτανε στα παλιά καφενεία με τα μπιλιάρδα, αμέσως εσηκωνότανε και φεύγανε, δηλαδή αν δεν είχες αυτήν την επαγρύπνηση, έτσι είναι που ρεμπελεύουνε τα παιδιά, μια επαγρύπνηση της αναμονής προς τη νίκη... αντί να του πω: «αλήτη, τι ώρα ήρθες;» και την άλλη μέρα...να κάμει περισσότερα. Δε γίνανε αλλαγές γιατί ήμουνα εγώ και τα ισορροπούσα. Δεν εξεφύγανε από το σπίτι να αγριέψουνε, να πάνε έξω με άλλες παρέες, εζήσαμε στο οικογενειακό περιβάλλον όχι με πολλή πειθαρχία ούτε και με πολλή περιορισμό... όλα με αυταπάρνηση...».

Η ανάληψη ευθυνών αγγίζει τη χήρα όχι μόνο ως προς τα παιδιά της αλλά και απέναντι στον πατέρα της. Η έλλειψη του πατέρα από την παιδική ηλικία στιγματίζει τη μνήμη και παραδειγματίζει ως προς τη στάση που πρέπει να τηρηθεί απέναντι στα παιδιά. Η κηδεία που πραγματοποιείται με δανεικά χρήματα και η τήρηση της επιθυμίας της νεκρής μητέρας, καταξιώνουν τη χήρα σε χριστιανικό επίπεδο:

«Κακός είναι ο θάνατος αλλά ο ζωντανός χωρισμός είναι δύο φορές χειρότερος. Εγώ που μεγάλωσα χωρίς πατέρα, εγώ ξέρω πόσο πονάω μέχρι σήμερα που είμαι γριά. Δεν το έχω ξεπεράσει αλλά κι ένα πράμα, δεν τον έχω συγχωρέσει ποτέ τον πατέρα μου. Προσπάθησα πολλές φορές αλλά δεν το πέτυχα.

³⁸³ Βλ. Ιγγλέση Χρυσή, *Πρόσωπα Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 87-88

Μια φορά ένας παπάς μου 'δωσε να μνημονεύσω, ο οποίος ήξερε τα μέλη της οικογένειας κι όταν είδε το χαρτί που του 'δωσα, μου λέει: «κάποιον ξέχασες», λέω: «άστονε αυτόν παπά για άλλη φορά». Εκνευρίστηκα και μόνο που μου το είπε. Πριν πεθάνει η μητέρα μου, πήγα και παρακάλεσα τον πατέρα μου επειδή τον αγαπούσε πολύ και ήθελε να τον δει τις τελευταίες της ώρες, να πάει να τη δει...κι όχι απλά δεν πήγε αλλά μ' έδιωξε κακήν κακώς. Όταν είχε πεθάνει η μητέρα μου κι είχα κάνει και τα 40, ήρθε και με βρήκε. Τα παιδιά μου δεν τον γνωρίζανε και είπε στο γιο μου: «φώναξε τη μητέρα σου», εγώ τότε με το θάνατο της μητέρας μου, είχα χάσει τη γη κάτω απ' τα πόδια μου κι όταν τον είδα, ήταν ένα δεύτερο χτύπημα σε σύντομο χρόνο, έμεινα στήλη άλατος, ένιωσα ένα πράμα να με καίει σ' όλο μου το κορμί και να μην μπορώ να μιλήσω, άρχισε αυτός να υμνεί τη μητέρα μου... του λέω: «ο θεός να σε τιμωρήσει γιατί τη βασάνισες ζωντανή και την κοροιδεύεις πεθαμένη» και τον έσπρωξα για να φύγει, ντρέπομαι αλλά αυτό έκανα και μετά έκανα για την κηδεία του όλα εκείνα που με εκλιπαρούσε να κάνω η μητέρα μου αλλά δεν ήρθε δάκρυ στο μάτι μου...ο ίδιος παπάς μου 'πε ότι είμαι αξιέπαινη...επιθυμία της μάνας μου ήτανε να τονε θάψω εγώ και το πραγματοποίησα, με δανεικά ... ήθελα να της κάμω το χατήρι που ήτανε νεκρή, μετά από τόσα που 'χε κάμει για μένα γιατί αν η μητέρα μου είχε κάμει ένα έγκλημα, θα 'χε δικαστεί, θα 'χε φάει 10 χρόνια και θα 'χε ξαναφτιάξει τη ζωή της. Επειδή είχε κάμει ένα παιδί, τιμωρήθηκε όλα της τα χρόνια, δε γνώρισε τη ζωή. Τη μητρότητα την πλήρωσε πολύ ακριβά η μάνα μου».

Η δυναμική ανάληψη νοικοκυριού που αφορά στη φροντίδα του παιδιού με ειδικές ανάγκες, ξεκινά από το γάμο με την άρνηση παράδοσης του παιδιού στο ίδρυμα και συνεχίζει στη χηρεία με τους ίδιους όρους αλλά με καταπονημένη την υγεία. Προβάλλει η ανυπαρξία του στηρικτικού μηχανισμού που έχει ως αποτέλεσμα όλο το βάρος της προσοχής να πέφτει στη χήρα. Εδώ επιβεβαιώνονται οι προηγούμενες αφηγήσεις που θέλουν τη χήρα μοναδικό φύλακα στη ζωή του παιδιού όχι μόνο σε επίπεδο ηθικό και οικονομικό αλλά και σε επίπεδο σωματικής στήριξης:

«Εάν δεν τον αλλάζω και δεν τον πλύνω, δεν αλλάζει ποτέ ... πριν πάω στην κλινική, έκανα μαθήματα ψυχολογίας, είχαμε παιδιά με ειδικές ανάγκες στο νοσοκομείο...και μας κάνανε οι γιατροί μαθήματα κι όταν εγέννησα το παιδί, το κατάλαβα απ' την πρώτη στιγμή ότι...έχει κάποια ψυχασθένεια. Όταν ήταν μικρό έκανε πάρα πολλά αλλά εγώ δεν ήθελα με τίποτα να το κλείσουμε σε ίδρυμα....δηλαδή μας έφερε στο νυν και αεί αλλά εγώ δεν ήθελα ποτέ να το κλείσουμε. Ο άντρας μου που ήξερε ότι θα πεθάνει μου 'λεγε να τον κλείσω και να μη σκλαβωθώ. Είναι πολλές που σου λένε σιγά μην κάτσουμε να σκλαβωθούνε και δε θυσιάζονε τη ζωή τους...Το παιδί το κράτησα στα χέρια μου και είπα ότι θα το έχω εγώ όσο ζω, τώρα από 'κει και πέρα άμα μου συμβεί κάτι... δεν το κρατάει κανείς κάτω απ' αυτές τις συνθήκες. Ούτε τηλεόραση δεν μπορώ να δω γιατί φοβάται να βλέπει... Ούτε κοπέλες από κλινική μονάδα δέχεται να 'ρχονται εδώ γιατί κι αυτές φοβούνται...μετά πήρα τη μάνα μου στο σπίτι το 2001 στη Σάμη...την είχα κατάκοιτη...είχε απώλεια μνήμης και μου 'φευγε...τα τελευταία δύο χρόνια...από τη νεότητα μου δεν πέραγα απ' το μυαλό μου ότι θα πέραγα έτσι, είχα άλλα όνειρα τότε...Νόμιζε πως θα πεθάνω όταν είχα τη γρίπη και να κλαίει, να λέει: «εμένα θα με πάτε στο ίδρυμα τώρα», λέω: «δεν πεθαίνω μη φοβάσαι» και παρόλη τη δυνατή γρίπη που πέρασα, ευτυχώς δεν έπαθα τίποτα...ήρθα στο σημείο να πεθάνω αυτό το Δεκέμβρη. Είχα γίνει σα σκελετός και δεν μπορούσα ούτε να μιλήσω. Ακόμη και οι γιατροί απελπιστήκανε...εγώ όμως λέω: «δεν πάω σε νοσοκομεία», δεν άφησα το παιδί και μετά άρχισα να συνέρχομαι λίγο λίγο αλλά έξι μήνες πέρασα περιπέτεια μεγάλη και αυτό μου 'κανε κολπική μαρμαρυγία, πρόβλημα στην καρδιά. Είχα μεγάλη αρρυθμία, φτάνει στους 150 παλμούς και σταματάει η καρδιά...και όταν ακούω το βράδυ να χτυπάει η καρδιά μου εφοβήθηκα, δεν ήξερα τι πρόβλημα είναι».

Σύμφωνα με την Αβδελά, το κύρος δεν αποκτάται εκεί που κρίνεται απαραίτητη η γυναικεία παρέμβαση για να ολοκληρωθούν τα αντρικά καθήκοντα³⁸⁴. Στην παρακάτω μαρτυρία, όμως, η αναγνώριση ότι είναι μόνη και δεδομένου ότι καλείται να ανταπεξέλθει σε βάρος δραστηριοτήτων που είναι κατά κύριο λόγο αντρικές, αυτό εκλαμβάνεται ως κατόρθωμα από την κοινωνία. Το κύρος έρχεται ως αποτέλεσμα της συμπεριφοράς που συνίσταται στην υλική αναβίωση του παλιού χώρου που φυλακίζει αναμνήσεις της έγγαμης ζωής. Το σπίτι του συζύγου και όλη η ακίνητη περιουσία του, χρήζουν περιποίησης από τη χήρα, γεγονός που αναγνωρίζεται από την κοινότητα του χωριού και εκτιμάται ιδιαίτερα. Η χήρα καταξιώνεται στο χώρο του συζύγου που μέχρι πρότινος αποτελούσε για αυτήν ξένο περιβάλλον, μέσω της υλικής και συναισθηματικής συμβολή της σ' αυτόν:

«Δεν το 'χα σκεφτεί ποτέ απλώς επειδή το σπίτι μας ήτανε παλιό εξεκίνησα να το φτιάχνω. Δεν έκαμα τίποτε άλλο απλώς έριξα το βάρος της προσοχής μου εκεί γιατί το αγάπαγε πολύ ο άντρας μου και το αγάπαγα κι εγώ... τ' αγκάλιασα σιγά-σιγά, μ' έκανε ο άντρας μου με τον τρόπο του να το αγαπήσω το χωριό και όχι μόνο, αγάπησα και δυο κτηματάκια που είχε κι είχαμε φυτέψει ελιές, τα περιποιούμασταν, αγοράσαμε ένα κτήμα και το κάναμε αμπέλι, δηλαδή ό,τι είναι γύρω από τον άντρα μου το θέλω, το αγαπάω, θέλω να το φροντίζω και μετά που έφυγε ο άντρας μου, συνέχισα να δημιουργώ γιατί το σπίτι είναι παλιό κι ακόμα δεν το 'χω τελειώσει όπως θέλω εγώ... τώρα λέω δόξασι ο θεός και το όνομα μου λέει ο κόσμος γιατί μ' έχει γνωρίσει... και ορισμένα πράγματα που 'χω φτιάξει στο σπίτι που δεν είχα την οικονομική ευχέρεια και όμως με τις δόσεις μου, σαν πρόσωπο έχω γνωριστεί και με σέβεται ο κόσμος, δηλαδή είναι κάτι που το δημιουργείς, το αποκτάς αν το θέλεις εσύ με τίμιο τρόπο και σωστό και είσαι κυρία του εαυτού σου. Μπορεί η γυναίκα. Ό,τι δε θέλουνε δεν κάνουνε...».

Το κύρος που αποκτάται μέσω του γάμου και τη μητρότητα, αρκεί η χηρεία για να το εξαλείψει. Όπως σημειώνει η Ρουθ Σίλα: «οι χήρες είναι στην ίδια κατάσταση με τα ορφανά: είναι μία αβοήθητη τάξη που στερείται την προστασία του ισχυρού. Είναι η αντίθεση της ελευθερίας όταν προσδιορίζονται ακόμη από μία συγκεκριμένη κατάσταση της τάξης των παντρεμένων (...) τώρα ανήκουν σε εξαιρετικά ευάλωτη κατάσταση (...) η αγάπη και το στάτους είναι μπερδεμένα αδιέξοδα»³⁸⁵. Κατά τη διάρκεια του γάμου, η κατά φύλα κατανομή καθηκόντων διαχωρίζει το ρόλο της μάνας από το ρόλο του πατέρα και συγκεκριμένα την οικιακή από τη δημόσια σφαίρα. Η χηρεία, ισοδυναμεί με απώλεια κύρους, απώλεια του προστάτη του σπιτιού και με επιπλέον ανάληψη καθηκόντων. Το κύρος, όμως ανακτάται όταν το υποκείμενο επωμίζεται το διπλό ρόλο που έχει ως αποτέλεσμα τη «στήριξη και την άνθιση του σπιτιού». Η ανακούφιση του θανάτου του άντρα έρχεται συγκριτικά με την πιθανότητα θανάτου της γυναίκας και ερμηνεύεται στη βάση της αυτοσυντήρησης και της φροντίδας των παιδιών. Η ιδιαίτερη προσφορά της χήρας που αποτέλεσε μόνιμη επωδό στις αφηγήσεις, στοχεύει στην εξύψωση του ρόλου της, τονίζοντας τον αναντικατάστατο χαρακτήρα του:

«Άλλη ζωή, ακόμα και οι επισκέπτες που 'ρχονται στο σπίτι... όσο ζούσε ο άντρας σου ερχόντουσαν τα σόγια να συζητήσουν με τον άντρα μου, τώρα μ' έμένα τι να πούνε; Αλλιώς σε βλέπουνε, άλλη αξία είχες

³⁸⁴ Βλ. Βολντιμάν Ντ., Κλαπίς-Ζίμπερ Κρ., Λαγκράβ Ρ.-Μ., Ντοφέν Σ., Πεζρά Π., Περό Μ., Ριπά Γ., Σμιτ-Παντέλ Π., Φαρζ Α., Φρες Ζ., «Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 338

³⁸⁵ Βλ. Ruth Sheila, *Issues in Feminism ...*, ό.π., σελ. 275

και άλλη αζία έχεις τώρα. Κόβονται τα φτερά σου...αναγκάστηκα και έκανα και τον άντρα και τη γυναίκα, ενώ άμα έχεις τον άντρα σου δε σε νοιάζει γιατί τα καθήκοντα του άντρα τα κάνει αυτός, ενώ άμα δεν τον έχεις, κάνεις και 'κείνα κάνεις και τ' άλλα...ήμουνά όπως λέγανε στη γειτονιά τότε το στήριγμα του σπιτιού, ότι από μένα άνθισε το σπίτι...αν ζούσε ο άντρας μου και πέθαινα εγώ, θα 'ταν χειρότερα για τα παιδιά. Αν έμενε μόνος του ο άντρας μου, θα μεγέρευε μόνος του; Θα πλενότανε μόνος του; Χαμένος στο διάστημα θα 'τανε, χειρότερα από μένα θα 'τανε αυτός γιατί δε θα μπορούσε να συντηρηθεί. Έτσι, βλέπω σ' αυτές τις καταστάσεις ότι οι άντρες είναι πιο αδύναμοι, έχουν και τον πόνο τους για τη γυναίκα και δεν μπορούν να...να συντηρήσουν τον εαυτό τους».

Στην ίδια αφήγηση, η ετοιμότητα της προσφοράς και η αύξηση του κύρους που θα 'ρθει με τη γέννηση του εγγονιού και τον πολυπόθητο γάμο του γιου, ορίζουν τη συμπεριφορά της χήρας: «...ο γιος μου ναυτικός Υπολοίαρχος και ταξιδεύει στον Πειραιά. Εγώ δεν τον βλέπω που είμαι εδώ αλλά για τώρα γιατί για αύριο δεν ξέρω πού θα βρεθεί γιατί και τα βαπόρια...σα θα παντρευτεί, ου τι θα κάμω! Θα πετάω...απλώς αυτή τη στιγμή είναι κοντά κι έρχεται, του χρόνου δεν ξέρω πού θα βρει να μαρκάρει. Τώρα θέλω τα παιδιά μου να 'ναι καλά. Εγώ στηρίζομαι σ' αυτά κι αυτά σε μένα. Τώρα η κόρη μου είναι σ' ενδιαφέρουσα, σε λίγο καιρό θα γεννήσει...θέλω να 'ναι καλά τα παιδιά μου, να ζήσω μαζί τους όσο μπορώ και να 'μαι κι εγώ καλά».

Η εμπειρία της «κακιιάς» πεθεράς οδηγεί σε συνειδητοποιημένη συμπεριφορά του υποκειμένου ως προς τις νύφες της που όμως δεν αναγνωρίζεται. Η χηρεία όπως ειπώθηκε ισοδυναμεί με απώλεια κύρους και ταυτότητας. Η στέρηση κύρους της χήρας και πεθεράς ακολουθείται από επιπλέον ευθύνες ως προς τα παιδιά και τις νύφες της. Έτσι, η εξουσία που αποκτάται καθυστερημένα και ορίζεται ως η δράση που αποβλέπει στην υποταγή της νύφης ³⁸⁶, στη συγκεκριμένη περίπτωση δε δίνει το περιθώριο στην «καταπιεσμένη πεθερά και χήρα να βασιλεύσει»:

«Να 'ναι μία καλή μητέρα, να προσέχει τα παιδιά της, να βγάλει καλούς ανθρώπους στην κοινωνία και εν συνεχεία να είναι μία ικανή σύζυγος, να δώσει ωραία παραδείγματα στα παιδιά της, αλλά και αυτά που στα λέω είμαι ηλίθια γιατί όλα αυτά τα πρόσεξα αλλά δεν τα κέρδισα. Τα αγόρια μακάρι να είχα αφήσει να γίνουνε αλήτες, να μην έχουνε μάθει τη λέξη «οικογένεια», τη λέξη σπίτι...αλλά για να 'χεις τη μάνα του, Παναγία μου, εγώ λέω οι μάρτυρες του Ιαχωβά είναι αυτές, δεν ξέρω, παρότι είμαι πεθερά. Εγώ, βέβαια, είμαι ηλίθια πεθερά. Ηλίθια, ηλίθια! Πολύ ηλίθια! Κι έχω μετανοιώσει που 'μαι ηλίθια. Δεν ήθελα να γίνω ποτέ πεθερά και τους το 'χα πει κιόλας γιατί μου 'χει αφήσει άσχημες αναμνήσεις κι έτσι είμαι ηλίθια με «η» κεφαλαίο. Ήθελα να ζει όμως η πεθερά μου για να δει τις σημερινές νύφες, να κάνει σύγκριση ποια νύφη έμπασε και τι νύφες υπάρχουν. Δε βάζω όμως όλα τα κορίτσια στην ίδια μοίρα. Τώρα όμως θέλουνε να σηκωθείς απ' το χάραμα, να τσακιστείς να μαγειρέψεις, να κάτσεις σαν τον πελαργό στο ένα ποδάρι να προσφέρεις. Αλλά πιστεύω ότι αυτά γίνονται επειδή δεν έχω τον άντρα μου, αν είχα τον άντρα μου δε θα 'μώνα ηλίθια. Δε θα το εκμεταλλευόντουσαν τόσο...όσο ζούσε ο άντρας μου ήμουνά προστατευόμενη...νιώθεις μια σιγουριά, νιώθεις, κακά τα ψέματα, γιατί εγώ τότε έλεγα πως ήμουνά αετός και κοπήκανε οι φτερούγες μου. Νιώθεις τη σιγουριά σου, ότι έχεις τον άνθρωπο σου...τα παιδιά δεν είναι σαν τον άντρα σου. Στα παιδιά δεν έπρεπε να δώσω αρμοδιότητες. Όσο ζει ο άντρας σου σε σέβονται, έχεις τον άντρα σου κι αυτό τα λέει όλα, όταν φύγει από τη ζωή, δε σε υπολογίζουν όσο όταν σε υπολόγιζαν στο πλευρό του πατέρα τους. Δε φταίνε τα παιδιά μου...είχα ηλίθια πεθερά και

³⁸⁶ Βλ. Αντμάν Ελίζαμπετ-Μαρί, ό.π., σελ. 211

έκαμα και ηλίθια παιδιά. Δεν πειράζει, έχω χαριτωμένα εγγονάκια η πρώτη μου μοιάζει κιόλας. Η νύφη μου δεν το ανέχεται, δε μ' ενδιαφέρει όμως...».

Η συμπεριφορά της «κακιάς» πεθεράς μεταφέρεται και στη χηρεία και χαρακτηρίζεται από την έλλειψη προσφοράς στη χήρα και στα παιδιά της. Το βάρος της ευθύνης που αυξάνει, πέφτει εξολοκλήρου στη χήρα που ανταποκρίνεται άριστα στο ρόλο της, αποκομίζοντας τις θετικές εντυπώσεις από τον περίγυρο. Διακρινόμαστε ο ρόλος της γυναίκας και μάλιστα της χήρας στη βάση της διαρκούς προσφοράς:

«Δεν ξέρω ποτέ από την πεθερά μου να μου πλύνει ποτέ ένα σπάργανο των παιδιών Εγώ είχα κόψει τα σεντόνια μου για να κάνω σπάργανα, είχανε τρία φύλλα και τ' άφηνα δίφυλλα για να κάνω σπάργανα για τα παιδιά. Δόξασι ο θεός όμως, μεγαλώσανε τα παιδιά μου κι ας ήτανε φτωχά. Αλλά τσου μάλωνα τα ρούχα, ποτέ στο σχολείο δεν πήγανε άπλυτα κι ο δάσκαλος τα είχε για παράδειγμα, παρόλο που δεν εκαθόμουνα, τα παιδιά μου δεν τα έβγαλε ποτέ ο δάσκαλος ότι είναι τα νύχια τους βρώμικα, ούτε τα πόδια τους, ούτε τα ρούχα τους, εμένα μ' άρεσε τα παιδιά μου να 'ναι περιποιημένα. Και σε μία φορά είχε έρθει ο επιθεωρητής, η κόρη μου πήγαινε στη Β' και της είχα κάνει δύο κοτσιδάκια που 'τανε ξανθομαλλούσα και τσι είχα βάλει δύο κορδελίτσες ροζ και τσι 'χα κάνει δυο φιογκάκια και τα 'δενα κι όταν πήγε ο επιθεωρητής στο σχολείο, την έβαλε επάνω στην έδρα για παράδειγμα, έλεγε: «έτσι θέλω να 'ναι τα παιδιά όπως είναι η Αντιγόνη». Ο δάσκαλος έλεγε: «πώς της Ωραιάνθης τα παιδιά είναι πάντα καθαρά που η Ωραιάνθη δεν κάθεται;». Τα παπούτσια τους παλιά ήτανε αλλά δεν πήγανε ποτέ αβερνίκωτα... όταν θέλει η γυναίκα τα καταφέρνει, φτάνει να θέλει γιατί όταν είναι μία καλομαθημένη θα σου πει: «δεν ξέρω το ένα, δεν ξέρω το άλλο», αλλά όταν είναι μία τεμπέλα, είναι το χειρότερο...».

Η έλλειψη κύρους που απορρέει από την απώλεια του άντρα, βρίσκει έδαφος στη σκληρή αντιμετώπιση που συναντά η χήρα από τους συγγενείς του άντρα και η οποία συνίσταται στην απόπειρα αποπομπή της από το σπίτι και αρπαγής της περιουσίας της. Η κινητοποίηση του αδερφού από το εξωτερικό που αποσκοπεί στη δημιουργία μετώπου ενάντια στη χήρα, εντείνει την κατάσταση. Η συμπεριφορά αυτή που περιγράφεται σε μεγάλο βαθμό στις αφηγήσεις, ανήκει κατά κύριο λόγο στις διευρυμένες οικογένειες που θεωρούν τον άντρα «προστάτη» τους και τη χήρα ως ξένο πρόσωπο που δεν έχει ενσωματωθεί πλήρως στην οικογένεια. Αυτό διαφαίνεται από την αδυναμία του άντρα που όταν βρίσκεται εν ζωή αδυνατεί να υποστηρίξει τη γυναίκα του και επηρεάζεται εύκολα από τους συγγενείς του και στην προσπάθεια παραγκωνισμού της χήρας από την πεθερά που θέλει να επιβάλλει στη «διοίκηση» του σπιτιού τις κόρες της, προνοώντας για τη σύνταξη της διαθήκης του νεκρού αδερφού. Στην ουσία γίνεται κατανοητό ότι η υλική και ηθική συμβολή του άντρα ήταν τόσο σημαντική, αφού επρόκειτο για το μόνο άνθρωπο που μπορούσε να της εξασφαλίσει σ' εκείνη και στα παιδιά μια αξιοπρεπή ζωή, με αποτέλεσμα η απουσία του να ισοδυναμεί με πολλές προβληματικές καταστάσεις. Η Du Boulay αναφέρει ότι «ο θάνατος σπάζει τους συγγενικούς δεσμούς διότι διαρρηγνύει τις σχέσεις»³⁸⁷.

³⁸⁷ Βλ. Ιωσηφίδου Μαρίνα, «Αδελφές στο Χριστό. Η συγγένεια σε δύο Ορθόδοξα μοναστήρια» στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 287. Βλ. ακόμη, Just Roger, «Τα όρια της συγγένειας. Συγγένεια και κοινωνικό φύλο σε ένα νησί του Ιονίου» στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 319-320, όπου αναφέρεται η περίπτωση αδερφών που προκειμένου να εξασφαλίσουν την παρουσία του άντρα στο σπίτι της χήρας αδερφής τους, παντρεύουν την κόρη της με το άτομο που ψαρεύουν μαζί, αποβλέποντας ταυτόχρονα και στη διαμόρφωση σχήματος οικονομικής συνεργασίας.

«Με το που πέθανε, το πρώτο που κοίταζε το σόι του άντρα μου ήταν πώς θα με διώξει απ' το σπίτι. Δε με χωνεύανε. Εβγάλανε τα σκώτια σου. Νομίζανε ότι τώρα που πέθανε θα με κουμαντάρανε, θα με ελέγχανε και στο τέλος θα με ξεφορτωνόντουσαν. Μου λέγανε για το σπίτι «ή το παίρνεις ή το παίρνουμε». Κουβέντες μπροστά στα παιδιά μου και πώς μου φαινότανε, πολύ βαρύ. Εφέρανε τον άλλον αδερφό του άντρα μου από τον Καναδά και τις αδερφές του, τις καλές μου τις κουνιάδες και μου λέγανε να διώξω τα παιδιά μου από το μερίδιο τους γιατί εκείνοι είχανε ενώ τα παιδιά μου δεν είχανε μερίδιο. Κακία, μίσος, τέτοιο πράμα! Μου στοίχισε όμως πολύ και στα παιδιά μου στοίχισε πολύ! Η κόρη μου η μεγάλη πήγαινε στα ΤΕΙ στην Πάτρα και δεν έλεγε τίποτα γιατί είναι πολύ σοβαρό παιδί και τον αγαπούσε πολύ...τον άντρα μου τον είχαν θεό τους: «εσύ είσαι ο αδερφός μας, ο πατέρας, ο αφέντης μας, εσύ τις πάντρεψες τις αδερφές σου, εσύ, εσύ, εσύ και όλα δικά σου»...όταν πέθανε, αρχίσανε τα πανηγύρια εδώ μέσα, είχα να αντιμετωπίσω δύο αδερφούς και 4 κοπέλες αλλά τονε βάλανε πάνω να κάμει διαθήκη, επειδή η πεθερά μου ήταν άρρωστη ήθελε οι κόρες της να διοικούνε και ακόμα μπροστά μου τις βρίσκω αλλά τι να κάμω; Έκατσα για τα παιδιά μου και για τον άντρα μου βέβαια που μ' αγαπούσε τόσο πολύ και θα καταστρεφόταν αν έφευγα, με τη βοήθεια του θεού έκατσα. Με υποστήριζε αλλά πολλές φορές επηρεαζόταν από τους δικούς του. Είχα φτάσει σ' ένα σημείο που...και στο τέλος όταν πέθανε μου λέει:«είχες δίκιο». Τι να του πεις τώρα; Πόσο προέβλεπε ορισμένα πράγματα! Εφοβόμουνα μην πάθαινε τίποτε τότε και 'μεις τι θα γινόμασταν!».

Το κύρος όμως δεν έρχεται από την εξέλιξη των παιδιών:

«...οι άλλες οι μικρές κόρες δεν ήταν όπως έπρεπε να πάνε. Κάποιοι βρεθήκανε, πιστέψανε, «μοιάζετε σε μένα που δεν πίστεψα σε κανένα;». Να βρεις ένα καλό παιδί, να 'χει μία δουλειά. Παντρευτήκανε και χωρίσανε και οι δύο. Βλέπουνε ομορφιά, τι κοιτάς στην ομορφιά; Κοίτα την ψυχή, τι αισθήματα έχει. Λένε λόγια μέχρι να τις κάνουνε ό,τι θέλουνε και μετά πιστέψανε και φάγανε τα μούτρα τους και στενοχωριέμαι, τι να κάνω; Είναι τόσο μικρή η ζωή αλλά να είναι κάπως πιο άνετη, είναι ζωή αυτή; Η πρώτη είναι διευθύντρια στον Βερόπουλου, κουράζεται πολύ όμως γιατί είναι πολύ νοικοκυρά, υπεύθυνο άτομο...».

Η πολύχρονη χηρεία συναντά το σεβασμό πλέον από τα συγγενικά πρόσωπα που μέχρι πρότινος απαξίωναν τη θέση της χήρας αλλά και από τον υπόλοιπο περίγυρο. Η υποταγή είναι σε τόσο μεγάλο βαθμό εσωτερικευμένη στο υποσυνείδητο που διαιωρίζεται μέσα από την αποδοχή και την επικύρωση της ανδρικής κυριαρχίας:

«Πάω στον κουνιάδο μια μέρα και ήταν ένα ζύλο σάπιο και μου λέει: «βάλτο στην άκρη», παρόλ' αυτά σε σέβεται και σε καταλαβαίνει, τώρα βλέπει την αξία μου γιατί...παίρνω τη ζωή στ' αστεία, θα κάτσω να γίνω ίδια μ' αυτόν; Την ψυχή μου δε θα μου την επηρεάσεις εσύ άμα μου φέρεσαι έτσι. Τι; Οφθαλμών αντί οφθαλμού; Η κουνιάδα μου είχε πάρει έναν κι αυτός έρχεται τα καλοκαίρια και μου λέει όταν πέθανε ο άντρας μου: «γεια σου λεβεντιά» κι έσκυψε να με φιλήσει αλλά αποτραβήχτηκα και παρόλο που του 'χανε πει ένα σωρό για μένα, μ' αγάπαγε, αυτός είναι και μορφωμένος...τα παιδιά μου δεν αισθάνονται ούτε ζήλια ούτε τίποτα. Μα κι εγώ τα παιδιά μου δεν τα μεγάλωσα όπως ήθελα. Δεν είμαι πολύ ευχαριστημένη. Αλλά αν μου 'λεγε ο κουνιάδος μου καμμιά κουβέντα, του 'λεγα: «θα δούμε τα δικά σου τα παιδιά πώς θα τα μεγαλώσεις». Κι όμως έκανα το αντίθετο. Δεν μπορούσα να μιλήσω. Ελέγανε του άντρα μου: «τα σκοτώνει, τα βρίζει, τα κάνει» που αν ήταν αλλιώς, θα ταν τα παιδιά μου αγέλοι και πάλι τα καημένα. Έχουνε χάσει εδώ πέρα που μείνανε. Η μάνα μου όταν παντρεύτηκα τα

‘βλεπε και μου ‘λεγε να φύγω κι εγώ ‘λεγα στον άντρα μου: «πάμε να φύγουμε, εδώ τι να κάτσουμε να κάνουμε;», «να φύγεις άμα θέλεις, δε σου ‘ταξα πολιτείες».

Η εισαγωγή στο οικογενειακό περιβάλλον του άντρα συνοδεύεται από προβλήματα ως προς την ένταξη και την αντιμετώπιση από το συγγενικό ιστό. Η στάση απέναντι στα προβλήματα αυτά, προσδίδει κύρος που συνεχίζει να υπάρχει και στη χηρεία μέσα από τη δυναμική ανάληψη πρωτοβουλίας. Η ανεκδοτολογική περιγραφή του διαλόγου με το συγγενή επιβεβαιώνουν τη δύναμη της χήρας:

«Με τον άντρα μου τα πέρασα ωραία. Δεν είχα πεθερικά αλλά είχα κακούς κουνιάδους. Ο άντρας μου ήταν στο Δημόκριτο στην Αθήνα υπάλληλος και τον φέρανε πίσω δυστυχώς για την περιουσία, να τη δουλεύει, να φτιάξει θερμοκήπια...Παντρευτήκαμε, Κυριακή πήγα σπίτι και αν ήτανε τη Δευτέρα το πρωί να του ‘λεγα: «φεύγω» θα έκανα την καρδιά περιβόλι στους κουνιάδους μου...εμετανιώσανε που τον παντρεύανε. Επειδή εκείνοι είχανε πάρει παλαβές και τσι κάνανε ό,τι θέλανε, εγώ δεν ήμουν παλαβή. Τα είχανε μοιράσει. Τσακωνότανε και με το τίποτα...λέγανε ότι τσου τρώω το φαί, το δίνω τσου ξένους και εκείνοι τρώνε λάχανα...Δεν είπα ανάθεμα που παντρεύτηκα, ούτε ανάθεμα για τα παιδιά που έκανα...όλα τα πέρασα. Εκουράστηκα πάρα πολύ...είχα δύο μέτωπα και το σόι του άντρα μου και το δικό μου...μου λέγανε τ’ ανίψια μου:«ο μπάμπας μου δεν έχει τίποτα, γιατί τον έχεις στο νοσοκομείο;», λέω:«να σου πω, όταν παντρευτήκαμε δεν επήγαμε γαμήλιο ταξίδι, θα πάμε αεροπορικάς, θα ‘χουμε ξενοδοχείο». Τι να του ‘λεγα μπροστά στον ασθενή;».

Οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν και περιγράφουν τη δύναμη και την προσφορά της χήρας:

«Είναι στο χαρακτήρα της γυναίκας αλλά οι ανάγκες της ζωής, όταν μείνεις μόνη και δεν έχεις συμπαράσταση ούτε κάποιον να σε βοηθήσει, αναγκάζεσαι να αντλεις δύναμη μόνη σου και να γίνεσαι μόνη σου συνετή»,

δεν είναι αντιπροσωπευτική συμπεριφορά του κανόνα. Η εξαίρεση εντοπίζεται όχι στη βάση της απροθυμίας αλλά του ψυχικού αποθέματος. Η χήρα που δεν μπορεί να «επιβιώσει», στερείται δύναμης και προσφοράς, ωστόσο αναγνωρίζει το ότι η δύναμη πρέπει να χαρακτηρίζει τη χήρα και γενικά κάθε γυναίκα. Η κατάσταση της έρχεται σε αντίθεση με την περίπτωση της πεθεράς της. Σύμφωνα με τη Ρουθ Σίλα, «η ένταξη της μέσα στο πατριαρχικό σχήμα γάμου που της προσέφερε ανεξαρτησία οικονομική και ηθική αλλά και ψυχολογική υποστήριξη, δεν τη βοηθά να αναπτύξει τις ίδιες συνθήκες στη χηρεία της, με αποτέλεσμα η ανατροφή των παιδιών και η πιθανή απομόνωση στην οποία μπορεί να περιέλθει, να αυξήσει τις ευθύνες με μειωμένες πηγές εσόδων»³⁸⁸:

«...είναι εζ’ ανάγκης πιο δυνατή, πρέπει να κάνει τα πάντα γιατί λείπει το χέρι το αντρικό. Χήρα με 7 παιδιά ήταν η πεθερά μου, 45 χρονών και τα κατάφερε. Είχε έναν αδερφό στην Αμερική και της έστειλε το ψωμί τουλάχιστον και είχανε και κάτι περιουσίες στο χωριό εκεί και τα βολέψανε. Όταν έμεινε χήρα, ήταν 12 χρονών ο άντρας μου και 20 ο πρώτος. Όχι μόνο τα κατάφερε αλλά ήταν και δυναμικός χαρακτήρας. Εγώ δεν είμαι έτσι, είμαι πολύ συναισθηματικός άνθρωπος. Καλύτερα είναι αυτές που επιβιώνουνε πιο εύκολα. Εγώ υποχωρώ συνέχεια. Είναι πιο δυνατή η χήρα γιατί η ζωή την κάνει να γίνει δυνατή. Όχι μπορεί μόνη της, σήμερα που ανακατεύεται με τα πάντα, που ‘χει φτιάσει στα πάντα,

³⁸⁸ Βλ. Ruth Sheila, *Issues in Feminism ...*, ό.π., σελ. 261

μπορεί...Έχω τα παιδιά, τη νύφη μου, το γαμπρό μου, η νύφη μου καλή, πιο καλή κι απ' την κόρη μου, ο γαμπρός μου πιο καλός απ' το γιο μου. Έχουμε πολύ καλές σχέσεις».

Μέσα από το πλαίσιο αδυναμίας που δικαιολογείται από την αναπάντεχη συμφορά, υπογραμμίζεται έντονα η πιθανότητα αναγκαίας μεταστροφής που επιτυγχάνεται σε συνθήκες που το υποκείμενο καλείται να παίξει το ρόλο του προστάτη. Η μητρότητα έχει εκπληρώσει το ρόλο της επάξια και δε χρειάζεται περαιτέρω προσπάθεια. Σε αντίθετη περίπτωση όμως, θα απαιτείτο ανασυγκρότηση δυνάμεων που θα έφτανε στα όρια της σκληρότητας, σε σημείο που χήρα θα μετατρέποταν σε «σκύλα»:

«Εγώ μπορεί να ήμουνα αδύναμη και όταν πάρεις τη συμφορά και προπαντός τα παιδιά μου τα είχα παντρέψει, αλλά αν τα είχα ανύπαντρα θα γινόμουνα σκύλα, να μην πάθουν τα παιδιά μου κακό, να μπορέσω να τσου δώκω...και γίνεσαι θέλεις δε θέλεις σκληρή. Και θα δουλέψεις και θα κάμεις ό,τι μπορείς για τα παιδιά σου...».

2.ε) ΧΗΡΕΙΑ ΚΑΙ ΜΑΥΡΟ ΕΝΔΥΜΑ

*Τα μαύρα θε να τα φορώ ίσα που να γεράσω,
Τσι τύχης μου ήτανε γραφτό ποτέ να μη γελάσω*³⁸⁹...

Σύμφωνα με την Μπάδα³⁹⁰, «η μελέτη της ενδυμασίας εντάσσεται στο αντικείμενο μελέτης του υλικού πολιτισμού (...) η μελέτη του αντικειμένου και της κοινωνικής του ζωής, θα συμβάλλει στη γνώση των κοινωνικών στο σύνολο τους, σχέσεων και συμπεριφορών». Υπ' αυτήν την έννοια, μελετάμε το μαύρο ένδυμα, τη σχέση της χήρας μ' αυτό, τις συμπεριφορές και αντιλήψεις που διαμορφώνονται από τη σχέση αυτή και που έχουν ως βασικό ρυθμιστή τους τις επιταγές του κοινωνικού συστήματος.

Σύμφωνα με τη Βρέλλη, μέσω του ενδύματος δηλώνεται η θέση των πολιτών στο κοινωνικό σύστημα και αντανακλάται η υποχρέωσή τους να προσαρμοστούν σ' αυτό και στις σχέσεις που το διέπουν³⁹¹.

Το ένδυμα ανάγεται σε «εκφραστικό αντικείμενο επικοινωνίας και σ' ένα κώδικα πληροφόρησης για την κοινωνική ταυτότητα ατόμων και συνόλων»³⁹². Έτσι, η κοινωνική κατάσταση που επιβάλλει ενιαία ενδυματολογική συμπεριφορά στα μέλη της κοινότητας³⁹³, γίνεται αισθητή με «απαράβατα ενδυματολογικά σημεία»³⁹⁴. Το μαύρο ένδυμα όπως είναι δηλωτικό του ενδοοικογενειακού ρόλου της γυναίκας (μητέρα, σύζυγος), έτσι είναι δηλωτικό και της κοινωνικής κατάστασης της χηρείας³⁹⁵ και εκφράζει ανάλογες συμπεριφορές. Στις αφηγήσεις διακρίνεται ο βαθμός αποδοχής ή μη της επιβεβλημένης συμπεριφοράς του μαύρου ενδύματος. Ένα ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο το θεσμοθετημένο κοινωνικό πλαίσιο καθορίζει τις στάσεις και επιλογές.

Η Μπάδα, θέτει το ερώτημα γιατί η κοινωνία δίνει τόση σημασία στην ενδυμασία, γιατί

³⁸⁹ Βλ. Μπάλλας Γ. –Λάσκαρη Ν., *Λαογραφικά Κεφαλονιάς ...*, ό.π., σελ. 147

³⁹⁰ Βλ. Μπάδα-Τσομώκου Κωνσταντίνα, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ζωή των Αντικειμένων. Σημειώσεις*, Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο, Γιάννενα, 2004, σελ. 107

³⁹¹ Βλ. Βρέλλη-Ζάχου Μαρίνα, *Η Ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση: 1864-1910. Συμβολή στη Μελέτη της Ιστορικότητας και της Κοινωνιολογίας του Ενδύματος*, εκδ. Μεταίχιμο, Αθήνα, 2003, σελ. 62

³⁹² Βλ. Μπάδα-Τσομώκου, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ζωή ...*, ό.π., σελ. 108

³⁹³ Βλ. Βρέλλη-Ζάχου, ό.π., σελ. 66

³⁹⁴ Βλ. Μπάδα-Τσομώκου Κωνσταντίνα, Η «Γλώσσα» του Ρούχου και της Ατομικής Εμφάνισης στην Παραδοσιακή Κοινωνία, *Δωδώνη*, τ. 1 (1992), σελ. 187

³⁹⁵ Βλ. Μπάδα-Τσομώκου Κωνσταντίνα, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ζωή ...*, ό.π., σελ. 148

κατοχυρώνεται ο σεβασμός και το κοινωνικό πρόσωπο μέσω της ενδυμασίας και καταλήγει στο ότι έχει να κάνει με το συμβολικό κεφάλαιο που αυτή εμπεριέχει, καθώς τα ρούχα παραμένουν «σταθερά επικοινωνιακά σημεία που κουβαλάνε τα δικά τους μηνύματα»³⁹⁶. Παρακάτω συμπληρώνει ότι η μελέτη της ένδυσης, επιβάλλει τη μελέτη των δράσεων υπό μορφή εθίμων που συντηρούν ή επιβάλλουν μία συγκεκριμένη θέαση του κόσμου. Πρόκειται για «την αντίχρευση (...) της γλώσσας των συμβόλων, αφού (...) τα έθιμα (...) δρουν και ως κοινωνικά σύμβολα (...)»³⁹⁷

Η εκκλησία αποδεικνύεται σε ρυθμιστικό παράγοντα³⁹⁸, συμβάλλοντας στη διατήρηση της κοινωνικής θέσης, μέσω του κοινωνικού ελέγχου³⁹⁹.

Η πρόσφατη χηρεία υιοθετεί συμπεριφορά προσωρινά προσαρμοσμένη στις κοινωνικές επιταγές. Οι φράσεις «πενθώ μες στην ψυχή μου» και «συμμορφώνομαι με την κοινωνία», αποδίδουν το βαθύτερο υπόβαθρο πίστης για την αντιμετώπιση του πένθους. Η αποτίναξη του μαύρου ρούχου θα ακολουθήσει σταδιακά, καθώς η χήρα δε θα ξεφύγει από τον ενδυματολογικό σχολιασμό. Στις περισσότερες αφηγήσεις, οι χήρες διακατέχονται από την επιθυμία να σπάσουν τα σύμβολα της κοινωνικής ομοιομορφίας που σχηματίζονται από το μαύρο ρούχο, σχεδόν από την αρχή την χηρείας τους:

«Αυτά είναι για τους ανθρώπους, ούτε για τον πεθαμένο, ούτε για μένα αλλά επειδή ζούμε σε μια κοινωνία, στηρίζουμε τους όρους και τους κανόνες. Δεν κάνουν τίποτα τα μαύρα ρούχα, μέσα είναι ο πόνος. Θα τα κρατήσω ένα χρόνο ακόμη για τον τύπο, όχι ότι πιστεύω πως κάνω τίποτα αλλά είμαστε μέσα σε μία κοινωνία και δε βαριέσαι ας την κοιτάμε κάπου-κάπου. Μετά θα το αραιώσω, όχι απότομα, μαυρόασπρο, καφέ, γκρι. Άλλες δεν το βάζουν καθόλου, δεν τις κατηγορώ...η κοινωνία τη σχολιάζει ακόμη και σ' αυτό «έβαλε άσπρα, έβαλε κόκκινα»...δεν τα πιστεύω εγώ τα μαύρα, το κάνω για την κοινωνία, το λέω καθαρά, πενθώ μες στην ψυχή μου αλλά αφού ζω σε μια κοινωνία που την ξέρω 81 χρόνια συμμορφώνομαι κι εγώ. Το αναγκαίο μαύρο είναι κακό. Δεν είναι λογικό να πεθαίνουνε κάποιες με το μαύρο. Ο άντρας μου πέθανε, το μαύρο ρούχο δε θα με κάνει να λυπηθώ για τον άντρα μου, το 'χω στην ψυχή μου...».

Η υποταγή στους κοινωνικούς κανόνες:

«Και όταν ήμουνα στην κουνιάδα μου της λέω: «έχεις μια μπλούζα μαύρη να μην είμαι και η χήρα με τα πράσινα;» γιατί φόραγα πράσινη μπλούζα»,

³⁹⁶ Βλ. Μπάδα-Τσομώκου, «Η «Γλώσσα» του Ρούχου και της Ατομικής Εμφάνισης στην Παραδοσιακή Κοινωνία», ό.π., σελ. 182-183

³⁹⁷ Βλ. ό.π., σελ. 184

³⁹⁸ Βλ. Μπάδα-Τσομώκου Κωνσταντίνα, *Ενδυματολογικοί Κώδικες της Παιδικής-Νεανικής Ηλικίας. Το Κοινωνικό-Ιστορικό τους Ισοδύναμο, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής*, Δωδώνη αριθμ. 48, Ιωάννινα, 1993, σελ. 90

³⁹⁹ Βλ. Μπάδα-Τσομώκου, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ζωή ...*, ό.π., σελ. 165. Η στάση της εκκλησίας στο υπό εξέταση θέμα, δεν υπήρξε ιδιαίτερα διαφωτιστική, καθώς δε δόθηκε ξεκάθαρη απάντηση ως προς το παραινετικό πλαίσιο προς τη χήρα για τη διατήρηση ή μη του μαύρου ενδύματος. Η απόσταση της εκκλησίας ίσχυσε για το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας.

δε συμβαδίζει με τη θεραπεία του πόνου, αντίθετα εισπράττεται ως «κωδωνοκρουσία» που διακόπτεται από την παρέμβαση των παιδιών. Η πρακτική αυτή ενισχύεται κατά πολύ από την εξέλιξη του νησιού που έρχεται σε αντίθεση με τη στασιμότητα άλλων περιοχών⁴⁰⁰:

«Τα μαύρα και τα μαντήλια κ.λ.π. είναι για τον κόσμο, να βλέπει ο άλλος που τα φορεί και να τη λυπάται, ενώ τον άνθρωπο σου μπορείς να τον κρατήσεις στην ψυχή σου, να τον κλαις εσύ και να μη σε βλέπει ο άλλος, να τον μνημονεύεις... δε χρειάζεται να κάνεις κωδωνοκρουσίες για τον άνθρωπο σου. Αν φορέσω μαύρα ή κόκκινα και με δει ο γείτονας τι θα μου κάνει; Ποια η διαφορά; Το ρούχο θα γιατρέψει τον πόνο της ψυχής μου και αυτό που έχω μέσα μου; Εγώ τα φόρεσα γύρω στα 6 χρόνια και μετά τα γκριζάρισα γιατί φωνάζανε τα παιδιά μου, προπαντός ο μεγάλος μου ο γιος μου 'κανε πολύ μεγάλη φασαρία, μου 'λεγε: «δεν μπορώ να τα βλέπω». Νιώθανε άσχημα. Θέλανε να με βλέπουνε χαρούμενη. Θέλανε να με βλέπουν να συμμετέχω σαν όλους τους ανθρώπους, να μην είμαι κάτι το διαφορετικό. Δεν αποκλείεται άμα δεν γκρινιάζανε να τα φόραγα ακόμα. Κάθε φορά που ήτανε οι γιορτές μου αγοράζανε ρούχα που 'χανε χρώμα διαφορετικό από το μαύρο. Παλιότερα εδώ οι γυναίκες τα φοράγανε όλη τους τη ζωή, τώρα αλλάζανε τα πράγματα. Ό,τι γινότανε σε άλλες περιοχές που εκεί γίνεται ακόμα, γινότανε εδώ παλιά».

Η επιλογή συμμόρφωσης με τους κοινωνικούς κανόνες γίνεται με γνώμονα το σεβασμό της ίδιας της χήρας στο πρόσωπο της. Είναι τέτοια η δυναμική τους σε σημείο που δε μετράει τόσο η επιθυμία του νεκρού όσο η βαρύτητα της κοινωνικής γνώμης:

«Ο άντρας μου ούτε και τα ήθελε τα μαύρα, μου 'λεγε καμιά φορά: «δε θέλω να φορέσεις μαύρα» αλλά άμα το πεις αυτό στο χωριό θα λένε: «θέλει να τα βγάλει και λέει ότι τσι το 'πε ο άντρας της». Εγώ όμως το θέλω η ίδια και τα φοράω από σεβασμό στο δικό μου πρόσωπο, στον εαυτό μου».

Η παρέμβαση των παιδιών αποδεικνύεται καθοριστική για την απαλλαγή από το μαύρο ένδυμα, διαδικασία η οποία επισπεύδεται από τον ερχομό του εγγονού:

«Τα φόρεσα πολλά χρόνια και τα παιδιά μου μου τα βγάλανε με το ζόρι και μου 'λεγε κι ο γιατρός: «δεν κάνεις καλά», όταν γεννήθηκε ο εγγονός μου, δεν ήθελε να με βλέπει με τα μαύρα, και μου λέει ο γιατρός: «πέταξε τα από πάνω σου γιατί το παιδί θα πάθει ψυχολογικό» γιατί φόραγα και το μαντήλι. Παλιά το φοράγαμε, τώρα όχι, τα βγάζουνε, τώρα δε φοράει καμμία...».

Το μαύρο που συμβολίζει τις σκοτεινές δυνάμεις και τη βία σε αντίθεση με το άσπρο που συμβολίζει την αγνότητα⁴⁰¹, ωθεί σε ακραίες συμπεριφορές από το γιο της χήρας, όπως το σκίσιμο του ρούχου και η οριστική απαλλαγή της χήρας απ' αυτό. Η συνέχιση της παράδοσης αποβαίνει επιζήμια για την υγεία και αντιτίθεται στην αισθητική, μα πάνω απ' όλα λειτουργεί αρνητικά στον ψυχισμό των παιδιών:

⁴⁰⁰ Βλ. Μπάδα-Τσομόκου, *Εισαγωγή στην Υλική Ζωή ...*, ό.π., σελ. 171 όπου στη Μακεδονία η θέση της παντρεμένης σηματοδοτείται από λευκό σαγιά, όπως και από μαύρο μαντήλι. Βλέπε, επίσης, στο ίδιο, σελ. 176, όπου στην Τανάγρα το «κολονάτο» (πουκάμισο) καθιερώνεται γενικά για το γυναικείο πένθος. Βλέπε, ακόμη, Βρέλλη-Ζάχου, ό.π., σελ. 175, για τις άσπρες μπόλιες (μαντήλια) που αναλογούν σε νέες, τις καφέ που αναλογούν σε ηλικιωμένες και τις μαύρες σε όσες έχουν πένθος.

⁴⁰¹ Βλ. Μπάδα-Τσομόκου, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ζωή ...*, ό.π., σελ. 115. Βλέπε, ακόμη, Μπεοπούλου Ιωάννα, «Όταν οι άντρες ταξιδεύουν. Χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δύο φύλων», στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 199 για σημασιοδότηση χρωμάτων.

«Τρία χρόνια έβαλα τα μαύρα μέχρι που μου τα 'κοψε ο γιος μου με το ψαλίδι και μου 'πε: «αν συνεχίσεις να φοράς μαύρα, θα τρελαθούμε οικογενειακώς» γι αυτό και καταλήγω πιο πολύ στα άσπρα. Αν δεν το 'κανε ο γιος μου αυτό, θα τα 'κοβα σιγά- σιγά. Τον έβλεπα κάθε βράδυ στον ύπνο μου να μου λέει: «βγάλε τα μαύρα γιατί δε σ' αντέχω. Τα φόραγα γιατί το 'νιωθα, ήμουν ένα πράγμα ανήμπορο, σα συσκευή πήγαινα. Αλλά σιγά- σιγά σκέφτηκα ότι δεν κάνω τίποτα, ότι στενοχωρώ τα παιδιά μου, την κοινωνία δεν τη σκεφτόμουν. Δεν μπορείς να πεις σε μια πονεμένη: «βγάλε τα μαύρα», αυτά γίνονται σιγά- σιγά. Με το καλό, τη συνομιλία. Βάλε ένα ρούχο αν δε θες μαύρο, άλλο χρώμα, μη βάλεις κόκκινο. Το μαύρο χαλάει τα μάτια. Στην ουσία δεν τα θέλει καμμία, αλλά το έθιμο βλέπεις. Μερικές τα κρατάνε πολύ γιατί φοβούνται μην κατηγορηθούν, ευτυχώς εγώ τέτοιες ιδέες δεν έχω. Το μαύρο ρούχο είναι πάρα πολύ ζεστό, δεύτερον αντιαισθητικό...τα παλιά τα χρόνια όταν πέθαινε κάποιος, βάφανε τις κουρτίνες και τα σεντόνια μαύρα για να δείξουν το πένθος πιο πολύ. Ένα μικρό διάστημα ναι, δε σου πάει και καρδιά αλλά σιγά- σιγά μπορεί να τα αραιώσεις, να μην πέσεις από το μαύρο στο κόκκινο, έλεος! Είναι ωραίο το θέαμα να σε βλέπουν τα παιδιά σου σε μαύρα σεντόνια, μαύρη ρόμπα; Αποκρουστικό! Πρέπει να το πάρουμε απόφαση και να δούμε ότι αυτά τα βαριά που κάνουμε είναι αντιαισθητικά και βαριά! Είναι ψυχοπλακωτικό για τους άλλους».

Πάλι τονίζεται ότι η μαύρη ένδυση δεν υπακούει σε προσωπική επιθυμία αλλά σε κοινωνικό καθορισμό. Στο τέλος όμως, η συμπίεση με τη σύγχρονη πραγματικότητα, οδηγεί στην αποτίναξη του μαύρου ενδύματος. Μεταφέρεται και εδώ το κλίμα άλλων περιοχών που παραμένουν πιστές στα έθιμα σε αντίθεση με την Κεφαλονιά:

«Μεγάλο διάστημα τα 'βαλα, πέντε χρόνια, μετά τα αραιώνα, μετά πέθανε και η γιαγιά μου, τα 'βαλα 40 μέρες, μετά με την πεθερά μου ένα χρόνο περίπου και τέλος με τη μάνα μου πάλι ένα χρόνο τα 'βαλα. Δεν έχουν σχέση τα πολλά και τα λίγα χρόνια που φοράει η χήρα τα μαύρα με το πώς νιώθει. Μπορεί να τα φοράει ένα χρόνο και να μη νιώθει τίποτα, τώρα στη σημερινή εποχή δεν τα φοράνε και καθόλου, στις 40 μέρες και μετά τα βγάζουνε. Μην κοιτάς που εμείς είμαστε με το παλιό σύστημα. Παλιά η μάνα μου και η γιαγιά μου τα φοράγανε 30 χρόνια, το μαύρο ένδυμα ήταν προέκταση της ύπαρξης τους γιατί τότε έτσι ήταν τα χρόνια και φοράγανε και μαντήλια. Στο Μεσολόγγι είχα δει να φοράνε και μάλιστα είχα δει να βάζουνε και ένα μαύρο πανί στην πόρτα εδώ ούτε τότε δεν τα πολυφοράγανε. Μόνο τα πολύ παλιά χρόνια. Είχα πάει σε κηδεία στο Μεσολόγγι και για να βρούμε στο σπίτι κοιτάζαμε ποια πόρτα θα είχε το μαύρο πανί. Εκεί φοράγανε τα μαντήλια και για πολύ καιρό τα μαύρα, εδώ δεν το 'χω δει αυτό σε καμμία κηδεία, πού ξέρεις μπορεί να 'μαστε πιο μοντέρνοι, άμα είναι καμμία παλαιή μπορεί και να τα φοράει».

Τα μαύρα αποτελούν μία επιβεβλημένη κοινωνική συμπεριφορά, η οποία αποδοκιμάζεται, καθώς δε λειτουργεί ως καταπραυντικό μέσο που εκτονώνει τον πόνο, γι αυτό και υιοθετείται ο κατώτερος χρόνος ένδυσης που ισοδυναμεί με το διάστημα που διαρκεί ο πόνος. Η αντίληψη αυτή μεταφέρεται και στο συγγενικό περιβάλλον, που εξουσιοδοτείται προς αυτήν την κατεύθυνση από τη χήρα. Προβάλλει έντονα το διαφορετικό περιβάλλον διαχείρισης του πόνου στο εξωτερικό που παροτρύνει σε φιλελεύθερες συμπεριφορές, αποδεσμευμένες από τα κοινωνικά στερεότυπα και τους περιορισμούς που ισχύουν στο μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών τόπων:

«Πέντε χρόνια περίπου. Τα φόραγα επειδή πονούσα, αλλά δεν είναι ο πόνος λιγότερος, εγώ τα κατηγορώ τα μαύρα και λέω ότι όποιος είπε να φοράμε μαύρα ήταν το χειρότερο πράγμα που μπορούσε να πει. Γι αυτό καλά κάνουν οι νεότερες σήμερα. Εγώ είπα στα παιδιά μου: «αν θα πεθάνω, πάνω από 40 μέρες δε θα τα φορέσετε καθόλου, ούτε ώρα» γιατί ο πόνος στην καρδιά είναι ίδιος είτε τα βάλεις είτε όχι. Και

που έβαλα τα μαύρα δηλαδή τι έγινε; Πονάω λιγότερο; Αυτά είναι για μένα δηλαδή. Αυτές που τα φοράνε μέχρι να πεθάνουν, άστες αυτές! Εγώ τις λυπάμαι. Και μια νύφη που έχω στην Αμερική μου λέει ότι μετά την κηδεία τελειώνει το πένθος και πάει ο καθένας στο σπίτι του και βγάζουνε τα μαύρα οι Έλληνες. Στην Αυστραλία μια κοπελίτσα που έμενε δίπλα στο σπίτι μου, 21 χρονών ήταν η κοπέλα, μαύρα, μαύρα. Μία άλλη 32 το σπίτι γεμάτο φιογκούς μαύρους, το σπίτι της μέσα και έξω...».

Το περιβάλλον του εξωτερικού σκιαγραφεί τις έντονες αντιθέσεις με το εσωτερικό και καθιστά δυσνόητη τη μαύρη ένδυση στους χώρους εργασίας. Το μαύρο ένδυμα που όπως ειπώθηκε πιο πάνω είναι δηλωτικό της κατάστασης της χήρας, προβάλλει ως «ανόητη» πρακτική που δεν αποκαθιστά την απώλεια αλλά αποτελεί προέκταση των θεσπισμένων για τη γυναίκα κανόνων όσον αφορά τη θέση της:

«Καθόλου δεν τα φοράει η γυναίκα εκεί, ούτε στην κηδεία δεν τα φοράει, εδώ είναι ξαδέρφες μου που έχει πεθάνει ο άντρας τους εδώ και 5 χρόνια και τα φοράνε ακόμα και λένε ότι δε θα τα βγάλουνε ποτέ. Εγώ μπορεί να έβαλα ένα παλτό μαύρο αλλά όχι μαύρα τελείως από την αρχή. Όταν δούλευα με άλλους, δεν καταλαβαίνανε γιατί φορώ τα μαύρα. Δεν είναι τα μαύρα που κάνουνε τον άνθρωπο να πονέσει. Στο χωριό που πάω είναι μία που φοράει κάλτσες μαύρες για να πάει στο νεκροταφείο στον άντρα της, μου λέει να μην πούνε οι άλλοι πως έβγαλε τις κάλτσες, να μην πει ο άλλος. Εγώ δεν τα καταλαβαίνω αυτά, έφυγα πολύ μικρή αλλά συναντάω καμιά φορά μαυροφορεμένη και λέω με το νου μου αυτή είναι χήρα. Τι σ' ενδιαφέρει τι θα πει ο κόσμος; Χαζό είναι αυτό, ανόητο».

Η κοινωνική κατακραυγή βαθιά ριζωμένη στο υποσυνείδητο, οδηγεί σε ριζοσπαστικές λύσεις, όπως η πρόταση δημοσίευσης στην εφημερίδα για το επιτρεπτό διάστημα ένδυσης στα μαύρα. Η σύγκριση του «τότε» με το «τώρα» που παρουσιάζει την κοινωνία πιστή στην τήρηση των εθίμων και των κανόνων, λειτουργεί απωθητικά και ορίζει άλλους τρόπους αντιμετώπισης του πένθους, που και εδώ, έρχονται ως αποτέλεσμα της επιθυμίας της μητέρας και κατ' επέκταση του συζύγου⁴⁰². Η αναφορά σε μια ξένη χώρα και στο κοινωνικό πλαίσιο που την ορίζει, αποτελεί μόνιμη επωδό των αφηγήσεων:

«Αυτός μου 'λεγε: «αν πεθάνω, δε θέλω να βάλεις μαύρα» και την ίδια κουβέντα μου 'λεγε κι η μάνα μου και τσι μάνας μου τσι έλεγα: «κοίταζε μάνα, αφού δε θες να βάλω μαύρα, να βάλεις μια δημοσίευση στην εφημερίδα ότι όταν πεθάνω εγώ, δε θέλω το κορίτσι μου να βάλει μαύρα, γιατί αν δε βάλω, θα με παρεξηγήσει ο κόσμος». Το ίδιο μου 'λεγε κι ο άντρας μου, γι αυτό και τα φόρεσα τα μαύρα 3 χρόνια γιατί ήμουνα εδώ στο νησί και δεν το 'λεγε η ψυχή μου. Η κοινωνία παλιά ήταν πιο κλειστή, κρατούσε πιο πολύ τα ήθη και έθιμα, όμως όταν ήμουνα στην Αμερική που εκεί πέθανε ο πατέρας μου, οι κοπέλες που δουλεύαμε μαζί μου λέγανε: «σε παρακαλούμε να βγάλεις τα μαύρα γιατί εγώ που δουλεύω μαζί σου δεν μπορώ να σε βλέπω με μαύρα», γιατί αυτές ήταν πιο πολύ ... από μας, δεν κρατάγανε έτσι παλιά όπως εμείς. Σου λέγανε τα έβαλες, βγάλα! Τα φόρεσα 6 μήνες για τον πατέρα μου. Πουθενά δεν πήγαινα, όπως και δεν πάω ακόμη. Θα πάω για τις δουλειές μου, γιατί ποιος θα μου τις κάνει αλλά δεν

⁴⁰² Σε αντίθεση με τις επιθυμίες του συζύγου σχετικά με μια συγκεκριμένη στάση πένθους από τη σύζυγο, απαλλαγμένη από τα κοινωνικά στερεότυπα, βλ, Καλπουρτζή Εύα, *Συγγενικές Σχέσεις και Στρατηγικές Ανταλλαγών. Το Παράδειγμα της Νάξου το 17^ο Αιώνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, σελ. 109-130, όπου ορίζεται στις διαθήκες το καθήκον της χήρας να διατηρεί την τιμή του άντρα μέσω της διατήρησης του μαύρου ενδύματος και της απαγόρευση της δευτερογαμίας. Η τήρηση του καθήκοντος της δίνει το δικαίωμα ελέγχου της περιουσίας του συζύγου.

πάω στον κινηματογράφο, στο θέατρο. Η μία η γιαγιά, έχασε τον άντρα της όταν ήταν 26 χρόνων και από τότε τα μαύρα δεν τα 'βγαλε γιατί είχε τρία παιδιά, δυο αγόρια και τη μάνα μου. Η άλλη μου η γιαγιά, το σύζυγο της τον είχε, του πατέρα μου η μάνα. Βέβαια εκείνες οι γυναίκες φοράγανε μαύρα, φοράγανε μαντήλια στο κεφάλι, ήτανε έτσι το έθιμο. Τώρα δεν τα κάνουν αυτά. Ο άντρας μου ξέρεις τι μου 'λεγε; Ότι «δεν μπορώ να βλέπω εκείνες τσι μαυροφορεμένες...».

Και στην παρακάτω αφήγηση δηλώνεται η απέχθεια του συζύγου για την ένδυση στα μαύρα. Ουσιαστικά αντιτίθεται η άποψη που ενστερνίζεται την κοινωνική κατακραυγή με την πλήρως εξουσιοδοτημένη από το συγγενικό και κοινωνικό περιβάλλον ελευθερία. Δεν είναι τόσο το χωριό, αγροτικό ή μη που θα καθορίσει τη συμπεριφορά, όσο οι οικογενειακές δομές και ο προσωπικός τρόπος αντίληψης της χήρας:

«Εγώ τα βγάζω λίγο λίγο τα μαύρα, μία άλλη που πέθανε ο άντρας της την ίδια περίοδο με το δικό μου λέει: «εγώ δεν τα βγάζω», «γιατί δεν τα βγάζεις;», «γιατί θα με παρεξηγήσει ο κόσμος» και λέω: «σκέφτεσαι τον κόσμο; Ετούτο τι σου λέει (καρδιά)». Εμένανε ήξερα ότι ο άντρας μου δεν τα πίστευε αυτά τα πράγματα γιατί καμιά φορά που του 'λεγα ότι πήγα στο νεκροταφείο να ανάψω το καντήλι τσι μάνας μου μου 'λεγε: «κούνια που σε κούναγε, η μάνα σου ήθελε να της δείχνεις αγάπη και σεβασμό όσο ζούσε, τώρα για τον κόσμο», άρα ήξερα ότι δεν τα ήθελε αυτά τα πράγματα. Τα παιδιά με βάλανε φέτος το καλοκαίρι «βγάλτα από πάνω σου μάνα». Εδώ στο νησί το 'χουνε καταργήσει. Ελάχιστες μέρες. Αλλά εγώ δεν μπορούσα γιατί συνήθισα έτσι και μέχρι να περάσει λίγος καιρός βάζω ασπρόμαυρα. Αυτές που δεν τα βγάζουν και πεθαίνουν με το μαύρο ρούχο είναι που σκέφτονται τι θα πει ο κόσμος. Εγώ δεν υπήρξα ποτέ τέτοια γυναίκα από τα νιάτα μου. Δεν υπολόγισα τον κόσμο. Ήθελα να 'μαι πρώτη, ήθελα να ακούγεται το όνομα μου, έστω και με κακεντρέχεια ήθελα, ήμουνα άλλος χαρακτήρας».

Η μεταφορά και διατήρηση του πένθους στο εξωτερικό, μοιάζει ανέφικτη, καθώς το κοινωνικό πλαίσιο εκεί, διαφέρει από το «εδώ». Το μαύρο αντιδιαστέλλεται στο άσπρο, έτσι η προσαρμογή δεν επιτυγχάνεται. Λειτουργεί απωθητικά στο συγγενικό περιβάλλον και αποτινάσσεται μετά την εμπειρία του ονείρου. Ωστόσο, εκφράζονται φόβοι για την κοινωνική αντίδραση, η οποία πιθανόν και να συνδέσει την επιλογή άλλου χρώματος με την ερωτική κατάσταση. Η βασική αντίληψη που διατρέχει τις αφηγήσεις είναι ότι «τον πόνο τον έχει η καρδιά, δεν τον έχουνε τα ρούχα» και ότι η επιλογή είναι καθαρά ατομική υπόθεση. Ούτως ή άλλως, η χήρα θα πέσει στο επίκεντρο της κριτικής:

«...πήγα και στην Αμερική με το μαντήλι κι ο γιος μου όταν με είδε, στενοχωρήθηκε... και πήγε και κρύφτηκε. Συγκινήθηκε. Μέσα στο σπίτι δεν το φόρεια που 'τανε τα παιδιά γιατί τα εννιάμηνα τα καναμε στην Αμερική και ύστερα δεν το ζαναφόρεσα το μαντήλι. Τα δε μαύρα ήθελα να συνεχίσω να τα φορώ, ...αλλά επειδή είδα τη μάνα μου στον ύπνο μου να μου λέει: «μου 'χεις μαυρίσει την καρδιά μ' αυτή τη στολή που φορείς»... και λέω άραγε την πικραίνω και πεθαμένη. Κι έτσι αποφάσισα και τα 'βγαλα τα μαύρα...μπορεί ο κόσμος να 'λεγε ότι είμαι τρελή αλλά δε μ' ένοιαζε...σχεδόν ένα χρόνο και ίσως λίγο περισσότερο τα φόρεσα...τα μαλλιά μου ήτανε κατάμαυρα και ασπρίσανε μέσα σε 40 μέρες, αφού μου 'λεγε η θυγατέρα μου: «δεν το περίμενα ότι θα ασπρίζανε τόσο πολύ»...δεν εκφραζόμουνα αλλά μέσα μου στενοχωριόμουνα. Αλλά κι εγώ δε συμφωνώ να φοράει μία τα μαύρα γιατί...τον πόνο τον έχει η καρδιά, δεν τον έχουνε τα ρούχα, βέβαια τα μαύρα τα φοράνε και για λούσο, δεν πρόκειται...τον έχει η καρδιά κι ο άνθρωπος που λείπει, δε λείπει από τα ρούχα, λείπει από την καρδιά, από το σπίτι και από τον άνθρωπο που τον έχει. Τώρα καθένας όπως έχει συνηθίσει κι όπως το 'χει πάρει στο μυαλό του. Μια νέα κοπέλα δεν είναι καλό να τα φορεί και παιδιά να 'χει δεν είναι καλό γιατί και μαύρα να φορέσει

και κόκκινα να φορέσει θα την κουβεντιάσουνε... ο κόσμος είναι τέτοιος που θα βρούνε κάτι να πούνε. Στο εξωτερικό όμως δεν είναι έτσι. Οι χήρες δε φοράνε κατάμαυρα. Πεθαίνει ο άντρας τους, φοράνε άσπρο κολιέ, φοράνε ένα φουστάνι που έχει άσπρο μέσα ή δαντέλα δεν ξέρω τι, είναι διαφορετικά, δεν τα παρεξηγάνε. Να 'χει πεθάνει ο άντρας μου και να με δούνε με τέτοια στολή, ω, ω, θα λένε θα βρήκε άλλονε τώρα».

Στην παρακάτω αφήγηση, η μαύρη ένδυση προκύπτει ως αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης που δεν έχει σχέση με το περιεχόμενο των κοινωνικών κανόνων. Η επιλογή αυτή φανερώνει την ψυχολογική κατάσταση χωρίς να υπηρετεί κοινωνικές επιταγές. Σκιαγραφείται η αντίθεση που δομείται στην αλλαγή των καιρών. Η γιαγιά που εφόρου ζωής ταυτιζόταν με το μαύρο ένδυμα, μεταφέροντας τις επιταγές του καιρού της, έρχεται σε αντίθεση με την εγγονή, η οποία υιοθετεί τη συμπεριφορά αυτή κατόπιν δικής της βούλησης:

«Εγώ δεν είχα ποτέ μαύρα ρούχα. Το απεχθανόμουνα. Αφού φορέσανε μαύρα τα κορίτσια τότε με τις μόδες και δεν μπορούσα να τις βλέπω. Έλα όμως που τα φόρεσα χωρίς να μου το έχει επιβάλλει κανείς. Όπως δεν επέτρεψα σε κανέναν να μου πει γιατί φορά τα μαύρα, τους λέω δε γίνεται, είναι μία συνήθεια, είναι ένα πένθος που δείχνει ότι έχασα ...έναν άνθρωπο που ήταν η μισή μου ζωή και τα ρέστα...και μου 'κανε καλό αυτό το πράγμα...όμως όπως εγώ δε θα κριτικάρα καμμία που φόραγε κόκκινα, έτσι δε θα 'λεγα τίποτα γι αυτή που δε φόραγε μαύρα γιατί ξέρω γυναίκες που δεν μπορούσαν να τα φοράνε αλλά τα φοράνε γιατί είχανε τη νοοτροπία του πρέπει. Ίσως επειδή είναι στενός ο κύκλος και αν ήταν σε καμμία μεγαλούπολη που δεν την ήξερε κανείς...κι έτσι αναγκάζοταν να κάνει καταναγκαστικά έργα εκείνη την ώρα... Τα πολύ παλιά χρόνια, τα μαύρα οι γυναίκες τα φοράνε εφόρου ζωής όταν εγώ ήμουνα παιδούλα. Θυμάμαι τη νόνα μου που ήταν 91 χρονών, η οποία φορούσε μαύρα και είχε κάνει 10 παιδιά. Πάντα με μαύρα τη θυμάμαι. Η Κεφαλονιά ήτανε πάντα πιο εξελιγμένη σε όλα βεβαίως... και αυτή που μου το είπε, δεν ήταν ο σκοπός της από λύπη, το είπε απλούςτατα για να με παρασύρει να τα βγάλω...πράγμα που σε μία Άρτα ή σε Ιωάννινα ή κάπου πιο ψηλά ακόμα αυτό δεν υπήρχε περίπτωση να γίνει...».

Η αντίθεση σύγχρονης-παλιάς εποχής είναι έκδηλη. Ο χρόνος καθορίζει τις κοινωνικές πρακτικές και ορίζει το μαύρο ένδυμα και το μαντήλι ως αναπόσπαστα στοιχεία του πένθους για οποιοδήποτε συγγενή. Η κυρία Ωραιάνθη, 83 ετών, θυμάται:

«Οι παλιές δεν παντρευότανε και δε βγάζανε τα μαύρα. Η μάνα μου φόραγε συνέχεια το μαύρο μαντήλι και τσ' έλεγα: «βγάλτο μωρέ μάνα το μαντήλι που στραβώθηκες», όχι εκεί, εκεί...δεν τη θυμάμαι ποτέ να μη φορεί μαύρο μαντήλι γιατί πότα ξαδέρφια της, πότα νύφες της, ούτε την κάλτσα βγάνανε. Αφού έχασε το φως της για να φοράει το μαντήλι. Τα μαλλιά μου ασπρίσανε μέσα σε 40 μέρες...».

Και εδώ τα μαύρα δεν υπακούουν σε κοινωνικούς κανόνες αλλά είναι δηλωτικά της ψυχικής έντασης και δυσφορίας της χήρας και μοιάζουν ως μοναδική διέξοδος του πένθους. Επενδύουν συμβολικά, συναισθηματικά και κοινωνικά στο ένδυμα, περνώντας τα δικά τους μηνύματα. Πρόκειται για συμβολική εξωτερίκευση των αισθημάτων της χήρας που εντάσσεται στο ευρύτερο πλέγμα κοινωνικών πρακτικών και αντιλήψεων καθώς παραμονεύει πάντα η αξιολόγηση της συμπεριφοράς από την κοινωνία. Πρόκειται για εθιμική συμπεριφορά που σηματοδοτεί την κοινωνική αποδοχή, η οποία καταλήγει στην αναγνώριση μέσω της συμμετοχής:

«Αυτές που 'ναι αναίσθητες και πάνε με το κόκκινο τους στην εκκλησιά; Πρέπει να σέβεσαι τον

πεθαμένονε, δεν έχει σημασία, τουλάχιστον για λίγο καιρό να τα βάλεις τα μαύρα όχι επ' άπειρο που τα βάζανε εδώ στην Ελλάδα, όπως εγώ που τα 'βαλα για 13 χρόνια αλλά εμέ δε μου επέβαλλε κανείς, μονάχη μου και ούτε και σκεφτόμουνα εσέ, τον άλλονε...ήταν η καρδιά μου μαύρη και έτσι το 'θελα. Τα 'βγαλα αφού με υποχρεώσανε τα παιδιά, σιγά σιγά περνάει ο πόνος ο βαρύς. Είναι 19 χρόνια, περνάει ο πόνος. Ο χρόνος είναι γιατρός λένε».

Περιγράφεται το κλίμα βαρύ πένθους που οδηγεί σε ακραία συμπεριφορά επιλογής του μαύρου ρούχου:

«Τα πρώτα 13 χρόνια ήταν μαύρα κι άραχνα, όλα μαύρα πάνω μου μέχρι το σουτιέν και την κυλότα μου μαύρα και ακόμα δεν έχει φύγει το βάρος γιατί τον αγαπούσα τόσο πολύ, γιατί είχα τόσο καλά ζήσει μαζί του, 40 χρόνια και δύο μήνες έζησα μαζί του. Ύστερα έπαθα τα μάτια μου, δε βλέπω κιόλας, οι γιατροί τα βάλανε μαζί μου να τα βγάλω τα μαύρα γιατί με πειράζουνε και στα 13 χρόνια του πένθους λασκάρισα τα μαύρα...Το ήθελα και τα φόραγα και μετά, όχι για την κοινωνία, για μένα, αφού αν είχε το ρούχο κανένα κομπί χρυσό, το 'κοβα, το πέταγα κι έβανα κατάμαυρο. Δε σκέφτηκα ποτέ την κοινωνία.. Ποια κοινωνία; Η καρδιά μου ήτανε μαύρη και ήτανε και τα ρούχα μου, το κατάλαβες;».

Το πένθος με την καθιερωμένη έννοια του όρου, απαξιώνεται και εξουσιοδοτείται η χήρα στη συνέχιση συγκεκριμένης πολιτικής συμπεριφοράς. Η ηθική που φανερώνει μέσω του ενδύματος την παρουσία της στη ζωή της κοινότητας⁴⁰³, αμφισβητείται και υιοθετείται η καθημερινή ενδυματολογική συμπεριφορά που δείχνει την υγιή συνέχιση της ζωής. Παράλληλα απορρίπτονται άλλες μορφές πένθους που «καταδικάζουν» τη χήρα σε πρακτικές ξεπερασμένες, εμποδίζοντας τη λήθη:

«Δεν τα πολυφόρεσα. Επήγαινα στην παρέλαση με μαύρο ταγερ. Επήγαινα σ' όλες τσι παρελάσεις γιατί μ' άφηκε εντολή: «δε θέλω πένθη» και «δε θέλω ευκεία τα πράματα» και «να πηγαίνεις στο Κόμμα» μου έλεγε, «να συνεχίσεις να παίρνεις το Ριζοσπάστη και να τον ενισχύεις»...το να φοράει μία μαύρα σήμερα για πολύ καιρό είναι ξεπερασμένο. Εγώ λέω έξω μαύρα και μέσα κόκκινα, αυτό κάνουν όσες φοράγανε τα μαύρα παλιά για πολύ καιρό. Δεν έβανα μαύρα αλλά δεν έβανα και κόκκινα. Ούτε την κάλτσα μέχρι πάνω έβαλα, ούτε μαντήλι φόρεσα, δεν έκαμα ευκεία τα σκέδια εγώ. Ο άντρας μου θα χαιρότανε να με βλέπει να έχω ένα κόκκινο μαντήλι, όχι μαύρο. Έχουμε πολλές κακές αναμνήσεις από τα μαύρα...τα ξεπερασμένα τώρα αιώνες; Και 'μεις να θέλουμε ευκεία τα πράματα; Το μαύρο δε σ' αφήνει να το ξεχάσεις. Λέω πόσο θα ζήσω κι εγώ; Γιατί να φορέσω το μαύρο; Γιατί να καταδικαστώ αν είναι να ζήσω 10 χρόνια μες στα μαύρα, να μη βγαίνω από την πόρτα; Να 'χω το σπίτι μου αμούντιστο και να τ' αφήσω να βρωμέψει γιατί εκείνα τα χρόνια αφήνανε τα σπίτια και βρωμίζανε από τον πόνο που 'χανε. Δεν επλένανε. Αν κάνανε το αντίθετο ήτανε σημάδι πως δεν τιμάνε το νεκρό. Βλακειές δεν είναι αυτά τα πράματα;».

Διαπιστώνεται μία αντίφαση. Άλλοτε παρουσιάζεται η χήρα ως αποδέκτης της γενικότερης στάσης των γυναικών και άλλοτε ως επικριτής. Αφενός το μαύρο ένδυμα εκλαμβάνεται ως το «κακό που κάνει η κοινωνία στη χήρα», καθώς επιβάλλοντάς της τη συμπεριφορά αυτή, της προκαλεί ψυχικά και σωματικά προβλήματα υγείας, αφετέρου το σύγχρονο που αντιτίθεται στο παλιό, προβάλλει ως εντελώς επαναστατική συμπεριφορά και απορρίπτεται:

«Τα έβαλα 10 χρόνια, με φάγανε οι κόρες μου και ο γιατρός να τα βγάλω επειδή δε βλέπω καλά, «το

⁴⁰³ Βλ. Βρέλλη-Ζάχου, ό.π., σελ. 79

πάνω τουλάχιστον άλλαξε το, βάλε ένα γκρι, ένα άσπρο και άσε τη φούστα τη μαύρη». Τώρα πάνε τα μαύρα. Τι κακό είναι αυτό που κάνει η κοινωνία στη χήρα, να τη φορτώνει με μαύρα; Έχω μαύρα ένα σωρό από τότε που χήρεψα αλλά κοιτάω να τα συνδυάσω, να μην είναι τελείως μαύρο. Οι νεότερες τα 'χουνε βγάλει. Επροχτές ήρθε η ανιψιά μου με κάτασπρα ρούχα και της λέω: «ζέχασες τον πατέρα σου;». Για όνομα του θεού, ένα μαύρο πουκάμισο, μια μαύρη φούστα», μόνο η μάνα της κοπέλας είναι στα μαύρα...μα να φοράς συνέχεια μαύρα μαυρίζει η ψυχή του ανθρώπου».

Η ματαιότητα της τήρησης των εθίμων και της συνέχισης της παράδοσης είναι έκδηλα σε κάθε αφήγηση. Παρακολουθείται από τη χήρα η ενδυμασία που θεσμοθετείται από την κοινωνία και οι δυνατότητες μεταβολής της. Το συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι η παράδοση «βλάπτει», καθώς σε καθιστά «είδωλο του εγκλήματος». Προτείνεται η έξοδος από την παράδοση, από το κατεστημένο και η ρεαλιστική αντιμετώπιση της πραγματικότητας. Μόνο τότε κατοχυρώνεται η πραγματική ελευθερία:

«Κάνανε στα χωριά αλλά αφού γνωρίζεις την αλήθεια ότι αυτά δε φέρνουνε τον άνθρωπο πίσω γιατί ούτε μνημόσυνο, ούτε να κλάμεις, ούτε να πας στο Δράπανο να βάζεις λουλούδια...αυτά είναι ματαιότητες και δεν πρέπει να σ' απασχολούνε ...όταν φύγεις από την παράδοση, είσαι ελεύθερη, όταν πας στην παράδοση, είσαι εγκλωβισμένος, να φύγει η παράδοση, να φύγουν αυτά γιατί η ψυχή του πεθαμένου δεν τα θέλει αυτά, τώρα είναι 7 χρόνια που 'χει πεθάνει, τι να πα να του κάμω; Να του βάλω τη λαμπάδα, το κερί, τα λουλούδια, τα βλέπει; Αν πέσεις στην παράδοση εχάθηκες, είσαι είδωλο του εγκλήματος και είσαι στην καταδίκη. Εγώ ούτε μαντήλι έβαλα ούτε τίποτα, μόνο τα μαύρα ρούχα όταν βγαίνω έξω. Τα φόρεσα κανένα χρόνο όταν έβγαينا έξω και τώρα ασπρόμαυρα λιγάκι. Άγριο πράμα να βλέπεις χήρες που πεθαίνουν με τα μαύρα ...γιατί πάνε στην παράδοση κι ό,τι είναι η παράδοση βλάπτει γιατί ούτε γυρίζει ο άνθρωπος πίσω ούτε τίποτα και γι αυτό η ζωή της ειλικρίνειας είναι όσο ζει ο άνθρωπος. Όσο ζει ο άνθρωπος σου τον περιποιείσαι, είσαι ικανοποιημένη, δεν τον περιποιήθηκες, είσαι βαρεμένη αλλά όχι και τα μαύρα, τι να τα κάμεις; Είτε τα βάλεις 50 χρόνια, είτε 10 μέρες τέλειωσε. Να βγάζουμε κάτι που δεν είναι της παράδοσης. Ο κόσμος πλέον δεν ασχολείται, τα 'χει ξεπεράσει αυτά, το κατ' άτομο είναι το θέμα, να μην παρασύρεσαι από την οικογενειακή κατάσταση, να μη σε καθηλώνει το οικογενειακό, «γιατί δεν τα φορείς τα μαύρα;», να ξεφύγεις από την οικογενειακή καταδίκη, άμα ξεφύγεις είσαι ελεύθερος. Να φύγεις από το κατεστημένο, όταν φεύγεις από το κατεστημένο με το αίσθημα της αντιμετώπισης δε φοβάσαι κανέναν γιατί ούτε στα μπουζούκια θα πας, ούτε στις παρεκτροπές θα πας. Κόκκινα δεν έβαλα ούτε στα νιάτα μου, σε λέγανε κομμουνίστρια».

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΒΙΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

ΒΙΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

*Μέσα στο σύμπαν κάπου είναι κρυμμένο
Εκείνο το ρολόι της ζωής
Μα κάθε απόσταση είναι γι αυτό μηδενισμένη
Κι ο κάθε χτύπος του αμείλικτα ηχεί
Σ' όλα τα τέρατα αυτής εδώ της γης
Χτυπάει αέναα, καιροί δεν το δαμάζουν
Η μάνα φύση μ' αιώνιο άφθαρτο υλικό
Το έχει φτιαγμένο να δουλεύει αενάως
Υποταγμένο αιώνιο δουλικό
Χωρίς καρδιά, χωρίς ψυχή, μ' απονιά τόση
Να μου θυμίζει του χρόνου το φευγικό⁴⁰⁴ ...*

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξεταστούν οι εξής θεματικοί άξονες: η βιωματικότητα που αφορά στη διαχείριση του πένθους (άρνηση μετακίνησης, εκδρομική δραστηριότητα, μοναξιά, φόβος το βράδυ, επισκευσιμότητα στο νεκροταφείο), στα κατάλοιπα της χηρείας και στη συγγενική στήριξη. Ακόμη, η θεραπευτική διάσταση του αισθήματος της περιθωριοποίησης που συνίσταται στη γυναικεία συναναστροφή, στη στήριξη από τα παιδιά, στην ένταξη σε σωματεία όπως ΚΑΠΠ.

Η χηρεία εγκαινιάζει τη μεγάλη περίοδο αλλαγών στην καθημερινότητα της γυναίκας⁴⁰⁵. Ωστόσο, το καθήκον της συνεχούς προσφοράς και φροντίδας με το οποίο επιφορτίζεται το υποκείμενο προς άλλα μέλη της οικογένειας του, εξακολουθεί να υφίσταται. Η χηρεία δεν εξασφαλίζει φροντίδα στη χήρα, ακόμη κι αν εντάσσεται λόγω της κατάστασης της στην κατηγορία αυτή:

« ...από τον καφέ που πίναμε το πρωί όταν ζυπνούσαμε μαζί μέχρι...τα πάντα αλλάζονε. Εκεί που φρόντιζες να μαγερέψεις να φάει ο άντρας σου...είχα άλλη σειρά μες στο σπίτι μου, τώρα και να μη φάω δε με νοιάζει. Για ποιον να σηκωθώ το πρωί, να ξεπαγώσω, να φροντίσω να βγει καλό το φαί; Να μου λένε ότι δεν τον έκλαμα, αφού από τότε που πέθανε η αδερφή μου που ήταν 50 χρονώνε, επήζανε τα δάκρυα μέσα μου...μετά πήγα στη μάνα μου γιατί ήταν άρρωστη...άλλαξε ο προστάτης μέσα απ' το

⁴⁰⁴ Το ποίημα που έχει ως τίτλο «Το Ρολόι της Ζωής», ανήκει στην πληροφορήτρια Βιβή Γαρμπή.

⁴⁰⁵ Βλέπε, Danforth Loring M., *The Death Rituals of Rural Greece*, Princeton University Press, 1982, σελ. 26-27, όπου παρατίθενται ενδιαφέρουσες απόψεις ανθρωπολόγων για την επίδραση του θανάτου ενός ατόμου στην οικογένεια του αλλά και στην ευρύτερη κοινωνική ομάδα, όπως το σόι, τη γειτονιά, την κοινωνία του χωριού, κ.λ.π..

σπίτι. Είναι κάπως τραγικό. Έκατσα 8,10 μέρες γιατί αρρώστησε η μάνα μου και να λέω αντί να βρίσκω εγώ φροντίδα τώρα που είμαι χήρα, ακόμη και τούτη την ώρα να γιατροπορευώ; Ένιωσα πως για τούτο εγενήθηκα...ερχόταν οι 40 και πήγα στο χωριό, ήθελα να πλύνω το σπίτι, τα ρούχα του...όταν είδα την κρεβατοκάμαρα μου φάνηκε βουνό γιατί τονε θυμόμουνα εκεί μέσα.

Ιεραρχούνται σωστά οι προτεραιότητες που αφορούν στην ανάληψη της φροντίδας του παιδιού, κατάσταση από την οποία αντλεί η χήρα τη δύναμη να συνεχίσει. Ωστόσο, υπογραμμίζεται το στοιχείο της μοναξιάς και η δυσκολία που προκύπτει από το σχηματισμό της μονογονεϊκής οικογένειας⁴⁰⁶:

«είπα ότι θα 'μαι με το παιδί μου, δεν υπήρχε κάτι πιο σημαντικό. Τότες είχα και την πεθερά μου, ερχότανε η μάνα μου και μ' έβλεπε, τα πρώτα χρόνια στενοχωριόμουνα και τώρα αποζητάω και τη μάνα μου και τον άντρα μου. Τι να κάνω, δίνω δύναμη στον εαυτό μου, προσπαθώ να μην αγχώνομαι... να 'χω λίγο θάρρος. Όταν αρρωσταίνω αναζητάω κάποιον δικό μου αλλά και πάλι μόνη μου θα φτιάξω το ζεστό, μόνη μου θα μαγερέψω άρρωστη. Όταν δεν έχεις κάποιον στο σπίτι είναι δύσκολο γιατί και το παιδί δεν τα καταφέρνει και λες για ποιον θα πρωτοτρέξω; Για μένα, για το παιδί;».

Η δυσκολία αφορά και στην αργή συνειδητοποίηση της νέας κατάστασης:

«...τον πρώτο καιρό θυμάμαι, δεν το 'χα συνειδητοποιήσει πως έχει πεθάνει, θυμάμαι μια φορά κάτι σκέφτηκα να του πω, έτρεξα μέχρι το σκαλί της εξώπορτας και φώναζα το όνομα του και τότε θυμήθηκα ότι έχει πεθάνει».

Η συνειδητοποίηση της νέας κατάστασης, έρχεται με τον αποχωρισμό της κόρης. Η φράση «κόπηκε ο ομφάλιος λώρος» είναι ενδεικτική του μεταβατικού σταδίου που βιώνει η χήρα:

«...ήτανε λοιπόν η κόρη μου, έμεινε λίγες μέρες μαζί μου και μετά έπρεπε να φύγει για τη δουλειά της. Την άφησα στο λεωφορείο και έπρεπε να πάρω το λεωφορείο μόνη μου να γυρίσω κι αισθάνθηκα εκείνη την ώρα σαν να κόπηκε ο ομφάλιος λώρος γιατί βρέθηκα ολομόναχη...να γυρίσω σ' ένα σπίτι στο οποίο θα ήμουνα ολομόναχη».

Έτσι, η διαχείριση του πένθους, καθίσταται επώδυνη μέσω της υιοθέτησης μακάβριων πρακτικών που σηματοδοτούν τη «λήξη» της ζωής:

«...έχω μάσει τα ρούχα μου από τότε που πέθανε ο άντρας μου, γι αυτά που θα μου βάλουνε στο σάβανο κι έχω γράψει τι να κάνουνε τα παιδιά μου γιατί αν δεν το κάνουνε, θα το 'χουνε βάρος στην ψυχή τους. Έλεγα πως θα πεθάνω. Δεν περίμενα πως θα ζήσω κι έχω ζήσει τόσα χρόνια...».

Ο πόνος που δε γίνεται αντιληπτός στην αρχή, στη συνέχεια καθίσταται δυνατός και αφορά στην απουσία, στην έλλειψη συντροφικότητας και επικοινωνίας. Η εξέλιξη των παιδιών και των εγγονών, «αντανακλά» στην ψυχολογία της χήρας και εξομαλύνει τον πόνο. Έτσι, η διαχείριση του πένθους και της απώλειας δεν αφορά στη ματαίωση της γοητείας. Η ανάμνηση αναδίδει την εμπειρία, όπως είχε βιωθεί τότε:

«...δεν ένιωθα το μεγάλο πόνο τον οποίο ένιωθα σε στιγμές ηρεμίας που έλεγα αν πεθάνει κι ένιωθα την ψυχή μου να τρυπάει. Εκείνη τη στιγμή ήταν μία υπερδιέγερση...όσο πέρναγε ο καιρός αντί να περνάει από μέσα μου, πόναγα περισσότερο ...πόσες φορές κάθομαι σ' αυτόν τον καθρέφτη και κλαίω γιατί

⁴⁰⁶ Βλ. Κογκίδου Δήμητρα, *Μονογονεϊκές Οικογένειες ...*, ό.π., σελ. 88-97

κοιτάω τη φωτογραφία του και λέω: «πού είσαι;». Από την προσωπική αισιοδοξία που 'χα πάντα και ήθελα να 'μαι περιποιημένη, δεν έβαλα κάτω το κεφάλι να πω θέλω να 'μαι βρώμικη. Αλλά δεν ενδιαφέρομαι για τη ζωή πλέον καθόλου, δε μου καίγεται καρφί. ...μέσα στο καράβι πέθανε και εκεί ετελείωσε και η ζωή μου. Τώρα η ζωή μου είναι καλή μόνο από την αντανάκλαση...από το πώς περνάνε τα παιδιά μου, αυτό αντανακλά στην ψυχολογία μου ...αλλά βλέπω τα παιδιά μου, τα εγγόνια μου, είμαι ευχαριστημένη που τους πρόσφερα ό,τι μπορούσα και ζω τη ζωή μου...δεν ήθελε να πηγαίνει στην εκκλησία συχνά και ήτανε παπαδοπαίδι και του 'λεγα: «εδώ που ήρθαμε πάμε μία φορά μαζί εκκλησία που βλέπω τα αντρόγυνα...μη λένε ότι είμαι ζωντοχήρα»...επειδή καταλάβαινε πως με πίκραινε μου 'λεγε: «ξέρεις γιατί δε θέλω να πάω στην εκκλησία; Γιατί θέλω να κάθομαι εδώ να σε θαυμάζω όταν έρχεσαι».

Και στην ακόλουθη μαρτυρία, το πένθος ισοδυναμεί με τη «λήξη» του ενδιαφέροντος για τη ζωή, προσαρμοσμένο όμως στη ματαιώση της γοητείας:
«σταμάτησα να βάζω τα μαλλιά μου. Τι μ' ενδιέφερε να πάω στον καθρέφτη να βάζω τα μαλλιά μου;...Σεβαστήκανε τον τρόπο που ήθελα να το ξεπεράσω».

Η επισκεψιμότητα στο νεκροταφείο που γίνεται στα πλαίσια διαχείρισης του πένθους, προκύπτει ως αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης, ανεξάρτητα από τους επιβεβλημένους κοινωνικούς κανόνες. Το ίδιο ισχύει και για την απόσυρση από τις κοινωνικές εκδηλώσεις και τις γιορτές⁴⁰⁷. Η δυναμική των αναμνήσεων διαμορφώνει τις συμπεριφορές:

«επήγαινα για τέσσερα χρόνια κάθε μέρα στο νεκροταφείο και να είναι διπλής κατεύθυνσης τα αυτοκίνητα στη γέφυρα στο Δράπανο και 'γω να περπατάω και να κλαίω συνέχεια, πώς δεν έπεσα μέσα στο νερό. Κάποιος μου 'πε τότε «ο μακαρίτης» αλλά αν μπόρεια τον έскиζα, δεν του είπα τίποτα...μου λείπει η παρουσία του, το χάδι του, η καλή του κουβέντα. Είχα έναν άνθρωπο που μου καθάριζε το μίλο και μου το 'φερνε κομμάτια...που μου 'βγαζε τα κουκούτσια από το καρπούζι, που μου 'φερνε το γάλα μου το πρωί...Σε γάμο πήγα μετά από τρία χρόνια, σε γιορτή μετά από δυο χρόνια... Δεν έχω χορέψει ποτέ μου από τότε».

Η άρνηση αποδοχής της κατάστασης, οδηγεί στην αδιαφορία προς τους κοινωνικούς κανόνες που ορίζουν μία συγκεκριμένη στάση ως προς την επισκεψιμότητα στο χώρο του νεκροταφείου και την υπακοή στο τελετουργικό διαφόρων πρακτικών, όπως και στον κατ' οίκον εγκλεισμό. Η επαφή με τον «έξω» κόσμο, προβάλλει ως τρόπος ψυχικής ανάτασης:

«Επήγαινα κάτου για τα θελήματα μου κανονικά, δεν κλείστηκα μέσα, όσο μπορούσα με τα πόδια μου, ...γιατί κάνεις μια βόλτα, βγαίνεις και ξεχνάς τον πόνο σου, ενώ τι να κάνουμε στα σπίτια, να κοιτάμε τσου τοίχους; ... γιατί ο άνθρωπος θέλει να πάει κάπου, να ακούσει μια κουβέντα...αν είχα παρέα τώρα, πλήρωνα και το ταξί, δε με πείραζε...θα μ' άρεσε να πήγαινα να έβλεπα μια κωμωδία...εγώ δεν πήγα

⁴⁰⁷ Βλ. Δεμπόνος ΑγγελοΔιονύσης, *Η Κεφαλονιά του Θρύλου και της Παράδοσης*, Αργοστόλι, 1993, σελ. 132, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά για την απόσυρση των γυναικών από τον «έξω» κόσμο λόγω πένθους: «Πρώτοι που ξανοίγονται είναι οι άνδρες. Γιατί οι γυναίκες σαν όντα σπιτικά θα καθυστερήσουν πολύ ακόμα να ισορροπήσουν σ' αυτήν την αλλαγή που μέσα στο σπίτι είναι πιο εμφανής και που οι συνθήκες τη μεγαλοποιούν και την εντείνουν». Στο ίδιο, βλέπε, επίσης, σελ. 123-125, όπου περιγράφεται η υιοθέτηση συμπεριφοράς πένθους με το κλείσιμο των παραθύρων και το βάνιμο των κλινοσκεπασμάτων. Ακόμη, στο ίδιο, βλέπε, σελ. 130, όπου ορίζεται το διάστημα κοινωνικής αποχής με βάση το βαθμό της συγγένειας.

ποτέ στα νεκροταφεία γιατί δεν το δέχτηκα ποτέ ότι είναι από κάτω...καμιά φορά βέβαια, πηγαίνω στο νεκροταφείο και λέω τι γυρεύω εδώ πέρα; Μήπως είναι εδώ; Δεν είναι εδώ...».

Η αποτίναξη της παράδοσης που διαμορφώνει συγκεκριμένη συμπεριφορά στη διαχείριση του πένθους, ορίζει την έξοδο από το σπίτι και τη συμμετοχή στην παρέλαση, ως τρόπο ικανοποίησης του νεκρού:

«Και στην παρέλαση επήγαινα γιατί μου λέγανε: «έλα αν δεν έρθεις εσύ, θα κάμεις κακό του ...ο ...σε βλέπει και θέλει να 'ρθεις». Κλεισμένη να μείνω που είχα τόσες δουλειές; Εγώ όσο ζούσε ο άντρας μου έχω κάνει και πολλά ταξίδια στο εξωτερικό γιατί μ' άρεσε η επικοινωνία του κόσμου, να βλέπω, να λέω, να γράφω, να...».

Στις περισσότερες αφηγήσεις, «το καλό των παιδιών», καθόρισε τον τρόπο διαχείρισης του πένθους, ορίζοντας τις ανάλογες συμπεριφορές. Έτσι, η διακοπή της αποχής από κοινωνικές εκδηλώσεις και η επανένταξη του υποκειμένου στην καθημερινότητα, προκαλεί την «ανακούφιση» από την πλευρά των παιδιών. Καταργείται η παραδοσιακή μορφή συμπεριφοράς που ορίζει τον εγκλεισμό της χήρας για ορισμένο χρονικό διάστημα και υιοθετείται το «πρέπει» που αποβλέπει στην καλή ψυχολογία των παιδιών:

«...έλεγα πώς θα το αντιμετωπίσουν τα παιδιά μου άμα με δούνε σε μία κατάσταση πένθους; Με είδανε πώς ήμουνα τον πρώτο καιρό, σαν πεθαμένη Και δεν το 'θελα να τους δημιουργήσω κάτι ψυχολογικό. Τα κατάπινα που λένε...άργησα πάρα πολύ να πάω έξω σε μια εκδήλωση... δεν μπορούσα να πάω εκκλησία, δεν μπορούσα να πάω να δω τα παιδιά στην παρέλαση, το 'γγόνι μου, δεν μπορούσα να πάω να κάνω επίσκεψη σ' έναν εορτάζοντα. Αυτό για 4,5 χρόνια. Μετά σιγά σιγά εξομαλύνθηκαν τα πράγματα, μπόρεσα να κατέβω και «έλα μαμά να πάμε στην πλατεία». Το ξέρανε και γι αυτό δε μου το ζητάγανε πολύ, είτε στις κοπέλες που χορεύανε που ήτανε στο Λύκειο Ελληνίδων οι κόρες μου οι δύο. Μετά λέω δε γίνεται, πρέπει να πάω να δω τα παιδιά. Εκεί έβαλα το πρέπει για το καλό των παιδιών. Και αυτό το είδα αμέσως στον τρόπο τους που όταν με είδανε να φεύγω από το σπίτι, να πηγαίνω σε μία εκδήλωση, το είδα ότι ανακουφιστήκανε...».

Και στην ακόλουθη μαρτυρία, οι στρατηγικές αντιμετώπισης του πόνου που συνίστανται στην απώλεια της φωνής και στο ποτό, εγκαταλείπονται όταν λαμβάνεται υπόψη η προτεραιότητα της ψυχικής ακεραιότητας των παιδιών:

«...έπαθα ισχυρό σοκ και κόπηκε για ένα διάστημα η φωνή μου. Έξι μήνες δε μίλαγα αλλά με νοήματα... ο πόνος ο πολύς σε θολώνει. Από τότε άρχισα να πίνω περισσότερο. Εκείνη τη στιγμή δε σκέφτηκα τίποτα, τι χτύπαγες ένα ντουβάρι, τι χτύπαγες εμένα, το ίδιο. Μαρμάρωσα. Πέθανα εγώ με το δικό μου τρόπο... είπα: «θέλεις να σε κλάψουνε και τα παιδιά σου;»... είχα χαθεί για μεγάλο διάστημα και ήμουνα σα φυτό, μετά όμως σιγά- σιγά συνήλθα και είπα στον εαυτό μου ότι και οι άλλοι πρέπει να ζήσουνε και ότι όλα έχουνε ένα τέλος κι αυτό μέχρι σήμερα με παρηγορεί...ο χρόνος είναι γιατρεία για όλους μας...».

Το πένθος οδηγεί σε σύσφιξη των οικογενειακών σχέσεων, στην οικογενειακή υπακοή, στις από κοινού αποφάσεις που στόχο έχουν την ευημερία και την ένωση των μελών της υπό την καθοδήγηση της χήρας, εφόσον απουσιάζει η συγγενική συμπαράσταση:

«...έκανα υπομονή και δύναμη για τα παιδιά γιατί δεν ήθελα να κλάψω μπροστά τους κι έτσι έκλαιγα όταν λείπανε τα παιδιά. Το μόνο ότι από τότε, εγώ γελούσα με το παραμικρό και μου 'μεινε ένα κακό

κουσούρι και δε γελάω πια... Ποτέ δεν είναι ίδια τα πράγματα όταν φεύγει ένα αγαπημένο πρόσωπο. Πάσαμε να 'μαστε χαρούμενοι, το κυριότερο αλλά γίναμε ακόμα πιο δεμένοι. Ο ένας υπάκουε στον άλλον. Από κοινού συζητούσαμε τα πάντα...έπαιρνα τη γνώμη ακόμη και του μικρού παιδιού. Συμπαράσταση από πουθενά δεν είχαμε. Μας είχαν ξεχάσει και οι συγγενείς και οι φίλοι και οι πάντες».

Οι περισσότερες αφηγήσεις χαρακτηρίζονται από την αποδοχή του πεπρωμένου που καθιστά αδύνατη τη δράση μπροστά στην παγιωμένη κατάσταση. Ο αμετάκλητος και οριστικός θάνατος, δεν ωθεί σε εξωτερικές εκδηλώσεις πόνου αλλά σε σιωπηρή αποδοχή:

«Το πήρα απόφαση, έφυγε. Γυρίζει κανείς; Δε γυρίζει. Αφού λέω καμιά φορά της γειτόνισσας μου της οποίας πέθανε ο γιος από καρδιά, 40 χρονών, κλαίει και οδύρεται κάθε μέρα, τώρα είναι 20 χρόνια ετούτη η δουλειά, γύρισε κανείς; Δε γυρίζει κανείς. «Σταμάτα να κλαις γιατί βαραίνει και η ψυχή του πεθαμένου». Αφού εκεί θα πάμε όλοι, αυτός είναι ο προορισμός του ανθρώπου... Είναι μερικές που παρατάνε τελείως τον εαυτό τους... Τον έκλαψα, τον θυμάμαι κάθε μέρα που τον βλέπω στον ύπνο μου και με φωνάζει, πάω τον λιβανίζω στο μνήμα του, τι άλλο να κάνω;».

Μέσα από την τήρηση όλων των πρακτικών που αφορούν στην προετοιμασία του νεκρού, διαπιστώνεται η ματαιότητα του θρήνου και αντιπαραβάλλεται σε άλλες συμπεριφορές του ίδιου χώρου και χρόνου:

«...σκόρπισε το αίμα που ήτανε πηχτό και πέθανε στην αγκαλιά μου. Τονε κάθισα για να τονε ξυρίσω και με την πρώτη καμπασιά από το ρολόι τσι εκκλησίας πέθανε. Με σφίγγει, μου λέει: «συγχώρεσε με» και μετά σήλωσε τα μάτια κι έλεγε: «μάνα μου, μάνα μου, μάνα μου». Τη μάνα του εγώ την αισθάνθηκα. Ήτανε και η νύφη μου εκεί πέρα και μου λέει: «γιατί εγύρισες το κεφάλι;», λέω: «γιατί κάτι βαρύ ήτανε στην πλάτη μου». Εγώ εκείνη την ώρα λέω: «Παναγία μου!», του άπλωσα τα πόδια, τον σταύρωσα και λέω: «τι με βγάζετε, μωρέ, έξω; Θα κάμω την παλαβή νομίζετε;». Να φωνάξω; Να κάμω τι;... από την απάνου μεριά ήταν όλοι οι ετοιμοθάνατοι και πηγαίνανε οι κυρίες κι εχτενιζότανε και είχανε και πολυθρόνες και κοιμόντανε όλη νύχτα κι εγώ ήμουνα όρθια κι όταν με βγάζανε έξω που παίνανε οι γιατροί, μου λέει ένας γιατρός: «μπράβο, παιδάκι μου, είσαι πολύ δυνατή».

Η διαχείριση του πένθους περιορίζεται στην αναπόληση των «ωραίων αναμνήσεων» που επιτρέπει στη χήρα τη διατήρηση του «ηθικού» της και την τήρηση της υπόσχεσής της:

«...πέθανε το 2006...δεν έκλαψα... δεν έχασα το ηθικό μου και μέχρι τώρα είμαι ευγνώμων για τα ωραία χρόνια και την όμορφη ζωή που περάσαμε μαζί... ζήσαμε τόσο όμορφη ζωή μαζί και τόσες ωραίες αναμνήσεις που εάν είχα παράπονο, θα ήταν αχαριστία... όταν βλέπω γύρω μου γυναίκες και χωρισμένες που περάσανε άσχημη ζωή... πάντα τον έχω δίπλα μου και τον ακούω να μου λέει: «σε θέλω μαχητική, μην καταθέτεις τα όπλα, να είσαι δυνατή» και τις τελευταίες του στιγμές του το υποσχέθηκα».

Οι φωτογραφίες που τοποθετούνται σε κάδρο, ως φορέας μνήμης, συμβάλλουν στη διατήρηση της ανάμνησης, ενώ η ίδρυση του μουσειακού συλλόγου που παρέχει τη δυνατότητα μιας εποικοδομητικής ασχολίας, οργανώνει τη «ζωή χωρίς κενά»:

«Έχω διοργανώσει τη ζωή μου εδώ να μην έχω κενά. Με μια φίλη μου είχαμε σκεφτεί...ότι εδώ το μουσείο δεν έχει σύλλογο και αποφασίσαμε να κάνουμε ένα σύλλογο...είμαι γραμματέας και το περισσότερο βάρος το σηκώνω εγώ αφού αφιερώνω πολύ χρόνο...τώρα κοντεύουμε να φτάσουμε τα 100 μέλη... Πήρα ένα κάδρο μεγάλο κι έβαλα φωτογραφίες δικές μου και του άντρα μου που ήμασταν σε

διάφορες φάσεις της ζωής μας και το έβαλα πάνω από το κρεβάτι μου και όταν πέφτω να κοιμηθώ το βράδυ, τις βλέπω και σκέφτομαι πάντα με ευχαρίστηση εκείνες τις στιγμές...».

Τα αντικείμενα όπως και τα σύμβολα που επιστρατεύονται για τη διατήρηση της μνήμης του έγγαμου βίου, διαμορφώνουν στον παρόντα χρόνο συμπεριφορά απόλυτα συνδεδεμένη με το παρελθόν:

«πάνω στη βέρα μου έχω βάλει τον αιτό γιατί ήτανε το αγαπημένο του πουλί...»

Και εδώ οι φωτογραφίες βοηθούν στη διαχείριση της καθημερινότητας, αφού αναπληρώνουν την παρουσία αγαπημένων προσώπων:

«νιώθω τα παιδιά μου και τα εγγονάκια, αφού όταν στρώνω να φάω τσου μιλώ στις φωτογραφίες».

Ο απολογισμός των πεπραγμένων που γίνεται με τη χηρεία, οδηγεί στη συνειδητοποίηση μιας γεμάτης ζωής από υλικά και συναισθηματικά αγαθά. Το «τρένο» που φτάνει στο τέρμα του ευτυχισμένο, είναι το αντίδοτο του πόνου. Προβάλλει ο άνθρωπος ως καθοριστικός παράγοντας διαμόρφωσης της τύχης. Με βάση τη χηρεία, υιοθετούνται νεανικές συμπεριφορές αντιμετώπισης του πόνου που προσκρούουν απέναντι στα θρησκευτικά στερεότυπα:

«Εγώ επήρα ένα τρένο και φτάνω στο τέρμα μου πολύ ευτυχισμένη. Δοξάζω το θεό, δε μας τύχανε αρρώστιες, δε μας τύχανε εμπόδια, όλοι μ' αγαπάνε, οι φίλες μου, όλοι λένε για μένα, προσπαθώ να αποφεύγω κάθε σύγκρουση, τον κόσμο τον λατρεύω μ' αυτά που έχει αποκτήσει. Είμαι ευτυχισμένη πάρα πολύ. Νομίζω ότι ο θεός μου τα χάρισε όλα. Μου χάρισε πολλά, πλούτη, ομορφιά...νομίζω ότι οι άνθρωποι κάνουν τη ζωή τους δυστυχισμένη. Δεν υπάρχει ούτε ευτυχία, ούτε δυστυχία όταν ξέρουμε και πιάνουμε το τιμόνι...δόξα τω θεώ δε μου τύχανε ατυχίες... ακόμη νομίζω πως είμαι 18 χρονών... Τώρα αν πάω κάπου μπορεί να χορεύω μέχρι το πρωί και δεν κουράζομαι. Τις βάζω όλες κάτω... ό,τι τρελό μπορεί να φανταστεί κάποιος το κάνω. Σχοινάκι, τρέξιμο. Στο μπάνιο φτάνω μέχρι τις σιμαδούρες... γιατί παντρεύτηκα πολύ μικρή και μου 'λείψανε αυτά... θέλω να πάρω τη ζωή με το κουτάλι να τη φάω... θέλω να τραγουδήσω, να χορέψω, να πετάξω κι οι φίλες μου μου λένε: «εμείς δεν είμαστε για τέτοια», «να πάω» λένε στον Άγιο Γεράσιμο να κοιμηθώ στην Εκκλησία, λέω εκεί που είναι να πάω στην εκκλησία, κάνω μια δωρεά...πάω στην εκκλησία κάθε Κυριακή όταν μπορώ γιατί είναι μία τυπική υπόθεση της ζωής μου...».

Η θεώρηση της ζωής που έρχεται ως επακόλουθο της αξιολόγησης της χηρείας, δεν επιτρέπει την εισαγωγή σχημάτων που υπενθυμίζουν τον πόνο. Η αποβολή της πενθούσας με την κλασική έννοια χήρας, υιοθετείται ως στρατηγική προστασίας της ακεραιότητας της ζωής που έχει διαμορφωθεί στη χηρεία και της οποίας δεν πρέπει να απειληθεί η ηρεμία:

«...οι χήρες ξέρεις γιατί είναι χήρες; Γιατί πρέπει να κλάψουνε, το 'χουνε μέσα τους. Σου λέει θα χηρέψει αυτή που της αρέσει να κλαίει. Εγώ χήρεψα 50 ετών, έκλαψα, χτυπήθηκα, είπα να πω δηλητήριο, αλλά έκανα προσπάθεια να ζήσω. Οι ημέρες έχουνε σημασία όταν κάθεται και τις σκέφτεσαι... έχω πολλή αγάπη πάρει, έχω πλημμυρίσει και τη δίνω και παντού...στις κλαψιάρες δεν ανοίγω την πόρτα, δεν μπορώ, δεν τις αντέχω, απαγορεύεται να μου λένε τις αρρώστιες, την ευτυχία την κάνουμε μόνοι μας».

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που αντλήθηκε από τη βιωματικότητα της χήρας, είναι η άρνηση της μετακίνησης⁴⁰⁸ από τον τόπο της λόγω του έντονου συναισθηματικού δεσμού μ' αυτόν, όπως και η άρνηση εγκατάστασής της στην πόλη που ζουν τα παιδιά της με σκοπό την απολαβή της φροντίδας τους. Η ήδη διαμορφωμένη ζωή, με τις συνήθειες της καθημερινότητας και της συναναστροφής, παγιώνει τη θέληση της για παραμονή στον τόπο που έζησε με τον άντρα της, απορρίπτοντας έντονα την πρόταση του παιδιού για συγκατοίκηση. Αυτό συνήθως, αποτελεί αιτία προβλημάτων στις μεταξύ τους σχέσεις, αφενός επειδή η απόφαση της χήρας δε γίνεται κατανοητή από τα παιδιά της και αφετέρου επειδή η χήρα δε διαπραγματεύεται τη αλλαγή των ρυθμών της ζωής της. Έτσι, αποφασίζεται η παραμονή στον τόπο καταγωγής, παρόλες τις αναμνήσεις και τη μοναξιά:

«ούτε στην Αθήνα δεν πήγα καθόλου και μου λέγανε να πάω για να με παρηγορήσουνε... για να με γυρνάνε, να με πηγαίνουνε βόλτες...δεν έφυγα, αλλά έκατσα στο σπίτι μου εδώ, δεν ήθελα να πάω πουθενά... ο μεγάλος πώς κάνει όταν φεύγω από την Αθήνα, εντάξει είμαι μόνη μου εδώ αλλά αισθάνομαι ωραία...όταν πάω στην Αθήνα ξέρεις πώς στενοχωριέμαι γιατί το σπίτι μου θυμίζει τον άντρα μου, έζησα βλέπεις εκεί 35 χρόνια, στενοχωριέμαι κι εδώ που έρχομαι αλλά εδώ ερχόμασταν τα καλοκαίρια, εκεί πιο πολύ κι ας είμαι εδώ μόνη μου πλέον... η αδερφή μου έμενε απέναντι από το σπίτι μου, κι ερχόταν ή πήγαινα εγώ απέναντι και πέρναγε η ώρα μου...παρ' όλα τα βάσανα είχα μια παρηγοριά, από τότε που έφυγε και βλέπω το σπίτι απέναντι που ερχότανε τόσος κόσμος να 'ναι κλειστό και να μένει μόνος ο γιος τσι, νιώθω χειρότερα, ερημιά, κλεισμένα τα παράθυρα, από τότε χειρότερο και κι εγώ...».

Η επιλογή δικαιολογείται από την αγάπη προς τον τόπο που χαρακτηρίζει κάθε Κεφαλονίτη:

«Όποιος δεν αγαπάει την Κεφαλονιά έχει κόμπλεξ. Είναι ιδιαίτερο νησί. Ονειρεμένες θάλασσες! Τώρα που μένω εδώ, το τι πόλεμος γίνεται με τους γιους μου, «μαμά έλα στην Αθήνα», «δεν πρόκειται να την εγκαταλείψω, εδώ θα μείνω»... εμείς οι Κεφαλονίτες αγαπάμε τον τόπο μας, εδώ έχω πολύ να θυμάμαι τα παιδικά χρόνια τι ωραία που ήταν..., θυμάμαι, κι ο συγχωρεμένος ο αδερφός μου που πήγε στην Αθήνα να σπουδάσει, ω, τι έκανε για να 'ρθει εδώ τα καλοκαιράκια που ήτανε φοιτητής...».

Η αδυναμία παραμονής σε ξένο τόπο οδηγεί στην ανάληψη πρακτικών που θα επιτρέψουν στη χήρα την ομαλή επιστροφή της στο σπίτι της. Αναπτύσσεται διάθεση αυτονομίας από τα υποκείμενα στη χηρεία τους που εντοπίζεται στην απροθυμία τους να αποτελούν «βάρους» στα παιδιά τους:

«για να 'μαι μαζί τους δεν μπορώ, μπορεί να κάτσω ένα μήνα, παραπάνω δεν μπορώ και το ξέρουνε και το λένε: «για λίγες μέρες η μάνα είναι εντάξει», όταν περνάγανε καμμιά 20αριά μέρες, δημιουργούσα μόνη μου φασαρία για να βρω αφορμή να μπορέσω να φύγω. Με καλούσανε στην Αμερική αλλά δεν μπορώ να κάτσω όπου και να πάω...».

Η εξαίρεση στην απόφαση αυτή, εντοπίζεται μόνο στην περίπτωση αρρώστειας του παιδιού, που ωθεί τη χήρα στη μετακίνηση με στόχο την προσφορά και συμπαράσταση:

⁴⁰⁸ Βλ. Ο' Bryant L. Shirley, «Self-Differentiated Assistance in Older Widows'. Support Systems», περ. *Sex Roles*, Vol. 19 (1988), Nos. ½, , Ohio State University, σελ. 93

«...έτυχε να αρρωστήσει και η κόρη μου, στο στήθος της...έκανε χημειοθεραπείες και τότε ξέχασα και τον άντρα μου. Έβλεπα το παιδί μου που κινδύνευε να πεθάνει και έφυγα από το χωριό, τα παράτησα όλα και το σπίτι μου και τα ζώα μου και ό,τι είχα κι έκατσα στην Αθήνα στην κόρη μου...μετά έκανα ένα τάμα στον Άγιο Παντελαϊήμονα που τον έχουμε στο χωριό προστάτη κι έγινε καλά η κοπέλα μου...».

Τα κατάλοιπα της χηρείας συνίστανται στη μοναξιά και την περιθωριοποίηση. Η φροντίδα του άρρωστου παιδιού εντείνει το πρόβλημα και οδηγεί σε προβλήματα υγείας της χήρας. Προβάλλει η συμπαράσταση από τη γειτονιά ως ηθικός υποστηρικτής στο διπλό πρόβλημα της χήρας που σιγά-σιγά αρχίζει να αποτελεί στοιχείο της καθημερινότητάς της⁴⁰⁹:

«... εδώ περνάω πολύ ωραία, έρχεται όλη η γειτονιά και μου κάνει παρέα, δεν έχω κανένα παράπονο αλλά νιώθω μόνη μ' ένα άρρωστο παιδί, αυτό με στενοχωρεί γιατί αν ήτανε να βγαίνει λίγο έξω, θα το 'βγαζα να πάμε κάπου... τώρα θα 'ρθουνε τα ξαδέρφια μου τον άλλο μήνα, βγαίνουμε και πίνουμε κάνα καφέ έξω. Έχει δικομματική ψύχωση με παρανοϊκές ιδέες, δηλαδή φοβάται τους πάντες και τα πάντα.. Και παρόλο που τις στενοχώριες τις έχω μέσα μου και δεν τις εκδηλώνω στον άλλον, πολλές φορές κάθομαι και κλαίω...μέσα μου είναι η στενοχώρια και κανείς δεν ξέρει τι τραβάει ο καθένας. Είμαι δυνατή και νιώθω δυνατή. Όταν πέθανε ο άντρας μου, έπαθα πρόβλημα με την καρδιά, πήγα να πεθάνω. Πήγα μια βόλτα μέχρι το θάνατο και γύρισα...».

Το στοιχείο της «νύχτας» που παραπέμπει σε ησυχία, αποτελεί μόνιμη επωδό στις αφηγήσεις, και δηλώνει το χρόνο συνειδητοποίησης του προβλήματος. Η ησυχία ωθεί τα υποκείμενα σε πρακτικές δημιουργίας θορύβου, που εξασφαλίζουν την ψευδαίσθηση ανθρώπινης παρουσίας. Ο χρόνος που σύμφωνα με τη λαϊκή πεποίθηση «γιατρεύει τις πληγές», λειτουργεί επουλωτικά στο πένθος και οδηγεί από την «παραίτηση» στη «δημιουργία»:

... η νύχτα είναι πολύ φοβερή. Γίνεται μαρτύριο η ζωή σου... τα βράδια είναι μαρτύριο για τη ζωή της γυναίκας άμα είναι δεμένη με τον άντρα της... Στην αρχή βάραγα γροθιές στις πόρτες για να ακούω θόρυβο και μετά πήρα τηλεόραση από τον καιρό που έχασα τον άντρα μου. Όλη νύχτα η τηλεόραση ανοιγμένη για να ακούω μια μιλιά. Τώρα δόξασι ο θεός κοιμάμαι, τα τελευταία 2, 3 χρόνια γιατί στην αρχή έπαιρνα χάπια και πιστεύω ότι τώρα που με βλέπει δε στενοχωριέται γιατί πριν στενοχωριότανε. Είχα παραιτηθεί για αρκετό διάστημα αλλά τώρα όχι γιατί θέλω να ξέρω ότι η ψυχή του είναι ήρεμη. Το χειμώνα θα κατέβω κάτω με τη φίλη μου απ' το χωριό στην πόλη, θα κάτσουμε μια δυο ώρες, με τον έναν χωριανό με τον άλλον.... Σιγά σιγά σα να 'χω πάρει πάλι τις δυνάμεις μου, άρχισα πάλι να δημιουργώ ...».

Ο φόβος για την ασφάλεια και την προστασία τους, ενισχυμένος αρκετά από τη σημερινή πραγματικότητα εκφράζεται κατά κόρον στις αφηγήσεις. Προτείνεται η έξοδος από την παράδοση που μεγενθύνει αντί να εξαλείφει το πρόβλημα:

«...έχω ανοικτά όλα τα φώτα. Το στοιχείο της μοναξιάς προσπαθώ να το ξεπεράσω, δε με επηρεάζει αυτό τόσο όσο αυτά που ακούω να γίνονται...Μα δεν είδες την άλλη πώς τη σκοτώσανε; Και τη σκότωσες για να της πάρεις τα λεφτά, της έβαλες σακούλα στο κεφάλι για να τη βασανίσεις; Τι στοιχειά έχουνε μπει στην κοινωνία μας; Πού; Σ' ένα νησί. Κλειδώνω τις πόρτες, μια φοβία και το περιβάλλον που είναι ξένο και δεν ξέρεις πούθε θα σου 'ρθει, αυτό το απρόοπτο, να το βράδυ που βλέπω πολύ

⁴⁰⁹ Βλ. ό.π., σελ. 98, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Φίλες και γειτόνισσες αναφέρονται πολύ συχνά ως άτομα που παρέχουν μεταφορά και συναισθηματική στήριξη στη χήρα».

σκοτάδι δε θέλω να 'μαι έξω, αισθάνομαι μια αστάθεια της φοβίας. Με το χρόνο όμως τα ξεπερνάς αυτά, έχω ξεπεράσει την παράδοση. Αυτές είναι οι δεσμεύσεις που σε τρώνε. Άμα βγάλεις αυτές τις παραδόσεις που σε τρώνε, είσαι ελεύθερη, ενώ άμα τις κρατάς σκλαβώνεσαι, εγκλωβίζεσαι...».

Στη χηρεία που πραγματοποιείται ο απολογισμός ζωής, η μνήμη επικεντρώνεται όχι μόνο στο θάνατο του συζύγου αλλά και στο θάνατο αγαπημένων προσώπων που διαδραματίζεται από την παιδική ηλικία έως την παρούσα φάση. Η ύπαρξη εγγονών τροφοδοτεί με δύναμη τη χήρα: «Έχω ζήσει πόσους θανάτους ανθρώπων που αγαπούσα, κι αυτό μένει μες στην ψυχή σου...δεν είναι πρόσφατα τα γεγονότα, αλλά στιγμές- στιγμές έχω κάτι μες στην ψυχή μου...τα θυμάμαι το βράδυ και κλαίω...ίσως να είναι καλύτερα που είμαι μόνη μου το βράδυ και κλαίω...έχω τώρα τα εγγονάκια και μου δίνουνε μια χαρά...μέσα στο μυαλό μου μπλέκονται πολλοί, η γιαγιά μου, η μάνα που δε γνώρισα, ο άντρας μου, η αδερφή, ο αδερφός μου, ο πατέρας μου...η γιαγιά μου, ...σκέφτομαι πως είχα καλό άντρα, καλή γιαγιά, καλά παιδιά...».

Στο ίδιο κλίμα της προηγούμενης αφήγησης, το πένθος της απώλειας του συζύγου, έρχεται σε δεύτερη μοίρα, καθώς η μνήμη στιγματίζεται από το θάνατο του παιδιού σε νεαρή ηλικία: Πιο μικρά όταν ήτανε τα παιδιά, ήτανε όλος ο κόσμος δικός μου, απ' όταν πέρασα τις πίκρες τις μεγάλες με το παιδί μου...κατόπιν επαντρετήκανε οι κόρες μου, κάμανε οικογένειες, βλέπω τα παιδιά τους, με αγαπάνε και φεύγει ο πόνος ο μεγάλος, αν και τσι μάνας δε φεύγει ποτέ ο πόνος ο μεγάλος για τα παιδιά της αλλά έρχεται μια ώρα και θα γελάσω και λίγο γιατί έχω δει τα υπόλοιπα. Ήτανε λεβέντης που δεν υπήρχε άλλος σαν και δαύτονε. Ερχότανε από το καφενείο, έμπαινε με τη σφουρίχτρα του, να 'ρθει στο κρεβάτι μου, να με δει, να με φιλήσει, με το γαρίφαλο στο χέρι. Τα μικρά τα παιδιά μου δίνουνε μεγάλη χαρά. Καλή κι η νύφη μου αλλά κουράζεται, τι να μου κάνει κι εκείνη...».

Η ύπαρξη κόρης που αντικαθιστά την απουσία της μητέρας, λειτουργεί καταπραυντικά και στη χηρεία, μετριάζοντας τον πόνο για την απώλεια. Η χήρα επιζητά την ταύτιση με τη θηλυκή παρουσία⁴¹⁰:

«Η κόρη με τη μάνα...αυτό με κυνηγάει...όχι πως έχω παράπονο από τσου γιους μου αλλά ήθελα μια κόρη επειδή δε γνώρισα μάνα, μπορεί να μου 'λεγε: «μωρέ μάνα, έβγα έξω, ντύσου»... αν είχα κόρη είμαι σίγουρη πως θα μετριάζοτανε ο πόνος που νιώθω για τη μάνα που δε γνώρισα...αυτό το αγκάθι που έχω στην ψυχή μου και λέω πολλές φορές: «εγώ πότε θα γνωρίσω τη μάνα μου; Στην άλλη ζωή;»...αυτό το λέω και στους γιους μου, δεν είναι κακά παιδιά αλλά η φυλή τσου δεν είναι για να σε νιώσουνε απόλυτα...».

⁴¹⁰ Βλ. Ο' Bryant, Self-Differentiated Assistance, «Self-Differentiated Assistance in Older Widows». Support Systems», ό.π., σελ. 98, για τη σχέση χήρας-κόρης. Επίσης, βλέπε, Dubisch Jill, «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία. «Αναπλάθοντας» την ανθρωπολογία της Ελλάδας» στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 109-11 για τον ισχυρό δεσμό μητέρας-κόρης. Βλέπε, ακόμη, Γκασούκα Μαρία, *Κοινωνικές Λαογραφικές Παράμετροι*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1999, σελ. 179 όπου αναφέρεται η ιδιαίτερη σχέση μητέρας-κόρης, «σχέση δια της οποίας ο λαϊκός πολιτισμός και οι ποικιλίες που τον διέπουν, περνούν από γενιά σε γενιά».

Ένα σημαντικό στοιχείο που αντλήθηκε από την έρευνα είναι η επικοινωνία των ζωντανών με τους νεκρούς⁴¹¹, μέσω του ονείρου που λαμβάνει άλλοτε το χαρακτήρα παράκλησης και άλλοτε προσταγής. Το όνειρο παραπέμπει σε επιθυμία διαρκούς επαφής με το νεκρό, που στο τέλος συντρίβεται υπό το βάρος της συνειδητοποίησης του θανάτου. Η παράβλεψη της επιθυμίας του νεκρού που επιφέρει την «κατάρα» του, οδηγεί σε συμπεριφορές προφύλαξης της χήρας, ξεδιπλώνοντας την πίστη στα φαινόμενα αυτά:

«δε θέλω να πεθάνω για να μη σ' αφήσω μονάχη σου αλλά και να πεθάνω θα 'ρχομαι κυρά μου να σε βλέπω», έτσι έλεγε, κι όλη την ώρα έχω την αίσθηση πως είναι πλάι μου στο κρεβάτι...τις πρώτες 20 μέρες ένα όνειρο που δεν μπορώ να το ξεχάσω, ήρθε στην πόρτα της κρεβατοκάμαρας και μου λέει: «σου είπα να μην κλαις γιατί εγώ εκεί που πήγα τους βρήκα όλους, και τον πατέρα σου, και τον πατέρα μου και τη μάνα μου και είμαι μια χαρά, σε παρακαλώ μην ξανακλάψεις, μόνο να θυμάσαι ότι εγώ είμαι κοντά σου πάντα»...Ολοζώντανος, όπως ήταν με το κοστούμι του, με το μαντηλάκι στην τσέπη και το σπίτι να μυρίζει λιβάνι εκείνη την ώρα. Εγώ ξυπνώ και τεντώνω τα μάτια μου να δω... Μου είχε δώσει ευχή και κατάρα τ' αδέρφια του να μην τον νεκροφιλήσουνε και να τονε θάψω στην κάτω μεριά του νεκροταφείου, να είναι ξεχωριστά από την οικογένεια. Είχε καταλάβει ότι είχανε φερθεί άσχημα και σε μένα και σ' αυτόν γιατί όταν πέθανε μου είπε: «είχα φίδια στον κόρφο μου» και «συγχώρεσε με»...στην κηδεία ήμουνα μπάστακας για να μην έρθουνε τ' αδέρφια του και τον νεκροφιλήσουνε γιατί η κατάρα πιάνει.

Η εκτέλεση των νεκρικών τελετουργιών που συνίσταται σε συχνή επισκεψιμότητα στο νεκροταφείο, στη φροντίδα του τάφου, στην τέλεση Τρισάγιου κ.λ.π., είναι κοινωνικές συμπεριφορές που εκφράζονται από τις χήρες. Άλλωστε, το πένθος που ισοδυναμεί με εξωτερική όψη του πόνου, είναι το χρέος που επιβαρύνει τις γυναίκες. Η γυναικεία συμμετοχή στις θρησκευτικές τελετουργίες, δείχνει ότι η θρησκεία αποτελεί «έναν δημόσιο εξωοικιακό χώρο στον οποίο ολοκληρώνεται η οικιακή δύναμη των γυναικών»⁴¹². Το στοιχείο που αντλήθηκε από την έρευνα, στο θέμα αυτό, είναι η αβίαστη συμμετοχή στα καθήκοντα αυτά που υπαγορεύεται από την αγάπη προς το νεκρό και όχι από το κοινωνικό πλαίσιο που ορίζει αρμόζουσες συμπεριφορές και επιτελείται στα πλαίσια της κάθαρσης και της θεραπείας. Η πίστη στη μεταφυσική παρουσία του νεκρού στο χώρο του νεκροταφείου, οδηγεί σε προσωπική ανακούφιση:

«να πάω στο νεκροταφείο, με ικανοποιεί ότι πάω εκεί, πάω ανάβω το καντηλάκι, καθαρίζω το μνήμα και μου φαίνεται ότι κάτι κάνω εκεί... πήγα το λάδι, το πρόσφορο, ό,τι χρειαζότανε του παπά να το διαβάσει στην Αγία Πρόθεση. Λοιπόν το διάβασε το όνομα του και όταν τελείωσε ο παπάς την ακολουθία, του διάβασε τρισάγιο...φαινότανε πως ήτανε πλάι μας...γιατί πηγαίναμε μαζί στην εκκλησία κι ένιωσα τόσο την παρουσία του έντονη, δεν ξέρω να το ερμηνεύσω αφού το γράφω και στο ποίημα...υπάρχει η αμφιβολία και λέω τώρα είναι ο άντρας μου μέσα; Δεν είναι μέσα κι αυτό μ' ανακουφίζει, άρα κάτι υπάρχει. Αυτή η αμφιβολία με κάνει και νιώθω όμορφα. Δεν είναι ο άντρας μου

⁴¹¹ Βλ. Danforth Loring, *The Death Rituals ...*, ό.π., σελ. 33-34, για τη συνομιλία των πενθούντων με τους νεκρούς και την ανέφικτη επαφή. Επίσης, βλέπε, Δεμπόνος Αγγελοδοιονύσης, ό.π., σελ. 120, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «σχέσεις επικοινωνίας να ανεβρίσκει για να διατηρείται ο σύνδεσμος και ο δεσμός «των απάνου με του κάτω».

⁴¹² Βλ. Παπαταξιάρχης Ε., στο *Ταυτότητες και Φύλο ...*, ό.π., σελ. 57

εκεί άρα γιατί να πικραθώ; Δεν το πιστεύει άνθρωπος αυτό που λέω, αφού έφυγα χαρούμενη από την εκκλησία. Δεν είμαι θρησκόληπτη, θα πάω κανονικά στην εκκλησία αλλά ένιωσα την παρουσία του τόσο κοντά μου. Τι ήταν αυτό τώρα; Ευσεβής πόθος; Ήταν όπως παλιά που πηγαίναμε μαζί στην εκκλησία. Να μου 'στριψε το μυαλό αποκλείεται. Είναι κάτι άλλο... Όταν είμαι κοντά του με τη σκέψη, ο πόνος είναι λίγος και βρίσκομαι πολλές φορές μες στην ημέρα κοντά του γιατί βλέπω μέσα στο σπίτι όλες τις ζύλινες κατασκευές που ήταν και ξυλουργός και τα 'χε φτιάξει μόνος του, όλα μου τον θυμίζουν ανα πάσα ώρα και στιγμή, πόρτες, παράθυρα, τα πάντα».

Η επισκεψιμότητα στο νεκροταφείο στο παρακάτω απόσπασμα προκύπτει ως ανάγκη και όχι ως κοινωνικό καθήκον. Ως ανάγκη επίσης προβάλλει, η επιθυμία προστασίας των οστών του νεκρού από την ανάμειξη του με άλλα συγγενικά του πρόσωπα. Για το λόγο αυτό, ο τάφος του παραμένει άθικτος, κατ' εντολή της χήρας. Όταν δεν επιτυγχάνεται το επιθυμητό αποτέλεσμα, η απόπειρα καθαρισμού με ακάθαρτο νερό, λαμβάνει διαστάσεις μόλυνσης και παραβίασης του χώρου του νεκρού. Διακρίνεται και εδώ η θεραπευτική διάσταση που επιδιώκεται μέσα από τη διατήρηση της σχέσης με το νεκρό και μέσα από την προστασία που παρέχεται στο νεκρό:

«...μόνο όταν πήγαινα στο νεκροταφείο. Ήταν το αντίδοτο στον πόνο. Το καταπραυντικό μου και μέχρι σήμερα αυτό με βοηθάει. Όταν είμαι στενοχωρημένη για οποιοδήποτε λόγο, θέλω να πάω εκεί να κάτσω μαζί του να κουβεντιάσω και άλλη φορά βλέπω τη φωτογραφία του να μου γελάει και νιώθω ότι είναι χαρούμενος, ευτυχισμένος και άλλη φορά βλέπω ότι είναι στενοχωρημένος... πιστεύω ότι σε αναποδιές μ' έχει βοηθήσει πολλές φορές...εγώ γυρνάω άλλος άνθρωπος, ηρεμώ...γυρίζω ευτυχισμένη, χαρούμενη, δε σκέφτομαι τίποτα, έχω πετάξει τα πάντα απ' το μυαλό μου και δεν είναι υπερβολή γιατί το πιστεύω αυτό...μ' αρέσει. Κάθομαι 2-3 ώρες...όταν φεύγω μου τη δίνει. Νομίζω ότι τον αφήνω, ότι μένει μονάχος του...και όταν πέθανε η μάνα του...εγώ δεν ήθελα να πειράζω τον άντρα μου κι έτσι μ' είχε πιάσει μια αγωνία...γιατί όλο το νεκροταφείο στο χωριό ήταν πιασμένο, πού θα τη βάλω...Ήθελα ο άντρας μου να μείνει όπου τον έβαλα. Μετά από χρόνια τη σήκωσα, ανοίξαμε χώρο στην πλάκα του κι εκεί εβάλαμε τα οστά της πεθεράς μου, να 'ναι κοντά στο παιδί της...όσο ζω δε θέλω να πειράζει κανείς το χώρο του άντρα μου ...όταν τον έχασα, εκεί η εκκλησία μας είχε ένα πηγάδι και το καλοκαίρι έμενε στάσιμο, πιάνει ένα μικρό σκουληκάκι μέσα στο νερό... τον πρώτο χρόνο δεν ήξερα... είχα πάρει και στενοχωρήθηκα που κατάλαβα ότι έπλυνα τα μάρμαρα του μ' αυτό το νερό...».

Η θεραπεία επιτυγχάνεται μέσα από την ένταξη του υποκειμένου σε συλλογικές ομάδες δράσης που εξασφαλίζουν ψυχαγωγία στη χήρα. Η σημασία του κοινωνικού δικτύου στη διεργασία του πένθους που προέρχεται από το θάνατο του συζύγου, είναι σημαντική, καθώς μέσω της αλληλεπίδρασης της χήρας με άλλα άτομα που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση μ' αυτήν, παρέχει την αναγκαία συναισθηματική στήριξη και τη δυνατότητα της κοινωνικής επαφής σε μακρόχρονη βάση, παροτρύνοντας τη χήρα στην επεξεργασία του πένθους και όχι στην καταπίεση ή στην αποφυγή του⁴¹³. Η θεραπεία επιτυγχάνεται και μέσω της συγγραφής στην εφημερίδα που λειτουργεί ως μορφή εκτόνωσης. Η φιλανθρωπική δράση που αναπτύσσεται στη χηρεία έχει τον ίδιο χαρακτήρα της θεραπευτικής διάστασης:

«Στο ΚΑΠΠ πάω γιατί βρήκα πολλή αγάπη...κάθε μέρα κάνω γαμήλιο ταξίδι...δεν ήταν τόσο επώδυνο τότε γιατί ήταν μια σκέψη που πέρναγε κι έφευγε αυτομάτως. Όποιος δεν το 'χει ζήσει δεν μπορεί να νιώσει τον πόνο το μεγάλο. Εκτονώνόμουν στο γράψιμο από τότε, γράφω και στην εφημερίδα του ΚΑΠΠ.

⁴¹³ Βλ. Κογκίδου Δήμητρα, *Μονογονεϊκές Οικογένειες ...*, ό.π., σελ. 182

Και τι δεν έχω γράψει στα δύο χρόνια που 'χει φύγει από τη ζωή.... πήγαινα στα νοσοκομεία κι έβλεπα τους ασθενείς, πήγαινα στα γηροκομεία, είχα τάξει τον εαυτό μου σ' αυτές τις ευεργεσίες και τώρα στα ΚΑΠΠ γι αυτό γράφτηκα για να μπορώ να ξεπεράσω, για να 'χω παρέα κι εκεί λίγο παρηγορήθηκα ...».

Η στήριξη των παιδιών στη χήρα που είναι έκδηλη και μαρτυρείται σ' όλες τις αφηγήσεις, πολλές φορές έρχεται σε αντιδιαστολή με την ελλιπή υποστήριξη από το υπόλοιπο συγγενικό δίκτυο. Οι τελευταίες γραμμές της ανεκδοτολογικής περιγραφής, επιβεβαιώνουν την πραγματικότητα αυτή:

«...ενώ εγώ στήριζα την πρώτη μου κουνιάδα που πέθανε ο άντρας της, επήγαμε στον τρύγο με τον άντρα μου, με τα παιδιά μου, τους στηρίζαμε, σε μένα όχι. Το μόνο που είχαν κάνει για να μην τους κοροιδεύει ο κόσμος ήτανε που μου είχανε κλαδέψει τ' αδέρφια του. Όχι από αγάπη γιατί τον είχα 15 μέρες στο κρεβάτι και δεν ήρθε κανείς να μου πει: «τι έπαθε ο αδερφός μου;» αλλά να είναι κρύσταλλο από την παγωμάρα...τα παιδιά με στήριζαν πολύ, μπορεί να μη λέγανε τίποτα αλλά ήτανε μαζί μου. Δεν εφύγανε, δε σκορπίσανε. Κι ο μικρός με στήριζε, μου 'δωσε λεφτά. Ο μεγάλος ακόμα, είναι 33 χρονών. Ο αδερφός του μου λέει μια μέρα: «ω μορέ κουνιάδα πας κάθε μέρα και του ανάβεις το καντήλι», και του απαντώ: «σου στέλνει χαιρετίσματα ότι σε περιμένει σύντομα».

Η χήρα εισπράττει προστασία, κουράγιο, συμπαράσταση και υποστήριξη από τα παιδιά της. Στην ουσία όμως, η προσφορά είναι αμφίδρομη, αφού και η ίδια μέσα από την κατάσταση της χηρείας της, εξακολουθεί να παρέχει υπηρεσίες στα παιδιά της, με τη φύλαξη των εγγονών:

«Τότε είχα παντρέψει τη μία μου κόρη, ο γιος μου σπούδαζε στην Αθήνα κομπιούτερ και είχα την άλλη μου κόρη μικρή, η οποία κοιμότανε μαζί μου στο ίδιο κρεβάτι τον πρώτο καιρό... σιγά σιγά το ξεπεράσαμε...Η απουσία του ήταν αισθητή. Από τα παιδιά και από τους συγγενείς είχα φοβερή υποστήριξη και την έχω μέχρι τώρα. Αν κάνω έτσι το χεράκι μου, τρέχουνε τα παιδιά μου όπου και να 'ναι αλλά κι εγώ πρόσφερα πολλά, φυλάω τα παιδιά τους...Τα παιδιά με προστάτευσαν πολύ. Το 'χανε πάρει μέσα από την οικογένεια τους. Ήτανε 39 μέρες πεθαμένος ο άντρας μου κι έρχεται ο γιος μου και μου λέει: «μαμά τοιμάσου να πάμε να σου πάρω τσάντα μαύρη» και φεύγουμε και μου λέει όταν κάτσαμε κάπου: «αν πάθεις κατάθλιψη, εγώ θα σε σκοτώσω»... ένα βράδυ ήρθε ο γιος μου και έβαλε μουσική στο σπίτι για να σηκωθώ να χορέψω. Ο γιος μου είχε καταλάβει ότι ο χορός μ' έκανε ευτυχισμένη αλλά εγώ χόρευα κι έκλαιγα...».

Διαπιστώνεται η ένταξη πλέον της χήρας σε άλλη ομάδα⁴¹⁴, εφόσον τα παιδιά ανήκουν σε άλλη οικογενειακή κατάσταση και δεν μπορούν να προσφέρουν απεριόριστα τις υπηρεσίες τους στη χήρα. Δηλώνεται η αναντικατάστατη παρουσία του συζύγου ο οποίος μέχρι πρότινος συγκροτούσε με τη χήρα οικογενειακή ομάδα:

«...έχω καλά παιδιά... αλλά έχουνε τσι οικογένειες τους και καμιά φορά που είχα οτιδήποτε να μου προέκυπτε, κουβέντιαζα με δαύτονε...μου λέγανε οι γυναίκες εδώ: «και πού είσαι ακόμα» όταν τους έλεγα για τον πόνο μου και δεν το πίστευα και όμως έτσι είναι... ό,τι έλεγες με τον άντρα σου δεν μπορείς να τα πεις με τα παιδιά σου. Όση σημασία σου έδινε ο άντρας σου, δε στη δίνουνε τα παιδιά γιατί σου λένε τα 'φαγε τα ψωμιά της η μάνα μου...το παιδί σου είναι φυσικό να σ' αγαπάει και να το αγαπάς αφού είναι σάρκα της σάρκας σου αλλά ο γάμος είναι μία ευλογία, έζησα μ' έναν άνθρωπο 52

⁴¹⁴ Βλ. Μουσοπούρου Μ. Λουκία, *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια στην Ελλάδα και Αλλού*, Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα, 1988, σελ. 10

χρόνια που ήτανε από άλλο μέρος, από άλλη καταγωγή ...και βρέθηκε μπροστά μου και τονε λάτρεψα, ούτε τον αδερφό σου δεν αγαπάς έτσι...δεν ξέρω αν ήμουνα κι εγώ τόσο παθιασμένη αφού έφτασα στο σημείο να τονε ζηλεύω, που 'μουνα μία γυναίκα που δεν πέραγε αδιάφορη. Τόση λατρεία του είχα...».

Στη χηρεία που αυξάνονται οι υποχρεώσεις της γυναίκας ως προς την προσφορά και προστασία των παιδιών και ιδιαίτερα των ανήλικων, σημαντική συμβολή παρατηρείται από τα μεγαλύτερης ηλικίας παιδιά. Η αμοιβαιότητα και η αλληλουποστήριξη ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, ο συντονισμός στους στόχους, στις ενέργειες και στα συναισθήματα, απέρρευε από την επιδίωξη του βασικού σκοπού που χαρακτηρίζει την οικογένεια και αυτή δεν είναι άλλη από τον κοινό αγώνα και την επιβίωση:

«...είχα κι ένα μικρό κοριτσάκι που δεν περπατούσε. Πέρασε πολύ Γολγοθά το παιδί μου αυτό. Αλλά ευχαριστώ την κόρη μου τη μεγάλη που συμπαραστάθηκε πολύ σ' εκείνο μου το παιδί, δηλαδή το πήρε στο σπίτι της, να μην είναι μόνο του για να μπορώ να δουλέψω άνετα. Είχε το ζεστό του το φαί, είχε τον έλεγχο του διαβάσματος, το κρεβατάκι του να κοιμηθεί. Συμμετείχε πολύ η κόρη μου και ο γαμπρός μου...αλλά κι εγώ μέχρι τώρα προσφέρω όσο μπορώ. Αλλά αυτή η υποχρέωση δεν ξεπληρώνεται με τίποτα. Η μικρή μου η κόρη τον άντρα της αδερφής της τον έλεγε μπαμπά, άκουγε το γιο του που τον φώναζε έτσι και τον έλεγε κι εκείνη. Στο σπίτι όταν πηγαίνανε συνάδελφοι του δεν ξέρανε ότι είναι η αδερφή της γυναίκας του και νομίζανε ότι είναι η κόρη του κι όταν παίρνανε τηλέφωνο και το σήκωνε, της λέγανε: «είναι ο μπαμπάς σου εκεί;». Όταν πηγαίνανε επίσκεψη, πηγαίνανε 2 σοκολάτες, ένα για το γιο τους κι ένα για την κόρη μου, νομίζανε πως είναι τα παιδιά του. Της έγραφε κάρτες από το εξωτερικό ο γαμπρός μου όταν πήγαινε και της έλεγε: «καλή πρόοδο, ο μπαμπάς σου». Ακόμη και τώρα ξεχνιέται η μικρή και τον φωνάζει μπαμπά. Κι αυτός την αγαπάει πολύ».

Στο ίδιο κλίμα και η παρακάτω αφήγηση, περιγράφει τη συμπαράσταση των παιδιών προς τη χήρα, που λειτουργεί ως απαραίτητη προϋπόθεση επιβίωσης της χήρας σε ηθικό και ψυχολογικό επίπεδο:

«...μου 'χει λείψει γιατί αυτός ήτανε πιο δυναμικός και τώρα που 'χει φύγει βλέπω στον εαυτό μου όλες μου τις αδυναμίες και λέω τι κάνω, τι κάνω. Πρέπει ο γιος μου ο μικρός να με παρακινήσει να κάνω κάτι, μου λέει: «έλα μάνα σήκω ντύσου να φύγουμε να πάμε κάτω». Όταν δεν έχω αυτήν την παρακίνηση, από μονάχη μου δεν το κάνω αλλά βρίσκομαι σε μια απάθεια, σε μια δειλία, μια στενοχώρια και λέω αφού μπορώ να φύγω γιατί δε φεύγω, ενώ πριν ήτανε η παρακίνηση, τώρα μένω εγώ στον εαυτό μου, στο κλείσιμο του εαυτού μου, εγώ και ο εαυτός μου...αυτοστηρίχτηκα μόνη μου αλλά από άλλους συγγενείς δεν είχα πολλή συμπαράσταση. Επροσπαθούσα κι εγώ όχι από πολλή εξυπνάδα να φαίνομαι και γενναία και μ' έναν πρόχειρο ενθουσιασμό όταν ήμασταν όλοι μαζί, δεν μπορούσα να αντισταθώ περισσότερο. Όταν ήμουν μόνη μου ήταν που εκαταθλιβόμουνα... και δε θεώρησα ότι έπρεπε να αποβλέψω σ' έναν άλλονε, δεν ένιωσα καμμία φοβία, καμμία προτροπή γιατί είχα συμπαράσταση τα παιδιά που ήταν πολύ δυνατά. Επερίμενα να 'ρθουνε το βράδυ. Η ίδια η προσφορά και η αναμονή σε δυνάμωνε.

Η συμπαράσταση δεν έρχεται μόνο από το οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον αλλά και από τον κοινωνικό περίγυρο. Γίνεται αναφορά στην παγιωμένη συνήθεια της συμπαράστασης προς τη χήρα, που χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών τόπων, η οποία όμως δεν

αποφέρει θετικά αποτελέσματα στη διαχείριση του πένθους⁴¹⁵:

«Συντροφιά ερχότανε οι γυναίκες γιατί έτσι συνηθίζουνε στα μικρά μέρη, ερχόντανε εδώ επί δύο μήνες, κάθε βράδυ εγινότανε εδώ καφενείο, οι γνωστές μου, οι φίλες μου και μου κάνανε συντροφιά. Όταν περάσανε οι μήνες, μου έλειπε και δεν μπορούσα να το διανοηθώ αυτό το πράγμα ότι το ζω γιατί μου το λέγανε και άλλες. Ένας φίλος του άντρα μου ερχότανε και μου 'κανε παρέα και μετά ήταν κι ένας άλλος κύριος που του 'χαμε δώσει τ' αμπέλι μας και καθότανε μέχρι τις 3:30 το χάραμα και μου 'κανε παρέα».

Η συμπαράσταση που απορρέει από τον κοινωνικό κανόνα, δεν καταπραΰνει τον πόνο, αντίθετα φέρνει αναμνήσεις, γι αυτό κρίνεται σκόπιμη η διακοπή της:

«θυμάμαι ότι μου κάνανε επισκέψεις...δε με καταπράυνε αυτό. Μου έφερνε αναμνήσεις χειρότερες. Η κοινωνία το έχει δημιουργήσει αυτό, ότι πρέπει...αυτό το πρέπει εγώ δεν το ακολούθησα και έκανα αυτό που ήθελα γιατί ο κόσμος και καλά να κάνεις, αλλιώς θα το πάρει Όταν μάλιστα η ξαδέρφη ερχότανε, με πιάνανε τα κλάμματα και τσι είπα να μην ξανάρθει...».

Παρόλη την αποδοχή ή μη της κοινωνικής συμπαράστασης στη χήρα, καταγγέλλεται η απώλεια της ανθρωπιάς και της αλληλεγγύης που χαρακτήριζε μέχρι πρότινος τις κλειστές κοινωνίες στο πλαίσιο του πένθους αλλά και σε ό,τι αφορά το χρόνο που ενώνει τους ανθρώπους σε επίπεδο χαράς, υπονοώντας τον ατομικισμό που αναπτύσσεται στις σχέσεις:

«Έχει χαθεί η ανθρωπιά μεταξύ μας...εγώ όταν πέθανε ο πεθερός μου, εκεί στη γειτονιά από κάτω η κυρία Αθηνά την ημέρα μετά την κηδεία μας έφερε φαγητό σπίτι κι όταν πέθανε ο μπάρμπα...της θείας ...εγώ πήγα στη θεία...Αυτό έχει σβήσει όμως τώρα. Μέρες χαρούμενες, Πάσχα και δε βάφουνε αυγά, κουλουράκια. Αυτά έχουν φύγει, έχουν σβήσει...».

Οι κοινωνικές συνθήκες σε ξένο τόπο που διαμορφώνουν διαφορετικές αντιλήψεις όσον αφορά την οπτική στη διαχείριση του πένθους, γίνονται εμφανείς στο παρακάτω απόσπασμα. Η πολύωρη καθημερινή εργασία μέσα από τη συναναστροφή, δεν αφήνει περιθώρια συλλογισμού στο πένθος, με αποτέλεσμα η νέα πραγματικότητα να γίνεται αβίαστα αποδεκτή:

«...όταν είσαι και στο εξωτερικό δεν έχεις συγγενείς και στην αρρώστεια, στα νοσοκομεία, όλα μόνη μου. Το παιδί σπούδαζε, ήταν σε σχολείο μακριά από το Παρίσι...Όπως λένε και στο Παρίσι δουλειά-μετρό- ύπνος...εργαζόμουν και δεν το καταλάβαινα, μοδιστρική με άλλους μαζί παρέα αλλά δεν ήμουν στο σπίτι και γι αυτό το ξεπέρασα εύκολα, δεν το κατάλαβα. Μετά από τη σύνταξη βρέθηκα μόνη μου, εδώ και 5 χρόνια. Εκεί δούλευα και το πρωί και το απόγευμα. Μου άρεσε...Είχα μικρά τα εγγόνια μου και απασχολούμουν. Του παιδιού μου δεν του έδειχνα ότι ήμουν στενοχωρημένη και ακόμη και τώρα και κάτι να 'χω, δεν το λέω ποτέ. Γιατί να τον στενοχωρήσω;».

⁴¹⁵ Βλ. Δεμπόνος Αγγελοδιονύσης, *Η Κεφαλονιά του Θρύλου ...*, ό.π., σελ. 119, όπου αναφέρεται στην συμπαράσταση στο πένθος, ως στοιχείο κοινωνικής συμπεριφοράς: «να γιορτάσεις μπορείς και μονάχος σου, για να παρηγορηθείς όμως έχεις την ανάγκη των άλλων». Βλέπε, ακόμη, στο ίδιο, σελ. 126, όπου αναφερόμενος στο ξενύχτι του νεκρού, χαρακτηρίζει την όλη διαδικασία ως «Πεμπτοσύια της κοινωνικής συμπαράστασης που τηρείται αναλλοίωτη τόσο στις πόλεις όσο και στα χωριά του νησιού»

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

4.α) ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ ΧΗΡΕΙΑ

*...μετά το θάνατο του συζύγου της,
φορούσε κάθε μέρα ένα ζευγάρι γερές μπότες,
σήκωνε τη φούστα της και κατέβαινε το ξημέρωμα
στο κτήμα για να δώσει οδηγίες στους εργάτες,
για τις εργασίες της ημέρας. Στη συνέχεια, επέστρεφε
στις γυναικείες δουλειές του αγροκτήματος,
επιβλέποντας τους υπηρέτες στο μαγείρεμα του φαγητού,
το τάισμα των πουλερικών και την παραγωγή του γαλακτοκομείου.
Ήταν μια επιχειρηματίας που ζούσε πουλώντας τη σοδειά της⁴¹⁶ ...*

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξεταστούν όψεις της οικονομικής συμπεριφοράς της χήρας αλλά και του ευρύτερου τοπικού και κοινωνικού πλαισίου στο οποίο ανήκει. Η συμπεριφορά της χήρας ως προς την ανάληψη του νοικοκυριού, τον τρόπο που διευθετεί τις υποθέσεις του, καθώς και οι πρακτικές που υιοθετούνται και που στοχεύουν στην επιβίωση της οικογένειας. Μελετώνται ζητήματα, όπως η εργασία της χήρας και των μελών της οικογένειάς της, η στάση της χήρας απέναντι σε κληρονομικά θέματα που ενδεχομένως να απαιτούν την εμπλοκή της σε δικαστικές διενέξεις. Ακόμη, η συμπεριφορά της ως προς την επενδυτική δυνατότητα σε ακίνητη περιουσία και οι μεταβιβάσεις μέσω διαθήκης. Η αξιοποίηση της προίκας για λόγους επιβίωσης στη χηρεία. Η συγγενική ή μη οικονομική βοήθεια ή κατεύθυνση σε σωστές οικονομικές επιλογές. Οικονομικές πρακτικές που δεν αφορούν την επιβίωση αλλά αποβλέπουν σε άλλου είδους ικανοποίηση. Μελετάται ακόμη, το γενικότερο οικονομικό πλαίσιο του νησιού, που αφορά σε δωρεές, ευεργεσίες και βοήθεια. Η παρουσία του κρατικού μηχανισμού είτε με μορφή σύνταξης είτε με τη μορφή της Πρόνοιας που παίζει καθοριστικό ρόλο στην επιβίωση της χήρας.

Όπως αναφέρθηκε και στο κοινωνικό πλαίσιο, οι συνθήκες που διαμορφώνουν την οικονομία την περίοδο που εξετάζουμε, αφορούν στην Ιταλογερμανική Κατοχή που μειώνει σημαντικά το εισόδημα του νησιού⁴¹⁷, καθιστά την οικονομία εξαντλημένη, να αδυνατεί να ανακτήσει τις δυνάμεις της λόγω της ανεπάρκειας της καλλιεργούμενης γης⁴¹⁸. Εντοπίζεται σημαντική βοήθεια από ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις⁴¹⁹, που συνίσταται στην επικουρική

⁴¹⁶ Βλ. Χάφτον Όλουεν, *Ιστορία των Γυναικών ...*, ό.π., σελ. 276

⁴¹⁷ Βλ. Κοσμετάτος-Φωκάς Κ.Π., *Κεφαλληνία. Το Εισόδημα Αυτής ...*, ό.π., σελ. 19

⁴¹⁸ Βλ. ό.π., σελ. 20

⁴¹⁹ Βλ. ό.π., σελ. 20

αρωγή για τη διατροφή του πληθυσμού. Ξεκινά μεγάλο μεταναστευτικό κύμα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο προς την Ηπειρωτική Ελλάδα και τις χώρες του Εξωτερικού που προκαλεί συρρίκνωση του πληθυσμού⁴²⁰, σε συνδυασμό όμως με την αμερικανική βοήθεια στα τέλη του 1947 και τα εξωτερικά εμβάσματα, σημειώνεται η αύξηση του κοινωνικού εισοδήματος⁴²¹. Η παρουσία της Κοινωνικής Πρόνοιας, την περίοδο αυτή είναι αισθητή, καθώς η μέριμνα της αγγίζει το 1/5 του πληθυσμού και θα συνεχιστεί πολύ αργότερα με τις μετέπειτα εξελίξεις⁴²². Το μεγαλύτερο κύμα μετανάστευσης που αποδεκατίζει τον πληθυσμό, προκαλείται από τον καταστροφικό σεισμό του 1953, που ισοπέδωσε ολοκληρωτικά την οικονομία. Και στη δύσκολη αυτή συγκυρία, διαφαίνεται η παρουσία της αμερικανικής βοήθειας⁴²³. Η τραγική οικονομική φάση στην οποία έχει περιέλθει η νήσος, μπορεί να ανορθωθεί μόνο με την εισροή χαρακτηριστικών κεφαλαίων⁴²⁴. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ενώ πληθώρα ευεργετών γέννησε η Κεφαλονιά⁴²⁵, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι ευεργεσίες τους περιορίστηκαν σε ορφανά παιδιά και άπορες κορασίδες, ενώ για τις χήρες δε φαίνεται μέχρι στιγμής καμιά βοήθεια, χρηματική, υλική ή ηθική.

Η αγροτική εργασία, στο σύνολο των αφηγήσεων, υιοθετείται ως βασική οικονομική συμπεριφορά της χήρας, που στοχεύει στην επιβίωση τη δική της και των παιδιών της. Αγροτικές εργασίες εντοπίζονται ως επί το πλείστον στις διευρυμένες οικογένειες που δεν αυτονομήθηκαν ποτέ. Η διευρυμένη οικογένεια που μετατρέπεται σε αυτόνομη λίγο πριν το θάνατο του συζύγου, προκαλεί ελευθερία κινήσεων στις αγροτικές ασχολίες. Ωστόσο, οι αυξημένες ευθύνες που δημιουργούνται λόγω της χηρείας, ωθεί και πάλι στη συνεργασία με τους συγγενείς. Η χήρα δεν έχει οικονομικά στηρίγματα. Η πολύχρονη σκληρή εργασία στα χωράφια, αφορά σε όλα τα επίπεδα της αγροτικής εργασίας και καταλήγει να παίρνει τη μορφή αγοραπωλησίας των προϊόντων. Ο συνεχής ρυθμός με τον οποίο διεξάγεται, δεν επηρεάζεται από γιορτές και αργίες. Παράλληλα, εντοπίζεται και κτηνοτροφική εργασία σε μικρότερο ποσοστό που προκαλεί την αγανάκτηση. Ο επίπονος χαρακτήρας⁴²⁶ αν και περικλείει την εξοικείωση της χήρας με το

⁴²⁰ Βλ. Μαρκαντωνάτου Υβόννη, *Κεφαλονιά ...*, ό.π., σελ. 73

⁴²¹ Βλ. Κοσμετάτος-Φωκάς Κ.Π., ό.π., σελ. 22

⁴²² Βλ. Παράρτημα

⁴²³ Βλ. Παράρτημα

⁴²⁴ Βλ. Κοσμετάτος-Φωκάς Κ.Π., ό.π., σελ. 23

⁴²⁵ Βλ. Μαρκαντωνάτου Υβόννη, ό.π., σελ. 149-151

⁴²⁶ Βλ. Μίχου Ιωάννα, *Η Γυναίκα της Υπαίθρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2002, σελ. 60, όπου αναφέρει ότι στη χηρεία παύει να υφίσταται καταμερισμός εργασίας, αφού τόσο η «βαριά» όσο και «ελαφριά» εργασία ανατίθεται στη χήρα, με μειωμένη αμοιβή. Βλέπε, επίσης, Μουσούρου Μ. Λουκία, *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια στην Ελλάδα και Αλλού*, Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα, 1988, σελ. 65 όπου αναφέρει ότι η οικονομική απόδοση και συχνά η βιωσιμότητα της οικογενειακής εκμετάλλευσης, εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη γυναίκα, η οποία υιοθετούσε συνήθως παραδοσιακή απασχόληση, όπως την απασχόληση της στη γεωργία.

αντικείμενο, οδηγεί σε προβλήματα υγείας και αυτομάτως στη διακοπή της. Ο επιλεκτικός αποκλεισμός της κοπέλας από την αγροτική εργασία στην Κεφαλονιά στην παιδική και νεανική της ηλικία, παρατηρείται ότι στη χηρεία δεν υφίσταται. Ενώ στον έγγαμο βίο της γυναίκας, η επιρροή της στη λήψη αποφάσεων, περιοριζόταν σε θέματα νοικοκυριού και λιγότερο στο σχεδιασμό της γεωργικής παραγωγής⁴²⁷, στη χηρεία αναλαμβάνει δυναμικά τη συζυγική περιουσία έχοντας τον πρώτο λόγο σε θέματα σχεδιασμού και διάθεσής της. Σύμφωνα με τη Μίχου⁴²⁸, «...με τη θέση και το ρόλο τους στην οικογένεια και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική εργασία, τόσο στον αγροτικό τομέα όσο και στους άλλους τομείς της κοινωνίας, έχουν συμβάλλει θετικά σε σημαντικό βαθμό στην αγροτική και εθνική οικονομία»:

«Ήμασταν κάθε μία οικογένεια στο σπίτι της αλλά εκεί είχανε μία νοοτροπία να 'χουνε όλες οι οικογένειες μία τσέπη. Εδίνανε του αντρός μου 10.000 και όλα τα υπόλοιπα σε μία τσέπη. Έκανε κουμάντο ένας του αδερφός. Εθύμωσε ο άντρας μου, έκαμε και κότες, έκαμε και κουνέλια. ...όταν πέθανε, εγώ δεν ήξερα από κάμπους, δεν ήμουνα κι ανίδειη, χωρίσαμε από τ' αδέρφια του την εργασία μας...μου λέει ο κουνιάδος: «θα κατέβεις να βοηθήσεις;». Μπρος γκρεμός και πίσω ρέμα. Να πάρω τα παιδιά μου, να φύγω, να πάω πού; Δεν ήθελα να τσου κάμω το χατήρι. Αρχινίσανε και τα παιδιά μου, πηγαίνανε στο σχολειό, εβγάλαμε το σκόρδο, το κρεμμύδι. Έπλεκα ίσαμε 300 σκελίδες σκόρδα. Αυτά έπρεπε να τα βγάλεις, να τα διαλέξεις, τα μεγάλα, τα μεσαία, τα μικρά, να τα πλέξεις, να τα βάλεις στον ήλιο να στεγνώσουνε, να πάρεις το ψαλίδι να τα κουρέψεις. Εκαθόμουνα από τσι Αγιάς Μαρίνας μέχρι το 15Αύγουστο. Την ημέρα της Παναγίας, έβγαλα ντομάτα, την έβαλα σε ντεμέλα και του Αγίου το απόγευμα εκατέβαινα για τρύγο. Ντομάτες, λάδι, ελιές, κρεμμύδια, σκόρδα, σταφίδα. Το λάδι το μαζεύουμε όταν ήτανε να κλείσουν τα σχολειά κι ερχότανε και τα παιδιά αλλά εγώ σιγά-σιγά αρχίνησε να με πιάνει αλλεργία εποχιακή και από εποχιακή έγινε χρονική. Σ' όλο μου το κορμί έτρεχε αίμα. Μετά τα παλιά κτήματα που είχαμε έπρεπε να τα ανανεώσουμε, να φυτέψουμε πολλά. Είχαμε ντομάτες, κρεμμύδια, σκόρδα, πατάτα, εβγάζαμε και φασόλια. Πήγαίνα στην αγορά την Παρασκευή το βράδυ που θα είχε κόσμο η αγορά το Σάββατο και τα πούλαγα και όταν ήταν γιορτές όπως του Αγίου, της Παναγίας, πήγαίνα και Κυριακή που θα είχε πολύ κόσμο η αγορά...Πέντε χρόνια ήταν μαρτυρική η ζωή μου, προπαντός 20 μήνες που ήταν στο στρατό ο γιος μου...Έκανα δυο, τρία χιλιόμετρα με τα πόδια για να πάω στον κάμπο...πιάστηκε το ποδάρι μου. Ήμουνα στο κρεβάτι. Πέρασε το καλοκαίρι, κάναμε ό,τι κάναμε και με βρήκε ο χειμώνας στο κρεβάτι που έπρεπε να μαζέψουμε τη σταφίδα, να την πάρουμε, να τη δώσουμε...μου λέει ο γιατρός: «αν αγαπάς τα παιδιά σου και τον εαυτό σου, σήκω φύγε γιατί θα παραλύσεις όλη και θα φτάσει στην καρδιά. Κόψε τα φάρμακα, κόψε τη δουλειά». Μέχρι να φύγει ο πόνος είδα κι έπαθα. Εκατέβηκα στον κάμπο να κλαδέσουμε μ' ένα καλάμι. Τα κλάδεμα όλα και 'κει που είχαμε τελειώσει και το κλάδεμα...Εγώ ετραβιόμουνα με τα ζώα κι έλεγα να τα πουλήσουμε τα ζώα... Είχα και μία χοιρομάνα με τα γουρουνόπουλα. Και το χασάπη έκανα και γίδα έσφαξα και κατσίκια έσφαξα. Το Πάσχα ήρθε ένα παιδί και μου έσφαξε ένα γουρούνι γιατί εγώ δεν μπορούσα αλλά το καθάρισα εγώ κι έλεγα: «θεέ μου τι σου έκανα και με τυραννάς τόσο» και φωναχτά, όχι μέσαθε μου...».

Οι σκληρές δοκιμασίες στις οποίες υποβάλλεται κατά τη διάρκεια της απουσίας του συζύγου στο ναυτικό επάγγελμα, συνεχίζουν και την περίοδο της χηρείας. Έτσι, οι οικονομικές

⁴²⁷ Βλ. Μίχου Ιωάννα, ό.π., σελ. 71

⁴²⁸ Βλ. ό.π., σελ. 27

συμπεριφορές αρθρώνονται γύρω από τον πυρήνα της αγροτικής ενασχόλησης που στόχο έχει την ανατροφή των παιδιών:

«Να μαζεύουμε ελιές, να κόβουμε τα κλαδιά από τα χωράφια, να 'χουμε τα μουλάρια για να οργάνουνε κι ήπρεπε να σέρνω τα μουλάρια κι είχα κι ένα ζευγάρι παιδιά. Το 63' γυρνάμε πίσω στο Πυργί και τον Οκτώβριο μήνα φεύγει και πάει στα καράβια. Τότε ήμουνα στο τέταρτο παιδί έγκυος κι έκαμε τρία ολόκληρα χρόνια να 'ρθει σπίτι μας. Σκέψου τώρα με τρία κεφάλια παιδιά κι ένα τέσσερα, να μην έχω τίποτα, ήπρεπε να δουλεύω, να φέρνω ξύλα, να μαζεύω ελιές, ήπρεπε που είχαμε ένα μουλάρι να μαζεύω τροφή για το μουλάρι και δεν ήτανε μόνο τα δικά μου, εβόθηθα κι τη συγχωρεμένη τη μάνα μου και τη αδερφή μου. Ύστερα στα τρία χρόνια επέστρεψε πίσω. Το τέταρτο μου παιδί δεν τον ήθελε, τσι λέγαμε: «είναι ο μπαμπάς», «όχι δεν είναι ο δικός μου ο μπαμπάς», είχαμε μια φωτογραφία μέσα κι έλεγε: «ο δικός μου ο πατέρας είναι αυτός» κι έδειχνε τη φωτογραφία. Έκατσε, δε θυμάμαι πόσο διάστημα ξέμπαρκος που τον ειδοποίησαν να ζαναφύγει πάλι. Τότε μένω έγκυος στο πέμπτο μου παιδί, ένα χρόνο έλειψε τότε, πάντως ούτε σε κείνο το παιδί ήταν εδώ όταν γεννήθηκε».

Αξιοποιείται η πατρική περιουσία με σκοπό την καλλιέργεια και την επιβίωση, διαφορετικά όταν σημειώνεται απουσία ιδιοκτησίας ή όταν αυτή βρίσκεται σε κακή κατάσταση, η χήρα απορροφάται ως εργάτρια σε ξένη ιδιοκτησία:

«Είχε η μάνα μου ένα αμπέλι αλλά μετά από λίγα χρόνια, τ' αφήναμε, ξεχουρβουλωθήκανε αυτά... πώς να πας στους γκρεμούς να μαζέψεις λάδι; ...άμα μου τύχει να μαζέψω ελιά θα μαζέψω, πηγαίνανε άλλες χήρες σε ξένα λιοστάσια και μαζεύανε, εγώ ποτέ δεν πήρα ξένο λιοστάσι να μαζέψω αλλά άλλες πηγαίνανε στο Ληξούρι που 'ναι κάμποι, μάζευες κι έπαιρνες κι εσύ το μερίδιο σου κι αφήνανε τις δικές μας που είναι πάνω στα κατσάβραχα».

Οι ανάγκες για πολλά χέρια, οδηγούν στην ένωση των δυνάμεων της οικογένειας, με την ένταξη του νεαρού γιου στην αγροτική ζωή. Η ίδια συμπεριφορά συνεχίζεται όταν προκύπτουν οικονομικά προβλήματα με το γιο να αναλαμβάνει δυναμικά την κάλυψη ιατρικών αναγκών της μητέρας. Η οικογένεια ως οικονομική ομάδα, ως νοικοκυριό, αποτελεί το βασικό κύτταρο της αγροτικής κοινωνίας⁴²⁹ που αναπτύσσεται με όρους αλληλεγγύης των μελών της. Έτσι, καθορίζονται οι στρατηγικές και οι σταθερές που ακολουθούνται. Η ατομική επιθυμία αποτελεί όψη της συλλογικής ανάγκης για οικογενειακή επιβίωση:

«Κανονικά συνέχισα με τον κάμπο, με τ' αγροτικά, έβαλα το γιο μου στον κάμπο, τον έκαμα νέο αγρότη αλλά το κράτος μας την έδωσε την κουτελιά. Δηλαδή δεν προστάτεψε τη νεολαία. Εγώ δεν είχα ανάγκη, σταφίδα, σταφίδα αυτό είχα μάθει. Δεν έκαμα ντομάτες να καλλιεργήσω μετά γιατί ήμασταν δυο άτομα, τώρα με τη σταφίδα παίρναμε επιδότηση, ότι κάπου θα τη δώσουμε, δεν περίμενα ότι θα 'ρθει ο έμπορος. Σιγά-σιγά όμως εμπήκα και μέσα. Την τελευταία χρονιά ήθελα 3.000 ευρώ γιατί αρχίζανε και τα φάρμακα και μεγαλώνανε, ακριβαίνανε, μετά ηθέλαμε και μεροκάματα απάνου στον τρύγο, να αδειάσει το νερό και να γίνει σταφίδα. ..αλλά έφτασα στο σημείο μια μέρα να του πω: «δεν έχω λεφτά» γιατί είχα μια μεγάλη ζημιά στο σπίτι και κάτι λεφτά που είχα τα έφαγα για το σπίτι, να φανταστείς ότι ακόμη θέλει χρωμάτισμα. Αποφάσισε το παιδί μου να δουλέψει στο μανάβικο. Θέλαμε 3.000 ευρώ για φάρμακα, για βενζίνες, εν τω μεταξύ εγώ είχα αρρωστήσει. Το παιδί μου το μεγάλο έκανα μεροκάματα και μάλιστα κόπηκε μια μέρα επειδή το μηχάνημα ήτανε σκουριασμένο και το πήγανε στο νοσοκομείο».

⁴²⁹ Βλ. ό.π., σελ. 52-53

Στα πλαίσια της ανάγκης για επιβίωση, επιστρατεύονται όλα τα μέλη της οικογένειας. Ο γιος που τις περισσότερες φορές αναλαμβάνει το μεγαλύτερο βάρος των ευθυνών, λειτουργεί ως προστάτης της οικογένειας που αντικαθιστά το ρόλο του πατέρα. Παρότι υπάρχει προτροπή για μόρφωση, επιλέγεται η παραμονή στο οικογενειακό πλαίσιο και η εργασία με στόχο την εξεύρεση χρημάτων. Το «σκάψιμο στα χωράφια» και η «πώληση λουκουμιών», αποτελούν χαρακτηριστική μορφή συμπεριφοράς της συγκεκριμένης περιόδου:

«Η πεθερά μου είχε λατρεία στον άντρα μου γιατί εκείνος της στάθηκε πολύ, όταν πέθανε ο πατέρας του που ήτανε μικρά τ' αδέρφια του, εκείνος έστειλε στη μάνα του και βγήκε στη βιοπάλη από μικρός. Πριν παντρευτούμε, καθόμουνα στο χωριό ένα βράδυ μαζί της κι όταν είδε το γιο της από μακριά να μπαίνει μέσα στο σπίτι, μου λέει: «ήρθε ο άντρας μου», γιατί τον θεωρούσε άντρα της απ' όταν χήρευε. Η πεθερά μου του έλεγε του άντρα μου να προχωρήσει με το σχολείο παρότι είχε τόσα παιδιά... χρειαζότανε χέρια και ο άντρας μου της είπε: «θα κάτσω και θα σε βοηθήσω», τότε που ήτανε 12 χρονών κι έκατσε κι έσκαβε μαζί της τις πέτρες στα βουνά και είχε ένα κασελάκι με λουκούμια και τα πουλούσε σ' όποιον πέρναγε. Η πεθερά μου είχε χηρέψει νέα όπως και η γιαγιά μου 28 χρονών χήρα. Ύστερα τα παιδιά της η μία έγινε μοδίστρα, η άλλη... αλλά αυτός στήριζε όλη την οικογένεια».

Περιγράφεται το οικονομικό πλαίσιο συμπεριφοράς της χήρας την Ιταλική Περίοδο, που στηρίζεται στην οικογενειακή επιχείρηση για την επιβίωσή της και στην πατρική κτηματική περιουσία. Η χήρα που αναλαμβάνει το μπακάλικο, αποτελεί φωτεινή εξαίρεση σε σχέση με το γενικότερο πλαίσιο επιβίωσης της περιόδου που χαρακτηρίζεται από φτώχεια και μαρασμό:

«Το 41' με την Ιταλική Κατοχή, η μητέρα μου δεν είχε αγροτικά, τίποτα απ' αυτά αλλά είχαμε ένα μαγαζί εδώ στο σπίτι που καθόμαστε στην είσοδο παλιά ήταν ένα μαγαζί μπακάλικο, το είχε ο παππούς μου και ύστερα το παρέλαβε η μάνα μου και το δούλεψε μέχρι τον πόλεμο όπου το κλείσαμε τότε. Φάγαμε ό,τι είχε τότε μέσα γιατί δεν είχαμε. Είχαμε κτήματα αλλά δεν τα καλλιεργούσαμε εμείς. Ο παππούς μου ήτανε κτηματίας και είχαμε τα κτήματα στο χωριό στα Ραζάτα, ο παππούς έβαζε εργάτες, επρόσεχε κι ο ίδιος, ό,τι μπορούσε».

Η χηρεία επισπεύδει τη μαθητεία στη μοδιστρική, καθώς αποτελεί προσοδοφόρο επάγγελμα, που μπορεί να ασκήσει η γυναίκα την περίοδο εκείνη και να καλύψει τις ανάγκες της οικογένειάς της⁴³⁰. Δεν έχει σημασία η ηλικία αλλά η επιβίωση των παιδιών. Η συνειδητοποιημένη εργασία που οδηγεί στην πλουσιοπάροχη ανταμοιβή της χήρας και στην ολοκλήρωση του χτισίματος του σπιτιού, περιγράφει συμπεριφορές από τις οποίες η ζωή και εξέλιξη όλου του σπιτιού εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από τη γυναικεία εργασία σε περίοδο χηρείας. Έτσι, η χαμηλή σύνταξη από το σύζυγο δεν επηρεάζει τα πράγματα. Η λήξη του επαγγέλματος συμπίπτει με την ολοκλήρωση των υποχρεώσεων, με την εξοικονόμηση χρημάτων και την ανοδική πορεία των παιδιών:

⁴³⁰ Βλ. Μουσοπούρου Λουκία, *Γυναικεία Απασχόληση στην Οικογένεια ...*, ό.π., σελ. 89, όπου αναφέρει: «οι κοινωνικοί ρόλοι των φύλων είναι συνάρτηση των βιολογικών τους ρόλων(...) γι αυτό και οι δραστηριότητες του ατόμου δεν προσδιορίζονται από τις κλίσεις, τις επιθυμίες ή τις ικανότητες του, αλλά από το φύλο του, το οποίο προκαθορίζει (...) ποιες θα είναι οι...ικανότητές του όπως αυτές διαπλάθονται από μέσα από ποικίλους κοινωνικοποιητικούς μηχανισμούς». Βλέπε, επίσης, ό.π., σελ. 95, «όσο παραδοσιακότερη είναι μια κοινωνία, τόσο σαφέστερα τα πρότυπα και τόσο πιο ομοιόμορφη η συμπεριφορά»

«Στα 32 μου που χήρεψα αποφάσισα να πάω να γίνω μοδίστρα και πήγα 2 μήνες σε μία μοδίστρα κι έκανα και μαθήματα αλλά μόνο τα πρωινά που 'λείπαν τα παιδιά σχολείο ...εργάστηκα μετά τα επόμενα χρόνια με 11 κοπέλες και τώρα ακόμα που δεν μπορώ γιατί κουράζομαι, ένα στριφοματάκι το κάνω. Εδώ στο σπίτι εργαζόμουνα και δεχόμουνα παραγγελίες απ' όλη την Κεφαλονιά και από την Αθήνα...είχα μία πελάτισσα που είχε δει τη δουλειά που είχα κάνει στην αδερφή της, η οποία ήταν πολύ πλούσια κι ενθουσιάστηκε κι ερχόταν με το αεροπλάνο κι έκανε δοκιμές. Πολύ καλή δουλειά έκανα...να 'βλεπα κάτι στραβό, το ξύλωνα αυτομάτως, γι αυτό και εστάθηκα κιόλας γιατί στην αρχή ήταν πολύ δύσκολα γιατί ήταν γεωμετρία το σύστημα και τ' άρπαξα αμέσως...η μοδιστρική βέβαια δεν τελειώνει ποτέ, κάθε φορά η μόδα αλλάζει και πρέπει να βρω νέους τρόπους. Έβγαλα πολλά λεφτά τότε...ο άντρας μου όσο ζούσε ήταν μεροκαματιάρης, δεν είχε μαγαζί δεν είχε προλάβει να βάλει αρκετά ένσημα και μετά το σεισμό δεν είχε μπει στο ΙΚΑ κι έμεινε χωρίς σύνταξη και τώρα βρίσκομαι εγώ με 345ευρώ το μήνα δικά μου. Μια φορά ξεστόμισα και το 'χω μέσα μου: «αν δεν έχεις υποχρέωση στον εαυτό σου, έχεις σε μένα»...αυτό το σπίτι το τελείωσα εγώ αλλά και ό,τι άλλο... Στα 79 σταμάτησα ουσιαστικά την μοδιστρική, τα παιδιά τα είχα σπουδάσει, είχανε παντρευτεί, είχα βγάλει και πολλά...».

Και στο παρακάτω απόσπασμα, η μοδιστρική που ξεκινά από την παιδική ηλικία, συνεχίζεται και στην περίοδο της χηρείας για το μεγάλωμα του παιδιού. Παράλληλα, η συμμετοχή στον τρύγο, στο θέρο, η παραγωγή λαδιού και σταφίδας, λειτουργούν συμπληρωματικά στην απασχόληση της χήρας. Σε μεγαλύτερη ηλικία, η λήξη της μοδιστρικής συμπίπτει με τον αγροτουρισμό⁴³¹ και την αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας μέσω της ενοικίασης των ακινήτων. Το «έμβασμα» από το εξωτερικό αυξάνει τις ανέσεις. Η πλουσιοπάροχη ζωή στην οποία εντάσσεται από πολύ νωρίς και εντείνεται με τη χηρεία, μοιάζει ανώτερη από τη ζωή μιας παντρεμένης γυναίκας που έχει την οικονομική ασφάλεια που της παρέχει το οικογενειακό περιβάλλον:

«Γεννήθηκα το 1918. Χήρεψα στην Κατοχή... μοδιστρική ήταν τότε, τη νύφη ήθελες να της ράψεις και τα εσώρουχα ακόμα, 6 βρακιά, 6 σουτιέν, κομπινεζόν, νυφικά, όλα τα ράβανε οι μοδίστρες, δεν υπήρχε έτοιμο τίποτα κι όταν πρωτοβγήκανε οι κυλόττες και τσι βάλανε οιπραματευτάδες και τα σουτιέν, εγινόντουνε χαμός. Είχα ψαλίδι που δεν το 'χε καμιά. Και είχαμε μία παράγκα πολυτελείας που εκαθόμαστε κι άρχισα εγώ κι έραβα μετά από τσου σεισμούς, έραψα πόσα ξενοδοχεία ...μου φέρνανε κουβέρτες από τους Ιταλούς νύχτα κι έφτιαχνα μπουφάν τσου αντάρτες. Κι έπαιρνα τσι κλωστές μαύρη αγορά. Βρίσκανε ένα κομμάτι ύφασμα στονπραματευτή και λεφτά μπορεί να μην επαίρνανε αλλά επαίρνανε σταφίδα, τα κοτόπουλα, τ' αυγά, ξέρω 'γω το τυρί, τα πουλούσανε στην πόλη και πιάνανε τα λεφτά τσου και κάνανε ανταλλαγή με την Κατοχή. Τα λεφτά δεν επερνούσανε. Μόνο οι λίρες οι χρυσές. Οι παραπότζιδες που κάνανε μαύρη αγορά, επαίζανε τσι λίρες στριφτό. Πιάνει ο πόλεμος. Εγώ εδούλενα τη μοδιστρική αλλά εδούλενα και τσι ελιές και στο θέρο που θερίζαμε με δραπάνια. Τη μοδιστρική δεν τη σταμάτησα από τα 16 μου χρόνια και συνέχεια δούλενα γιατί κάναμε και διακοπές να θερίσουμε. Εγώ εβοήθαγα στο θέρο, τσι ελιές, στον τρύγο που τρυγάγαμε τσι σταφίδες και σε κάτι δουλειές που ήτανε για γυναίκες, σκάψιμο στα κτήματα, στα χωράφια που εσπέρνανε γιατί επέρνανε με βόδια τότες. Σ' όλες τσι δουλειές επιάνανε δουλειά οι κοπέλες και προπαντός στην Κατοχή. Έτσι μεγάλωσα το γιο μου... αργότερα είχα αγροτουρισμό, ραφτική δεν είχα, την είχα κλείσει. Νοικιάζαμε εδώ πάνω τα δωμάτια, τσι γκαρσονιέρες στο σπίτι νοικιασμένες. Είχαμε λεφτά. Άλλο τίποτα. Δε μου λείψανε τα λεφτά.

⁴³¹ Βλ. Μίχου Ιωάννα, ό.π., σελ. 181-204

Και κάθε τόσο μου 'στελνε κι ο αδερφός μου το έμβασμα. Έζησα πολύ καλά οικονομικά αφού άλλες ήτανε παντρεμένες και δε βγάζανε τόσα...».

Ο περιορισμός στο «φυσικό ρόλο» της γυναίκας με το γάμο της, που αναπαράγει το στερεότυπο της συζύγου, καταρρίπτεται σε περίοδο χηρείας, όταν αναγκάζεται να δουλέψει με στόχο την επιβίωση της οικογένειας⁴³². Η μοδιστρική που ασκείται τη νύχτα, η αγροτική ενασχόληση που αφορά στις ελιές και στο αμπέλι και τα οποία αποτελούν πλουτοπαραγωγική πηγή, οδηγούν στην υιοθέτηση και άλλων οικονομικών συμπεριφορών, όπως η εργασία της νεοκόρης που συνίσταται στην εργασία που προσφέρει στην εκκλησία. Η προσεκτική οικονομική διαχείριση του σπιτιού και η παροχή σύνταξης και επιδόματος, συμπληρώνουν τον άξονα γύρω από τον οποίο κινείται η επιβίωση της οικογένειας μετά τη χηρεία. Στο μεγαλύτερο μέρος των αφηγήσεων, δηλώνεται ρητά η πίστη των υποκειμένων στις δυνάμεις τους και η απροθυμία αποδοχής οικονομικής βοήθειας που ενδεχομένως να λάμβανε και το χαρακτήρα ελεημοσύνης:

«Τρεις κόρες έχω και δυο γιους, δυο εγγονές κι έναν εγγονό. Οικονομικά πώς στάθηκα; Εδούλεψα εδώ, πήγα στην εκκλησία, με το νοικοκυριό, με την οικονομία, τα παιδιά μου ήταν και πιο μεγάλα και δουλεύανε, είχα και μια μικρή οικονομία, εγώ κι αυτά, έβγαλα τη σύνταξη του άντρα μου, επήγαμε για αναπηρική στην αρχή αλλά δεν επρόλαβε να την πάρει κι επήγαμε για κανονική μετά, ήθελα να 'χω πάντα κάτι στην άκρη σε περίπτωση ανάγκης. Δεν πήγα σε κανέναν να ζητήσω. Δεν καταδέχομαι. Το 'φτιαξα το σπίτι και με τα παράθυρα και με τις πόρτες του με τη βοήθεια του θεού και μετά σου λένε να μην πιστεύεις στο θεό... Και στην εκκλησία όταν πήγα νεοκόρη, καθάριζα και μ' αφήνανε πολλά και ζούσανε τα παιδιά μου. Και το πρωί καθάριζα, άναβα τα καντήλια στις γιορτές. Έπαιρνα και το επίδομα των Πολυτέκνων. Να μεταποιήσω τίποτα στα παιδιά μου. Και στα ποτιστικά πήγα και ελιές εμάζεψα, ό,τι μου τύχαινε και στο τέλος έχω ένα αμπελάκι εδώ πίσω από το σπίτι που το 'χε φτιάξει εκείνος και όταν πέθανε, δεν ήξερα εγώ από τέτοια. Εμάζεψα τις ελιές της χρονιάς, πηγαίνω ακόμα και μαζεύω ελιές αν και θέλουνε περιποίηση γιατί είναι όλο πέτρες από κάτω. Ο άντρας μου έπαιρνε φρέζα και τα 'σπαγε. Το λάδι μου να μη μάζω; Μου 'λεγε μια αδερφή μου: «τι πας και μαζεύεις και κουράζεσαι;», «άσε εμέ και κοίτα τη ζωή σου» τσ' έλεγα. Λέω στα παιδιά μου γιατί τώρα μεγαλώσανε και όταν δεν έχουν δουλειές έρχονται αλλά δε θέλω κανέναν. Το αμπέλι θα το συντηρήσω γιατί το 'χε φυτέψει ο άντρας μου κι έλεγε: «να τρώνε τα παιδιά σταφύλι» γιατί η ρομπόλα όπως είχε καταντήσει ήτανε σα χρυσάφι... το καθάριζα, το κλάδενα μόνη μου και απέδωσε... είχα το νοικοκυριό μου, τη μοδιστρική μου, τις εκκλησιές, απ' αυτά ζούσα τα παιδιά μου. Έραβα τη νύχτα και λέγανε στη μάνα μου: «πώς θα την κάμει με τα παιδιά;», «θα κάθομαι τη νύχτα» της έλεγα και πράγματι δεν μπορούσα να γελάσω κανέναν στη δουλειά, το καρίφωμα να 'ναι ωραίο σαν κέντημα».

Η μνήμη έντονα προσδιορισμένη από το ιστορικό πλαίσιο του νησιού, περιγράφει οικονομικές συμπεριφορές την περίοδο του 40'. Η χήρα που «πλέκει» και «πλένει» με σκοπό πρωτίστως την επιβίωση των παιδιών της και δευτερευόντως τις σπουδές τους, αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα συμπεριφοράς της συγκεκριμένης περιόδου:

«...αυτή η θεια μου το 40', όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος και ήρθανε οι Ιταλοί στην Κεφαλονιά και βομβαρδίσανε, η πρώτη μπόμπα σκότωσε τον άντρα της και η δεύτερη τσι έκαψε το μαγαζί. Και έμεινε μία γυναίκα χήρα με δύο κοπέλες. Και όμως τσι σπούδασε τσι κοπέλες. Τη μία την έκανε δασκάλα, την άλλη μοδίστρα αλλά για να μην πει ότι είναι μοδίστρα, πρακτικά την έστειλε το 52' και στον Τσοπανέλη

⁴³² Βλ. Μουσοπούρου Ιωάννα, *Γυναικεία Απασχόληση ...*, ό.π., σελ. 97

που ήταν οίκος μόδας που πηγαίνανε και παίρνανε και διπλώματα. 8 χρόνια τι έκανε η θειά μου; Όλη μέρα έπλενε και τη νύχτα έπλεκε. Και στα δικά μου τα χρόνια, μετά από πολλά χρόνια, τι λεφτά έπαιρνε; 100δ.ρ.χ. Ίσαμε το 60' δεν είχε φτάσει το 500άρικο. Δεν είχε καμμία βοήθεια από το κράτος. Αυτή έκαμε τον άντρα και τη γυναίκα».

Ορίζεται σχεδόν απ' όλες τις συνεντεύξεις ως επιτακτική ανάγκη, η θέση της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα για την ανατροφή των παιδιών της, εφόσον της παρέχεται η δυνατότητα αυτή και η αποκοπή της από το δημόσιο χώρο και συγκεκριμένα το χώρο εργασίας που απειλεί την ιδιωτική σφαίρα και τον προορισμό της⁴³³. Αυτό τεκμηριώνεται στη βάση ότι η γυναίκα δεν είναι φορέας χρημάτων αλλά έχει συγκεκριμένη αποστολή. Η μόνη περίπτωση «εξόδου» της δικαιολογείται από την ύπαρξη οικονομικής ανάγκης που έρχεται ως αποτέλεσμα της σημερινής εποχής:

«Κανονικά η θέση της είναι μέσα στο σπίτι για να μεγαλώσει τα παιδιά της σωστά. Να μην τα αφήνει ούτε τσου παππούδες ούτε τσι γιαγιάδες, ούτε τσου τρίτους. Αυτές είναι οι δικές μας παλιές αντιλήψεις. Δεν ξέρω αν είναι καλύτερα ή χειρότερα όμως πιστεύω ότι καλύτερα η γυναίκα αν μπορεί, να μη δουλέψει. Βέβαια είναι το οικονομικό γιατί η ζωή σήμερα έχει πολλές απαιτήσεις. Τότε με λίγα περνούσε ο κόσμος. Τώρα τα θέλει όλα. Έτσι η γυναίκα αναγκάζεται να βγει στην εργασία».

Προβάλλει όμως και η άποψη της οικονομικής ανεξαρτησίας που πρέπει να χαρακτηρίζει τη γυναίκα και η οποία χρησιμεύει ως μέσο επιβίωσης που «ασφαλίζει» τη ζωή της σε περίπτωση που παύει πλέον να βρίσκεται υπό την αντρική προστασία. Η χηρεία αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση μιας τέτοιας περίπτωσης:

«Η γυναίκα πρέπει να σοβαρευτεί όσο μπορεί περισσότερο γιατί είμαστε ασόβαρες αυτά τα χρόνια και μπορεί να τα συνδυάσει όλα, και την οικογένεια και τη δουλειά. Καλό είναι να μη δουλεύει αλλά καλό είναι και να 'ναι ανεξάρτητη οικονομικά γιατί η ζωή έχει πολλές αλλαγές, δεν ξέρεις στο μέλλον τι προκύπτει και μία ασφάλεια είναι ασφάλεια ζωής».

Στις μονογονεϊκές οικογένειες, η χήρα θεωρείται αποκλειστικός προμηθευτής της οικογένειας⁴³⁴, γι αυτό η εργασία της αποτελεί αυτονόητη προϋπόθεση για την επιβίωση και την ευημερία της. Η εξαίρεση στη σχέση χήρας-εργασίας, προκύπτει από την ύπαρξη άρρωστου παιδιού που αφαιρεί τη δυνατότητα εξωτερικής εργασίας, επιβάλλοντας την παραμονή της χήρας στο σπίτι. Αν υποθέσουμε ότι η μονογονεϊκή οικογένεια, αντιμετωπίζει πειστικότερα οικονομικά προβλήματα, όταν σ' αυτήν υπάρχει άρρωστο παιδί που χρήζει συνεχούς φροντίδας και περίθαλψης, τα προβλήματα οξύνονται⁴³⁵. Η χήρα συμβάλλει στον καθιερωμένο διαχωρισμό των φύλων που αποδίδει στον άνδρα τον εκτελεστικό ρόλο και στη γυναίκα τον εκφραστικό ρόλο,

⁴³³ Βλ. Μουσούρου Λουκία, *Γυναικεία Απασχόληση ...*, ό.π., σελ. 194, όπου αναφέρει: «στο μέτρο που η απασχόληση συνιστά σύζευξη των δύο χώρων, η ενοποίησή της αποτελεί πρωτοπορία».

⁴³⁴ Βλ. Μουσούρου Λουκία, *Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1989, σελ. 163

⁴³⁵ Βλ. ό.π., σελ. 120-122

εφόσον με την εγγύτητα που τη χαρακτηρίζει στο σπίτι και στο παιδί, «εκφράζει τη συναισθηματική ζωή της οικογένειας»⁴³⁶. Η δυνατότητα εργασίας στο χώρο του συζύγου, παραπέμπει στην έννοια της «διαδοχής από τη χήρα»⁴³⁷:

«Η χήρα όταν έχει ευκαιρία πρέπει να δουλεύει, να ασχολείται, να μην είναι και συνέχεια στο σπίτι γιατί κι εγώ αν ήτανε να 'ναι το παιδί πιο καλά στην υγεία του, θα μπορούσα να δουλέψω ακόμα και στον ΟΤΕ αλλά εγώ μ' ένα παιδί άρρωστο πού να δουλέψω; Η χήρα πρέπει να δουλεύει εκτός αν έχει κάποιο έκτακτο πρόβλημα στο σπίτι».

Η διαφορετικότητα στο πλαίσιο ανατροφής και στον έγγαμο βίο, ορίζει διαφορετικές συμπεριφορές και στη χηρεία. Έχει γίνει αρκετός λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο για την ταυτότητα που διαμορφώνεται και για τις συμπεριφορές που υιοθετούνται σε ξένες χώρες με άλλα ήθη και έθιμα και διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικές δομές από την Ελλάδα. Η συμπεριφορά αυτή που εξετάζεται μόνο στο πλαίσιο της καταγωγής της αφηγητριάς (Κεφαλλονιά), περιγράφει την εργασία που ακολουθείται στη χηρεία όχι με στόχο την επιβίωση αλλά τη δημιουργική κάλυψη του χρόνου. Επομένως, εμπεριέχει τη δυνατότητα επιλογής. Η αρθρογραφία στο περιοδικό έρχεται σε αντίθεση με την αγροτική και υφαντική εργασία που αναφέρθηκε παραπάνω. Η εξέλιξη που παρέχεται μέσα από το πλαίσιο εργασίας, επιβάλλει τη διεύρυνση των γνώσεων με τη συνέχιση της μαθητείας σε μεγάλη ηλικία:

«...στην Αλεξάνδρεια δεν υπήρχε θέμα να ασχοληθώ για οικονομικούς λόγους, στην Αθήνα έπρεπε όμως γιατί τα πράγματα ήτανε δύσκολα...ο άντρας μου είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του τρεις πολυκατοικίες. Ξεκίνησα διάφορα, για ένα διάστημα έγραφα στο περιοδικό Γυναίκα, αυτό το έκανα για κέφι, έγραφα μερικά άρθρα αλλά μετά τα χαλάσαμε γιατί θέλανε άλλου επιπέδου. Στα 45 μου χρόνια άνοιξα ένα γραφείο με αντιπροσωπείες μηχανημάτων και δούλεψα πάρα πολύ... και μετά το άφησα στην κόρη μου και το δουλεύει ακόμη. Επειδή είχα πολλές Ιταλικές αντιπροσωπείες για να αλληλογραφώ επήγα στην Ιταλική σχολή και την τελείωσα. Καθόμασταν στο ίδιο θρανίο με την κόρη μου. Εδώ πήγα στη νομαρχία που έχει μαθήματα πληροφορικής, έκανα δυο χρόνια, πήρα το πτυχίο».

⁴³⁶ Βλ. Μισέλ Α., *Κοινωνιολογία της Οικογένειας και του Γάμου. Βασικά Στοιχεία για την Ελληνική Οικογένεια*, επιμ. Μουσουρού Μ.Λ., εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1981, σελ. 92

⁴³⁷ Βλ. Renzetti M. Claire-Curran J. Daniel, *women, men and society*, College of arts and sciences, departement of sociology, boston, 2003, σελ. 267

4.β) ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ-ΑΝΑΛΗΨΗ ΕΥΘΥΝΩΝ

Παρόλη τη δυνατότητα ή μη εργασίας, εντοπίζεται έντονα μία κοινή συμπεριφορά που υιοθετείται από τις γυναίκες σε χηρεία και αυτή εδράζεται στη δυναμική ανάληψη του νοικοκυριού που εμπεριέχει την έννοια των προτεραιοτήτων και της καθοδήγησης και στην προσεκτική διαχείριση των οικονομικών του σπιτιού:

«...δόξα τω θεώ τα περνάμε καλά, οδηγώ κι εγώ την κατάσταση, λέω: «προσέχετε τι θα πάρουμε, τι θα φτιάζουμε», εγώ είμαι ο οδηγός σ' αυτό...».

Η ανάληψη οικονομικής ευθύνης ξεκινά αμέσως μετά το θάνατο, σε συνθήκες απουσίας της συγγενικής ή φιλικής υποστήριξης. Η ανάγκη διεκπεραίωσης της ταφής από τη χήρα, ιεραρχεί τις προτεραιότητες και επισπεύδει την κατανομή ρόλων στα μέλη της οικογένειας. Η τελετή που πραγματοποιείται με αξιοπρέπεια, δίνει κύρος, δύναμη και υπερηφάνεια. Η αποκατάσταση του οικονομικού χρέους λαμβάνει διαστάσεις αποκατάστασης της τιμής και της αξιοπρέπειας της οικογένειας. Η σύμπραξη όλων των μελών της προς την κατεύθυνση αυτή, εκφράζει αναμφισβήτητα μία παραδοσιακή συμπεριφορά κάθε οικογένειας που μετά το θάνατο επιδιέεται σε διαδικασία ανόρθωσης των οικονομικών του σπιτιού. Παρουσιάζεται το θεσμοποιημένο σχήμα οικογενειακής συμπεριφοράς για τη διατήρηση της οικογενειακής ενότητας:

«Όταν πέθανε ο άντρας μου, το μεγάλο μου το κορίτσι ήταν 20 χρονών, ο άλλος μου γιος ήτανε 15, ο άλλος 12... πήγα να βρω μόνη μου ένα γραφείο. Ειδοποίησα τους φίλους, τους συγγενείς, κανέναν δε μου συμπαραστάθηκε, ούτε μια κουβέντα, όλοι φοβόντουσαν επειδή ξέρανε όλοι εκείνη την εποχή ότι ήμασταν χρεωμένοι, μην τυχόν και αναλάβουνε ευθύνη οικονομική. Εγώ όμως τα 'φτιαξα τόσο ωραία τα πράματα που μπορώ να πω ότι νιώθω μια υπερηφάνεια που ξεπέρασα όλα αυτά τα εμπόδια. Όλα γίνανε με αξιοπρέπεια και ωραία, όπως του ταίριαζε. Και είπα θα μείνω εδώ, θα τακτοποιήσω τις δουλειές μου, να σκεφτώ τι θα κάμω με τα παιδιά μου κλπ. Μου λέγανε ότι δεν έπρεπε να πάω στο μαγαζί, άλλος για 10 μέρες, άλλος για 40, ο καθένας έλεγε τη συνταγή του, εγώ όμως χρωστούσα στον κόσμο. Την άλλη μέρα από την κηδεία όταν ζύπνησαν τα παιδιά, τους λέω: «παιδιά θα κάμουμε το σταυρό μας, θα τιμήσουμε τον πατέρα μας και θα ξεκινήσουμε να πάμε στη δουλειά μας γιατί χρωστάμε και ο πατέρας δε θέλει να τον ντροπιάσουμε και νεκρό γιατί ο πατέρας ήτανε τίμιος. Δε θέλω να 'ρθει ο έμπορος που του χρωστάω, να μου χτυπήσει την πόρτα και να μην του δώσω έστω και λίγα». Και πραγματικά τα παιδιά μ' ακολουθήσανε, δουλέψαμε, ξεχρεώσαμε κι όλα πήγανε καλά».

Και στο παρακάτω απόσπασμα, η ανάγκη διαφύλαξης και προστασίας της οικογενειακής περιουσίας, συμπίπτει ταυτόχρονα με το θάνατο του συζύγου. Η γραφειοκρατική διαδικασία που

ακολουθείται, καθιστά τη χήρα αυτεξούσια σε θέματα διαχείρισης και αγοραπωλησίας⁴³⁸. Η ελευθερία που χαρακτήριζε τη γυναίκα στη Βενετοκρατούμενη Κεφαλονιά σχετίζεται με την ολοκληρωτική επικράτηση του Ορθόδοξου Δικαίου που προέβλεπε την ανθρωπινότερη αντιμετώπιση της γυναίκας σε σχέση με το Βενετικό. Η χήρα στην Κεφαλονιά σε αντίθεση με τη χήρα στην Κέρκυρα που αν και χειραφετημένη από την οικογένεια του αποθανόντος συζύγου, «δε συμβάλλεται ποτέ μόνη της αλλά πάντοτε από κοινού με ένα άρρεν μέλος, συνήθως το γιο», καθίσταται αυτεξούσια από το 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα. Αποκαλύπτονται πρακτικές της χήρας, όπως ανταλλαγή χωραφιών, εκποιήσεις προικίων, πωλήσεις αγροτεμαχίων, μεταβιβάσεις κλπ. Η εγγύηση από πλευράς της καθίστατο περιττή, λόγω της ταξικής ιδιότητας της. Παρόλη την ελευθερία που χαρακτήριζε τη χήρα σε οικονομικά θέματα, ωστόσο διαπιστώνεται σε τοπική απογραφή χήρων γυναικών, ως αρχηγών οικογενειών και υποκείμενων σε φορολογία, η απουσία του βαπτιστικού ή πατρικού τους ονόματος, παρά μόνο η ύπαρξη του ονοματεπώνυμου του συζύγου τους, γεγονός από το οποίο συμπεραίνεται ότι «παρέμεναν ιδεατά στη σκιά του συζύγου τους και μετά το θάνατο του τελευταίου». Η δικαίωση που αντλείται από τη διαχείριση της περιουσίας του συγγενικού δικτύου, ισοδυναμεί με ηθική νίκη για τη χήρα:

«Τα ανήψια του μας ζητήσανε να αγοράσουν το σπίτι και λέω: «αν αγοράσεις το σπίτι, θα αγοράσεις όλο το πακέτο, θα δώσεις 500.000 και θα σου κάνω δώρο έναν τάφο αδειανό γιατί τα κούκκαλα του άντρα μου δε θα τα αφήσω εδώ, θα τα πάρω μαζί μου...αν θα τα πάρεις, θα τα πάρεις όλα γιατί τι να τα κάμω τα χωράφια άμα δεν έχω σπίτι;»...μετά το θάνατο του ήτανε να φτιάξω δηλώσεις στην εφορεία, αυτά τα 'κανε μόνος του ο άντρας μου κι έλεγα γονατιστή: «δόξα τω θεώ Παναγία μου που έχω το φως μου, τον άντρα μου» κι όταν πέθανε ο άντρας μου, πριν σαραντήσει, ήρθα στο Πρωτοδικείο και σήκωσα χαρτί και πήγα να φτιάξω την περιουσία μου και την άλλη μέρα μου λέει ο γιος μου: «...εχάσανε το σπίτι, έχασαν την περιουσία». Επειδή δεν τα 'χανε δηλώσει, δώσανε 25.000 στην εφορεία και είπανε ότι με τα 25.000 θα μου παίρνανε το σπίτι και την περιουσία, ότι χρωστάω. Πήγανε τα παιδιά μου και υπογράψανε και μου είπε η διευθύντρια ότι ήτανε ρουφιανιά».

Η χήρα με άρρωστο παιδί επιφορτίζεται εξολοκλήρου από την ευθύνη προστασίας της ακίνητης περιουσίας και διατήρησης της κρατικής οικονομικής βοήθειας στο παιδί. Διενεργούνται δικαστήρια για το σκοπό αυτό:

«Τα καταφέρνω όλα μόνη μου σαν άντρας. Ό,τι κάνει ένας άντρας που πάει για χαρτιά, έξω για δουλειές, όλα μόνη μου. Παίρνω τα βιβλιάρια, πάω στους γιατρούς να μου γράψουν φάρμακα, να μου τα θεωρήσουν, στον ΟΤΕ και ανταπεξέρχομαι σε όλα στο σπίτι αλλά και εκτός σπιτιού. ...να φτιάχνω χαρτιά να τα στέλνω, το Νοέμβρη να κάνω εκκαθαριστικά και το Γενάρη να στέλνω τα χαρτιά του γιατί αλλιώς μου κόβουνε τα λεφτά και στέλνω ότι το παιδί δεν τέλεσε γάμο... Ο γιος μου δε θέλει να πάει στην Επιτροπή για να τον κοιτάζουνε κάθε χρόνο και θα του κόβανε τα λεφτά. Μέχρι μία χρονιά το 97' μου 'χε φτιάξει τα χαρτιά ο γιατρός και όταν τους είπα ότι το παιδί δεν πηγαίνει στην Αθήνα για Επιτροπή και μ' αναγκάσανε να πάω εγώ, «έλα εσύ» μου είπανε. Πάω στην Αθήνα στην Επιτροπή του παιδιού και με βάλανε στο μηχανήμα της αλήθειας, με βάλανε να κάτσω σε μια σιδερένια πολυθρόνα και γύριζε η ταινία, δύο κουβέντες με ρωτήσανε, μου είπανε να πάρω τα χαρτιά μου και ότι θα συνεχίσανε να στέλνουνε στο παιδί κι έφυγα. Όταν πέθανε, κάναμε κάτι δικαστήρια για να

⁴³⁸ βλ. Σ.Πλουμίδης, «Όψεις της ιστορίας των γυναικών της Κεφαλονιάς (16^ο-18^ο αιώνας)», στο Συνέδριο Ιστορίας, Από το κάστρο Αγίου Γεωργίου στο Αργοστόλι (1757-2007), Η Βενετική κυριαρχία στην Κεφαλονιά (1500-1797), τόμ. Α, Αργοστόλι 2010, 216-220.

αναγνωριστούνε τα τέσσερα έστω από τα οκτώ χρόνια και τα απέρριψε ο Άρειος Πάγος. Ο δικηγόρος είχε βάλει το όνομα μου και γι αυτό παίρνω 489 ευρώ και 300 ο Γιώργος απ' τον πατέρα του απ' τον ΟΤΕ και απ' την Πρόνοια».

Η προσφυγή στα δικαστήρια⁴³⁹ που πραγματοποιείται στα πλαίσια προστασίας της περιουσίας της χήρας, αφορά συνήθως παραβίαση ή και στέρηση της ιδιοκτησίας της από συγγενικά πρόσωπα. Γίνεται με τη συμπαράσταση όλων των μελών της οικογένειας της. Δεν εξαρτάται από το μορφωτικό επίπεδο ή την ηλικία, αλλά από το κοινωνικό πλαίσιο που προβάλλει την αδυναμία της χήρας σε τέτοια θέματα λόγω της ιδιαίτερης θέσης της. Η δαπανηρή περίφραξη πραγματοποιείται στα πλαίσια προστασίας της περιουσίας. Η χήρα που αντιδρά στην καταπάτηση της περιουσίας της από τον κουνιάδο της και πυροδοτεί ένα διαρκές κλίμα αντιπαράθεσης, αποτελεί μόνιμο θέμα αφήγησης στις οικονομικές συμπεριφορές που ενδεχομένως χρήςζει και περαιτέρω διερεύνηση. Η ανυπαρξία της υπερασπιστικής γραμμής της χήρας, προδικάζει το αρνητικό γι αυτήν αποτέλεσμα, προβάλλοντας την ανυπαρξία της δικαιοσύνης σε γυναίκες που διεκδικούν μόνες τους τα συμφέροντα τους:

«Μια χρονιά έβαλε ο κουνιάδος μου μέσα στ' αμπέλι το κοπάδι του επίτηδες και πάω το Μάη και το βλέπω γιατί αυτός σου λέει θα το βαρεθεί και θα το αφήσει που έμεινε χήρα. Ήθελα να ασχοληθώ, δε μ' άρεσε αλλά όταν μένεις μόνη σου, η ζωή είναι σκληρή, για τα παιδιά μου. Γιατί να μην το αξιοποιήσω; Του έκανα μήνυση που το κατάστρεψε με τα πρόβατα και τον αθώωσανε. Τέτοια δικαιοσύνη υπάρχει...γιατί έχει λάδια και τα 'δωσε στους εισαγγελείς. Δεν πήρα δικηγόρο, ό,τι μιλούσα εγώ και δικηγόρο να 'χα, τα 'χανε κανονίσει αυτοί μεταξύ τους γιατί έτσι είσαι λέω, εχάλασα 2.000 ευρώ από οικονομίες και το 'φραξα και μετά ό,τι μπορώ του κάνω, να το εγκαταλείψω όχι...τα έκαμα οικονομία τα λεφτά και μου λέγανε τα παιδιά μου: «έχεις χαλάσει πόσα λεφτά στο δικηγόρο για το σπίτι» γιατί ο κουνιάδος μου μου 'φερε την πολεοδομία για την τουαλέτα που 'χω έξω απ' το σπίτι».

Η νομική προσφυγή υιοθετείται για την κληρονομήση της πατρικής περιουσίας στη χηρεία και καταλήγει στην απόκτηση υποθηκών. Η ίδια συμπεριφορά συνεχίζεται για την προστασία των υποθηκών από καταπατήσεις:

«Η μητέρα μου όταν παντρεύτηκε τον πατέρα μου, πήρε μεγάλη περιουσία γιατί είχε ένα πλούσιο θείο κι επειδή...εκείνη την εποχή της έδωσε ο θείος της προίκα 140.000 δ.ρ.χ. που αγόραζες τη μισή Αθήνα... Αυτά τα λεφτά τα πήρε ο πατέρας μου και τα ανέμισε και ο παππούς μου, ο πατέρας του, επειδή ήταν πάρα πολύ τίμιος άνθρωπος, αναγκάστηκε να βάλει την περιουσία του υποθήκη στις μάνες μου το όνομα για να μας εξασφαλίσει εμάς...αργότερα ο πατέρας μου που είχε κάνει σπίτια στη Γλυφάδα, στην Εκάλη γιατί είχε μια δημόσια θέση πολύ μεγάλη, τον έπεισαν και τα άφησε στο γιο το θετό, εμείς δεν πήραμε τίποτα. Ήταν τόσο άδικος που ούτε στην αδερφή του δεν άφησε τίποτα που είχε θυρίδες από μετρητά, από διάφορα πράγματα, απ' ό,τι ήθελες είχε και σαν να μη φτάνουν όλα αυτά, του κακομεταχειριστήκανε την περιουσία... Όταν πέθανε η μητέρα μου, είχα ακούσει αυτό το θέμα των υποθηκών, από τον πατέρα μου δεν πήρα απολύτως τίποτα, ούτε την ευχή του...έψαξα και βρήκα κάποια χαρτιά που μου δίνανε κάποιες πληροφορίες, έκανα ένα ταξίδι στην Κεφαλονιά και πήγα να βρω

⁴³⁹ Βλ. ό.π., σελ. 217 όπου μέσω νοταριακών εγγράφων αποκαλύπτεται ότι η χηρεία εξύψωνε τη γυναίκα σε ίση μοίρα με τον άνδρα, αν αναλογιστούμε ότι ορισμένες χήρες ευγενικής καταγωγής αναλάμβαναν τη νομική αντιπροσώπευση ανδρών: «όρισαν την Κατέρω(...)ως 'επιτροπικήν και καθολικήν κουμέσιον' για δικαστικές και εξώδικες υποθέσεις».

το συμβολαιογράφο για να μου πει για τις υποθήκες. Με άφησε με τα χίλια ζόρια να ψάξω στο γραφείο του ό,τι είχε απομείνει από τον πόλεμο και το σεισμό και είχα την τύχη σ' αυτό το κουρελόπανο που 'χε απομείνει, στο σημείο που μ' ενδιέφερε, τα γράμματα να 'νε ευανάγνωστα. Πήρα αντίγραφα και πήγα και βρήκα ένα δικηγόρο, κάναμε ένα δικαστήριο το οποίο με δικαίωσε και μου έδωσε τις υποθήκες να τις κληρονομήσω και από το σπίτι και από τα χωράφια. Επειδή όμως κάποιοι συγγενείς κάνανε καταπατήσεις στα χωράφια, βρίσκομαι στα δικαστήρια μ' αυτούς».

Η καλή οικονομική διαχείριση που υιοθετείται από το έγγαμο βίο μέχρι τη χηρεία, διαμορφώνει το έδαφος για μελλοντικές οικονομικές συμπεριφορές. Η αποπεράτωση των χρεών⁴⁴⁰ της οικογενειακή επιχείρησης, ακολουθείται από τις επενδύσεις σε ακίνητα⁴⁴¹ που θα δημιουργήσουν τις οικονομικές προϋποθέσεις για μια καλή ζωή των παιδιών. Η απόκτηση μαγαζιών, η συνέχιση της εργασίας, τα δάνεια, οδηγούν στην ενοικίαση της ακίνητης περιουσίας και στην απόκτηση εισοδημάτων:

«Όταν ήταν τα παιδιά μικρά, τα 'χα πολύ περιποιημένα, τους αγόραζα ρετάλια από τη λαϊκή και τους έραβα μόνη μου, ήμουν δηλαδή αυτοσχέδια μοδίστρα, με πολύ λίγα χρήματα τους έπαιρνα πολλά υφάσματα, τα ζύλωνα και τα έκανα σαν πατρών... τα παιδιά μου ήτανε πριγκιπόπουλα και από διατροφή και από τα ρούχα τους, όταν ανοίγεις το άλμπουμ, θα 'βγαζες τα συμπεράσματα σου. Σ' όλο το σόι τους απασχολούσε πού τα βρίσκουμε, έκανα πολύ καλή διαχείριση στα οικονομικά και μέχρι σήμερα.. Έμεινα με 4 παιδιά. Ταλαιπωρία, βάσανα, κούραση, αγωνίες, είχα χρέη πολλά γιατί είχαμε φτιάξει την επιχείριση την οποία χρωστούσαμε σχεδόν όλη αλλά με δύναμη και πίστη κατάφερα και ξελάσπωσα. Αλλά από τα παιδιά σπουδάζανε, άλλα πήγανε στρατιώτες. Έπρεπε να παλέψω, δούλευα σε 2 και σε 3 δουλειές για να τα βγάλω πέρα και να 'μαι συνεπής στις οικονομικές μου υποχρεώσεις, για να μη χάσω αυτό το μαγαζί που τους έμεινε σήμερα κι έχω ένα εισόδημα. Τώρα είναι νοικιασμένο και το 'χω γράψει στους 2 μου γιους από μισό και παίρνουνε ένα εισόδημα. Είχα ένα νομό και κουμπάρο και μας έδωσε ένα μικρό χώρο και κάναμε ένα κυλικείο κι εκεί αρχίσαμε να βγάζουμε ένα μεροκάματο να πληρώσουμε τις υποχρεώσεις. Όμως έγινε το ναυάγιο του Ηρακλείου κι αυτοί ήτανε εφοπλιστές που μας είχανε βοηθήσει, μας πήρανε ακόμα το ψυγείο και τα μπρίκια και ξαναρχίσαμε αγώνα απ' την αρχή. Πήγα και βρήκα ένα κατάστημα που 'χε παιδικά ρούχα και τους παρακάλεσα να τους δειγματίσω την εργασία μου για να μου δώσουνε δουλειά. Εγώ με το λυχνάρι καθόμουνα και κεντούσα και από την ημέρα που τους είχα ορίσει ότι θα κάμω την παράδοση, την έκαμα πολύ νωρίτερα και άρχισαν να μ' εμπιστεύονται και να μου δίνουνε πάρα πολλή δουλειά κι έτσι κάπως βελτιώθηκαν τα οικονομικά...είχα μια συνήθεια την οποία έχω μέχρι και σήμερα, αποταμίευα κάποια λεφτά, το πουγγί της γυναίκας της εποχής εκείνης και αργότερα μ' αυτά τα λεφτά έκανα το πρώτο ξεκίνημα και νοίκιασα ένα μαγαζάκι...πήγαμε πάρα πολύ καλά με αποτέλεσμα μελλοντικά να τολμήσω να πάρω ένα δάνειο σε πολύ δύσκολες εποχές και να κάνω ένα δεύτερο μαγαζί δικό μου στον Πειραιά. Επειδή έπεφτε λοξά το μαγαζί κι έπρεπε να είναι ακριβώς ευθεία για να σου δώσουνε και την πλατεία, πήγα στο Δήμο και τους παρακάλεσα να μου δώσουνε

⁴⁴⁰ Βλ. ό.π., σελ. 218-219, όπου αναφέρεται ότι η χήρα συγκληρονομούσε τα χρέη του εκλιπόντος συζύγου της, για την αποπληρωμή των οποίων ήταν υποχρεωμένη να προχωρήσει σε εκποίηση χωραφιών και άλλες παρόμοιες συμπεριφορές, γεγονός από το οποίο εξάγεται το συμπέρασμα ότι «τα δεσμά του γάμου επεξέτειναν τα συζυγικά βάρη στις γυναίκες πέραν της χηρείας.

⁴⁴¹ Βλ. ό.π., σελ. 217, όπου αναφέρεται: «Κεφαλλήνιες χήρες δανείζονταν χρήματα επί ενεχύρω, αγόραζαν ακίνητα, ενοικίαζαν χωράφια τους 'μισιακά' σε άρρενες καλλιεργητές, για να φυτεύσουν αμπέλια και μοιράζονταν εξ' ημισείας (ή εισέπρατταν τα 2/5) τον καρπό τον καιρό του τρύγου».

χώρο. Είχα την πρωτοβουλία εγώ, έπαιρνα αποφάσεις salto mortale, ήμουν πολύ σκληρή με τη ζωή, έλεγα θα το κάνω αυτό και το έκανα γιατί το πίστευα, θα το πετύχω αυτό και το πετύχαινα. Κάποτε αγόρασα ένα σπίτι της κόρης μου κι έβαλα ένα χρέος, προσπάθησα, το ξεχρέωσα, αργότερα του γιου μου, έτσι πήγαινε η ζωή, να πάρω ένα οικόπεδο».

Η αγορά ακινήτου σκοπό έχει τη μελλοντική επένδυση αλλά και το διαχωρισμό της χήρας από τα παιδιά της που της εξασφαλίζει τη χωρική και οικονομική ανεξαρτησία:

«Όταν χήρεψα, επήρα ένα σπίτι, είχαμε κάτι οικονομίες με τον άντρα μου και το 'χαμε υπόψιν να πάρουμε μία γκαρσονιέρα για να 'μαστε κοντά στα παιδιά και πήρα μία γκαρσονιέρα και δεν ενοχλούσα τα παιδιά μου και με όλους και με κανέναν, κι εγώ καλύτερα ήμουν και εγώ να μην είμαι μες στα πόδια τους... και το νοίκιασα».

Οι κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονται στην Κεφαλονιά από το σεισμό του 1953 και η μετανάστευση που έχει ξεκινήσει νωρίτερα, οδηγούν τα αδέρφια στην προικοδότηση της τελευταίας αδερφής με την αγορά σπιτιού για το γάμο της. Ο γάμος που δεν πραγματοποιείται με τον ίδιο άνδρα, οδηγεί στην πώληση του ακινήτου και στην αξιοποίηση του πατρικού σπιτιού. Τόσο η προίκα όσο και η πατρική κληρονομιά καταλήγουν σε θηλυκό απόγονο ως επιθυμία της μητέρας που γηροκομείται από την κόρη. Θίγεται έντονα η αρρενογονική διαδοχή στην κληρονομιά⁴⁴² που χαρακτηρίζει τα Επτάνησα όπως επίσης και η επίκληση για βοήθεια στις μεταφυσικές δυνάμεις⁴⁴³, προκειμένου να αποθαρρυνθούν οι επίδοξοι σφετεριστές και να διασφαλιστεί η ομαλή μεταβίβαση ακινήτων. Στη χηρεία και η προίκα και η κληρονομιά αξιοποιούνται μέσω της ενοικιάσής τους ως πόρος ζωής⁴⁴⁴ και προβλέπεται η μελλοντική μεταβίβαση τους στους απογόνους της χήρας:

⁴⁴² Βλ. ό.π., σελ.217- 219, όπου σύμφωνα με τον κανόνα αυτό, οι γιοι κληρονομούν και οι κόρες λαμβάνουν την προίκα τους. Η παραβίαση της αρχής αυτής σημειώνεται έντονα. Εξαιρέση στον κανόνα αυτό αποτελεί η χήρα, η οποία ορίζεται κατ' εξαιρέση της αρρενογονικής διαδοχής, κληρονόμος των σημαντικότερων περιουσιακών στοιχείων του συζύγου και μπορεί να τα καρπώνεται δια βίου. Γι αυτό η χηρεία έχει ευεργετικές υλικές συνέπειες για τη γυναίκα αλλά και για το γεγονός ότι η προίκα της επιστρεφόταν ακέραιη. Ωστόσο, δεν είναι απόλυτη η διανομή σύμφωνα με το φύλο. Ενίοτε παραβιάζεται όταν η κληρονόμος γηροκομεί το γονέα. Βλέπε, επίσης, Αλεξάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη ...*, ό.π., σελ. 207, όπου οι κοπέλες δεν είχαν δικαίωμα στην κληρονομιά, καθώς τα σπίτια θεωρούνται «σερνικιάτικα».

⁴⁴³ Βλ. Αλεξάκης Ελευθέριος, ό.π., σελ. 247, όπου η επίκληση στις μεταφυσικές δυνάμεις αποτελεί κοινωνικοθρησκευτικό ή μαγικοθρησκευτικό μέσο πειθαναγκασμού των γονιών προς τα παιδιά.

⁴⁴⁴ βλ. Χάφτον Όλουεν, ό.π., σελ. 76, για προίκα που χρησιμοποιείται ως πόρος ζωής στη χηρεία, , όπου η επιστροφή προίκας στη χήρα, εξασφαλίζεται από τα δικαστήρια, εφόσον η θέση της χαρακτηρίζεται από την απουσία προστασίας ισχυρού άνδρα. Βλέπε, ακόμα στο ίδιο, σελ. 133-135, όπου η προίκα της νέφης χρησιμοποιείται προς όφελος της αδελφής του γαμπρού, με αποτέλεσμα σε περίοδο χηρείας, να παρατηρείται η προσφυγή της χήρας στο δικαστήριο, με σκοπό την ανάκτηση της από την οικογένεια του συζύγου, η οποία αδυνατούσε να πληρώσει, φαινόμενο ιδιαίτερα συνηθισμένο στη Μεσογειακή Ευρώπη. Βλέπε, επίσης, Δασκαλοπούλου-Καπετανάκη Σοφία, «Εγκατάσταση-Προίκα-Κληρονομιά. Κατά φύλα διαφοροποιήσεις» στο *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, επιμ. Παπαταξιάρχης Ε.-Παραδέλλης Θ., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993, σελ. 291-306, όπου η προγαμιαία δωρεά λειτουργεί ως προσαύξηση της προίκας και στοχεύει στην υλική εξασφάλιση της χήρας αλλά και στο ισόβιο δικαίωμα επικαρπίας της σε μέρος της περιουσίας του συζύγου, όπως και στη

«...έφτιαξα το σπίτι εδώ στην Κεφαλονιά με τα παιδιά μου, το πατρικό μου που το αξιοποίησαν και το φτιάζανε μεγάλο, με μαγαζιά από κάτω...μου 'χανε πάρει ένα σπίτι τα αδέρφια μου στην Κέρκυρα με την προϋπόθεση ότι θα τονε παντρευτώ εκείνον... μόνοι τους θέλανε να μου κάνουνε κάτι σε προίκα γιατί δεν πήραμε προίκα όλες οι αδερφές αλλά μια και ήμουνα η τελευταία και είχανε γίνει και οι σεισμοί και όλα αυτά, τους εκάμανε και μου πήρανε ένα σπίτι και φύγαμε στην Αμερική και όταν θα γινότανε ο γάμος, θα 'ρχότανε... αλλά όταν πήρα άλλον άντρα, το πούλησε ο άντρας μου και με τα λεφτά που πήραμε, ρίξαμε όλα τα λεφτά στο πατρικό μου. Εξαγόρασα τα μερίδια όλων των αδερφών μου για το πατρικό αλλά είχα τον αδερφό μου που δεν ήθελε με τίποτα να μου το δώσει κι έλεγε από τόσα αδέρφια να παίρνει το πατρικό μία κοπέλα, αλλά τότε επενέβη η μάνα μου και του 'πε «ευχή και κατάρα δίνω σ' όποιον της στερήσει το μερίδιο, αυτή με κοιτάζε, αυτή θα το πάρει». Και το πήρα. Τώρα που είμαι χήρα, παίρνω εισοδήματα απ' αυτό και δίνω και στα παιδιά μου, αφού αυτά το τελειώσανε....».

Η προίκα που εξασφαλίζεται στην κοπέλα, δεν έρχεται ως επακόλουθο των κοινωνικών συνθηκών μόνο, αλλά και ως συμπεριφορά του οικονομικά εύρωστου οικογενειακού περιβάλλοντος καταγωγής που θεωρεί δεδομένη την κληροδότηση περιουσίας στα κορίτσια. Η προίκα που αποτελείται από ακίνητα, μετρητά, έπιπλα, χρησιμεύει ως κεφάλαιο για το γάμο, η αξιοποίηση του οποίου, διαμορφώνει υλικές ανέσεις στην περίοδο της χηρείας:

«Πήρα πολλή προίκα, αυτό το οικοπέδο το φτιάξαμε ξενοδοχείο, 2 σπίτια, μετρητά, έπιπλα, από οικονομικής πλευράς είμαι εντάξει, η οικογένεια ήταν εφοπλιστική και μοιραία θα έπαιρνα παρότι ήμασταν τόσα αδέρφια...».

Η οικονομική δικαίωση του παιδιού που «γηροκομεί» το γονιό και του συμπαραστέκεται στην αρρώστια του είναι συχνή οικονομική συμπεριφορά στην Κεφαλονιά αλλά και στο σύνολο των ελληνικών τόπων. Στο παρακάτω απόσπασμα, η δικαίωση του αποτελεί και μορφή αντίδρασης στη Γερμανική συγγένεια που δημιουργείται από τους γάμους των άλλων δύο γιων. Ο αποκλεισμός των παιδιών από τα περιουσιακά στοιχεία της πατρικής κληρονομιάς σύμφωνα με επιθυμία του πατέρα, προκαλεί την αντίδραση της χήρας μητέρας που διευθετεί τα πράγματα, αναλογιζόμενη τους όρους προσφοράς και συμβολής των παιδιών προς αυτήν. Επομένως η χήρα θεωρείται αυτεξούσια στον τρόπο διαχείρισης και διάθεσης των περιουσιακών στοιχείων που της κληρονομούνται από το σύζυγο:

«Καμμιά φορά που θυμώνω γιατί έχουμε ένα πολύ μεγάλο κτήμα στον Καπανδρίτι με σπίτι, γεώτρηση, δέντρα, πηγάδια και όταν πέθανε ο άντρας μου, άφησε το μισό στον τελευταίο μας γιο. Όταν το αγόρασε με φώναζε και μου είπε: «θέλω να αγοράσω ένα κτήμα και να βάλω το μισό στο όνομα σου» και πήγα και μου το 'βαλε. Το άλλο μισό που του ανήκε, το άφησε όλο στον τελευταίο μας γιο γιατί δεν μπορούσε να συνειδητοποιήσει ότι τα άλλα δύο του παιδιά πήρανε ξένες γυναίκες και επειδή ο μικρός έβρασε την περισσότερη μπόρα με την αρρώστια του, τρία χρόνια τον έτρεχε στους γιατρούς, του είχε μία ευγνωμοσύνη...το μόνο που δεν συμφώνησα. Τώρα το δικό μου θα το αφήσω στα άλλα δύο. Αλλά δε νιώθω ικανοποιημένη, άρα μπορώ να πω ότι ήτανε μία πλευρά του εαυτού του που δεν την ήξερα... Καμμιά φορά που θυμώνω το βράδυ, λέω: «είδες πώς τα 'καμες;». Γιατί το σπίτι στην Κεφαλονιά το χτίσανε τα παιδιά μου χωρίς να προσφέρει δραχμή ο μικρός και του έχουνε παραχωρήσει και το υπόγειο. Αλλά αυτά τα καημένα έρχονται και κάθονται ένα μήνα... όταν ανοίξαμε τη διαθήκη, έμεινα με

δέσμευση των κληρονόμων του να τη συντηρούν. Ακόμη, βοηθά στη διάσωση από τον κατακερματισμό της ακίνητης περιουσίας.

το στόμα ανοικτό και μου λένε τα παιδιά μου: «μάννα μη στενοχωριέσαι, ήταν επιθυμία του». Αν το ήξερα θα τον άφηνα να το κάμει; Αλλά εγώ έχω κάμει τη διαθήκη μου και λέω: «αυτό το σπίτι το πληρώσανε μόνοι τους τα παιδιά μου από καλοσύνη, επαρωχήσανε στον αδερφό τους και με πιάσανε να το βάλω στον αδερφό τους γιατί δεν του 'χα κάνει γονική παροχή και γι αυτούς τους λόγους»...Κι ο μικρός δεν έχει οικογένεια, τα παιδιά μου έχουν οικογένειες... να προλάβω μια δεύτερη αδικία εις βάρος τους. Οι Έλληνες, οι πιο παλιοί είχαμε μία προκατάληψη κατά των Γερμανών γιατί εζήσαμε Κατοχή, και ο άντρας μου ήταν λίγο αριστερών ιδεών και τράβηξε πιο πολλά...».

Η διατήρηση της μνήμης του συζύγου οδηγεί σε οικονομικές συμπεριφορές που σχετίζονται με το χώρο της θρησκείας. Η επιτέλεση των δωρεών στην εκκλησία, δεν εξυπηρετεί τη ματαιοδοξία της χήρας αλλά τη διαίωνηση του κοινωνικού κύρους του συζύγου μέσα από τη συνεχή αναγραφή του ονόματος του. «Αναλαμβάνοντας την ευθύνη της πατρογονικής κληρονομιάς, αποτελούν φύλακες της μνήμης κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης χηρείας (...) ενώ άλλες γνωρίζουν όλο και μεγαλύτερη μοναξιά και ένδεια»⁴⁴⁵.

«...χάλασε ένα καπάκι της στέρνας και το 'φτιαξα με το όνομα του επάνω, είπα να βάλουμε νερό μες στο ιερό, μία βρύση και πλήρωσα και έγραψα το όνομα του, άλλο ένα καπάκι έφτιαξα στον Άγιο Διονύση κι έγραψα το όνομα του, δηλαδή σε τέσσερις πέντες μεριές είναι παντού γραμμένο το όνομα του. Δεν το κάνω επειδή θέλω να μάθει ο άλλος ότι χάλασα εγώ τα λεφτά, θέλω να μείνει το όνομα, να διαβάζει ο άλλος το όνομα, δε θέλω να σβήσει ποτέ αυτό το όνομα, όσο υπάρχει ζωή σε μένα να υπάρχει και ο ...γιατί αξίζει ο ... Πρόπερσι ήτανε που είχα πάει στην εκκλησία και είδα τι έλειπε κι έβαλα 350 ευρώ ποτιστήρι, λέω: «ποιος παρήγγειλε αυτά τα ποτιστικά πάνω;» και μου λέει ο παπάς: «τα παίρνουμε εμείς για την εκκλησία», λέω: «μπορώ να πληρώσω το ένα;» κι εκεί ακόμα έχω γράψει το όνομα του».

⁴⁴⁵ Βλ. Βόλντμαν Ντ., Κλαπίς-Ζίμπερ Κρ., Λαγκράβ Μ.-Ρ., Ντόφεν Σ., Πεζρά Π., Περό Μ., Ριτά Γ., Σμιτ-Παντέλ Π., Φαρζ Α., Φρες Ζ., «Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας», στο *Σιωπηρές Ιστορίες ...*, ό.π., σελ. 351

4.γ) ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΤΗΡΙΞΗ

Η στήριξη των παιδιών μοιάζει μόνη λύση για την επιβίωση της χήρας, καθώς ο κρατικός φορέας με τη μορφή σύνταξης δεν επαρκεί. Καταγγέλλεται όλο το φάσμα της εκάστοτε διακυβέρνησης για ελλιπή στήριξη και ανεπαρκή μηχανισμό όσον αφορά την πάταξη της ανομίας και την επιβολή τάξης που οδηγούσε σε μη αξιοκρατική συμπεριφορά:

«Εγώ δεν παίρνω σύνταξη μεγάλη αλλά αν δεν ήτανε τα παιδιά μου...Επλήρωσα εφορεία 500 ευρώ κάθε χρόνο για ένα μαγαζί στην Αθήνα και τα παιδιά μου μου στέλνουνε με το μήνα και εδώ που 'ρχονται μου αφήνουνε. Με μία σύνταξη 650 ευρώ θα ζήσω; Αλίμονο! Γιατρούς, ταξίδια, δόξα τω θεώ δε μου λείπει τίποτα...Σε τούτη τη συγκυρία όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και για την Ευρώπη που έγινε η κρίση, αυτό το κακό που έγινε, η χήρα δεν έχει ελπίδες...εδώ φταίνε και οι κυβερνήσεις...εγώ παίρνω 500 ευρώ επίδομα και μου το κόψανε γιατί παίρνω 20 ευρώ παραπάνω στη σύνταξη. Αυτές οι αδικίες...κι όταν βγαίνουνε και μας λένε εδώ στην τηλεόραση ότι πιάσαν τον τάδε για 'κείνο, 18 υπαλλήλους που πηγαίνουνε σε συμβούλιο, σε επιτροπές, 18 επιδόματα, για σκέψου, δε θα επαναστατήσεις; Και το ουσιαστές; Δεν τους πιάνουνε, δεν τους τιμωρούνε, απογοητεύεσαι από 'κει. Να τρώνε οι άλλοι από τα ταμεία που 'ναι πλούσιοι τόσα χρόνια και η χήρα που υποτίθεται ότι έχει ανάγκες;».

Η στήριξη που παρέχεται από τα παιδιά εκλαμβάνεται περισσότερο ως ηθική και αποτρέπεται ο υλικός της χαρακτήρας που αγγίζει τα όρια της «ντροπής»:

«Τα παιδιά μου με κοιτάνε και τα τρία αν και δεν έχω ανάγκη, τώρα 19 χρόνια χήρα, μια χαρά. Δεν πείναγα, δε δίψαγα, αμέσως επήρα τη σύνταξη του άντρα μου και κοντά με 'κείνη έβγαλα κι εγώ την αγροτική και δεν έχω ανάγκη να μου δώσουνε αλλά άμα μου τύχει μία αρρώστεια και οι τρεις ενδιαφέρονται και με πάνε τσου γιατρούς. Λέω όχι στα παιδιά μου όταν μου δίνουνε, τι να μου δώσουνε, ντροπής πράματα, ηθικά μπορούσαν να μου πουν δυο λόγια...».

Εκφράζεται η δυσaráσκεια για την υλική στήριξη της χήρας από τα παιδιά της, καθώς η μόνιμη ανάληψη της απ' αυτά, που την καθιστά στο επίπεδο της εξάρτησης, παρεμποδίζει την εξέλιξη και αυτονομία των μελών της. Παρόλαυτα, η συμβίωση εξυπηρετεί και τη χήρα που αποταμιεύει το ενοίκιο αλλά και τα παιδιά που επωφελούνται από τη συμβολή της χήρας στον οικογενειακό προϋπολογισμό⁴⁴⁶:

«Εμένα μου κόψανε και τη σύνταξη που 'παιρνε ο άντρας μου και μου δίνουνε το 70% και τώρα ακούω ότι θέλουνε να κόψουνε τη σύνταξη τελείως από τη χήρα. Δεν το βλέπω αυτό καθόλου σωστό γιατί μια χήρα πώς θα ζήσει; Εγώ έμεινα έτσι. Ανεπάγγελτη γυναίκα είμαι, μεγάλη είμαι, σε ποια δουλειά να πάω; Θα μ'έχουν τα παιδιά μου εφ' όρου ζωής στην πλάτη τους; Μεθαύριο ο γιος μου θα παντρευτεί και θα 'χει την οικογένεια του. Θα 'χει τη μάνα του; Αυτό που λένε τώρα ότι αν δουλεύει θα της την κόψουνε, και να δουλεύει, ο άνθρωπος αυτός που 'χει εργαστεί τόσα χρόνια κι έχει πληρώσει και συντάξιμα και άλλα, γιατί; Να δουλεύει και να παίρνει και τη σύνταξη του αντρός της».

⁴⁴⁶ Βλ. Anderson Michael, «Household structure and the industrial revolution; Mid-nineteenth-century Preston in comparative perspective», μτφρ. Σκρέττα Μαρία στο *Οικογένειες της Μεσογείου: 15^{ος} – 20 αι. Δομές και Διάρκειες, Πραγματικότητες και Νοοτροπίες*, ό.π., σελ. 350

Η βοήθεια στη χήρα την Ιταλική Περίοδο από συγγενικό πρόσωπο, έστω και με την παροχή ενός ψωμιού, που θα καλύψει τις διατροφικές ανάγκες της πολυμελούς οικογένειας, θεωρείται σημαντική υπόθεση που λαμβάνει διαστάσεις «κλεψιάς» στη συνείδηση των εμπλεκομένων:

«Η μάνα μου μας έλεγε ότι στην Κατοχή ήταν η πιο πλούσια γυναίκα του κόσμου γιατί ο πατέρας μου ήταν φούρναρης. Το μόνο κακό που έκανε ο πατέρας μου, η μόνη κλεψιά που έκανε ο πατέρας μου ήταν που όταν έμεινε χήρα η αδερφή της μάνας μου και είχε δύο κοπέλες, δεν μπορούσαν να τους δώσουνε και δεύτερο ψωμί οι Ιταλοί, είπε τσι μάνας μου, τότε φορούσανε σάβρακα μακριά να του βάλει ένα με δύο τσέπες. Στη μία έβαλε ζυμάρι και στην άλλη αλεύρι. Αυτή ήταν όλη του η κλεψιά για τα δύο ορφανά παιδιά. Τα 'κλεβε από τους Ιταλούς που τους έφτιαχνε το ψωμί. Όλα τα λεφτά του ήταν ένα ψωμί. Αλλά εκεί το ψωμί δεν έφτανε για τόσα άτομα. Για τη μάνα μου, για τον εαυτό του, για τη θεία μου, για τις δύο κοπέλες, για την αδερφή του. Έξι άτομα ήτανε. Και μετά ήμασταν κι εμείς που ήμασταν πιο μικρά...».

Η ανυπαρξία της συγγενικής στήριξης σε επίπεδο οικονομικής βοήθειας, διαφαίνεται από την ακόλουθη μαρτυρία. Μόνο οι κοντινοί συγγενείς συμβάλλουν στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Η εξωτερική βοήθεια έρχεται από το γιατρό που αναλαμβάνει το άρρωστο παιδί και περιορίζεται σε θέματα γραφειοκρατικού χαρακτήρα:

«Έχω το γιατρό που τον παρακολουθεί, το νευρολόγο που μου φτιάχνει κάθε χρόνο τα χαρτιά για να παίρνω τα λεφτά κι αν δεν ήταν αυτός θα του κόβανε. Με βοηθούσε και η μάνα μου γιατί έπαιρνε σύνταξη από το νοσοκομείο. Πέθανε πρόπερσι, το 2008... Κανένας από τους συγγενείς δε με βοήθησε μετά, μόνο η μάνα μου και τώρα από την Πάτρα η θεία μου που στέλνει το νοίκι γιατί με μικρή σύνταξη πώς να τα βγάλεις; Και μ' αυτά, τα δικά μου και του παιδιού μου βολευόμαστε».

Βοήθεια παρέχεται και από το χώρο ψυχαγωγίας και ομαδικών δραστηριοτήτων, στον οποίο εντάσσεται η χήρα:

«Έρχομαι στα ΚΑΠΗ πέντε χρόνια. Εδώ προσφέρω πάρα πολλά... δεν πληρώνομαι. Μια φορά που είχα ανάγκη μου δώσανε κάποια λεφτά...».

Η κοπή ή μείωση της σύνταξης⁴⁴⁷ στη χήρα που υπάγεται στη γενικότερη στρατηγική του κράτους για εξεύρεση χρημάτων, δεν κατανοείται και μοιάζει παράλογη ειδικά στην περίπτωση που η χήρα έχει ακόμη υπό την προστασία της παιδιά εξαρτημένα ή όταν η οικογένεια βγαίνει εκτός πορείας όσον αφορά την πληρωμή δανείου κλπ. Καταγγέλλεται δεδομένου ότι στενεύουν τα περιθώρια εύρεσης εργασίας⁴⁴⁸ είτε λόγω του χρόνου που πρέπει να αφιερώνει στα παιδιά είτε

⁴⁴⁷ Για περισσότερα όσον αφορά τη σύνταξη, βλέπε, Bonnet Carole, «Σύνταξη και φύλο» στο *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνίες. Τι Γνωρίζουμε Σήμερα*, επιμ. Maruini Margaret, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008, σελ. 263-273

⁴⁴⁸ βλ. Μουσούρου Λουκία, *Κοινωνιολογία της Οικογένειας και του Γάμου*, ό.π., σελ. 216, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «οι γυναίκες που ζουν μόνες μπορεί να αποδεικνύονται ιδιαίτερα ικανές να αναθρέψουν μόνες τα παιδιά τους, αντιμετωπίζουν όμως κοινωνικές και οικονομικές διακρίσεις που δυσχεραίνουν την υλική τους ζωή. Η εργασία τους δεν αμείβεται όσο εκείνη των ανδρών και σε περιόδους κρίσης απασχόλησης, μόνο κατ' εξαίρεση μπορούν να βρουν εργασία εφόσον είναι κάποιας ηλικίας».

λόγω μορφωτικού επιπέδου⁴⁴⁹ και ταυτόχρονα υπογραμμίζεται ο κίνδυνος των χαμηλών ή άνισων αποδοχών σε σχέση με το άλλο φύλο. Επίσης θίγεται το 65^ο έτος ηλικίας που είναι το όριο συνταξιοδότησης⁴⁵⁰ και υπονοείται ότι απαραίτητη προϋπόθεση συνταξιοδότησης από σύζυγο γεωργό, είναι η απολαβή της σύνταξης πριν το θάνατο του ή η συμπλήρωση των χρονικών προϋποθέσεων που επιτρέπουν τη χορήγηση σύνταξης στην οικογένεια του:

«Ο άντρας μου θα 'παιρνε πιο πολύ σύνταξη αλλά μου κόβουνε την ασφάλεια, στο ΙΚΑ ήταν. Αλλά τότε που βγήκανε οι συντάξεις οι αγροτικές πλήρωνα και ήπρεπε να παίρνω τα κανονικά, μου τα κόψανε, παίρνω μόνο 100ευρώ που ήπρεπε να παίρνω 400 γιατί από το 88 που βγήκε η αγροτική σύνταξη, πλήρωνα τα πάντα και μου το κόψανε. Δεν ήπρεπε να μου το κάμουνε αυτό. Ειδικά οι νέες έχουν το πρόβλημα, αν είναι τυχερές και πεθαίνουν οι άντρες τους 60-65 χρονών αλλά αν δεν είναι τυχερές τι θα γίνει; Τη ρωτήσανε αυτή τη γυναίκα αν μπορεί να πάει σε δουλειά που 'χει μικρά παιδιά και αν ο άντρας της είχε πάρει δάνειο για σπίτι και είχε βάλει τα παιδιά της μέσα, πώς αυτή η κοπέλα θα πληρώσει τη δόση;».

Προβάλλει έντονη αδικία από το κράτος προς τη χήρα όχι μόνο σε επίπεδο σύνταξης αλλά και σε επίπεδο μερισμάτων που αναλογεί στη χήρα και στα παιδιά. Το μεγαλύτερο μείρισμα που αναλογεί στα παιδιά, ως φυσικών κληρονόμων με σκοπό την προστασία τους από κινήσεις της χήρας που μπορεί να φανούν επιζήμιες στα παιδιά, οδηγεί στην περιθωριοποίηση της χήρας, γεγονός το οποίο καταγγέλλεται. Υιοθετείται έντονα η εικόνα μιας απάνθρωπης πολιτικής που δεν προστατεύει τις κοινωνικές κατηγορίες αλλά αντίθετα τις απαξιώνει:

«Την κλέβει τη χήρα το κράτος ακόμη και μέσα από τον κόπο του άντρα της γιατί όταν ζει ο σύζυγος δεν πληρώνει ο δύστυχος μόνο μία δραχμή για να πάρει σύνταξη η γυναίκα του, πληρώνει δύο πως θα ζήσει αυτός να πάρει. Ο άντρας μου ήτανε στο αίσιον τέλος που θα 'παιρνε τη σύνταξη του κανονικά, οπότε όλα μου τα λεφτά μου τα 'φαγε το Ελληνικό κράτος, επήρα ένα μέρος μόνο. Ο άντρας μου θα 'βγαине με 500.000 και μένα με βγάλανε με 83.000, και ούτε όλο το εφάπαξ του άντρα μου μου δώσανε, είμαι αδικημένη, βεβαίως και σε περιουσιακά στοιχεία μας έχουνε πετάξει. Μεγαλύτερο μέρος δίνουν στα παιδιά παρά στη μάνα και είναι αδικία αυτό. Να μου πεις φταίμε εμείς γιατί παλιά ήταν ένας νόμος που το μεγαλύτερο μείρισμα το 'παιρνε η μάνα και λιγότερο τα παιδιά αλλά βρεθήκανε κάτι καλές μανούλες που εκοιτάζανε να φτιάζουνε τη ζωή τους, οι σύζυγοι οι καινούριοι αποφάσισαν και τα πουλήσανε και πλέον το κράτος είναι υπέρ των παιδιών...από τα μερίσματα είμαι εγώ αδικημένη και όλες οι μητέρες από το ελληνικό κράτος. Εδώ λένε ότι αν δεν έχει το όριο ηλικίας δε θα της δώσουνε και λεφτά, αισχρότητα! Προσπαθούνε να βρούνε χρήματα από παντού αλλά και από τη χήρα; Στους αναπήρους πάλι δεν πάνε να εφαρμόσουν μέτρα; Άλλη πάλι αισχρότητα κι αυτή. Είναι φοβερό το πρόβλημα τους».

Η σύνταξη δεν αποτελεί μόνο ανταμοιβή κόπων αλλά και ένα εισόδημα σε περιόδους αδυναμίας της χήρας να παράγει έργο. Καταγγέλλεται έντονα η ανισότητα και η απουσία

⁴⁴⁹ Βλ. Μίχα Ιωάννα, *Η Γυναίκα της Υπαίθρου ...*, ό.π., σελ. 48

⁴⁵⁰ Βλ. ό.π., σελ. 84

ελεγκτικού μηχανισμού που χαρακτηρίζει τη χορήγηση της σύνταξης σε ομάδες με υψηλά εισοδήματα. Η χορήγηση σύνταξης στο χήρο μοιάζει άδικη δεδομένης της περιουσίας του⁴⁵¹:

«Εγώ δεν είμαι απαιτητική. Μέχρι προχτές εδούλευα. Η σύνταξη με σώνει γιατί δεν μπορώ να κάμω τίποτα. Έχω σωθεί. Και βέβαια η σύνταξη πρέπει να δίνεται. Όχι όμως άτιμα γιατί υπάρχουνε και ατιμίες που είναι διπλογραμμένοι και τριπλογραμμένοι στο κράτος και τρώνε άτιμα. ...ο αδερφός μου παίρνει μια καλή σύνταξη, παίρνει και το επικουρικό, του δώσανε και για τη γυναίκα του που πέθανε ένα κομμάτι από τη σύνταξη της. Δεν έπρεπε να του το δώσουνε γιατί παίρνει νοίκια που δεν τα δηλώνει στην εφορεία. Αν δεν είχε νοίκια να του τη δίνανε και πάλοι τον εφτάνανε. Ευκείό το 200άρι που του δώκανε για την κακομοίρα τη γυναίκα του, δε θα του το δίνανε τσάμπα, τα είχε δουλέψει αλλά δεν τα είχε ανάγκη. Έδεκει στην τράπεζα τ' αφήνει. Να τα πάρει μία που 'χει ανάγκη αλλά αυτός...».

Προβάλλει έντονα η ανάγκη υποστήριξης της χήρας από τον κρατικό μηχανισμό, καθώς πρόκειται για «κοινωνική ομάδα» που χρήζει φροντίδας και σεβασμού. Η βοήθεια θα πρέπει να παίρνει το χαρακτήρα υλικής μορφής που θα αποσκοπεί στην αξιοπρεπή επιβίωση της. Η υποβολή της σε διαδικασίες λιτότητας φαντάζει εξωφρενική. Η βοήθεια του κράτους αντικαθίσταται από τον ανθρώπινο παράγοντα που συμβάλλει με υλικό τρόπο στην επιβίωση της χήρας, υπογραμμίζεται όμως ο προσωρινός του χαρακτήρας:

«Τον αδύναμο άνθρωπο να τον υποστηρίζεις, να τον φροντίζεις, να τον βοηθάς με κάποιο τρόπο, δε νομίζω ότι αν της κόψεις τη σύνταξη θα λυθεί το πρόβλημα, διότι αν πραγματικά υπήρχε μία περίπτωση που να λέει ότι αν ζώσουμε το ζωνάρι περισσότερο για τρία χρόνια θα λυθεί το πρόβλημα, ναι, αλλά δε λύνεται το πρόβλημα με το να πάρει από την καθεμιά 200ευρώ. Παίρνω την ισόβια σύνταξη των Πολυτέκνων που είναι 200ευρώ το δίμηνο, εξωφρενικά λίγο. Σκέψου και να μη δούλευα και να 'μουνα χήρα. Και παίρνω και τη δική μου σύνταξη. Τον πρώτο χρόνο που πεθαίνει ο σύζυγος, μία και μόνη φορά μετά από 4,5 μήνες, σου στέλνουνε ένα μικρό ποσό. Τίποτε άλλο. Γι αυτό συνηθίζεται όταν πεθαίνει κάποιος και πάνε να συλλυπηθούν τη χήρα να αφήνουν λεφτά. Έχω αφήσει κι εγώ λεφτά. Τα αφήνεις μπροστά σ' αυτήν. Δηλαδή όποιος μπορεί προσφέρει αλλά θα προσφέρει μία φορά. Δεν έχει άλλη βοήθεια. Οι αδύναμες τάξεις των ανθρώπων είναι πάρα πολλές και ειδικά η χήρα η οποία έχει και παιδιά αλλά και μόνη της να είναι για να ζει κάπως με αξιοπρέπεια, πρέπει να 'χει κάποια υποστήριξη».

Η σύνταξη θεωρείται απαραίτητη για την επιβίωση σε σημείο που απουσία της θα οδηγούσε σε ακραίες λύσεις όπως στον εγκλεισμό στο γηροκομείο:

«Άμα μου τα κόβανε τελείως όταν πέθανε που ήμουν 70 χρονών, θα με κατέστρεφε, θα πήγαινα σε γηροκομείο γιατί στα 70 τι δουλειά θα μπορούσα να κάμω; Με τη σύνταξη μπορεί να ζήσει η χήρα. Θα συγκεντρωθεί, την εξωτερική φθορά θα την αντιμετωπίσει, λίγα για την τροφή, λίγα για τα έξοδα, άμα δεν έχεις νοίκι, να πληρώνεις το φως, το νερό, τα βγάξεις και γι αυτό θα καταφύγεις σε καμιά συγγένεια αν μπορείς να συμβιώσεις αλλά κι εκεί σπάνια έχεις να περιμένεις κάτι».

Προβάλλει το στοιχείο της κατανόησης ιδιαίτερα από τον αγροτικό χώρο για την ισχύουσα κατάσταση και ερμηνεύεται από τη σειρά στερήσεων στην οποία υποβάλλεται το υποκείμενο από

⁴⁵¹ βλ. ό.π., σελ. 121, όπου αναφέρει ότι τα κράτη θεμελιώνουν διαφορετικούς όρους του δικαιώματος συνταξιοδότησης και παρατηρείται σε ορισμένα απ' αυτά η χορήγηση σύνταξης σε χήρες αλλά όχι σε χήρους.

την παιδική ηλικία. Η σύγκριση του «χθες» με το «σήμερα» που προφανώς εισάγει σε νέα δεδομένα που ενέχουν την έννοια της πολυτελούς ζωής, οδηγεί στην υιοθέτηση πιο ανεκτικής στάσης. Προτείνεται ο καταναλωτισμός ανάλογα με τις δυνάμεις του καθενός. Θίγεται ακόμη η αδυναμία του ελεγκτικού μηχανισμού που έχει ως αποτέλεσμα την πρόωγη συνταξιοδότηση, όπως επίσης το γραφειοκρατικό πλαίσιο στο οποίο υποβάλλεται η χήρα για την απολαβή της σύνταξης:

«Είναι πολύ καλά γιατί εκείνα τα χρόνια οι γονείς δεν παίρνανε τίποτα, οι παππούδες μας, οι γιαγιάδες μας... να λέμε και δόξα τω θεώ. Εμείς τι έχουμε προσφέρει στο κράτος; Εγώ παίρνω σύνταξη γιατί μ' έχουν μεγαλοδηλωμένη, είμαι 88 χρόνια στην ταυτότητα και πήρα τη σύνταξη πόσα χρόνια πριν να 'ναι η ώρα μου. Όσα θέλει ο καθένας χαλάει κι όσα έχει η τσέπη σου κι εγώ όταν δεν έχω, τα κρατάω, όταν έχω δεν τα κρατάω γιατί αφού θέλω να πάω να πάρω ό,τι μου χρειάζεται πώς θα το κάμω; Εγώ παίρνω και την πολύτεκνη, παίρνω και την αγροτικά, βέβαια η πολύτεκνη δεν είναι και πολλή αλλά δε με πειράζει. Με την πολύτεκνη είχα δυσκολίες, δε μου τη δίνανε πως είναι τα παιδιά μου μεγάλα, πως έχουνε φύγει, μου 'λεγε ο πρόεδρος: «Τα δικά σου δεν είναι μεγάλα, δεν είναι φευγάτα;». Τρία ολόκληρα χρόνια με παιδέψανε για να μου βγάλουνε την πολύτεκνη σύνταξη γιατί ήπρεπε να τσου φέρω χαρτί σε ποια σχολεία πήγανε στην Αμερική, να γίνει η μετάφραση, τι δουλειές κάνανε, αν είναι παντρεμένα. Με βασανίσανε πάρα πολύ. Ύστερα μου τα φτιάζανε και τα παίρνω».

Το στοιχείο της κατανόησης των νέων μέτρων, προκύπτει και ως αποτέλεσμα της πολύχρονης διαβίωσης στο εξωτερικό. Ο σωστός έλεγχος και η αξιοκρατία που εφαρμόζονται στις χώρες του εξωτερικού, αντιπαρατίθενται στην αλόγιστη σπατάλη και ασυδοσία του εσωτερικού με αποτέλεσμα να παρατηρείται η διαίωσιση ενός συστήματος που νοσεί. Υπογραμμίζεται έντονα η διαφορετική αντιμετώπιση που αποκομίζει κάθε κοινωνική ομάδα και ιδιαίτερα η χήρα ή η ανύπαντρη γυναίκα στα πλαίσια της οικονομικής, οικιακής και ιατρικής περίθαλψης:

«Εγώ εργαζόμουνα και πήρα τη σύνταξη μου μετά από το κράτος, η χήρα εκεί εργάζεται. Τους ανάπηρους τους βοηθάει, τις χήρες δεν υπάρχει λόγος γιατί είναι αρτιμελείς και μπορούν μόνες τους, αν το ποσό που παίρνει δεν τη φτάνει για να την πάρει ολόκληρη, θα συμπληρώσουνε κάτι αλλά όχι να της δώσουν δεύτερη σύνταξη. Είναι αυτά που κοιτάνε να κόψουνε εδώ. Όπως εδώ δεν υπάρχει καλή ιατρική περίθαλψη και αν αρρωστήσει κανείς πρέπει να πάει σ' άλλο μέρος να γίνει καλά. Πολύ πίσω είναι η Ελλάδα σ' αυτά, πρέπει να πληρώσεις ένα γιατρό για να σε κάνει καλά. Εδώ συμφωνώ μ' αυτά που πάνε να κάνουνε, να παίρνει τη δική της, όταν είναι ένα όριο της σύνταξης που πρέπει να πάρει, θα το πάρει και θα το συμπληρώσουνε από του αντρός της... Η Αμερική δε σου δίνει σύνταξη αν δεν έχεις την ηλικία που πρέπει. Σου λέει αν είσαι νέα δούλεψε αν δεν έχεις πόρους και δουλεύουν οι γυναίκες, δεν αντιδρούν. Εδώ τα βρίσκουμε όλα έτοιμα. Θέλει να προσαρμόσει τα μέτρα αυτά στα καλούπια της Αμερικής. Στο εξωτερικό μόλις γεννηθεί ένα παιδί πληρώνεται. Όταν μία ανύπαντρη έκανε παιδί, ήτανε γραμμένη με κόκκινα γράμματα. Θα της δίνανε σπίτι τότε, λεφτά, υποστήριξη. Τα παιδιά στις ξένες χώρες τα υποστηρίζουνε. Εμείς εδώ είμαστε ξέφραγο αμπέλι».

Η δεινή οικονομική θέση της χήρας γίνεται ξεκάθαρη όταν συνειδητοποιείται η μικρή συμβολή της εκκλησίας «στη χήρα και τα ορφανά» που αντί να διορθώνει, εντείνει την κατάσταση. Είναι γνωστό ότι η χήρα όπως και άλλες παρόμοιες ομάδες ετύγχαναν μεγάλης μέριμνας και βοήθειας, είτε νομικής είτε οικονομικής από την κοινότητα στην οποία υπάγονταν,

καθώς γινόταν σαφές ότι η έλλειψη του συζύγου οδηγούσε σε έλλειψη προστασίας και υποστήριξης⁴⁵²:

«ο άντρας μου μια ζωή με τ' αγροτικά. Εγώ δεν πήρα σύνταξη του άντρα μου. Επήρα κάτι λεφτά που τονε κήδεψα. Δεν είχα σύνταξη εγώ και ήπρεπε δυο φορές το χρόνο να πληρώνω. Τώρα παίρνω, είναι ο δεύτερος χρόνος. Τελευταία δεν έχω να πληρώσω γιατί μου τύχανε αναποδιές και με βοήθησε ένας από την εκκλησία. Ο γιος μου ο μικρός είχε ανοίξει ένα μαγαζάκι, έχασε 30.000, αυτός έπαθε κοίλη, εγώ έπαθα σάκχαρο. Καλά κάνει το κράτος και τα κάνει. Υπάρχει δικαιοσύνη πουθενά; Υπάρχει τίποτα; Τι μου 'κανε το κράτος εμένα; Να πει ότι έκαμα δυο παιδιά, τα έστειλα στο στρατό, μου κόψανε τη σύνταξη του άντρα μου, αγρότης και αγρότισσα χωριστά, αλλά γιατί αυτό; Τώρα την παίρνουνε και την παίρνει κι ο άντρας. Είχα τα 600 ευρώ και τα 'δωσα του γιου μου για να πληρώσει τη ΔΕΗ και δεν είχα να πληρώσω τα συντάξιμα; Και με βοήθησε ο παπάς στη Μητρόπολη; Να πάω στο Δεσπότη; Καλύτερα να πάω να πνιγώ. Επήγα μια φορά που ήτανε ο άντρας μου άρρωστος και ήμουνα στο νυν και αεί και τότε ήτανε ο Αρσένης υπουργός δεν μπορούσα να βγάλω τη δουλειά μονάχη μου και επειδής είχε έρθει εδώ να του μιλήσει να του δώσει άδεια του γιου μου μια βδομάδα, όχι περισσότερο. Δεν άνοιξα το στόμα μου...τι μου είπε; «χήρες κι ορφανά 5.000 δίνω». Και ποιος σου είπε κύριε πως έχω έρθει για λεφτά; Ποια χήρα έχει να περιμένει τώρα και τι από το κράτος;».

Προβάλλει έντονα η ανισότητα της οικονομικής ενίσχυσης με τη μορφή σύνταξης ή βοήθειας από την Πρόνοια που απευθύνεται στις χήρες. Καταγγέλλεται ο κρατικός μηχανισμός και η Πρόνοια που αντί να προσφέρει στήριξη σε χήρα με άρρωστο παιδί, την κατατάσσει σε μια γενικότερη κατηγορία που αφορά όλες τις χήρες ανεξαιρέτως:

«Η σύνταξη βγήκε μετά από ένα χρόνο. Από το κράτος στην ουσία δεν παίρνω τίποτα, ό,τι παίρνει το παιδί μου σε επίδομα από την Πρόνοια. Παίρνει από τον πατέρα του ένα μικρό ποσό της συντάξεως. Κατά τα άλλα παραπάνω χρήματα όχι. Ο νόμος σου λέει ότι το παιδί δεν είναι παραπληγικό, περπατάει και εφόσον δεν το 'χει δει και η επιτροπή γιατί το παιδί δεν καταλαβαίνεις ότι έχει πρόβλημα από την πρώτη στιγμή που θα το δεις, εδώ σου λέει δε δίνουνε σε ανάπηρους που είναι κατάκοιτοι και δεν τους δίνουνε αναπηρικό επίδομα, πολύ δύσκολα. Για τη μάνα μου που την είχα δύο χρόνια κατάκοιτη, δεν έπρεπε να μου δίνανε κάτι σε αναπηρική αλλά μου λέγανε: «θα την πας να περάσει από πρωτοβάθμια εξέταση στην Πάτρα για να πάρεις κάτι και αν την εγκρίνουνε για να σου το δώσουνε» και φυσικά δεν την πήγα για να πεθάνει στους διαδρόμους κι έτσι δεν πήρε τίποτα. Η πρόνοια το επίδομα στο παιδί το δίνει κάθε 4 μήνες, δηλ αν θέλει να φάει το παιδί πρέπει να περάσουνε 4 μήνες; Εγώ τους έχω κάμει και παρατήρηση, λέω γιατί κάθε 4 μήνες και στην πρόνοια στην Πάτρα και στην Αθήνα τα δίνουνε κάθε δύο μήνες; Καμμιά φορά τυχαίνει να κάνουνε αύξηση κανένα 20άρικο...τόρα με τις συντάξεις δεν παίρνουμε καμμιά αύξηση. Δεν τα βλέπω καλά τα πράγματα, ιδίως δε βλέπω καλά το ότι πάνε να κόψουνε τη σύνταξη στη χήρα που είναι κάτω από 50 χρονών, είναι απάνθρωπο αυτό το πράγμα. Πες ότι είναι μία χήρα που πεθαίνει ο άντρας της και έχει ένα ανάπηρο παιδί σαν και μένα, πρέπει να της κόψεις τη σύνταξη; Είναι άδικο. Τις χήρες δεν τις ευνόησε ποτέ το κράτος. Δεν έπρεπε να μου δίνει παραπάνω σύνταξη εμένα που το ξέρει;».

⁴⁵² Βλ. Venter W., *The Position of the Widow in the Early Church according to the Writings of the Apostolic Fathers*, Ekklesiastikos Pharos, vol. 72, 1990, σελ. 27

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Με την εργασία επιχειρήθηκε η ανίχνευση των οικονομικών και κοινωνικών συμπεριφορών που λαμβάνουν χώρα στο νησί της Κεφαλονιάς τον 20ο αιώνα μέσα από την περίπτωση της γυναικείας χηρείας.

Μέσα από ένα ευρύ πλέγμα αφηγήσεων, δόθηκε όλο το φάσμα των αντιλήψεων, συμπεριφορών και πρακτικών που ακολουθούνται στη χηρεία, τόσο από τα υπό εξέταση υποκείμενα όσο και από το ευρύτερο περιβάλλον. Η μνήμη επιλέγει και σκιαγραφεί το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Αποκαλύπτονται οι χαρακτήρες, οι προτεραιότητες τους, ο συναισθηματικός τους κόσμος, ο τρόπος που αντιλαμβάνονται και δρουν τα υποκείμενα και συγκροτούν την ταυτότητα τους. Σκιαγραφήθηκε, επίσης, ο χώρος στον οποίο υπάγονται και αποδόθηκε όλος ο βιωμένος χρόνος από την παιδική ηλικία μέχρι τη χηρεία.

Στο σύνολο τους, δε διαπιστώνονται σημαντικές διαφορές, αλλά και αυτές που εντοπίζονται δεν υπαγορεύονται από την ηλικία αλλά από το ορεινό ή αστικό στοιχείο καταγωγής.

Οι σιωπές ως αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας, εφόσον πρόκειται για θέμα δύσκολο στην προσέγγιση του, εντοπίζονται σε στιγμές βαθιάς εξομολόγησης και συνδέονται όχι με απόκρυψη πληροφοριών αλλά με το γεγονός ότι το βίωμα παραμένει ισχυρό και αδυνατεί να προβεί στην καθ' ολοκληρίαν εξομολόγηση. Ωστόσο, το δείγμα θεωρείται ικανοποιητικό και αντιπροσωπευτικό.

Το αφηγηματικό πλαίσιο διαμορφωμένο από το ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο, εστίασε σε έννοιες όπως πρότυπα, τρόπος ανατροφής και διαπαιδαγώγηση, αποδίδοντας όλη την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής που δομείται σε στερεοτυπικές συμπεριφορές, βαθιά ριζωμένες στο υποσυνείδητο. Είναι ο άξονας πάνω στον οποίο δομείται η μετέπειτα συμπεριφορά κοινωνική και οικονομική.

Η τιμή άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γυναίκα ορίζει μια συγκεκριμένη στάση στη χηρεία που ενέχει συγκεκριμένες επιλογές. Η διατήρηση της αφορά όχι μόνο την ίδια αλλά και την οικογένεια από την οποία κατάγεται και αποτελεί παράλληλα αιτία

κατακραυγής ή απόκτησης κύρους στη χηρεία. Η γυναίκα που βρίσκεται στο στόχαστρο της κοινωνικής κριτικής από πολύ νωρίς, προσελκύει το ενδιαφέρον της ενασχόλησης ιδιαίτερα στη χηρεία της, εφόσον μένει απροστάτευτη από την αντρική παρουσία και οδηγείται σε απώλεια της τιμής της. Η τήρηση της κοινωνικά αποδεκτής συμπεριφοράς, είναι που θα την καταξιώσει στα μάτια του συνόλου.

Στα πλαίσια της ηθικής, εξετάστηκε η πιθανότητα του δεύτερου γάμου της χήρας, οι αντιλήψεις, η αποδοχή ή η άρνηση. Γενικά, εκείνο το οποίο διαπιστώθηκε αβίαστα από τις αφηγήσεις, είναι η ελευθεριότητα των αντιλήψεων και της αντιμετώπισης από το κοινωνικό πλαίσιο σε θέματα που αφορούν τη στάση στη χηρεία. Συγκεκριμένα, η αποδοχή του δεύτερου γάμου της χήρας, που ερμηνεύεται απ' όλες σχεδόν τις αφηγήσεις ως προσωπική επιλογή που δε χρήζει αρνητικής κριτικής και η έντονη αποστροφή που εκφράζεται για το μαύρο ένδυμα ως σύμβολο πένθους και προέκτασης της ύπαρξης της χήρας, σκιαγραφούν μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από στοιχεία προοδευτικότητας.

Η προοδευτικότητα αποδίδεται στο ιστορικό πλαίσιο του νησιού και θεωρείται υπόλειμμα των κατακτήσεων από τις οποίες πέρασε η Κεφαλονιά. Η κοινωνική οπτική στα υπό εξέταση θέματα, φάνηκε πολλές φορές μέσα από την εργασία ότι αντιδιαστέλλεται στις αντιλήψεις της χήρας που δικαιολογούν μεν στην πλειοψηφία τους τέτοιου είδους εγχειρήματα, ωστόσο το αποκλείουν στη δική τους περίπτωση, καθώς η συμμετοχή θα λάμβανε διαστάσεις προσβολής προς το νεκρό. Διαπιστώνεται η συμμόρφωση σε γενικές γραμμές με τον κοινωνικό κανόνα αλλά και η τάση αποδέσμευσης απ' αυτόν.

Όσον αφορά το μαύρο ένδυμα, διαπιστώνεται ο ελάχιστος χρόνος υιοθέτησης του και από τις δύο ομάδες.

Η προοδευτικότητα, μπορεί να ειπωθεί ότι είναι αποτέλεσμα του βιωμένου χρόνου. Ένας βιωμένος χρόνος που αποδίδει το πλαίσιο των εποχών που έδρασαν τα υποκείμενα, δικαιολογεί τις πρακτικές τους και οδηγεί στην εξάρτηση από τον τόπο, από το χώρο, που όπως είδαμε συνίσταται σε άρνηση μετακίνησης.

Σημαντική συμβολή στην εργασία, αποτέλεσε η οπτική που εκφράζεται από γυναίκες σε χηρεία με καταβολές ή επιρροές από πολύχρονη διαμονή στο Εξωτερικό. Μέσα από τις μαρτυρίες τους, αφενός επιτυγχάνεται η σύγκριση με άλλους τόπους και

αφετέρου επιβεβαιώνεται το στοιχείο του προοδευτισμού που προαναφέρθηκε, καθώς συμβάλλουν προς την κατεύθυνση αυτή.

Στην παρούσα εργασία, εξετάστηκε επίσης, η διαχείριση του πένθους, η βιωματικότητα και οι συμπεριφορές που απορρέουν από τις πρακτικές. Διαπιστώθηκε η σιωπηρή αποδοχή του πένθους που αφορά αποκλειστικά σε πρακτικές που απορρέουν από την προσωπική βούληση και που δε συμβαδίζουν με τις κοινωνικές προσταγές. Η επισκεψιμότητα στο νεκροταφείο και η τήρηση των νεκρικών καθηκόντων, απορρίπτονται όταν κρίνονται ανούσια και επιτελούνται αν και εφόσον απορρέουν από προσωπική ανάγκη διατήρησης της σχέσης με το νεκρό. Η αποδέσμευση ή και αδιαφορία πολλές φορές για τον κοινωνικό κανόνα είναι ορατή και στο κεφάλαιο αυτό και αποδίδεται όπως προαναφέρθηκε στο ιστορικό πλαίσιο του νησιού. Στα πλαίσια της βιωματικότητας, εξετάστηκε η θεραπευτική διάσταση του πένθους, ως στοιχείο της καθημερινότητας και ως μηχανισμός άμυνας που υιοθετείται από τα υποκείμενα και αυτή αφορά σε συγγενική συμπαράσταση ή σε ένταξη σε σωματεία.

Οι οικονομικές συμπεριφορές που εξετάστηκαν από τη χήρα παίρνουν τη μορφή της εργασίας που αφορά όχι στην οικονομική της ανεξαρτησία αλλά στην επιβίωση της ίδιας και των παιδιών της και στη δυναμική διαχείριση της προίκας και της κληρονομιάς που παίρνουν τη μορφή μελλοντικής επένδυσης. Η επιτυχής έκβαση των υποθέσεων αυτών έρχεται ως αποτέλεσμα όχι της μόρφωσης αλλά της προσωπικής θέλησης και ικανότητας της χήρας που μέσω της κατάστασης στην οποία περιέρχεται, αναλαμβάνει με δυναμισμό την οικονομική διαχείριση. Παρουσιάζεται μέσα από τις αφηγήσεις, η συμμετοχή της γυναίκας από την παιδική ηλικία στην οικονομία, με τη συμμετοχή της στα αγροτικά, στην οικιακή της απασχόληση στη διάρκεια του γάμου και στις οικονομικές ευθύνες που αναλαμβάνει στη χηρεία της. Συγκροτείται η ταυτότητα της στη βάση της ανεξαρτησίας που της προσδίδει η ιδιότητα της ως χήρα, εφόσον αναλαμβάνει εξουσίες που δεν είχε ποτέ κατά τη διάρκεια του γάμου. Η ανεξαρτησία αυτή στη διάρκεια της χηρείας της, όπως φάνηκε, ξεκινούσε από πολύ νωρίς στα Επτάνησα, παρέχοντας στη χήρα τη δυνατότητα να διεκπεραιώνει δυναμικά τις υποθέσεις της, εντάσσοντάς την ως ενεργό μέλος στην οικονομία.

Σε ό,τι αφορά το κοινωνικό πλαίσιο και τη βοήθεια που παρέχεται στη χήρα σε

τοπικό επίπεδο, δε διαπιστώθηκε μέριμνα για οικονομική στήριξη. Το βάρος της οικονομικής στήριξης εναπόκειται στο κράτος που αποδεικνύεται ανεπαρκές στον τομέα αυτό και στη βοήθεια στενών συγγενικών προσώπων που πολλές φορές αναλαμβάνουν τη χήρα υπό την προστασία τους.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α, *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, επιμ. Αβδελά Ε.-Ψαρρά Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997

Αλεξάκης Ελευθέριος, *Τα Γένη και η Οικογένεια στην Παραδοσιακή Κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα, 1980

Αλεξάκης Ελευθέριος, *Η Εξαγορά της Νύφης. Συμβολή στη μελέτη των Γαμήλιων Θεσμών στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, 1984

Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας Φεμινιστικής Συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπέζης, Αθήνα, 1987

Βαρίκα Ελένη, *Για μια Πολιτική Γραμματική του Φύλου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2009

Βοσνιάδου Τάνια, «Από τη θεραπευτική στην ερευνητική σχέση: αφετηρίες, προσανατολισμοί, αναζητήσεις», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, Αθήνα, 2002

Βρέλλη-Ζάχου Μαρίνα, *Η Ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση: 1864-1910. Συμβολή στη Μελέτη της Ιστορικότητας και της Κοινωνιολογίας του Ενδύματος*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003

Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών στο Έργο του Παπαδιαμάντη*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1998

Γκασούκα Μαρία, *Κοινωνικές-Λαογραφικές Παράμετροι*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα,

1999

Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, επιμ. Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1984

Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, *Εαυτός και Άλλος. Εννοιολογήσεις, Ταυτότητες και Πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2003

Δεδέ Μαρία-Μιχαήλ, *2500 Ελληνικές Παροιμίες*, εκδ. Μπογιάτη, Αθήνα, 1984

Δεμπόνος ΑγγελοΔιονύσης, *Η Κεφαλονιά του Θρύλου και της Παράδοσης*, Αργοστόλι, 1993

Δουμάνη Μαριέλλα-Χρηστέα, *Η Ελληνίδα Μητέρα Άλλοτε και Σήμερα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1989

Ζαπάντη Σ. Σταματούλα, *Κεφαλονιά: 1500-1571. Η Συγκρότηση της Κοινωνίας του Νησιού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1999

Θανάτσης Γιώργος, *Αρραβώνες και Γάμοι Μικρής Ηλικίας. Λαογραφική εξέταση, διδακτορική διατριβή*, Αθήνα, 1984

Θανοπούλου Μ. & Πετρονώτη Μ., «Βιογραφική Προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 64, Αθήνα, 1987

Ιγγλέση Χρυσή, *Πρόσωπα των γυναικών, Προσωπεία της Συνείδησης. Συγκρότηση της Γυναικείας Ταυτότητας στην Ελληνική Κοινωνία*, εκδ. Οδυσσέας, Ιωάννινα, 1990

Ιμβριώτη Ρόζα, *Η Γυναίκα στο Βυζάντιο*, εκδ. Αθηνά, Αθήνα, 1923

Κακάμπουρα-Τίλη Ρέα, *Αφηγήσεις Ζωής. Η Βιογραφική Προσέγγιση στη Σύγχρονη Λαογραφική Έρευνα*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα, 2008

Κακριδής Ι.Θ., *Ερμηνευτικά Σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Αθήνα, 1991

Καλογηράς Ανδρέας, *Ο Σατυρικός Μολφέτας, Το Ζιζάνιον και οι Συνεργάται του*, τόμ. Α, Αθήνα, 1939

Καλογηράς Ανδρέας, *Η Σάτυρα στην Κεφαλονιά*, τόμ. Β, Αθήνα, 1946

Καλπουρτζή Εύα, *Συγγενικές Σχέσεις και Στρατηγικές Ανταλλαγών. Το Παράδειγμα της Νάξου το 17^ο Αιώνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001

Καρζή Θεοδώρα, *Η Γυναίκα στην Αρχαιότητα. Προϊστορία-Πολιτισμοί Ανατολικής Μεσογείου, Ελλάδα-Ρώμη*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1987

Καρζή Θεοδώρα, *Η Γυναίκα στο Μεσαίωνα. Χριστιανισμός-Δυτική Ευρώπη, Βυζάντιο-Ισλαμισμός*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1989

Κατάκη Χάρης Δ., *Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1984

Κογκίδου Δήμητρα, *Μονογονεϊκές Οικογένειες. Πραγματικότητα - Προοπτικές-Κοινωνική Πολιτική*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1995

Κοκκίνης Σπύρος, *Γεωργίου Βιζυηνού, Το Αμάρτημα της Μητρός Μου και Άλλα Διηγήματα*, Νεοελληνική Λογοτεχνία, αριθμ. 190, Βιβλιοπωλείο της Εστίας

Κοσμετάτος Φωκάς Κ.Π., *Κεφαλληνία. Το Εισόδημα αυτής εν όψει της Ανασυγκροτήσεως*,

Αθήναι, 1949

Κυριακίδου- Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα I*, Εταιρεία Ελληνικού, Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 1989

Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Εταιρεία Ελληνικού, Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 1993

Λαμπροπούλου Βούλα, *Οι Γυναίκες στο Έργο του Παπαδιαμάντη. Το Γένος και το Φύλο, μια Φεμινιστική Προσέγγιση και Ερμηνεία*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1992

Λασκαράτος Ανδρέας, *Άπαντα*, τόμ. Α, Αθήνα, 1959

Λασκαράτος Ανδρέας, *Άπαντα*, τόμ. Β, Αθήνα, 1959

Λασκαράτος Ανδρέας, *Άπαντα*, τόμ. Γ, Αθήνα, 1959

Λυδάκη Άννα, *Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2001

Μαρκαντωνάτου Υβόννη, *Κεφαλονιά. Ιστορικός οδηγός*, εκδ. εικόν, Αθήνα, 2011

Μηλιαράκης Αντώνιος, *Γεωγραφία Πολιτική Νέα και Αρχαία του Νομού Κεφαλληνίας*, Αθήνησιν, 1890

Μισέλ Α., *Κοινωνιολογία της Οικογένειας και του Γάμου. Βασικά Στοιχεία για την Ελληνική Οικογένεια*, επιμ. Μουσούρου Μ.Λ., εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1981

Μίχου Ιωάννα, *Η Γυναίκα της Υπαίθρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2002

Μουσούρου Μ. Λουκία, *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια στην Ελλάδα και Αλλού*, Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα, 1988

Μουσούρου Μ. Λουκία, *Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1989

Μπάδα-Τσομώκου Κωνσταντίνα, «Η Γλώσσα» του Ρούχου και της Ατομικής Εμφάνισης στην Παραδοσιακή Κοινωνία, *Δωδώνη*, τ. 1 (1992), σσ. 181-193

Μπάδα-Τσομώκου Κωνσταντίνα, *Ενδυματολογικοί Κώδικες της Παιδικής-Νεανικής Ηλικίας. Το Κοινωνικό-Ιστορικό τους Ισοδύναμο*, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη αριθμ. 48, Ιωάννινα, 1993

Μπάδα-Τσομώκου Κωνσταντίνα, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ζωή των Αντικειμένων. Σημειώσεις*, Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο, Γιάννενα, 2004

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994

Μπάλλας Γεράσιμος, Λάσκαρη Νίκη, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς. Λιανοτράγουδα*, τόμ. Α, Εταιρεία Κεφαλληνιακών και Ιστορικών Ερευνών, σειρά μελετών και διατριβών, Αργοστόλι, 2007

Μπενβενίστε, Ρίκα- Θεόδωρος Παραδέλλης, *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999

Νικολάου Κατερίνα, *Η Θέση της Γυναίκας στη Βυζαντινή Κοινωνία. Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας*, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 1993

- Νιτσιάκος Βασίλης, *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1991
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1995
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1997
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2003
- Ξενίδου-Schild Βάλια, *Οι Γυναίκες στην Ελληνική Αρχαιότητα. Καταδίκη Μνήμης*, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 2001
- Οικονομίδης Δημήτριος, «Η κοινωνική θέση της Ελληνίδας», ΕΛΑ 22 (1969-72)
- Παναγιωτόπουλος Νίκος, «Η Μαρτυρία του Ερευνητή και η Έρευνα της Μαρτυρίας», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107-109, Αθήνα, 2002
- Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993
- Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, επιμ. Παπαταξιάρχης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998
- Πασσερίνι, Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1998
- Πλουμίδης Σ., «Όψεις της ιστορίας των γυναικών της Κεφαλονιάς (16^{ος}-18^{ος} αιώνας)», στο Συνέδριο Ιστορίας, *Από το κάστρο Αγίου Γεωργίου στο Αργοστόλι (1757-2007), Η Βενετική κυριαρχία στην Κεφαλονιά (1500-1797)*, τόμ. Α, Αργοστόλι, 2010

Πολίτης Ν.Γ., *Εκλογαί από τα Τραγούδια του Ελληνικού Λαού*, εκδ. Βαγιονάκη, Αθήνα, 1969

Πρόνοια, Κατάσταση Πληρωμής Ορφανικών Επιδομάτων, φ.π. 126, Κεφαλονιά, 1953

Πρόνοια, Διακοπή Επιδομάτων πριν το 1963, φ.π. 163, Κεφαλονιά

Πρόνοια, Κατάστασης Πληρωμής Επιδομάτων, φ.π. 131, Κεφαλονιά 1964

Πρόνοια, Κατάσταση Πληρωμής Επιδομάτων, φ.π. 161, Κεφαλονιά 1967

Σουτζόγλου-Κοτταρίδη Γίτσα, «Η Τρίτη Ηλικία: Μύθος και Πραγματικότητα. Σκέψεις για μια επιστημονική έρευνα» στο περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 68-69, Αθήνα, 1988

Ρόκου Βασιλική, *Η Παραδοσιακή Κοινωνία στο χρόνο της Μεγάλης Διάρκειας. Θεωρία Λαογραφίας*, Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο, Ιωάννινα, 2004

Ρόκου Βασιλική, *Οικογένειες της Μεσογείου: 15^{ος} αι.- 20 αι. Δομές και Διάρκειες. Πραγματικότητες και Νοοτροπίες*, Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο, Ιωάννινα, 2004

Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα*, Αθήνα, 1984

Τσιώλης Γιώργος, *Ιστορίες Ζωής και Βιογραφικές Αφηγήσεις. Η Βιογραφική Προσέγγιση στην Κοινωνιολογική Ποιοτική Έρευνα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2006

Χρηστάκης Νικόλας, «ο ερευνητής, οι νέοι και οι άλλοι: «Ερωτήματα με αφορμή μια έρευνα για τους νέους», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, Αθήνα, 2002
Ψύλλα Μαριάννα, *Δημόσιος Χώρος και Φύλο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2009

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντιμάν Μαρί- Ελίζαμπετ, *Βία και Πονηριά. Άντρες και Γυναίκες σ' ένα Ελληνικό Χωριό*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1987

Balsdon J.P.V.D., *Ρωμαίες Γυναίκες. Η Ιστορία και τα Έθιμα τους*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1982

Braudel Fernand, *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, μτφρ. Μπενβενίστε Ρίκα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992

Brule Pierre, *Women of Ancient Greece*, Edinburgh University Press, 2003

Campbell John K., *Honour, Family and Patronage. A study Of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1964

Connerton, Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, 1989

Danforth Loring M., *The Death Rituals of Rural Greece*, Princeton University Press, Princeton & New Jersey, 1982

De Beauvoir Simone, *Το Δεύτερο Φύλο*, μτφρ. Σιμόπουλος Κυριάκος, επιμ.

Χρυσόπουλος Απόστολος, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1979

Du Boulay Juliet, *Portrait of a Greek Mountain Village*, Clarendon University Press, Oxford, 1971

Erickson Louise Amy, *Women & Property in Early Modern England*, Routledge University Press, London & New York, 1993

Evans John, *War, Women and Children in Ancient Rome*, Routledge University Press, London and New York, 1991

Fantham Elaine, Peet- Foley Helene, Boumel-Kampen Natalie, Pomeroy Sarah B., Shapiro H.Alan, *Women in the Classical World*, Oxford University Press, New York Oxford, 1994

Gillian Clarck, *Οι Γυναίκες στη Οψιμη Αρχαιότητα*, μτφρ. Κομνηνός Στάθης, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1997

Godelier Maurice, *Μαρξιστικοί Ορίζοντες στην Κοινωνική Ανθρωπολογία*, επιμ. Παραδέλλης Θεόδωρος, τομ. Α, Κοινωνιολογική και Ανθρωπολογική Βιβλιοθήκη Gutenberg, Αθήνα, 1988

Χάφτον Όλουεν, *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη: 1500-1800*, μτφρ. Χρυσοχόου Ειρήνη, επιμ. Λαμπροπούλου Δήμητρα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 2003

Laslett Peter, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology*, Cambridge University Press, London, New York, Melbourne, 1977

Leonard Diana- Speakman Mary Anne, «Women in the Family: companions or

Caretakers;», στο *Women in Britain Today*, επιμ. Beeckey Veronica-Whiteleg Elizabeth, University Press, Philadelphia, 1986

Maruani Margaret, *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνίες. Τι Γνωρίζουμε Σήμερα*, μτφρ. Μαρκέτου Πελαγία, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008

Μπουρντιέ Πιερ, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, επιμέλεια Νίκος Παναγιωτόπουλος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα, 1996

O' Bryant L. Shirley, «Self-Differentiated Assistance in Older Widows'. Support Systems», περ. *Sex Roles* , Vol. 19 (1988), Nos. ½, , , Ohio State University

Plummer Ken, *Τεκμήρια Ζωής: Εισαγωγή στα Προβλήματα και τη Βιβλιογραφία μιας Ανθρωπιστικής Μεθόδου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000

Portelli Alessandro, *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories. Form and Meaning in Oral History*, State University of New York Press, 1991

Renzetti M. Claire & Curran J. Daniel, *Women, Men and Society*, College of arts and sciences, departement of sociology, boston, 2003

Ruth Sheila, *Issues in Feminism. A First Course in Women's Studies*, ed. Wardsville, U.S.A., 1933

Saunier Guy, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Τα μοιρολόγια*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1999

Schaps David, *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Edinburgh University Press, 1979

Segalen Martine, *Love and Power in the Peasant Family. Rural France in the Nineteenth Century*, University of Chicago, 1983

Smith Ken, Zick Cathleen, Duncan J. Greg, «Remarriage Among Recent Widows and Widowers», *Demography*, vol. 28 (August 1991), Population association of America

Thompson Paul, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, επιμ. Μπάδα Κ.-Μπούσχοτεν Ρ.Κ., εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2002

Venter W., *The Position of the Widow in the Early Church according to the Writings of the Apostolic Fathers*, *Ekklesiastikos Pharus*, vol. 72, 1990

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

